

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES



ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ο Πειραιάς στην Κατοχή και την Αντίσταση

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Τζαφέρα Αγγελική

ΑΘΗΝΑ 2017

Τριμελής Επιτροπή

Προκόπης Παπαστράτης, Ομότιμος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
(Επιβλέπων)

Νικόλαος Θεοτοκάς, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Μαρία Σπηλιωτοπούλου, Διευθύντρια Ερευνών στο Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας
του Νεότερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών



Copyright © Αγγελική Δ. Τζαφέρα, 2017

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διδακτορικής διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα

Η ΕΛΛΑΣ ΘΑ ΖΗΣΗ!

*Η πλάση αναστατώθηκε σαν πήρε το ντουφέκι
Και λάλησε στο σύμπαντο : - «Εδώ είμαι και γω»,
Βρόντησαν άλλοι από κει, κι αυτή με αστροπελέκι
Γκρέμισε πριν να στηλωθή τον ξένονε ζυγό.*

*Στης λευτεριάς τα βήματα ένοιωθε πλάι να στέκη
Τη Παναγιά τη Δέσποινα για Θείο Οδηγό,
Κι είδε τη δόξα δίπλα της στεφάνι να της πλέκη
Κι είδε με βήμα, να ρχεται η νίκη της, γοργό.*

*Ο ασύρματος διαλάλησε παντού τον θρίαμβό της
Στη σκέψη να περιφρονεί περήφανα το θάνατο
Εμέθυσε από το κρασί της Δόξας το αθάνατο.*

*Οι ξένοι χειροκρότησαν το θάρρος το λαμπρό της
Και κείνος όπου θέλησε σκλάβα να τη θεωρήση
Επήρε την απάντηση, πως η Ελλάς θα ζήση!*

Πειραιεύς

Αλέκος Χρυσοστομίδης¹

¹ Ο Αλέκος Χρυσοστομίδης εκτός από την επαγγελματική του απασχόληση στο θέατρο (όπως θα εξετάσουμε σε κεφάλαιο παρακάτω) αφιερώθηκε και στην λογοτεχνία και στην ποίηση αποτελώντας ιδρυτικό μέλος της Εταιρείας Γραμμάτων και Τεχνών Πειραιά καθώς και μέλος της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών και της Φιλολογικής Στέγης Πειραιά ενώ έγραψε και κυκλοφόρησε βιβλία και ποιητικές συλλογές. Το παραπάνω ποίημα ανήκει στην ποιητική συλλογή «Λεύτερος Στίχος» του 1944.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	8
Ευχαριστίες	11
Ζητήματα πηγών και βιβλιογραφίας	12

Κεφάλαιο 1^ο

Οι βιομηχανικές, ναυτιλιακές και κοινωνικές εξελίξεις στον Πειραιά από το 1830 ως
την Κατοχή

1α) Η βιομηχανική εξέλιξη του Πειραιά από το 1830 ως τον Μεσοπόλεμο	14
1β) Η εξέλιξη του Πειραιά ως κέντρο ναυτιλίας από το 1870 ως τον Μεσοπόλεμο	25
1γ) Η ναυτιλιακή και βιομηχανική εξέλιξη του Πειραιά στον Μεσοπόλεμο	28
1δ) Η διαμόρφωση του Εργατικού Κινήματος στον Πειραιά τον Μεσοπόλεμο	35
1ε) Ο Πειραιάς στον Μεσοπόλεμο και η πολιτιστική ζωή	48

Κεφάλαιο 2^ο

Ο Πειραιάς υπό Γερμανοϊταλική Κατοχή

2α) Ο γερμανικός βομβαρδισμός και η παράδοση της πόλης	54
2β) Πειραιάς και Κατοχή	65

Κεφάλαιο 3^ο

Η οργάνωση της αντίστασης στον Πειραιά

3α) Οι πρώτες αυθόρμητες πράξεις αντίστασης	76
3β) Η πορεία προς την οργανωμένη αντίσταση	78
3γ) Η Εθνική Αλληλεγγύη στον Πειραιά	80
3δ) Το ΕΑΜ Πειραιά	81
3ε) Η ΕΠΟΝ Πειραιά και η δράση της	89
3στ) Τα παράνομα τυπογραφεία του ΕΑΜ Πειραιά, περιοδικά και Τύπος της αντίστασης στον Πειραιά	99

Κεφάλαιο 4^ο

Ο ΕΛΑΣ Πειραιά	108
----------------------	-----

Κεφάλαιο 5^ο

ΤΟ Ε.Λ.Α.Ν. Πειραιά	118
---------------------------	-----

Κεφάλαιο 6^ο

Η Εξάπλωση του ΕΑΜ Πειραιά

6α) Η διείσδυση του ΕΑΜ Πειραιά στον κρατικό οργανισμό	125
6β) Αντίσταση και Θέατρο στον Πειραιά	133
6γ) Αντίσταση και Πειραιώτες λογοτέχνες	138

Κεφάλαιο 7^ο

Αντιστασιακές οργανώσεις του Πειραιά	142
--	-----

Κεφάλαιο 8^ο

Μαχητικές διαδηλώσεις του ΕΑΜ Πειραιά

8α) Αντιστασιακές διαδηλώσεις κατά της πείνας το 1942, της γερμανικής επιστράτευσης το 1943 και της καθόδου των Βουλγάρων το 1943	158
8β) Εορτασμός επετείων	165
8γ) Απεργίες	168

Κεφάλαιο 9^ο

Η κλιμάκωση των συγκρούσεων

9α) Η Μάχη της Κοκκινιάς	174
9β) Το Μπλόκο της Κοκκινιάς	184
9γ) Η δράση της ΟΠΛΑ Πειραιά ως απάντηση στο κλίμα βίας και τρομοκρατίας	193

Κεφάλαιο 10^ο

Ο συμμαχικός βομβαρδισμός του Πειραιά το 1944

10α) Ο βομβαρδισμός	199
10β) Ο απολογισμός	206

10γ) Η εσωτερική μετανάστευση	209
10δ) Η αιτιολόγηση του Συμμαχικού βομβαρδισμού	212

Κεφάλαιο 11^ο

Αιτίες θανάτου στην Κατοχή

11α) Απογραφή Πειραιϊκού πληθυσμού 1940	218
11β) Αιτίες θανάτου στην Κατοχή για τον Πειραιά, το Κερατσίνι και τη Νίκαια ..	219
11γ) Συγκριτική παρουσίαση των αιτιών θανάτου	227
11δ) Οι αιτίες θανάτου για τα έτη 1941-1942	229
11ε) Οι αιτίες θανάτου για τα έτη 1943-1944	249

Κεφάλαιο 12^ο

Η απελευθέρωση του Πειραιά

12α) Η δράση του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ στην απελευθέρωση	256
12β) Η μάχη της Ηλεκτρικής και η υποδοχή της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας ..	259

Επίλογος	265
Περίληψη – Λέξεις-κλειδιά	274
Abstract - keywords	275
Πηγές – Βιβλιογραφία	276

Πίνακες

Πίνακας 1. Αιτίες θανάτου στο δήμο Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου για τα έτη 1941-1944	223
Πίνακας 2. Αιτίες θανάτου στο δήμο Νίκαιας για τα έτη 1941-1944	224
Πίνακας 3. Αιτίες θανάτου στο δήμο Πειραιά για τα έτη 1941-1944	226

Σχεδιαγράμματα

Σχεδιάγραμμα 1. Η διοικητική διάρθρωση του ΕΑΜ Πειραιά	84
Σχεδιάγραμμα 2. Η οργανωτική πυραμίδα της ΕΠΟΝ Πειραιά	89
Σχεδιάγραμμα 3. Διάρθρωση ΕΛΑΣ Πειραιά	113
Σχεδιάγραμμα 4. Πληθυσμιακή σύγκριση των δήμων Πειραιά, Κερατσινίου και Νίκαιας	218
Σχεδιάγραμμα 5. Καταγεγραμμένος αριθμός νεκρών από κατοχικές αιτίες θανάτου για την περίοδο 1941-1944	254

Φωτογραφίες

Φωτογραφία 1. Τα αναμνηστικά γραμματόσημα για τον συμμαχικό βομβαρδισμό	310
Φωτογραφία 2. Απόσπασμα του αμερικανικού ημερολογίου της 301 ^{ης} Μοίρας που αναφέρεται στον συμμαχικό βομβαρδισμό του Πειραιά	311
Φωτογραφία 3. Αμερικανικό αεροσκάφος της 301 ^{ης} Μοίρας που συμμετείχε στο συμμαχικό βομβαρδισμό του Πειραιά	312
Φωτογραφία 4. Η αεροφωτογραφία του λιμένος Πειραιώς που έχει ληφθεί από τη R.A.F.	313
Φωτογραφία 5. Ημερολόγιο αποστολών της 301 ^{ης} Μοίρας βομβαρδιστικών ...	314
Φωτογραφία 6. Η μάνδρα της Κοκκινιάς	315
Παράρτημα	295

Εισαγωγή

Στόχος της διατριβής αυτής είναι η εξέταση της περιόδου της Κατοχής στο μεγαλύτερο λιμάνι της χώρας καθώς και η οργάνωση και ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος σ' αυτό και στις συνοικίες του.

Τα ζητήματα που εξετάζονται είναι ο γερμανικός βομβαρδισμός στις 6 Απριλίου 1941 και ο συμμαχικός βομβαρδισμός στις 11 Ιανουαρίου 1944 που αποτέλεσαν και τους πιο καταστροφικούς βομβαρδισμούς της πόλης με πολλές ανθρώπινες και υλικές απώλειες. Ο αριθμός των θυμάτων από πείνα, εκτελέσεις και βομβαρδισμούς κατά την περίοδο 1941-1944 όπως αυτά καταγράφονται στα αρχεία θανόντων των ληξιαρχείων του Δήμου Πειραιά, Κερατσινίου και Νίκαιας. Η έρευνα στα ληξιαρχικά βιβλία δεν περιορίστηκε μόνο στο Δήμο του Πειραιά αλλά επεκτάθηκε και στους γειτονικούς δήμους του Κερατσινίου και της Νίκαιας καθώς πρόκειται για τους δήμους στους οποίους ανήκαν συνοικίες και περιοχές που συνορεύουν με τον Πειραιά.

Οι Δήμοι Δραπετσώνας και Κορυδαλλού ιδρύθηκαν μεταγενέστερα της περιόδου 1941-1944 που εξετάζεται.

Πιο συγκεκριμένα το χρονικό διάστημα 1941-1944 η Δραπετσώνα, η Ευγένεια, η Ανάληψη, τα Ταμπούρια και το Ικόνιο, δεν αποτελούσαν αυτοτελείς συνοικισμούς αλλά εντάσσονταν στο Δήμο Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου.

Ο Κορυδαλλός, τα Άσπρα Χώματα και ο Καραβάς δεν αποτελούσαν αυτοτελείς συνοικισμούς αλλά εντάσσονταν στο Δήμο Νίκαιας (ο οποίος το 1940 μετονομάστηκε από Δήμο Κοκκινιάς σε Δήμο Νίκαιας).

Το Νέο Φάληρο έγινε μεταγενέστερα ξεχωριστός Δήμος, την περίοδο 1940-1944 υπαγόταν στον Πειραιά, με βάση πάντα την τελευταία πριν την Κατοχή, απογραφή του 1940 στα αρχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος.

Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η εξέταση των ληξιαρχικών βιβλίων και των γειτονικών δήμων, κρίνεται απαραίτητη για να έχουμε μία συνολική εικόνα για την πόλη του Πειραιά κατά την περίοδο της Κατοχής.

Επίσης εξετάζονται τα βιώματα του πειραιϊκού πληθυσμού από το δύσκολο χειμώνα του 1941-1942, οι Αρχές Κατοχής, η αποτελμάτωση της πειραιϊκής οικονομίας, η ανάπτυξη της μαύρης αγοράς και οι δημοτικές Αρχές στα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης.

Επίσης εξετάζεται το αντιστασιακό κίνημα στον Πειραιά όπου αναπτύσσονται αντιστασιακές δράσεις σε δύο επίπεδα. Το πρώτο επίπεδο αφορά τις μαζικές κυρίως δράσεις από το ΕΑΜ, την ΕΠΟΝ και τον ΕΛΑΣ που συγκροτούνται από Πειραιώτες και σε αυτό περιλαμβάνονται ζητήματα όπως οι πρώτες πράξεις αντίστασης, η ανάπτυξη του ΕΑΜ, οι λογοτέχνες και οι καλλιτέχνες που πρωτοστάτησαν στο αντιστασιακό κίνημα, η οργάνωση και εξέλιξη του αντιστασιακού κινήματος και το έργο της αντίστασης στην ευρύτερη πόλη του Πειραιά. Το δεύτερο επίπεδο αφορά δράσεις στην πόλη του Πειραιά για τη συλλογή πληροφοριών και τη διενέργεια σαμποτάζ που πραγματοποιούν μέλη οργάνωσεων που δεν είναι αποκλειστικά Πειραιώτες. Η μελέτη εστιάζεται κυρίως στο πρώτο επίπεδο, δηλαδή στη μαζική αντίσταση που αναπτύχθηκε ποικιλοτρόπως στον Πειραιά από το ΕΑΜ και τον ΕΛΑΣ καθώς για το δεύτερο επίπεδο δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία όπως για παράδειγμα ικανοποιητικές πληροφορίες για τις κινήσεις των πλοίων και τη λειτουργία του λιμανιού.

Η έρευνα δεν περιορίζεται μόνο στον Πειραιά αλλά και στους γειτονικούς δήμους καθώς το ΕΑΜ Πειραιά ήταν χωρισμένο σε τέσσερις τομείς, τομέας Καμινίων, Κέντρου, Κοκκινιάς και Ταμπουριών που υπάγονταν στην Επιτροπή πόλης του Πειραιά. Οι τέσσερις αυτοί τομείς χωρίζονταν με τη σειρά τους σε συνοικίες για να συμπεριλαμβάνεται στην οργάνωσή τους κάθε γειτονική περιοχή που ανήκε στους τρεις αυτούς Δήμους.

Αποφάσισα να ασχοληθώ με το συγκεκριμένο θέμα καθώς η πόλη του Πειραιά παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον λόγω του λιμανιού. Η ιδιαιτερότητά της ως το μεγαλύτερο λιμάνι της χώρας την καθιστούσε αυτόματα και περιοχή υψίστης στρατηγικής σημασίας για τις δυνάμεις του Άξονα στα πλαίσια των στρατιωτικών τους στόχων.

Η έρευνα ξεκινά με ιστορική αναδρομή στο έτος 1835 οπότε ο Πειραιάς ανακηρύχθηκε σε Δήμο και φτάνει μέχρι την απελευθέρωση της πόλης του Πειραιά τον Οκτώβριο του 1944.

Η ιστορική αυτή αναδρομή κρίνεται αναγκαία για να διαπιστώσουμε τους λόγους της ανάπτυξης του εργατικού ΕΑΜ δηλαδή του ΕΕΑΜ καθώς και της βιομηχανικής και ναυτιλιακής εξέλιξης της πόλης που ήταν και οι λόγοι για τους οποίους οι κατακτητές θεωρούσαν το λιμάνι και την ευρύτερη πόλη του Πειραιά περιοχή υψίστης στρατηγικής σημασίας.

Οι αρχειακές πηγές από όπου άντλησα στοιχεία είναι, το Ιστορικό Αρχείο του Πειραιά, τα αρχεία θανόντων των ληξιαρχείων των Δήμων Πειραιά, Κερατσινίου και Νίκαιας για την περίοδο 1941-1944 με βάση τα οποία κατέγραψα ανά έτος τις αιτίες θανάτου των αντίστοιχων δημοτών που οφείλονται στις κατοχικές συνθήκες διαβίωσης όπως πείνα, εκτελέσεις και βομβαρδισμοί, στοιχεία από τα αρχεία του Ε.Λ.Ι.Α., στοιχεία από τα Μουσεία Εθνικής Αντίστασης του Δήμου Πειραιά και Νίκαιας, ιστορικά αρχεία από την Εταιρεία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων, στοιχεία από αρχεία της S.O.E. στα National Archives, υλικό από τα αρχεία της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., στοιχεία από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, από το Εθνικό οπτικοακουστικό Αρχείο, αρχειακό υλικό από τα Α.Σ.Κ.Ι., υλικό από την ΠΕΑΕΑ Κερατσινίου και Νίκαιας, η απογραφή του πειραιϊκού πληθυσμού για τα έτη 1920, 1928 και 1940 από τα αρχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος, υλικό από το Ιστορικό Αρχείο του ΟΛΠ. Σημαντικά στοιχεία για την τοπική ιστορία προέκυψαν από την συνέντευξη με τον Τ. Μπενά. Επίσης χρησιμοποιήθηκε ελληνική και ξένη βιβλιογραφία και αρθρογραφία καθώς και βιβλία από τη Δημοτική Βιβλιοθήκη του Πειραιά που αναφέρονται στην τοπική ιστορία της πόλης και από τη βιβλιοθήκη του Ναυτικού Μουσείου του Πειραιά. Τέλος χρησιμοποιήθηκαν περιοδικά και εφημερίδες που κυκλοφορούσαν στον Πειραιά καθώς και ο ελληνικός Τύπος της τότε εποχής, λευκώματα, διδακτορικές διατριβές και διπλωματικές εργασίες.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να σημειώσω ότι οποιαδήποτε παράλειψη ή λάθος είναι δική μου ευθύνη.

Ευχαριστίες

Θέλω να ευχαριστήσω το προσωπικό της Δημοτικής βιβλιοθήκης Πειραιά που με βοήθησε στην εύρεση των βιβλίων που αναφέρονται στην τοπική ιστορία της πόλης του Πειραιά για την περίοδο που εξετάζω, το ανθρώπινο δυναμικό του Κέντρου Μελέτης της Ιστορίας της Εθνικής Αντίστασης που με την πρόθυμη βοήθειά του εντόπισα όλα τα αναγκαία τεύχη του περιοδικού της Εθνικής Αντίστασης καθώς και σπάνιες φωτογραφίες με αγωνιστές του Ε.Λ.Α.Ν. και τους υπεύθυνους των ληξιαρχείων των Δήμων Κερατσινίου, Νίκαιας και Πειραιά που με βοήθησαν στην έρευνα μου στα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων για το διάστημα της Κατοχικής περιόδου 1941-1944, την υπεύθυνη της βιβλιοθήκης του Ναυτικού Μουσείου Πειραιά, την κυρία Κρασιώτου, τον κύριο Β. Βαρδινογιάννη από την Ε.Δ.Ι.Α., το προσωπικό από το Ιστορικό αρχείο Πειραιά, το προσωπικό της βιβλιοθήκης της Βουλής. Θέλω να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την κυρία Μαρία Σπηλιωτοπούλου από την Ακαδημία Αθηνών και την κυρία Μαριάνθη Κοτέα από το τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου για την αμέριστη βοήθειά τους στον τομέα της βιβλιογραφίας και στο τομέα της διόρθωσης και διαμόρφωσης κεφαλαίων της διατριβής. Επίσης θέλω να ευχαριστήσω το προσωπικό των δημοσίων σχέσεων του ΟΛΠ, τον Β. Μόσχο που με βοήθησε στο κεφάλαιο Περιοδικά και Τύπος της Αντίστασης, τον Κ. Κατσούδα που με βοήθησε στην αναζήτηση πηγών στο ζήτημα της συμμετοχής του εργοστασιάρχη Τ. Παπαστράτου στην ένωση Βασιλοφρόνων, την κυρία Αμαλία Στρατάκη για την παραχώρηση του ιστορικού αρχείου του θείου της, Κάρολου Δουράτσου, από το οποίο άντλησα το άρθρο για τον συμμαχικό βομβαρδισμό στο περιοδικά «Επίκαιρα» και το λεύκωμα της Ελληνογαλλικής Σχολής του Πειραιά, Jeanne D' Arc καθώς και την κυρία Μάρθα-Ειρήνη Χαρατσή που με βοήθησε στη μετάφραση του γαλλικού κειμένου που αφορούσε τον βομβαρδισμό της Ελληνογαλλικής Σχολής από το περιοδικό Μνήμων.

Θέλω να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον καθηγητή και σύμβουλο σπουδών μου, κύριο Π. Παπαστράτη, που στάθηκε δίπλα μου όλα αυτά τα χρόνια δίνοντάς μου τις σωστές κατευθύνσεις για την ιστορική έρευνα, μελέτη και ανάλυση, για την στήριξή του και την υπομονή του και την πολύπλευρη βοήθειά του καθώς και όλους όσους συνέβαλλαν στην ολοκλήρωση της ερευνητικής αυτής διατριβής.

Ζητήματα πηγών και βιβλιογραφίας

Στη διάρκεια της επιστάμενης έρευνας των πηγών για τη συγγραφή αυτής της διατριβής διαπιστώθηκε ότι υπάρχει πρόβλημα διαθεσιμότητάς τους. Το πρόβλημα πρέπει να οφείλεται στο ιδιαίτερα αυστηρό καθεστώς των κατακτητών που επιβλήθηκε στον Πειραιά σε συνδυασμό με τις καταστρεπτικές συνέπειες των συμμαχικών βομβαρδισμών στην πόλη. Αυτές οι εξελίξεις είχαν άμεσο αντίκτυπο στις μορφές αντίστασης που εκδηλώθηκαν στην ευρύτερη περιοχή και την καταγραφή τους.

Σε ορισμένα θέματα όπως το ζήτημα της ΟΠΛΑ ήταν αναμενόμενη η έλλειψη αρχειακών πηγών και βιβλιογραφίας εξαιτίας της δράσης της και του τρόπου λειτουργίας της όπως άλλωστε έχει επισημανθεί και σε άλλες έρευνες για την περίοδο αυτή.

Αντίστοιχη έλλειψη πρωτογενών στοιχείων παρατηρείται και για τη δράση της Εθνικής Αλληλεγγύης, για την αντιστασιακή δράση στο χώρο του θεάτρου στον Πειραιά και των λογοτεχνών καθώς και για τη δράση του παράνομου μηχανισμού του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ στην πόλη.

Σχετικά με τα στοιχεία που άντλησα από τον Τύπο της εποχής με βάση την κυκλοφορία τους πρέπει να σημειωθούν τα παρακάτω.

Οι Πειραιϊκές εφημερίδες που κυκλοφορούσαν στον Πειραιά όπως η «Φωνή του Πειραιώς» που πρωτοκυκλοφόρησε το 1867 και τα φύλλα της υπάρχουν στο Ιστορικό Αρχείο του Πειραιά, για την κατοχική περίοδο που εξετάζεται (Απρίλιος 1941 ως τον Οκτώβριο 1944) σταματά την κυκλοφορία της και ξεκινά την επανακυκλοφορία της μετά την απελευθέρωση. Ωστόσο στα φύλλα της το έτος 1945 αντλούμε σημαντικές πληροφορίες για την περίοδο της Κατοχής. Η πειραιϊκή εφημερίδα «Χρονογράφος» κυκλοφόρησε ως το 1940 και επαναλειτούργησε μετά την απελευθέρωση ωστόσο για το αμέσως επόμενο έτος της απελευθέρωσης, το 1945, δεν βρέθηκαν τα φύλλα της ούτε στα αρχεία της βιβλιοθήκης της Βουλής ούτε στο Ιστορικό Αρχείο του Πειραιά. Η πειραιϊκή εφημερίδα «Σφαίρα» έκλεισε τον Απρίλιο του 1941 με την εισβολή των Γερμανών στην πόλη ύστερα από 61 χρόνια λειτουργίας και δεν επαναλειτούργησε. Η εφημερίδα «Σημαία» που κυκλοφορούσε στον Πειραιά από το 1918 καθώς και η ημερήσια απογευματινή εφημερίδα «Θάρρος» (πρώτη κυκλοφορία το 1913) σταμάτησαν την κυκλοφορία τους μετά την πάροδο του πρώτου εξαμήνου του 1941 και δεν επαναλειτούργησαν. Η πειραιϊκή εφημερίδα «Ελληνική Ώρα» ξεκίνησε να

εκδίδεται από τον Μάρτιο του 1945 και μετά και τα φύλλα της βρίσκονται στο Ιστορικό Αρχείο του Πειραιά αλλά για το έτος 1945 δεν βρέθηκαν κάποιες πληροφορίες που θα ενίσχυαν τα θέματα που είναι υπό εξέταση.

Τα άρθρα που μελέτησα από τις λογοκριμένες εφημερίδες της εποχής όπως της «Ακρόπολις», της «Βραδινής», του «Ελεύθερου Βήματος» και του «Οικονομικού Ταχυδρόμου», τα χρησιμοποίησα για να παρουσιάσω τη χρήση του Τύπου από τους κατακτητές ως μέσο προπαγάνδας υπέρ των σχεδίων τους και της στρατηγικής τους. Ο «Οικονομικός Ταχυδρόμος» μετά το 1944 σταματά να εκδίδεται για δέκα χρόνια έτσι η μελέτη της εφημερίδας για τα έτη 1941-1944 συνεισφέρουν μόνο στην αποκάλυψη της γερμανικής προπαγάνδας όπως προαναφέρθηκε ενώ η μελέτη των φύλλων της για τα έτη 1931-1934 μας δίνει πληροφορίες σχετικές με τις τελωνειακές εισπράξεις, με τα δρομολόγια γραμμών εξωτερικού και με τους ισολογισμούς των μεγάλων βιομηχανιών μεταξύ αυτών και των πειραϊκών.

Η χρήση των πηγών ανεξάρτητα από τις δυσκολίες που προαναφέρθηκαν, η επιστάμενη έρευνα σε όλες τις διαθέσιμες πρωτογενείς αρχειακές πηγές, η μελέτη της ελληνικής βιβλιογραφίας της εποχής τόσο σε γενικό όσο και σε επίπεδο τοπικής ιστορίας καθώς και η πολύπλευρη αναζήτηση στοιχείων συνέβαλλαν σημαντικά στην ουσιαστική αξιοποίηση των πληροφοριών και στην ανάδειξη της τοπικής ιστορίας της πόλης θέτοντας παράλληλα καίρια ερωτήματα για τις ευρύτερες εξελίξεις στον Πειραιά της εποχής εκείνης.

Κεφάλαιο 1ο

Οι βιομηχανικές, ναυτιλιακές και κοινωνικές εξελίξεις στον Πειραιά από το 1830 ως την Κατοχή

1α) Η βιομηχανική εξέλιξη του Πειραιά από το 1830 ως τον Μεσοπόλεμο

Ο Πειραιάς ανακηρύχθηκε σε Δήμο το 1835 με πρώτο Δήμαρχο τον Κυριάκο Σερφιώτη, παρέδρε τον Κων/νο Σκυλίτση και δημοτικούς συμβούλους τους, Γ. Παπαδόπουλο, Γ. Λαμπρινίδη, Α. Σίνο, Εμμ. Μεστανέα, Ι. Δράκο, Εμμ. Δεικτάκη, Ισ. Πουρπούρα και Β. Αργαστηριάρη². Μέχρι τότε δεν ήταν τίποτα παραπάνω από ένα απλό λιμάνι και θύμιζε νησί. Η κατάσταση θα αλλάξει μέσα στα επόμενα χρόνια. Ήδη από το προηγούμενο κιόλας έτος, το 1834, με την ανακήρυξη της Αθήνας ως νέας πρωτεύουσας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, το λιμάνι θα αποτελέσει τον κύριο σταθμό άφιξης των νέων εποικιστών ενώ ταυτόχρονα θα εξασφαλίσει την επικοινωνία της πρωτεύουσας με την υπόλοιπη χώρα και το εξωτερικό. Η δημιουργία αστικών πόλεων μέσω της ανοικοδόμησής τους με πολεοδομικά σχέδια ήταν έργο αυξημένης προτεραιότητας και μέρος του Βασιλικού προγράμματος για την μετατροπή της ελληνικής οικονομίας από αγροτική σε καπιταλιστική³. Η ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας στις απελευθερωμένες περιοχές που θα οδηγούσε στη δημιουργία αυτόνομης εθνικής οικονομίας δρομολογήθηκε μέσω της τακτικής προσέλκυσης εποίκων. Η τακτική αυτή διευκολύνθηκε αφενός από την γειτνίαση του Πειραιά με την πρωτεύουσα του Κράτους και αφετέρου από την κυβερνητική πολιτική παραχώρησης εθνικών και μοναστηριακών εκτάσεων με μόνη προϋπόθεση την οικοδόμησή τους⁴. Με κυβερνητική απόφαση εκδόθηκαν διατάγματα που αφορούσαν ρυθμίσεις για την διανομή εθνικών γαιών σε χαμηλές τιμές στους υποψήφιους εποικιστές με μοναδικό όρο την οικοδόμησή τους, ρύθμιση που φανερώνει την πρόθεση του κράτους όχι μόνο να εποικιστούν οι νέες πόλεις αλλά και να καθιερωθεί το καθεστώς της μικρής ιδιοκτησίας της γης για αυτό το λόγο άλλωστε

² Κοτέα Μ., (1997), «Η βιομηχανική ζώνη του Πειραιά 1860-1900», Διατριβή, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα, σελ. 28-29.

³ Σαπουνάκη-Δρακάκη Λ., Κοτέα Μ., (2005), «Η ελληνική αστική ιστοριογραφία στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος» στο, *Η Ελληνική πόλη σε ιστορική προοπτική*, (επιμ.) Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, Αθήνα: Διονικός, σελ. 249-252

⁴ Κοτέα Μ., (1997), «Η βιομηχανική ζώνη του Πειραιά 1860-1900», ο.π., σελ. 44.

υπήρχε και μία άλλη ρύθμιση που προέβλεπε το ανώτατο επιτρεπτό όριο για την έκταση γης που θα μπορούσε να αγοραστεί από τους εποικιστές⁵.

Η πολεοδομική συγκρότηση των πόλεων και η ανοικοδόμηση των ερειπωμένων περιοχών ήταν βασικό έργο για την κυβερνητική πολιτική της Οθωνικής περιόδου που εγκαινιάστηκε με την έγκριση πολεοδομικών σχεδίων για την νέα πρωτεύουσα και ακολούθησαν πολεοδομικά σχέδια και για άλλες πόλεις όπως του Πειραιά, της Θήβας και της Χαλκίδας.⁶

Ο νεοσύστατος Δήμος χρησιμοποιήθηκε από την Κυβέρνηση για την αστικοποίηση της πόλης και μέσα σε αυτό το πλαίσιο προέβη σε κάποια έργα και ένα χρόνο μετά την ίδρυση του αποφασίζει την δημιουργία του 1^{ου} Μικτού Δημοτικού Σχολείου Πειραιά, την αποξήρανση μέρους του έλους που λίκνιζε στο Βόρειο τμήμα του κεντρικού λιμένα ενώ επέβαλλε και φόρο 1% στα εισαγόμενα από το λιμάνι προϊόντα προκειμένου να εξασφαλίσει τους αναγκαίους πόρους για εκτέλεση λιμενικών έργων όπως αυτό της κατασκευής μόλων και της επισκευής του υδραγωγείου⁷.

Ο πληθυσμός του Πειραιά το 1835 ανέρχεται σε 150-200 άτομα. Γύρω στα 1836 με 1837 εγκαθίστανται στον Πειραιά ομάδες πληθυσμού από τη Χίο και την Ύδρα. Το 1837 μετά την άφιξη νέων κατοίκων στον Πειραιά απογράφονται 161 επαγγελματίες (ανάμεσά τους 21% ήταν εστιάτορες, 21% μαγαζάτορες και έμποροι τροφίμων, 12% τεχνίτες επισκευών και συντήρησης, 9% αγωγιάτες και ενοικιαστές αλόγων, 4 σιδεράδες και φαναρτζήδες, 6 κατασκευαστές διαφόρων προϊόντων, 1 υφάντρια). Αν και μικρός αριθμός που σαφώς δικαιολογείται από το γεγονός ότι ο Πειραιάς βρίσκεται ακόμα σε εμβρυακή φάση ανάπτυξης με μηδενική βιομηχανική δραστηριότητα ωστόσο δεν παύει να αποτελεί ένα πρώτο βήμα διαμόρφωσης επιχειρηματικής ζωής στην ανερχόμενη πόλη του Πειραιά. Την πρωτιά στην ανάπτυξη δραστηριότητας δευτερογενούς τομέα στον Πειραιά που επεκτάθηκε σημαντικά, κατέχει η κατασκευή τούβλων και κεραμιδιών που θα χρησιμοποιούνταν στις οικοδομές κτιρίων στην Αθήνα, τη νέα πρωτεύουσα. Πενήντα τέτοιοι φούρνοι που θερμαίνονταν με ξύλα λειτουργούσαν στον Πειραιά το 1857 παράγοντας 200.000

⁵ Κοτέα Μ., (1999), «Η συγκρότηση των ελληνικών πόλεων, 1828-1862» στο *Τετράδια Εργασίας, Αρ. 33, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών*, Αθήνα σελ. 46-47

⁶ Ο.π., σελ. 21, 29, 36-38

⁷ Κοτέα Μ., (1997), «Η βιομηχανική ζώνη του Πειραιά 1860-1900», ο.π., σελ. 30-32.

τούβλα και κεραμίδια ανά μέρα και μάλιστα τμήμα της παραγωγής εξαγόταν στην Τουρκία⁸.

Άλλοι κλάδοι της δευτερογενούς παραγωγής που αναπτύχθηκαν εκείνη την περίοδο στον Πειραιά είναι μικρές βιοτεχνίες όπως οι ποτοποιίες των αδελφών Ρετσινόπουλου, Κορωναίου και Σπανουδάκη, η μεταξοποιία του Λ. Ράλλη, η σαπωνοποιία του Θεολόγη, το μακαρονοποιείο των Αδελφών Σκλαβούνου και το τροχαλιοποιείο της οικογένειας Αμπατζά.

Αυτή ήταν η εικόνα της επιχειρηματικής δραστηριότητας στον Πειραιά ως το 1859.

Εντωμεταξύ ο δήμαρχος που διαδέχτηκε τον Σερφιώτη (για την περίοδο 1842-1852) ήταν ο Πέτρος Ομηρίδης Σκυλίτσης με καταγωγή από τη Χίο που εκτέλεσε μία σειρά έργων για την αναδιαμόρφωση του Πειραιά. Αύξησε την ποσότητα του διαθέσιμου πόσιμου νερού, έφτιαξε νέους δρόμους και πλατείες, τοποθέτησε κρήνες και προτομές σε διάφορα σημεία του Πειραιά, ίδρυσε δύο νέα σχολεία, το λοιμοκαθαρτήριο, την πυριταποθήκη στο λιμάνι, ιερούς ναούς και επέκτεινε το πράσινο της πόλης⁹.

Τα έργα για τη βελτίωση της εικόνας της πόλης συνεχίστηκαν με το Δήμο Πειραιά να αντλεί τα απαραίτητα κεφάλαια για την αποπεράτωση τους από την αύξηση του φόρου στα εισαγόμενα εμπορεύματα από 1% σε 5%. Έτσι τοποθετήθηκαν φανοί στην είσοδο του λιμανιού, κατασκευάστηκαν 1.508 μέτρα λιθόστρωτης προκυμαίας στην παραλιακή ακτή Μιαούλη, κατασκευάστηκαν δύο αποβάθρες στην προκυμαία και διάφορες αποθήκες στο λιμάνι για την αποθήκευση κυρίως δημητριακών και γαιανθράκων¹⁰.

Την στροφή προς την ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής θα τη σηματοδοτήσει η δημιουργία νέων βιομηχανικών μονάδων στον Πειραιά τη δεκαετία του 1860. Πρόκειται για μία δεκαετία όπου η οικονομική δραστηριότητα και επενδύσεις θα απογειώσουν την δευτερογενή παραγωγή στην πόλη του Πειραιά, θα αυξήσουν το εισόδημα των κατοίκων και κατ' επέκταση την αγοραστική τους δύναμη

⁸ Αγριαντώνη Χ., (1986), *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, σελ. 98-105

⁹ Κοτέα Μ., (1997), «Η βιομηχανική ζώνη του Πειραιά 1860-1900», ο.π., σελ. 45-46.

¹⁰ Ο.π., σελ. 53-54.

και θα μεγεθύνουν την αγορά της. Από το 1860 και μετά μέσα σε μία δεκαετία θα ιδρυθούν στον Πειραιά νέα εργοστάσια, μεγαλύτερα και με καλύτερο τεχνολογικό εξοπλισμό από αυτόν που διαθέτουν τα ήδη υπάρχοντα. Το 1860 ιδρύθηκε στον Πειραιά ο πρώτος ατμοκίνητος αλευρόμυλος του Παναγιώτη Καπράνου από την Κωνσταντινούπολη από όπου και έφερε μαζί του τις μηχανές του εργοστασίου ενώ τρία χρόνια αργότερα ιδρύθηκε ο δεύτερος ατμοκίνητος αλευρόμυλος στον Πειραιά του Ι. Δημόκα και το 1864 άλλοι δύο των Δ. Σεφερλή και Κ. Παναγιωτόπουλου και θα ακολουθήσουν και άλλοι το 1866, το 1869 και το 1870 των Μουτζοπούλου, Αγγελόπουλου και Ζέρβα αντίστοιχα. Έτσι ως το 1870 η αλευροβιομηχανία του Πειραιά θα πάρει εκτεταμένες διαστάσεις εφοδιάζοντας με αλεύρι τις περισσότερες ελληνικές πόλεις¹¹. Σε αυτό το σημείο πρέπει να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι οι επιχειρηματίες που επένδυσαν στον κλάδο της αλευροβιομηχανίας ασχολούνταν με το εισαγωγικό εμπόριο και ήταν εγκατεστημένοι στον Πειραιά πριν την δεκαετία του 1860. Βέβαια η επένδυση στον τομέα της αλευροβιομηχανίας ήταν ιδιαίτερα ασταθής γεγονός που επιβεβαιώνεται από τις διαδοχικές αλλαγές των ιδιοκτητών των ατμόμυλων. Κατά το χρονικό διάστημα του τελευταίου τέταρτου του 19^{ου} αιώνα ο αριθμός των ατμόμυλων έφτανε τους 15 και άλλαξαν ιδιοκτήτες (εταιρείες ή μεμονωμένοι επιχειρηματίες) 35 φορές. Η αστάθεια αυτή οφειλόταν στις συχνές και απότομες μεταβολές της αξίας των σιτηρών λόγω του Ρωσοτουρκικού πολέμου σε συνδυασμό με την μείωση των τραπεζικών πιστώσεων τη δεκαετία του 1880. Έτσι ο επενδυτικός χώρος της αλευροβιομηχανίας αναφορικά με τους επιχειρηματίες που επενδύουν σε αυτόν αρχίζει και σταθεροποιείται από το 1880 και μετέπειτα¹².

Το 1860 ιδρύεται το μεγαλύτερο εργοστάσιο σιδηρουργίας από τον Γεώργιο Βασιλειάδη με καταγωγή, όπως και ο Π. Καπράνος, από την Κωνσταντινούπολη που επένδυσε πάνω από 200.000 δρχ. για να κατασκευάσει ένα μεγάλο ατμοκίνητο εργοστάσιο που διέθετε τα κατάλληλα μηχανήματα ώστε να μπορεί να λειτουργεί ως χυτήριο, σιδηρουργείο και ξυλουργείο και απασχολούσε περίπου 140 εργάτες όπου οι άντρες εργάτες αμείβονταν 4-5 δραχμές μεροκάματο και οι γυναίκες 1-2 δραχμές.

Θα χρειαστεί να περάσουν αρκετά χρόνια μέχρι ο Πειραιάς να αποκτήσει παρόμοια μεγάλα εργοστάσια με αυτό του Γ. Βασιλειάδη το οποίο ως το 1869 είχε εξελιχθεί

¹¹ Τσοκόπουλος Β., (1984), *Πειραιάς 1835-1870, Εισαγωγή στην Ιστορία του Ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα: Καστανιώτη, σελ. 163, 198, 220-223.

¹² Γιαννιτσιώτης Ι., (2006), *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά 1860-1910*, Αθήνα: Νεφέλη, σελ. 121-123.

στο μεγαλύτερο χυτήριο-λεβητοποιείο της πόλης. Έτσι το 1875 ιδρύονται το μηχανουργείο του Άγγλου Μακ Δουάλ και το μηχανουργείο των Αδελφών Στεφάνου και του Γάλλου Βαρθολομαίου Περρέν. Η παρουσία ξένων επενδυτών αποτελεί απόδειξη της περιορισμένης τεχνογνωσίας των Ελλήνων επενδυτών¹³.

Εντωμεταξύ το 1864 ιδρύθηκε στον Πειραιά το εκκοκκιστήριο του Ε. Μηταράκη, το 1869 το κλωστήριο – νηματουργείο των αδελφών Βολονάκη από την Κρήτη με ατμομηχανή ισχύος 32 ίππων που απασχολούσε 52 εργάτες, και το 1870 το κλωστήριο – νηματουργείο των Ι. Δημόκα και Κ. Παναγιωτόπουλου που μετά την αλευροποιία επεκτάθηκαν και στην νηματουργία¹⁴.

Το 1872 ιδρύεται το νηματουργείο του Θεόδωρου Ρετσίνα, γιος του οινοπνευματοποιού Γεώργιου Ρετσίνα¹⁵. Η οικονομική παρουσία της οικογένειας Ρετσίνα αναπτύσσεται όταν ο Θ. Ρετσίνας ιδρύει το νηματουργείο. Το 1875 ιδρύεται το υφαντουργείο των Τρίπου και Πάνα εξοπλισμένο με 3.000 ατράκτους και 40 μηχανικούς ιστούς και των Τσάτση και Σταματόπουλου με 5.000 ατράκτους και 100 μηχανικούς ιστούς¹⁶. Το 1877 ιδρύεται το πρώτο εργοστάσιο χάρτου στον Πειραιά από τον Β. Βαρουξάκη (έμπορος από τη Γορτυνία)¹⁷.

Η ταχύτατη επέκταση της παραγωγικότητας των νηματουργείων στον Πειραιά μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα διαπιστώνεται και από την ραγδαία αύξηση του αριθμού των ατράκτων των εργοστασίων Βολονάκη και Ρετσίνα μέσα σε λίγα έτη

¹³ Χατζηωσήφ Χ., (1993), *Η Γηραιά Σελήνη, η βιομηχανία στην Ελλάδα, 1830-1940*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 134-137.

¹⁴ Τσοκόπουλος Β., ο.π., σελ. 233-235.

¹⁵ Ο Γεώργιος Ρετσίνας από το Άργος εγκαταστάθηκε στον Πειραιά το 1830 και πέντε χρόνια μετά ίδρυσε το οινοποιείο Ρετσίνα ή Ρετσινόπουλου όπως ήταν αλλιώς γνωστό στην οδό Μακράς Στοάς στον Πειραιά και το 1841 εκλέχθηκε μέλος του Δημοτικού Συμβουλίου Πειραιώς. Απέκτησε τρεις γιούς τον Θεόδωρο, τον Αλέξανδρο και τον Δημήτριο εκ των οποίων ο Θεόδωρος ήταν ο πιο δραστήριος επιχειρηματικά καθώς η επέκταση των οικογενειακών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων και σε άλλους κλάδους οφείλεται σε αυτόν ενώ παράλληλα ήταν και ο πιο δραστήριος πολιτικά. Βέβαια όπως θα εξετάσουμε και στη συνέχεια η οικογένεια Ρετσίνα είχε ενεργό συμμετοχή στις δημοτικές και πολιτικές εξελίξεις.

Παπαστεφανάκη Λ., (2009), *Εργασία, τεχνολογία και Φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία στον Πειραιά, 1870-1940*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτη, σελ. 119-126

¹⁶ Παπαστεφανάκη Λ., ο.π., σελ. 119-126.

¹⁷ Αγριαντώνη Χ., ο. π., σελ. 152-153.

Έτσι ενώ το 1873 αριθμούσαν 5.000 και 5.304 ατράκτους αντίστοιχα, το 1876 ανέβηκαν στις 8.000 και 10.000 αντίστοιχα¹⁸.

Η καταφανής υπεροχή του Πειραιά στον κλάδο της βαμβακουργίας-υφαντουργίας και νηματουργίας οφείλεται και στον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο (1861-1865) που μετέτρεψε το λιμάνι του Πειραιά σε χώρο συγκέντρωσης του εγχώριου βάμβακος με στόχο την εξαγωγή του στις μεγάλες μονάδες βαμβακουργίας στην Γαλλία και την Αγγλία. Η ανάπτυξη της νηματουργίας ήταν τόσο μεγάλη στην πόλη του Πειραιά που τα πειραιϊκά νήματα αντικατέστησαν στην ελληνική αγορά τα ευρωπαϊκά και παράλληλα προσπάθησαν να τα εκτοπίσουν και από τις αγορές της Ρωσίας, της Τουρκίας και των Παραδουνάβιων περιοχών που αν και δεν τα κατάφεραν ωστόσο τα ανταγωνίστηκαν επάξια. Το συνολικό εξαγωγίμο βαμβάκι από το λιμάνι του Πειραιά για το έτος 1863 έφτανε το ύψος 2.000.000 φράγκων.¹⁹

Επίσης το 1872 ιδρύθηκε το υαλουργείο του Αρ. Σκυλίτση, το 1873 του υαλουργείου του Π. Τσίλερ και Π. Οριγώνη, το 1873 ιδρύθηκαν το καρφοβελονοποιείο-συρματοουργείο του Π. Δημητριάδη και το ίδιο έτος το αγγειοπλαστείο Βολονάκη-Ζαρόκωστα²⁰.

Η πληθυσμιακή ανάπτυξη του Πειραιά είναι ραγδαία. Το 1861 οι κάτοικοι ανέρχονται σε 6.452 και θα διπλασιαστούν ως το 1870 φτάνοντας τους 11.047 κατοίκους κυρίως λόγω της μαζικής εισροής Κρητών προσφύγων²¹ μετά τα γεγονότα του κρητικού πολέμου ενώ οι νησιώτες από τα υπόλοιπα νησιά αποτελούν μία ακόμα πηγή τροφοδοσίας του εργατικού δυναμικού στον βιομηχανικά αναπτυσσόμενο Πειραιά. Η πόλη εκβιομηχανίζεται, το λιμάνι εξελίσσεται, νέες θέσεις εργασίας δημιουργούνται και ο πληθυσμός αυξάνεται σημαντικά. Έτσι το 1879 ο Πειραιάς θα αριθμεί 21.628 κατοίκους²².

¹⁸ Ο.π. σελ. 148-149.

¹⁹ Κοτέα Μ., (1997), «Η βιομηχανική ζώνη του Πειραιά 1860-1900», ο.π., σελ. 58-59, 90-92

²⁰ Ο.π., σελ. 95-96

²¹ Δεν ήταν τυχαίο το γεγονός ότι οι περισσότερες γυναίκες εργάτριες-πρόσφυγες από την Κρήτη εργάζονταν στο εργοστάσιο του επιχειρηματία Βολονάκη με καταγωγή από την Κρήτη όπως και ότι οι περισσότερες γυναίκες εργάτριες στο εργοστάσιο του Ρετσίνα ήταν από το Άργος, τόπος καταγωγής του επιχειρηματία. Η εικόνα του συμπατριώτη και του «πατέρα» που προωθούσαν οι βιομήχανοι αυτοί ήταν ένας τρόπος για να εξασφαλίσουν φθηνό εργατικό δυναμικό καθώς οι γυναίκες αμείβονταν λιγότερο από τους άντρες.

Ευχαριστώ την Κυρία Μαριάνθη Κοτέα για αυτή την επισήμανση.

²² Αγγριαντώνη Χ., ο.π., σελ. 105

Εντωμεταξύ το 1876 επί δημαρχίας Τρύφωνα Μουτζόπουλου η πόλη και το λιμάνι του Πειραιά φωτίζονται με χρήση φωταερίου αντί πετρελαίου και καθαρίζεται και επεκτείνεται ο κεντρικός λιμένας για να αυξηθεί η χωρητικότητά του σε ατμόπλοια μεγάλου εκτοπίσματος²³.

Κατά τη δεκαετία του 1880, ο Πειραιάς συγκεντρώνει το ποσοστό 34,8% των συνολικών μηχανικών εγκαταστάσεων της χώρας, το 56,4% της συνολικής ιπποδύναμης και το 51% του συνόλου των εργατών βιομηχανίας.

Κατά τα έτη 1874-1875 στον Πειραιά λειτουργούν 30 ατμοκίνητα εργοστάσια που στην περίοδο 1882-1883 αυξάνονται σε 44 ενώ στα επόμενα έτη 1890-1891 ο αριθμός τους αυξάνεται σε 52.

Την περίοδο 1878-1883 θα ιδρυθούν 6 νέοι ατμόμυλοι στον Πειραιά έτσι η συγκέντρωση της αλευροβιομηχανίας στην πόλη κατέστησε τον Πειραιά κύριο κέντρο σιτεμπορίου. Επίσης κατά το ίδιο διάστημα δημιουργούνται τρία νέα μηχανουργεία ενώ τα ήδη υπάρχοντα επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους. Παράλληλα δημιουργούνται ολοένα και περισσότερα μικρά μηχανουργεία επισκευών και συναρμολογήσεων με βασικό μηχανικό εξοπλισμό. Στον κλάδο της ελαφράς χημικής βιομηχανίας δημιουργούνται πλήθος πυρηνελαιουργιών και νέων σαπωνοποιείων στον Πειραιά. Την ίδια περίοδο κάνουν την εμφάνισή τους και μικρά εργοστάσια μολυβδοσωλήνων και σφαιριδίων²⁴.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι οι περισσότεροι βιομήχανοι επενδυτές στον Πειραιά στηρίζονταν οικονομικά για την επιβίωση και την επέκταση των δραστηριοτήτων τους από εμποροτραπεζίτες. Γνωστοί ιδιωτικοί τραπεζικοί οίκοι και οικογενειακές επιχειρήσεις προεξοφλητικού χαρακτήρα που έδρασαν στον Πειραιά κατά την περίοδο αυτή ήταν του Α. Δρίβα, του Θ. Κουμάνταρου και Χ. Καστριώτη²⁵. Αλλά και άλλοι όπως για παράδειγμα οι Αδελφοί Μουτσοπούλου που βοηθούσαν με πιστώσεις το εργοστάσιο ατμόμυλου του Σκλαβούνου και ο μεγαλοκτηματίας Ν. Μελετόπουλος και ο Γεώργιος Σκουζέ που πίστωναν τους υφαντουργούς Τρίπου και Πανά. Σε αντίθεση με τον ιδιωτικό δανεισμό άλλοι επιχειρηματίες και βιομήχανοι δανείζονταν από την Εθνική Τράπεζα Ελλάδας. Η τελευταία από την ίδρυση της το 1841 χρηματοδότησε τις ελληνικές

²³ Κοτέα Μ., (1997), «Η Βιομηχανική ζώνη του Πειραιά 1860-1900», ο.π., σελ. 86-87.

²⁴ Αγριαντώνη Χ., ο.π., σελ. 193, 231-248

²⁵ Γιαννιτσιώτης Ι., ο.π., σελ. 160-165.

βιομηχανίες και ως ένα βαθμό καθόρισε το μέλλον και την επιβίωσή τους. Όταν όμως στο τέλος του 1883 και αρχές του 1884 ξέσπασε η εμπορική κρίση λόγω των κακών σοδειών και των κακών πωλήσεων, οι πιστώσεις πάγωσαν και η κατάσταση των εμπορών επιδεινώθηκε ενώ την άνοιξη του 1884 έγιναν και οι πρώτες πτώχευσεις στο βιομηχανικό κλάδο. Ως τις αρχές του 1887 σχεδόν 25 βιομηχανίες κήρυξαν πτώχευση εκ των οποίων οι 10 είχαν πάρει δάνεια από την Ε.Τ.Ε. και είχαν υποθηκεύσει τα εργοστάσιά τους²⁶. Η Ε.Τ.Ε. ενώ κατά το διάστημα 1860-1870 δεν αντιμετώπιζε την ελληνική βιομηχανική δραστηριότητα ως μια εξαιρετική ευκαιρία επενδύσεων αλλά εφαρμόζε την ίδια τακτική απέναντι στους βιομήχανους όπως στους εμπόρους και στους κτηματίες, από το 1875 και μετά αλλάζει το σκηνικό και καθώς τα εργοστάσια αυξάνονταν παράλληλα αυξάνονταν -και μάλιστα σε μεγάλο ποσοστό- και οι πιστώσεις που αναλογούσαν σε πάγια κεφάλαια της βιομηχανικής παραγωγής. Οι πιστώσεις κορυφώθηκαν μέσα στα επόμενα έτη μέχρι και την οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1880 οπότε και περιορίστηκε σημαντικά η επενδυτική αυτή στρατηγική²⁷.

Η προσφυγή των βιομηχανιών στον ιδιωτικό δανεισμό είχε το πλεονέκτημα ότι δεν έβαζαν υποθήκη τις επιχειρήσεις τους και ότι δεν είχαν να περάσουν από αναγκαστικό λογιστικό έλεγχο όπως συνέβαινε με τα δάνεια από τις τράπεζες και ιδιαίτερα με την Ε.Τ.Ε., η οποία διέθετε αρχεία πληροφοριών για την εκτίμηση της οικονομικής θέσης των επιχειρήσεων και της φερεγγυότητας των διοικήσεών τους ενώ παράλληλα φρόντιζε για την παρουσία συνεργατών της στα διοικητικά συμβούλια των δανειοδοτούμενων επιχειρήσεων. Τα ιδιωτικά δάνεια σε σύγκριση με τα τραπεζικά δεν ήταν ενυπόθηκα, κάτι που απέκλειε το ενδεχόμενο απώλειας της περιουσίας των ιδιοκτητών των επιχειρήσεων. Οι ιδιώτες δανειστές αν δεν ήταν μέτοχοι των δανειοδοτούμενων επιχειρήσεων δεν πίεζαν για την παρουσία αντιπροσώπων τους στα συμβούλια των επιχειρήσεων ούτε προϋπέθεταν την υποθήκη της εταιρείας²⁸.

Την ίδια περίοδο (δεκαετία 1880) ενώ τα περισσότερα νηματοουργεία κατέρρεαν, το εργοστάσιο των Αδελφών Ρετσίνα επεκτεινόταν σταθερά έχοντας συνολικά 300 μηχανικούς αργαλειούς, 50 μηχανικούς ιστούς και ατμομηχανή 60 ίππων. Το

²⁶ Αγριαντώνη Χ., ο.π., σελ. 181, 312-319.

²⁷ Γιαννιτσιώτης Ι., ο.π., σελ. 160-165.

²⁸ Δρίτσα Μ., (1990), *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σελ. 357-360.

εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας του Θ. Ρετσίνα είναι το κυρίαρχο του κλάδου στον Πειραιά και καταφέρνει όχι μόνο να ξεπεράσει με επιτυχία την κρίση αλλά και να επεκταθεί αφού έλαβε από την Ε.Τ.Ε. δύο ενυπόθηκα δάνεια, το ένα το 1880 αξίας 115.000 δραχμών και το άλλο το 1881 αξίας 160.000 δραχμών²⁹. Ενώ εν μέσω κρίσης οι περισσότεροι βιομήχανοι παλεύουν να κρατήσουν τις επιχειρήσεις τους καθώς η στρόφιγγα του δανεισμού έχει κλείσει, η επιχείρηση του Θ. Ρετσίνα δανειοδοτείται, ενισχύεται και επεκτείνεται καθώς αγοράζει κάποια από τα κλωστοϋφαντουργεία που πτώχευσαν. Πρόκειται για τα κλωστοϋφαντουργεία των Δημόκα, Σταματοπούλου και Βαρουξάκη. Σαφώς η επιτυχημένη αυτή πορεία του Θ. Ρετσίνα δεν είναι τυχαία. Ο Θ. Ρετσίνας είχε διατελέσει δύο φορές δήμαρχος Πειραιά (1887-1891 και 1891-1895), βουλευτής με το κόμμα του Θεοτόκη (1899-1902 και 1906-1910)³⁰ και σύμβουλος της Εθνικής Τράπεζας. Είναι φανερό ότι οι θέσεις αυτές του παρείχαν μια σταθερή οικονομική ενίσχυση από τη στιγμή που οι γνωριμίες του ήταν ικανές να του εξασφαλίσουν χρηματοδότηση της επιχείρησής του δεδομένου ότι οι τράπεζες δάνειζαν πρόθυμα το Κράτος αλλά όχι και τόσο πρόθυμα τις επιχειρήσεις ειδικά αν δεν είχαν αποδείξεις και πειστήρια φερεγγυότητας των επιχειρηματιών³¹.

Ο τομέας της πολιτικής ήταν στρατηγικής σημασίας με τον οποίο ασχολήθηκαν πολλοί βιομήχανοι για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους. Ο Θ. Ρετσίνας εκτός από δήμαρχος Πειραιά διετέλεσε και βουλευτής κατά τις κοινοβουλευτικές περιόδους, 7 Φεβρουαρίου 1899 ως 19 Σεπτεμβρίου 1902 και 26 Μαΐου 1906 ως 25 Μαρτίου 1910. Τα πολιτικά αξιώματα ήταν θέσεις κλειδιά για την προώθηση των συμφερόντων τους³².

Η κυριαρχία της οικογένειας Ρετσίνα (και όχι μόνο) στην πολιτική και Δημοτική Αρχή του Πειραιά διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο για την κυριαρχία τους και στην οικονομική και κοινωνική ζωή της αστικής τάξης του Πειραιά. Επί 40 χρόνια (1866-

²⁹ Παπαστεφανάκη Λ., ο.π. σελ., 141-147.

³⁰ Αλλά και ο αδελφός του Αλέξανδρος Ρετσίνας είχε εκλεγεί δημοτικός σύμβουλος Πειραιά επί δημαρχίας Α. Σκυλίτση (1883-1887), βουλευτής Πειραιά (1890-1892 και 1892-1895) και διετέλεσε δύο φορές πρόεδρος της εφορευτικής επιτροπής του Λιμένος Πειραιώς (1899-1903 και 1906-1908). Χατζημανωλάκης Γ., (1999), *Οι Δήμαρχοι του Νεότερου Πειραιά (Συμβολή στην Τοπική Ιστορία)*, Πειραιάς: το βιβλίο εκδόθηκε με τη συμβολή του Δήμου Πειραιώς, σελ. 111-118.

³¹ Χατζηιωσήφ Χ., ο.π., σελ. 77.

³² Λιαδάκης Σ., (2014), «Η βιομηχανία και το εργατικό κίνημα στον Πειραιά του μεσοπολέμου», Διδακτορική Διατριβή - Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, σελ. 58.

1906) τη σύνθεση του Δημοτικού Συμβουλίου Πειραιώς απαρτίζουν διαδοχικά μέλη των οικογενειών της οικονομικής και κατ' επέκταση κοινωνικής ελίτ που συνδέονται συγγενικά ή εξ' αγχιστείας. Πρόκειται για τις οικογένειες των Ρετσίνα, Σταματόπουλου και Μελετόπουλου³³.

Εντωμεταξύ τον Μάιο του 1885 ύστερα από πρωτοβουλία του Θ. Ρετσίνα ιδρύθηκε ο εμπορικός και βιομηχανικός σύλλογος Πειραιά με στόχο την συνεργασία με την εκάστοτε κυβέρνηση σε θέματα ανάπτυξης, βιομηχανίας και εμπορίου κάτι που θα βοηθούσε και την υποβολή των αιτημάτων τους και τη διαμεσολάβησή τους για προώθηση νομοθετημάτων που θα διευκόλυναν τις δραστηριότητές τους³⁴.

Παράλληλα με την ενεργό συμμετοχή στα δημοτικά και βουλευτικά αξιώματα η οικογένεια Ρετσίνα στηρίχθηκε και σε ένα ισχυρό πλέγμα οικογενειακών και συγγενικών σχέσεων με κεφαλαιούχους και τραπεζίτες καθορίζοντας τη ζωή τους με γαμήλιες στρατηγικές που αποσκοπούσαν στην συνένωση μεγάλων περιουσιών³⁵.

Το 1890 ιδρύθηκαν τρία μικρότερα κλωστοϋφαντουργεία των Δασκαλάκη – Κορολόγου, του Ν. Νικολέση και του Η. Μανούσκου. Η επιχειρηματική τους ωστόσο δραστηριότητα επισκιάστηκε από την «αυτοκρατορία» του Θ. Ρετσίνα³⁶.

Στον τομέα της οινοπνευματοποιίας οι Παναγιώτης και Ιωάννης Μπαρμπαρέσος κατά τη δεκαετία του 1880 αναλαμβάνουν να συνεχίσουν την οικογενειακή επιχείρηση του πατέρα τους Μ. Μπαρμπαρέσου που το 1845 είχε μεταφέρει το μικρό του οινοποιείο από τις Σπέτσες στον Πειραιά. Αντίστοιχα κινούνται και οι αδελφοί Κοτσώνοι, γόννοι οινοπνευματοβιομήχανου, που επεκτείνουν την οικογενειακή επιχείρηση. Το χαμηλό κόστος παρασκευής ποτών και απόκτησης αποστακτικών μηχανών προωθούσαν την επαγγελματική απασχόληση διαφόρων εμπόρων και βιομηχάνων με την ποτοποιία. Βέβαια ο διαχωρισμός μεταξύ των μεγάλων οινοπνευματοποιείων και κονιακοποιείων με τα μικρά ποτοποιία πρέπει να υπογραμμιστεί καθώς οι μεγάλες οινοπνευματοποιίες ιδρύονται στον Πειραιά από τα μέσα του 1880 και μετά. Η άνθηση σε αυτό τον τομέα από τα μέσα του 1880 και μετέπειτα οφείλεται κυρίως σε δύο παράγοντες. Ο πρώτος είναι η σταφιδική κρίση καθώς η μη εξαγώγιμη σταφίδα τροφοδοτείται για εγχώρια μεταποίηση σε καλές τιμές και ο άλλος παράγοντας είναι η τακτική της δεύτερης Κυβέρνησης Δηλιγιάννη

³³ Παπαστεφανάκη Λ., ο.π., σελ. 146-147.

³⁴ Χατζιωσήφ Χ., *Η Γηραιά Σελήνη...*, ο.π., σελ. 330.

³⁵ Παπαστεφανάκη Λ., ο.π., σελ. 141-147.

³⁶ Γιαννιτσιώτης Ι., ο.π., σελ. 124.

που προστάτευσε τον κλάδο της οινοπνευματοποιίας και τις εξαγωγές του κονιάκ³⁷. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι αδελφοί Σπύρος και Ηλίας Μεταξάς από την Εύβοια ίδρυσαν το 1888 τη δική τους οινοπνευματοποιία στον Πειραιά³⁸.

Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι όλη αυτή η αλματώδης βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης είχε δημιουργήσει προβλήματα υγειονομικού ενδιαφέροντος που την δεκαετία του 1880 ήταν ιδιαίτερα εμφανή με αποτέλεσμα ο Δήμος Πειραιά να αναλάβει την κατασκευή υπονόμων ώστε να διοχετεύονται τα λιμνάζοντα ακάθαρτα και επικίνδυνα απόβλητα των εργοστασίων στη θάλασσα ενώ παράλληλα εξέδωσε απόφαση σύμφωνα με την οποία οι βιομήχανοι έπρεπε να σκεπάζουν τους λάκκους των εργοστασίων όπου λίμναζαν τα ακάθαρτα νερά και γενικά να έπαιρναν κάθε μέτρο για να εκλείψουν οι εστίες μόλυνσης από την βιομηχανική ζώνη του Πειραιά³⁹.

Από την δεκαετία του 1890 και μέχρι το 1900 θα ιδρυθούν στον Πειραιά πολλά μικρά και μεγάλα εργαστήρια με βασικό μηχανικό εξοπλισμό που θα δραστηριοποιηθούν στον τομέα των μηχανοκατασκευών, των επισκευών, της επιπλοποιίας, της κατασκευής ομπρελών, των υλικών οικοδομής και των τροφίμων. Το 1900 ο Πειραιάς κυριαρχεί συντριπτικά στην ευρύτερη βιομηχανική ζωή της χώρας και η χρήση ατμού επεκτάθηκε⁴⁰.

Μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της βιομηχανικής ανάπτυξης και εξέλιξης της πόλης εντάσσεται και η προσπάθεια κατάρτισης του εργατικού δυναμικού τόσο σε επίπεδο τεχνικών γνώσεων όσο και διοικητικών και λογιστικών με τη δημιουργία δύο επαγγελματικών σχολών. Η πρώτη σχολή είναι η Εμπορική και Βιομηχανική Ακαδημία του Θ. Ρουσσόπουλου το 1894 που ένα χρόνο μετά την μετέφερε στην Αθήνα και η δεύτερη Εμπορική Σχολή ιδρύεται το 1904 από τον Κ. Παναγιωτόπουλο που αποτέλεσε και την πρώτη συστηματική προσπάθεια να εισαχθούν τα μαθήματα της Λογιστικής και του Εμπορικού Δικαίου στην τοπική εκπαίδευση⁴¹.

³⁷ Ο.π., σελ. 125-126.

³⁸ Το κονιάκ Μεταξά κατέκτησε την αγορά ενώ η παραποίησή του από τους «Ψευτομεταξάδες» συνέβαλλε -αν και μακροπρόθεσμα- θετικά για το γνήσιο κονιάκ Μεταξά. Χατζηιωάννου Μαρία Χριστίνα, «Το "Μεταξά" που κατέκτησε την υφήλιο», Καθημερινή, φύλλο 17 Απριλίου 2011

³⁹ Κοτέα Μ., (1997), «Η Βιομηχανική ζώνη του Πειραιά 1860-1900», ο.π., σελ. 133

⁴⁰ Αγριαντώνη Χ., ο.π., σελ. 341-342.

⁴¹ Γιαννιτσιώτης Ι., ο.π., σελ. 157-159

1β) Η εξέλιξη του Πειραιά ως κέντρο ναυτιλίας από το 1870 ως τον Μεσοπόλεμο

Μέχρι σχεδόν τα τέλη του 19^{ου} αιώνα η Σύρος υπήρξε το κύριο ναυτιλιακό κέντρο στην Ελλάδα, μία θέση που σταδιακά από τη δεκαετία του 1870 και μετέπειτα άρχισε να καταλαμβάνει ο Πειραιάς. Στη στροφή του αιώνα η εξέλιξη του Πειραιά σε κέντρο ελληνικού ατμοπλοϊκού στόλου συνέπεσε με τη διαδικασία μετάβασης από τα ιστιοφόρα στα ατμόπλοια. Από το 1877 και για μεγάλο χρονικό διάστημα (1877-1884) η ναυτιλιακή κρίση επέφερε μείωση των ναύλων. Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος επιδείνωσε την κατάσταση και οι Έλληνες εφοπλιστές στράφηκαν την δεκαετία του 1880 στην αγορά ατμόπλοιων. Βέβαια η χρήση των ατμόπλοιων στις θαλάσσιες μεταφορές της Μεσογείου είχε ξεκινήσει ήδη από την δεκαετία του 1840 όμως η χρήση τους σε περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας άρχισε να επεκτείνεται σημαντικά από τη δεκαετία του 1860 και κυρίως τη δεκαετία του 1870⁴².

Η διαδικασία αντικατάστασης των ιστιοφόρων από τα ατμόπλοια συνέπεσε με τη δημιουργία μιας νέας τάξης πραγμάτων στον τομέα της ελληνικής ναυτιλίας που δεν είναι άλλη από την εγκαθίδρυση των εφοπλιστικών εταιρειών στον Πειραιά και στο Λονδίνο από όπου και συνέχισαν τις επιχειρηματικές δραστηριότητές τους τον 20^ο αιώνα. Στη μεταβατική φάση της μεταφοράς των ναυτιλιακών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων από τη Μαύρη Θάλασσα, από την Κωνσταντινούπολη και από το Ιόνιο στον Πειραιά και το Λονδίνο, πολλοί Έλληνες εφοπλιστές μετέφεραν την έδρα των επιχειρήσεών τους. Ο Α. Α. Εμπειρικός και αδελφοί Εμπειρικού από το Δούναβη, οι Αδελφοί Μιχαηλνού, Αμπατιέλλου και Μάγκου από την Κωνσταντινούπολη μετέφεραν την έδρα τους στο Λονδίνο και οι, Ο. Α. Σταθάτος, Δ. Α. Σταθάτος, Κ. Α. Σταθάτος, Α.Ν. Θεοφιλάτος, Ν.Δ. Λυκιαρδόπουλος, Αδελφοί Δρακούλη, Ε. Μ. Εμπειρικός, Ν. Γ. Κυριακίδης από τον Δούναβη και οι αδελφοί

⁴² Τα ιστιοφόρα συνέχισαν να χρησιμοποιούνται ακόμα για 30-40 χρόνια σχεδόν παρόλη την ευρεία χρήση των ατμόπλοιων. Η ολοκληρωτική επικράτηση των ατμόπλοιων έναντι των ιστιοφόρων πήρε 50 χρόνια και αυτό γιατί τα ατμόπλοια από άποψη κατανάλωσης καυσίμων πλεονεκτούσαν σε κοντινές θαλάσσιες μεταφορές έναντι των ιστιοφόρων. Τα τελευταία πλεονεκτούσαν στις μακρινές αποστάσεις. Επιπρόσθετο μειονέκτημα των ατμόπλοιων ήταν ότι ένα σημαντικό μέρος της χωρητικότητάς τους δεσμευόταν για να μεταφέρουν τα αναγκαία καύσιμα υλικά τους. Η οριστική αντικατάσταση των ιστιοφόρων από τα ατμόπλοια κατέστη δυνατή όταν λόγω των τεχνολογικών βελτιώσεων και προόδων, μειώθηκε η κατανάλωση κάρβουνου στις ατμομηχανές των ατμόπλοιων.

Χαρλαύτη Τ., (2001), *Ιστορία της ελληνόκτητης Ναυτιλίας 19^{ος} αιώνας-20^{ος} αιώνας*, Αθήνα: Νεφέλη, σελ. 235-236.

Γιαννουλάτου από την Κωνσταντινούπολη, μετέφεραν την έδρα τους στην πόλη του Πειραιά καθώς και η Ηπειρωτική Μετοχική Ατμοπλοϊκή Εταιρεία της οικογένειας Ποταμιάνου που ιδρύθηκε το 1902 με έδρα τη Πρέβεζα το 1916 μεταφέρθηκε στον Πειραιά⁴³.

Παράλληλα παρατηρήθηκε αύξηση της χωρητικότητας των ατμόπλοιων που ανήκαν σε εφοπλιστές που είχαν την έδρα της επιχείρησής τους στον Πειραιά.

Η σταδιακή εξέλιξη του λιμανιού του Πειραιά από τη δεκαετία του 1870 και μετά σε ένα από τα σημαντικότερα κέντρα ναυτιλιακής δραστηριότητας στον τομέα του διαμετακομιστικού εμπορίου και των μεταφορών διαπιστώνεται και από την ραγδαία αύξηση της χωρητικότητας των πλοίων σε κόρους καθαρής χωρητικότητας(κκχ)⁴⁴ που κατέπλευσαν στα κυριότερα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου⁴⁵.

Εντωμεταξύ η διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου το 1893 συνέβαλλε καθοριστικά στην εξυπηρέτηση των θαλάσσιων συγκοινωνιών και στην ενίσχυση του ελληνικού θαλάσσιου δικτύου με αποτέλεσμα να πυκνώσει η εμπορευματική κίνηση στο λιμάνι του Πειραιά⁴⁶.

Η περίοδος 1900-1914 αποτέλεσε κομβικό σημείο επέκτασης της ναυτιλιακής επιχειρηματικής δραστηριότητας στον Πειραιά μετά τη μαζική δημιουργία μικρών ναυτιλιακών εταιρειών. Το 1905 οι ναυτιλιακές εταιρείες του Πειραιά ανέρχονται σε 72 ενώ το 1910 φτάνουν τις 125 και το 1914 αυξάνονται σε 156⁴⁷. Αυτή η απότομη αύξηση του αριθμού των ναυτιλιακών επιχειρήσεων όπου μικροί ιδιοκτήτες ιστιοφόρων κατάφεραν μέσα από τον συνεταιρισμό κεφαλαίων να γίνουν πλοιοκτήτες ατμόπλοιων οφείλεται κυρίως στα φθηνά ναύλα⁴⁸.

⁴³ Χαργαύτη Τ., ο.π., σελ. 234-236, 244-247, 250.

⁴⁴ Κκχ σημαίνει κόρος καθαρής χωρητικότητας.

Ο Κόρος είναι μονάδα μέτρησης ίση με 100 κυβικά πόδια ή ίση με 2,83 κυβικά μέτρα.

Ο.π. σελ. 96, 102.

⁴⁵ Χαργαύτη Τ., ο.π., σελ. 92.

⁴⁶ Γιαννιτσιώτης Ι., ο.π., σελ. 98-101.

⁴⁷ Χαργαύτη Τ., ο.π., σελ. 247.

⁴⁸ Γιαννιτσιώτης Ι., ο.π., σελ. 103.

Οι εξελίξεις στον κλάδο της ναυτιλιακής δραστηριότητας στον Πειραιά, επέφεραν πληθυσμιακές αυξήσεις με αποτέλεσμα ενώ το 1886 οι κάτοικοι του Πειραιά ήταν 48.898 κάτοικοι, το 1907 ανήλθαν σε 75.093 κατοίκους⁴⁹.

Όπως πολλοί βιομήχανοι (που αναφέρθηκαν παραπάνω) έτσι και πολλοί εφοπλιστές δραστηριοποιήθηκαν πέρα από τον επιχειρηματικό τους κλάδο, στον τομέα της πολιτικής. Για τον Πειραιά χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του εφοπλιστή Επαμεινώνδα Εμπειρίκου που το 1910 ως υπουργός Ναυτικών ψήφισε το νόμο περί ναυτικής υποθήκης⁵⁰. Διαπιστώνουμε για μία ακόμα φορά ότι η τοποθέτησή τους σε καίριες πολιτικές θέσεις προφανώς διευκόλυνε την προώθηση μέτρων υπέρ των επιχειρηματικών τους κλάδων.

Πριν την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου οι ελληνικές ναυτιλιακές εταιρείες ναύλωναν τα πλοία τους για τη μεταφορά χύδην φορτίων⁵¹ (δημητριακών, βαμβακιού, κάρβουνου) σε Ανατολική Μεσόγειο και Μαύρη Θάλασσα και Δυτική Μεσόγειο και Βόρεια Ευρώπη. Το φθινόπωρο του 1912 με την έναρξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου έκλεισε η πρόσβαση στα Στενά των Δαρδανελίων και οι ελληνικές ναυτιλιακές επιχειρήσεις έχασαν τις αγορές της Μαύρης Θάλασσας αλλά η κήρυξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το 1914 και η ουδετερότητα της Ελλάδας για τα τρία πρώτα χρόνια, αύξησε τις θαλάσσιες μεταφορές από τα ελληνικά πλοία προς όλα τα μέρη της υδρογείου. Μετέφεραν σιτηρά στον ευρύτερο Ευρωπαϊκό και Ατλαντικό χώρο ενώ επέστρεφαν μεταφέροντας κάρβουνο από την Αγγλία στη Μεσόγειο και φορτία φωσφόρων και σιδηρομεταλλεύματος για τις πολεμικές βιομηχανίες. Βέβαια παρά την ουδετερότητα, τουλάχιστον μέχρι το 1917, ο ελληνικός ναυτιλιακός επιχειρηματικός κόσμος αντιμετώπισε σοβαρές δυσκολίες λόγω του Διχασμού που επέφερε την εισβολή αγγλογαλλικών στρατευμάτων στη χώρα και τον εμπορικό αποκλεισμό του Πειραιά και της Αθήνας. Μάλιστα κατά την ίδια περίοδο διαπιστώνεται η αυξημένη συμμετοχή ελληνικών εμπορικών πλοίων σε θαλάσσιες

⁴⁹ Λιαδάκης Σ., ο.π., σελ. 44

⁵⁰ Χαρλαύτη Τ., ο.π., σελ. 256.

⁵¹ Χύδην φορτίο είναι το φορτίο που αποτελείται από φθηνά προϊόντα μεγάλου όγκου σε αντίθεση με το γενικό φορτίο που αποτελείται από επεξεργασμένα ή ημιεπεξεργασμένα προϊόντα υψηλού κόστους κατά μονάδα των οποίων ο όγκος είναι περιορισμένος. Στη Ναυτιλία το χύδην φορτίο είναι σημαντικό καθώς η αξία του φορτίου δεν έχει τόσο σημασία όσο ο όγκος και η απόσταση. Ο.π. σελ. 96, 102.

μεταφορές προς τον Ινδικό Ωκεανό μέσα από τα τηλεγραφήματα που έστελναν οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις των Ε. Εμπειρικού και αδελφών Σταθάτου, με έδρα τον Πειραιά, προς την βρετανική πρεσβεία στην Αθήνα καθώς υποχρεούνταν να εργάζονται μέσω αυτής. Έτσι η εύρεση νέων αγορών ως αντίβαρο της απώλειας των αγορών της Μαύρης Θάλασσας, διατήρησε τα κέρδη των Ελλήνων πλοιοκτητών σε υψηλά ποσοστά. Αλλά και όταν η Ελλάδα μπήκε στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το 1917, οι Έλληνες εφοπλιστές έβγαλαν κέρδη υψηλά από ναύλους, πωλήσεις και αποζημιώσεις που ανέρχονται σε πολλά εκατομμύρια λίρες⁵².

1γ) Η ναυτιλιακή και βιομηχανική εξέλιξη του Πειραιά στον Μεσοπόλεμο

Με την λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι ναυτιλιακές δραστηριότητες και θαλάσσιες μεταφορές επανήλθαν σε κανονικούς ρυθμούς έτσι το 80% των ελληνικών πλοίων απασχολούνταν και πάλι στις αγορές της Μαύρης Θάλασσας και της Ανατολικής Μεσογείου. Παράλληλα οι ναυτιλιακές εταιρείες δραστηριοποιήθηκαν και σε υπερατλαντικές θαλάσσιες μεταφορές γεγονός που συνέβαλε στην μετατόπιση της επιχειρηματικής δραστηριότητας τους εκτός των ορίων της Μεσογείου ανεβάζοντας τον ελληνικό εμπορικό στόλο στη δεύτερη θέση στη παγκόσμια φορτηγό ναυτιλία⁵³.

Το 1930 κατέπλευσαν στο λιμάνι του Πειραιά 9.730 πλοία συνολικής χωρητικότητας 6.195.355 κόρων από αυτά τα 7.349 ήταν ατμόπλοια χωρητικότητας 6.071.157 κόρων και τα 2.381 ήταν ιστιοφόρα χωρητικότητας 124.198 κόρων.

Το ίδιο έτος απέπλευσαν από το λιμάνι του Πειραιά 10.173 πλοία συνολικής χωρητικότητας 6.318.927 κόρων από αυτά τα 2.734 ήταν ιστιοφόρα χωρητικότητας 138.918 κόρων και τα 7.439 ήταν ατμόπλοια χωρητικότητας 6.180.000 κόρων. Η εμπορευματική κίνηση ανήλθε στους 1.594.442 τόνους από το εξωτερικό και στους 357.559 τόνους από το εσωτερικό ενώ οι εξαγωγές από το λιμάνι του Πειραιά προς τα λιμάνια ξένων χωρών ανήλθαν τους 110.872 τόνους και προς τα άλλα ελληνικά λιμάνια έφτασαν τους 328.542 τόνους⁵⁴.

⁵² Χαργαύτη Τ., ο.π., σελ. 322-325.

⁵³ ο.π., σελ. 329, 352.

⁵⁴ Λιαδάκης Σ., ο.π., σελ. 49-50. ,

Τα ατμόπλοια που κατέφθαναν στον Πειραιά από το εξωτερικό ήταν από τα λιμάνια της Μέσης Ανατολής και της Μαύρης Θάλασσας, από την Ιταλία και άλλα ευρωπαϊκά λιμάνια, από την Αμερική και την Ιαπωνία. Τα ατμόπλοια με τα πιο συχνά δρομολόγια ήταν τα «Ιζμίρ», «Ισιτσερίν» και «Γκριμάνι» από την Σμύρνη, τα «Ντάτσια» και «Άδρια» από την Κωνσταντινούπολη, το «Αγγελική» από το Μαρόκο, το «Νοβοροσίτκι» από την Οδησσό, το «Λουλούδης» από τη Ρουμανία, τα «Μαιώτης» και «Αθανάσιος» από τη Ρωσία, το «Σπλιτ» από τη Σερβία, το «Καλλιτέα» από την Τεργέστη, το «Τρεντίνο» από την Αμβέρσα, το «Ερακλέα» από τη Βρέμη, το «Κλειώ» από το Άμστερνταμ, τα «Πέλλες» και «Προβιτάνς» από τη Μασσαλία, το «Ακούλα» από το Αμβούργο, τα «Κούφρα» και «Οπόρτο» από το Λίβερπουλ, τα «Έξελορ» και «Καρόνι Ρίβερ» από τη Νέα Υόρκη, το «Δούρμπαν Μάρουν» από την Ιαπωνία⁵⁵. Έτσι πλοία των μεγαλύτερων ναυτιλιακών εταιρειών όπως της γαλλικής “Messageries Maritimes”, της Αυστριακής “Lloyd”, της Αιγυπτιακής “Khedivie” και πολλών άλλων έδεναν στο λιμάνι του Πειραιά τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα συμβάλλοντας στην ολοένα και αυξανόμενη επιβατική και εμπορευματική κίνηση στο λιμάνι του Πειραιά⁵⁶.

Οι εισπράξεις του τελωνείου του Πειραιά για τον μήνα Δεκέμβριο 1932 και 1933 είναι ενδεικτικές της ολοένα αυξανόμενης εμπορευματικής κίνησης για την περίοδο αυτή. Έτσι τα έσοδα του λιμανιού από τις τελωνειακές εισπράξεις ανέρχονται για τον Δεκέμβριο του 1932 στο ποσό των 149.510.048 δραχμές και το επόμενο έτος ανεβαίνουν στις 150.260.338 δραχμές⁵⁷.

Με βάση τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι η επιχειρηματική δραστηριότητα που συντελούνταν στο λιμάνι του Πειραιά ήταν ολοένα και αυξανόμενη.

Το τέλος της δεκαετίας του 1930 βρίσκει το λιμάνι εκσυγχρονισμένο ως προς τη τεχνική του διαρρύθμιση και τον μηχανολογικό του εξοπλισμό.

⁵⁵ Εφημερίδα *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Η Ναυτική κίνησης του Λιμένος Πειραιώς. Δρομολόγια ατμόπλοιων. Γραμμαί Εξωτερικού», Φύλλο 07/01/1934.

⁵⁶ Sapounaki-Dracaki L. – Kotea M., (2011), “Piraeus the Gateway of Athens to the world”, στο *Πάντειο Πανεπιστήμιο Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Παύλο Λουκάκη*, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 720

⁵⁷ Εφημερίδα *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Τελωνειακές εισπράξεις του μηνός Δεκεμβρίου 1933», Φύλλο 07/01/1934

Η ίδρυση του ΟΛΠ το 1930 συμβάλλει στην προσπάθεια της αποπεράτωσης σημαντικών έργων στο λιμάνι μεταξύ των πιο σημαντικών η κατασκευή της Σιταποθήκης Σιλό. Το διάστημα 1930-1937 ο ΟΛΠ δαπάνησε για την ολοκλήρωση των έργων στο λιμάνι και για τον τεχνολογικό του εξοπλισμό με σύγχρονα μηχανήματα το ποσό των 217 εκατομμυρίων δραχμών από τα οποία τα 75 εκατομμύρια δραχμές δαπανήθηκαν για την κατασκευή της σιταποθήκης Σιλό⁵⁸.

Η οικοδόμηση 3.365 μέτρων κρηπιδωμάτων που ξεκινούσαν από τη δεξαμενή της ακτής Βασιλειάδου και κατέληγαν στην προβλήτα της ακτής Τζελέπη σε βάθος 8 ως 10 μέτρων, η κατασκευή πλήθους λιμενικών υπόστεγων, ελεγκτηρίων καθώς και αποθηκών επιφάνειας 47.000 τ.μ. και χωρητικότητας 86.000 τόνων, αποτελούν τα κύρια τεχνικά έργα που άλλαξαν την εικόνα του λιμανιού⁵⁹.

Ο μηχανολογικός εξοπλισμός του λιμανιού με 17 ηλεκτροκίνητους γερανούς δύο τόνων και με 4 ηλεκτροκίνητους γερανούς πέντε τόνων, με ένα μηχανουργείο επισκευής πλοίων, με δύο δεξαμενές και με δύο γερανογέφυρες γαιανθράκων, έθεσαν τις βάσεις για την εξέλιξη και την ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής και της εμπορικής διακίνησης⁶⁰.

Η σημασία των παραπάνω έργων και του σύγχρονου μηχανολογικού εξοπλισμού γίνεται περισσότερο κατανοητή αν αναλογιστούμε ότι πριν από αυτά, οι περισσότερες διακινήσεις των εμπορευμάτων εκτελούνταν από τους λιμενεργάτες «δια των ώμων» κάνοντας τη δουλειά τους «αφάνταστα κουραστική»⁶¹.

Τα λιμενικά έργα δεν συνέβαλλαν μόνο στην αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής και στη δημιουργία νέων βιομηχανιών αλλά και στην αύξηση της εμπορικής και επιβατικής κίνησης καθώς δεν ήταν πια αναγκαία η χρήση βαρκών για την επιβίβαση και την αποβίβαση επιβατών αφού με τα νέα κρηπιδώματα και τις νέες προβλήτες που κατασκευάστηκαν το 1938 όλα τα επιβατικά πλοία αλλά και τα φορτηγά έδεναν στις προβλήτες.⁶² Το έργο αυτό υπήρξε από τα σημαντικότερα λιμενικά έργα

⁵⁸ Δημοσιευμένη πηγή Αρχείου ΟΛΠ, Δημοσθένης Πίππας, «Η τεχνική διαμόρφωση του λιμένος Πειραιώς», στην έκδοση του ΟΛΠ, *Ο λιμάνι του Πειραιώς κατά τα έτη 1930-1970*, Πειραιάς 1970

⁵⁹ Ανδρόνικος Ι., (Ιαν. - Φεβ. 1949), «Η αποκατάσταση του λιμένος Πειραιώς», άρθρο στο Περιοδικό *Τεχνικά Χρονικά*, τόμος 295-296.

⁶⁰ Μελετόπουλος Ι., (1945), *Πειραικά*, Αθήνα: Ξένου, σελ. 133.

⁶¹ Βοΐνης Ι., «Μνήμες», *Δελτίο ΟΛΠ*, τ. 18, 15/06/1980, σελ. 27.

⁶² Μερικά από τα πλοία των ναυτιλιακών εταιρειών ήταν, το «Φρίντου», το «Έλση», το «Μοσχάνθη», το «Πόπη», το «Ταΰγετος», το «Υδρα», το «Ηρα Μ.», το «Νικόλαος», το «Μαίρη Μ.», το

δεδομένου ότι καθ' όλη την διάρκεια της δεκαετίας του 1920 όταν τα πλοία έφταναν στο λιμάνι δεν μπορούσαν να προσεγγίσουν για την αποβίβαση επιβατών και εμπορευμάτων κάτι που αναλάμβαναν οι βαρκάρηδες επιβαρύνοντας τους επιβάτες με επιπλέον έξοδα μεταφορών από το πλοίο στην ακτή. Αυτό βέβαια μετά τα λιμενικά έργα ήταν ένα επάγγελμα που άρχισε να φθίνει και ο Ελ. Βενιζέλος που είχε ζήσει από κοντά αυτές τις μεταφορές με βάρκα από και προς τα πλοία με τα οποία ταξίδευε συχνά, αποφάσισε να αποζημιώσει τους βαρκάρηδες με το ποσό των 45.000 δραχμών για να έχουν την ευχέρεια να βρουν κάποιο άλλο επάγγελμα. Οι βαρκάρηδες εξαιτίας αυτής της μεταχείρισης αποτέλεσαν τους μόνιμους ψηφοφόρους του Ελ. Βενιζέλου⁶³.

Αν στα παραπάνω προστεθεί και το γεγονός ότι η βελτίωση των λιμενικών εγκαταστάσεων, η αύξηση των λιμενικών εργασιών άρα και η ενίσχυση της εμπορικής και βιομηχανικής ζήτησης οδηγούσαν στην αύξηση απασχόλησης εργατικού δυναμικού, συνειδητοποιούμε την καθοριστική συμβολή του λιμανιού στην πορεία και εξέλιξη της οικονομικής ζωής της πόλης του Πειραιά. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι το λιμάνι είχε αναδειχθεί σε στυλοβάτη της Πειραιϊκής οικονομίας και δεν θα ήταν υπερβολικό να υποστηρίξουμε πως καθόριζε την ύπαρξη και την περαιτέρω εξέλιξη ολόκληρης της πόλης.

Παράλληλα με τα παραπάνω η πόλη του Πειραιά αποκτά το δικό της δίκτυο ύδρευσης το 1931 με την ολοκλήρωση των έργων στη λίμνη του Μαραθώνα από την ΟΥΛΕΝ, επιλύοντας έτσι το υδρευτικό πρόβλημα που την ταλάνιζε από την αρχαιότητα⁶⁴.

Αν σε όλα αυτά προστεθεί η επέκταση του τηλεφωνικού δικτύου, του ηλεκτροφωτισμού, η αύξηση των δρομολογίων και η κατασκευή έργων που

«Ατρόμητος», το «Ελβίρα» και άλλα που ανήκαν στις μεγαλύτερες ακτοπλοϊκές γραμμές εφοπλιστών όπως του Ρίγγα, του Τόγια, του Ποταμιανού, του Παληού, του Ιγγλέση, του Εμμανουηλίδη, του Δομεστίνη και άλλων.

Μπινιάρης Σ., (1988), *Ο Πειραιάς του Μεσοπολέμου και της κατοχής*, Πειραιάς: Φιλολογική Στέγη Πειραιώς, σελ. 13.

Και πλοία ξένων ναυτιλιακών εταιρειών με πιο γνωστά τα, “Fezara”, “Pierre Loti”, “Semiramis”, “Messageries Maritimes”, “Helouan”, “Famaka”, Άρθρο του Βερνίκιου Α., (8/1980), στο *Περιοδικό Ναυτιλιακή*, τ. 5, σελ. 37.

⁶³ Μίλεσης Σ., (2016), *Πειραιϊκές ιστορίες του Μεσοπολέμου*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, σελ. 16-19

⁶⁴ Χατζημανωλάκης Ι., (2001), *Το λιμάνι του Πειραιά στη Διαδρομή των Αιώνων*, Πειραιάς, (έκτη έκδοση), σελ. 144-146.

βελτίωναν τη λειτουργία του Ηλεκτρικού Σιδηροδρομικού Σταθμού που ένωνε την Αθήνα με τον Πειραιά, οι έξι γραμμές του τραμ που εξυπηρετούσαν τη μετακίνηση των Πειραιωτών μέσα στην πόλη τους όπως και τα 150 λεωφορεία και τα 80 ταξί που κυκλοφορούσαν στον Πειραιά, συνειδητοποιούμε το μέγεθος της ευρύτερης ανάπτυξης της πόλης κατά τη μεσοπολεμική περίοδο⁶⁵.

Κατά την Μεσοπολεμική περίοδο ολοένα και περισσότερες νέες βιομηχανίες άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους καθώς η δυνατότητα τεχνικού εξοπλισμού και ανανέωσης που προσέφερε το λιμάνι, αποτέλεσαν ευνοϊκό παράγοντα για την βιομηχανική και επιχειρηματική ανάπτυξη στην πόλη. Η βιομηχανική άνθηση του Πειραιά συσχετίστηκε με την ναυτιλιακή αλλά βέβαια και με την τραπεζική που στήριξε οικονομικά την επέκταση και επιβίωση των βιομηχανιών. Από το 1916 στον Πειραιά υπήρχε κατάστημα της τράπεζας Πειραιώς και δύο χρόνια αργότερα στον Πειραιά είχαν την έδρα τους οι τράπεζες, Βιομηχανίας, Εθνικής Οικονομίας, Ναυτική. Το 1924 δύο ακόμα τράπεζες ιδρύθηκαν στον Πειραιά η Τράπεζα Αττικής και η Τραπεζική και Εμπορική Εταιρεία των Αδελφών Νίκα⁶⁶.

Η βιομηχανική δραστηριότητα στην πόλη του Πειραιά υπήρξε αυξημένη για το διάστημα 1925-1928, παρουσίασε πτώση παραγωγής για το διάστημα 1929-1932 λόγω της διεθνούς οικονομικής κρίσης που ξέσπασε το 1929 και πέρασε σε περίοδο ανάκαμψης το διάστημα 1933-1936⁶⁷.

Τη Μεσοπολεμική περίοδο άρχισαν να λειτουργούν οι Μύλοι του Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου και οι μεγάλες καπνοβιομηχανίες των αδελφών Παπαστράτου (Ιούλιος 1930), των Φούκα και των Κεράνη στον Πειραιά. Η λειτουργία των βιομηχανικών μονάδων ενίσχυσαν την Πειραιϊκή βιομηχανία και συνέβαλλαν θετικά στην αναπτυξιακή πορεία της Πειραιϊκής οικονομίας⁶⁸.

Την ίδια περίοδο στον Πειραιά λειτουργούσαν στον κλάδο των τροφίμων βιομηχανίες με μεγάλη παραγωγή όπως η ΑΒΕΠΑΖ -Ανώνυμη Βιομηχανική Εταιρεία Ζαχαρωδών και Αμυλωδών Προϊόντων- που το 1918 είχε δύο εργοστάσια

⁶⁵ Ο.π., σελ. 146.

⁶⁶ Δρίτσα Μ., ο.π., σελ. 234-236.

⁶⁷ Λιαδάκης Σ., ο.π., σελ. 26-28.

⁶⁸ Χατζημανωλάκης Ι., (2001), *Το λιμάνι του Πειραιά στη Διαδρομή των Αιώνων*, ο.π., σελ. 122-128, 140-142.

το ένα στον Πειραιά και το άλλο στο Νέο Φάληρο, η ΠΑΛΛΑΣ ΑΘΗΝΑ που ιδρύθηκε το 1918 στον Άγιο Γεώργιο Κερατσινίου και παρήγαγε προϊόντα ελαίου, η ΕΛΑΪΣ που ιδρύθηκε το 1920 στο Νέο Φάληρο και έλαβε δάνεια προκειμένου να επεκτείνει τις δραστηριότητές της, η ΗΛΙΟΣ –Ανώνυμη Βιομηχανική Εταιρεία Σακχαρόπηκτων- που ιδρύθηκε το 1922 και η Ανώνυμη Αλευροποιητική Εταιρεία ΕΥΡΩΤΑΣ των Αδελφών Κουμαντάρου που ιδρύθηκε το 1925⁶⁹.

Στον τομέα της Οινοποιίας – Ποτοποιίας τρεις ήταν οι μεγάλες επιχειρήσεις που λειτούργησαν στην Μεσοπολεμική περίοδο στον Πειραιά. Η ΈΝΩΣΙΣ που ιδρύθηκε το 1917, η ποτοποιία Μεταξά(που όπως αναφέρθηκε προϋπήρχε) και η ποτοποιία των αδελφών Παυλάκη το 1927. Σε αυτό το σημείο πρέπει να υπογραμμιστεί η διαφορά των τριών αυτών μεγάλων επιχειρήσεων από τις πολλές μικρές εταιρείες παραγωγής ποτών που εμπορεύονταν ακόμα και οίνο δικής τους παρασκευής⁷⁰.

Στον τομέα της υφαντουργίας που αποτέλεσε έναν από τους δυναμικότερους τομείς της ελληνικής βιομηχανίας, οι κλωστοϋφαντουργίες που λειτουργούσαν στον Πειραιά τον Μεσοπόλεμο είναι της οικογένειας Ρετσίνα (που όπως προαναφέρθηκε προϋπήρχε ήδη από το 1872) με τα καθαρά της κέρδη να ανέρχονται σε 3.018.074.050 δραχμές για το έτος 1933⁷¹.

Η Πειραιϊκή Πατραϊκή που ιδρύθηκε το 1933 και οι βιομηχανίες βάμβακος των Αδελφών Καρελλά, Πρωτόπαππα, Κωστόπουλου και Ηλία Μανούσου⁷².

Επίσης υπήρχε και η κλωστοϋφαντουργία του Δ. Γ. Δασκαλάκη που για να μπορέσει να επιβιώσει το 1928 ζήτησε 15ετές τοκοχρεωλυτικό δάνειο από την Ε.Τ.Ε. ύψους 15.000.000 δρχ. βάζοντας υποθήκη όλη την περιουσία του που πέρα από το εργοστάσιο υποθήκευσε αποθήκες, μηχανήματα, οικόπεδα, κατοικίες και καταστήματα στο κέντρο του Πειραιά⁷³.

Στον κλάδο των μηχανουργιών κοντά στα ήδη υπάρχοντα (Βασιλειάδη, Τζων Μακ Δουάλ και Περρέν όπως αναφέρθηκαν παραπάνω) ήρθαν να προστεθούν τα μηχανουργεία των Αδελφών Κούππα και Αντωνέλλου⁷⁴.

⁶⁹ Λιαδάκης Σ., ο.π., σελ. 93-101, 108-115.

⁷⁰ Ο.π. σελ. 103-105.

⁷¹ Εφημερίδα *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Ανώνυμος κλωστοϋφαντουργική εταιρεία ΑΔΕΛΦΟΙ ΡΕΤΣΙΝΑ. Θ' Γενικός ισολογισμός της 31/12/1933», Φύλλο 28/01/1934.

⁷² Λιαδάκης Σ., ο.π., σελ. 118-125.

⁷³ Δρίτσα Μ., ο.π., σελ. 375.

⁷⁴ Λιαδάκης Σ., ο.π., σελ. 139-142.

Στον κλάδο της χημικής βιομηχανίας τρία ήταν τα μεγαλύτερα εργοστάσια που λειτουργούσαν στον Πειραιά τον Μεσοπόλεμο, η ΑΕΕΧΠΛ - Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων – που ήταν και η πρώτη μεγαλύτερη χημική βιομηχανία με έδρα την Δραπετσώνα. Και σε αυτή την βιομηχανία τα κέρδη της αυξάνονται κατά την δεκαετία του 1930. Τα καθαρά κέρδη το 1933⁷⁵ ανέρχονται στα 148.151.842.550 δραχμές και το έτος 1938 αυξάνονται στα 194.996.384.750 δραχμές⁷⁶.

Η βιομηχανία αυτή, όπως και πολλές άλλες που αναφέραμε, προκειμένου να επιβιώσει και να επεκταθεί έλαβε δάνεια από την Εθνική Τράπεζα στις 22 Μαρτίου 1930 που έφτασαν τις 150.000 λίρες. Αργότερα, το 1936 όταν ο Αλέξανδρος Κανελλόπουλος ανέλαβε διευθύνων σύμβουλος της Εταιρείας και παράλληλα διορίστηκε κυβερνητικός επίτροπος της ΕΟΝ του Μεταξά, δαπάνησε αρκετές χιλιάδες δραχμές για την ενίσχυση του Μεταξικού καθεστώτος έτσι όπως διαπιστώνεται στον ισολογισμό της ΑΕΕΧΠΛ για το έτος 1936 η εισφορά υπέρ της οργάνωσης της ΕΟΝ ανήλθε στις 500.000 δρχ. και η εισφορά υπέρ της εφημερίδας της ΕΟΝ ανήλθε σε 100.000 δρχ.

Διαπιστώνουμε για μία ακόμα φορά την ενεργό συμμετοχή των βιομηχάνων στην πολιτική που συνεργάστηκαν με το μεταξικό καθεστώς προκειμένου να πετύχουν ευνοϊκή φορολόγηση και νομοθέτηση προστατευτικής δασμολογικής πολιτικής προς τις μεγάλες βιομηχανίες.

Η δεύτερη μεγαλύτερη χημική βιομηχανία που λειτουργούσε στον Πειραιά τη μεσοπολεμική περίοδο ήταν η ΧΡΩ. ΠΕΙ – Χρωματουργείο Πειραιώς – της οικογένειας Οικονομίδη. Η βιομηχανία κατόρθωσε να επιβιώσει χάρη της ευνοϊκής δασμολογικής πολιτικής.

Η τρίτη και τελευταία μεγαλύτερη χημική βιομηχανία ήταν η ΑΙΟΛΟΣ – Εργοστάσιο Οξυγόνου και Διαλελυμένης Ασετιλίνης – που ιδρύθηκε στην Δραπετσώνα το 1924 από την οικογένεια Σιφναίου. Η βιομηχανία επιβίωσε και επεκτάθηκε χάρη στα προστατευτικά μέτρα του κράτους ενώ μέλος της οικογένειας

⁷⁵ Εφημερίδα *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Ανώνυμος Ελληνική Εταιρεία Χημικών προϊόντων και λιπασμάτων. Γενικός ισολογισμός της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1933 έτος 24^{ον}», Φύλλο 08/04/1934.

⁷⁶ Εφημερίδα *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Ανώνυμος Ελληνική Εταιρεία Χημικών προϊόντων και λιπασμάτων. Γενικός ισολογισμός της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1938 έτος 29^{ον}», Φύλλο 20/03/1939

Σιφναίου, ο Απόστολος Σιφναίος είχε εκλεγθεί βουλευτής Μυτιλήνης με το Κόμμα των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1915 και 1917 ⁷⁷.

Το 1938 λειτουργούν στον Πειραιά 475 εργοστάσια μεγάλης παραγωγής, 126 ανώνυμες βιομηχανικές, εμπορικές και ναυτιλιακές εταιρείες, 3.400 εργοστάσια και βιοτεχνίες μικρής παραγωγής καθώς και άλλα μικρά καταστήματα. Οι βιομηχανικές μονάδες ήταν συγκεντρωμένες σε δρόμους περιμετρικά του λιμανιού του Πειραιά, στη Λεύκα, στο Κερατσίνι, στη Δραπετσώνα και στην Κοκκινιά.

Την ίδια χρονιά τρεις Τράπεζες, Πειραιώς⁷⁸, Αττικής και Κρέμου, έχουν την έδρα τους στον Πειραιά ενώ υπάρχουν ακόμα 12 υποκαταστήματα των μεγαλύτερων Ελληνικών και Ξένων τραπεζών που λειτουργούν στον Πειραιά⁷⁹.

1δ) Η διαμόρφωση του Εργατικού Κινήματος στον Πειραιά τον Μεσοπόλεμο

Η περίοδος του Μεσοπολέμου πέρα από τις εξελίξεις στη βιομηχανική και ναυτιλιακή επιχειρηματικότητα του Πειραιά, χαρακτηρίζεται και από την οργάνωση του εργατικού κινήματος όπως αυτό διαμορφώθηκε μέσα από τους αγώνες των εργατών στις μεγάλες βιομηχανίες της πόλης. Η ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, η ενίσχυση της δυναμικής του και η συντονισμένη δράση του, αποτέλεσαν τη θεμέλιο βάση για την ένταξη του στο Εργατικό Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο, το ΕΕΑΜ κατά τη διάρκεια της Κατοχικής περιόδου. Παράλληλα αυτές οι εργατικές διεκδικήσεις αποτέλεσαν το προπύργιο όλων των κοινωνικών αγώνων, των διεκδικήσεων των δικαιωμάτων τόσο στον Μεσοπόλεμο όσο και κατά τη διάρκεια της Κατοχής.

Εντωμεταξύ ο Μεσοπόλεμος ακολούθησε μία εποχή που την συντάραξαν δύο παγκόσμια γεγονότα εξαιρετικής σημασίας, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η Οκτωβριανή Επανάσταση, διαμορφώνοντας νέα δεδομένα στην Ευρώπη που οδήγησαν στην ίδρυση των κομμουνιστικών κομμάτων δίνοντας νέα ώθηση στο εργατικό κίνημα.

⁷⁷ Λιαδάκης Σ., ο.π., σελ. 66-70, 81-90

⁷⁸ Τα καθαρά κέρδη της Τράπεζας Πειραιώς ανέρχονται στα 3.455.810.550 δραχμές. Εφημερίδα *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Τράπεζα Πειραιώς Ανώνυμος Εταιρεία. Γενικός ισολογισμός 31/12/1933», Φύλλο 28/01/1934.

⁷⁹ Χατζημανωλάκης Ι., (2001), *Το λιμάνι του Πειραιά στη Διαδρομή των Αιώνων*, ο.π., σελ. 142-144.

Οι μεγάλες οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι εργάτες, οι αρνητικές επιπτώσεις του πολέμου σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής, η επίδραση στους εργάτες που είχε η Οκτωβριανή Επανάσταση, η ίδρυση της Γ' Διεθνούς, η ραγδαία αύξηση του πληθωρισμού, η μείωση των ημερομισθίων, οι κακές συνθήκες εργασίας στα εργοστάσια που επέφεραν εργατικά ατυχήματα και ασθένειες, η εκμετάλλευση των εργατών και η διαφοροποίηση των αποδοχών μεταξύ ανδρών και γυναικών με τις τελευταίες να αδικούνται αλλά και η βία που ασκούσαν οι επιστάτες των εργοστασίων, οδήγησαν ένα σημαντικό ποσοστό των εργατών και εργατριών σε πιο ριζοσπαστικές λύσεις όπως στη δημιουργία ισχυρών εργατικών ενώσεων αλλά και σε απεργίες. Μέσα σε τέτοιο πλαίσιο ιδρύθηκε το 1918 η Γ.Σ.Ε.Ε και το Σ.Ε.Κ. που αποτέλεσαν τα επίσημα όργανα της πολιτικής και συνδικαλιστικής έκφρασης των εργαζομένων και τα μέσα έκφρασης της εργατικής δυσανεμίας. Η Γ.Σ.Ε.Ε συγκέντρωσε όλες τις ομοσπονδίες εργατών και ήταν η Ανώτερη Εργατική Συνομοσπονδία που είχε υπό την ευθύνη της τον συντονισμό και την οργάνωση της δράσης όλων των εργατικών οργανισμών της χώρας. Η Γ.Σ.Ε.Ε. είχε αμοιβαία επωφελή συνεργασία με το Κ.Κ.Ε. Το Κ.Κ.Ε. προσπαθούσε να αναγάγει την εργατική δυσανεμία σε πολιτικό ζήτημα δημιουργώντας και τις κατάλληλες συνθήκες για την ανατροπή του υπάρχοντος πολιτικοοικονομικού συστήματος και για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό. Ήταν επόμενο οι εργάτες του Πειραιά να βρίσκονται στο επίκεντρο της υλοποίησης αυτού του στόχου⁸⁰.

Πλέον η οργάνωση της συνδικαλιστικής δράσης είχε μετατοπιστεί από την τακτική των πιέσεων και των διαπραγματεύσεων σε πιο ριζοσπαστικές μεθόδους με την κινητοποίηση των μαζών και την ενεργό συμμετοχή τους σε δράσεις που θα κλιμακώνονταν σταδιακά από διαδηλώσεις σε απεργίες και σε καταλήψεις με επιβολή εργατικού ελέγχου και απώτερο στόχο την ένοπλη εξέγερση για μία κοινωνική επανάσταση που θα ανέτρεπε το καπιταλιστικό σύστημα. Το Σοσιαλιστικό Κόμμα (και κατόπιν Κ.Κ.Ε.) τηρούσε τις αρχές της Κόκκινης Συνδικαλιστικής Διεθνούς και βάση αυτών οργάνωσε το εργατικό κίνημα και τη συνδικαλιστική δράση στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Σε κάθε μορφή δράσης υιοθετήθηκε η αρχή της υπεράσπισης των άμεσων αναγκών των εργατών αλλά υπογράμμιζαν το γεγονός ότι

⁸⁰ Λιαδάκης Σ., ο.π., σελ. 10-13, 150-157

οι διεκδικήσεις και οι αγώνες τους θα έπρεπε να συνδέονται στενά με την ανατροπή του καπιταλισμού διαφορετικά θα έχαναν κάθε νόημα⁸¹.

Πριν την ίδρυση της Γ.Σ.Ε.Ε. και του Σ.Ε.Κ. είχαν ιδρυθεί πολλές εργατικές ενώσεις και σωματεία, γεγονός που φανέρωνε τις δυνατότητες οργάνωσης του εργατικού κινήματος. Έτσι όλα τα σωματεία που είχαν ιδρυθεί μέχρι τότε στην πόλη όπως σωματείο μηχανικών ατμόπλοιων μετέπειτα ΠΕΜΕΝ το 1901, σωματείο τροchioδρομικών και ναυτοθερμαστών, εργατών λιμένος, υαλουργών, ξυλουργών, μηχανουργών, κτιστών, λογιστών, υπαλλήλων κρεοπωλών, υφαντουργών, Πανελλήνια Ένωση Εμποροπλοιάρχων, Πανελλήνια Ένωση Μηχανικών των Εμπορικών Ατμόπλοιων, σαρθροποιών, εργατών στα χημικά προϊόντα, μαρμαρογλυπτών και ελαιοργοσαπυνοποιών, εντάχθηκαν το 1912 σε μία ενιαία οργάνωση, στο Εργατικό Κέντρο Πειραιά -ΕΚΠ- και ως το 1940 υπάχθηκαν σε αυτό 131 σωματεία διαφόρων κλάδων⁸².

Το εργατικό κίνημα στον Πειραιά τον Μεσοπόλεμο δέχτηκε καταλυτική επίδραση από τους πρόσφυγες.

Η εισροή των προσφύγων μετά τη Μικρασιατική καταστροφή του 1922, διπλασίασε τον πληθυσμό του Πειραιά. Η εγκατάσταση 101.185 προσφύγων κυρίως στις περιοχές της Δραπετσώνας, της Κοκκινιάς και του Κερατσινίου, οδήγησε την ευρύτερη περιοχή του Πειραιά σε πληθυσμιακή έκρηξη και γιγάντωση⁸³.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1920, ο πληθυσμός του Δήμου Πειραιώς, ο οποίος συμπεριελάμβανε και τους κατοίκους των γύρω συνοικιών, Πέραμα, Κοκκινιά, Κερατσίνι⁸⁴, Νέο Φάληρο, Άγιος Ιωάννης Ρέντη και Δραπετσώνα, ανερχόταν στους

⁸¹ Παπαστεφανάκη Λ., ο.π., σελ. 399-409

⁸² Λιαδάκης Σ., ο.π., σελ. 10-13, 150-157.

⁸³ Χατζημανωλάκης Ι., (Σεπτέμβριος 1992), «Εβδομήντα Χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή», άρθρο στο περιοδικό *Πολιτιστική Πράξη*, τ. 10, , σελ. 24.

⁸⁴ Το Κερατσίνι και η Κοκκινιά θα αποτελέσουν ξεχωριστούς Δήμους όταν στις εκλογές που διεξήχθησαν στις 5 Μαρτίου του 1933 το Λαϊκό Κόμμα που κέρδισε τις εκλογές αποφάσισε να αλλάξει τις ρυθμίσεις του Νόμου για τους Δήμους και τις Κοινότητες. Ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος και πρωθυπουργός Π. Τσαλδάρης, θέλησε να αποσπάσει τους προσφυγικούς συνοικισμούς από τα μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα, Πειραιά, Θεσσαλονίκη) για πολιτικούς λόγους, δηλαδή για να μην αποτελούν οι ψήφοι των προσφύγων τον ρυθμιστικό παράγοντα των εκλογικών αποτελεσμάτων. Καθοριστικός παράγοντας για αυτό τον διαμελισμό του Πειραιά ήταν οι δημοτικές εκλογές του Απριλίου του 1932 όπου ο υποψήφιος Δήμαρχος του Κόμματος των Φιλελευθέρων, ο Αθανάσιος

133.482 ενώ στην απογραφή του 1928 ο Δήμος Πειραιά, συμπεριλαμβανομένου και των παραπάνω συνοικιών πλην του Αγίου Ιωάννου Ρέντη και του Νέου Φαλήρου⁸⁵ που το 1925 αποσπάστηκαν αποτελώντας ξεχωριστούς Δήμους, αριθμούσε 251.659 κατοίκους⁸⁶. Βλέπουμε λοιπόν τον πληθυσμό του Πειραιά το έτος 1928 να αυξάνεται κατά 90% σε σύγκριση με την απογραφή του 1920.

Η Κοκκινιά έγινε δήμος το 1934 με πληθυσμό σχεδόν 40.000 που περισσότεροι από αυτούς ήταν πρόσφυγες και ανταλλάξιμοι από τη Μικρά Ασία και τη Θράκη. Η οικοδομική ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής βρισκόταν σε εμβρυακή μορφή και οι δημοτικές αρχές της Κοκκινιάς δεν είχαν τα απαραίτητα κεφαλαία για να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής στη συνοικία αυτή⁸⁷.

Μιαούλης-ιδιαίτερα δημοφιλής ανάμεσα στους προσφυγικούς συνοικισμούς της Κοκκινιάς και της Δραπετσώνας επικράτησε με ψήφους 19.818 έναντι 14.833 του υποψήφιου του Λαϊκού Συνδυασμού Πειραιώς Σ. Στρατήγη. Μίλεσης Σ. ο.π., σελ. 163-165.

Έτσι λίγο πριν τις επερχόμενες δημοτικές εκλογές, ψηφίστηκε ο Ν. 5970 «Περί τροποποίησης των διατάξεων του Κώδικα Νομοθεσίας περί Δήμων και Κοινοτήτων», σύμφωνα με τον οποίο αποσπάστηκαν από τον Δήμο Πειραιά ως νέοι Δήμοι τα Ταμπούρια και η Κοκκινιά ενώ στις 29/01/1934 με Π.Δ. (28/01/1943) και ΦΕΚ Α' 35/1934, η περιοχή Άγιος Γεώργιος Κερατσινίου συγχωνεύτηκε με το Δήμο Ταμπουρίων και αποτέλεσαν τον Δήμο Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου που περιλάμβανε τους συνοικισμούς της Ευγένειας, της Ανάληψης και της Αμφιάλης. Δημήτρης Λουκάς, Μαργαρίτα Κλαδιά, Δημήτρης Μπελέζος, Βλάσης Αγτζίδης, *Κερατσίνι, Όψεις της Πολιτικής και Δημοτικής Ιστορίας του Δήμου Κερατσινίου*, εκδόσεις Αλέξανδρος, Αθήνα 2004, σελ. 122-123.

Η στρατηγική αυτή του Τσαλδάρη απέδωσε καθώς στις επόμενες εκλογές ο υποψήφιος του Λαϊκού Κόμματος Σ. Στρατήγης κέρδισε τις εκλογές στο Δήμο Πειραιά. Αντίστοιχη επικράτηση των υποψηφίων του Λαϊκού Κόμματος έγινε στην Αθήνα και στην Θεσσαλονίκη. Ο Π. Τσαλδάρης κατάφερε να εξασφαλίσει τη νίκη στους τρεις μεγάλους δήμους αφού ο γηγενής αστικός πληθυσμός των πόλεων στην πλειοψηφία του ήταν αντιβενιζελικός. Κοτέα Μ., (2014), *Δημοτική Μεταρρύθμιση και πολιτικός εκσυγχρονισμός 1912-1936*, Αθήνα: Διονικός, σελ. 241.

⁸⁵ Πιο συγκεκριμένα για το Νέο Φάληρο το 1925 αποσπάστηκε από τον Δήμο Πειραιά και αποτέλεσε ανεξάρτητη Κοινότητα με πρώτο εκλεγμένο πρόεδρο τον Αλέξανδρο Σκαρδιάκο ενώ το 1946 η Κοινότητα μετατράπηκε σε Δήμο με πρώτο Δήμαρχο τον Χρήστο Πιτσούλη. Στις 1 Σεπτεμβρίου 1968 θα συγχωνευτεί και πάλι με το Δήμο Πειραιά. Πανδής-Αγαθοκλή Β., (2001), *Η Ιστορία του Νέου Φαλήρου μέσα από τους δρόμους του*, Αθήνα: Όμβρος, σελ. 11.

⁸⁶ Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος: Πληθυσμός Ελλάδος 1920 και 1928 (απογραφή) τ. 3098, Νομός Αττικής, Α' Περιφέρεια Διοικήσεως Πρωτευούσης.

⁸⁷ Περιοδική έκδοση της Ελληνογαλλικής Σχολής Πειραιά ο Άγιος Παύλος, Αφιέρωμα, τεύχος II/07, «Πειραιάς το ξεκίνημα...», σελ. 63.

Σαφώς αυτή η απότομη και απρόσμενη πληθυσμιακή αύξηση, τουλάχιστον σε πρώτο στάδιο, προκάλεσε σειρά προβλημάτων που επιζητούσαν άμεσα τη λύση τους, όπως το επισιτιστικό, το στεγαστικό και το εργασιακό⁸⁸.

Η προσφυγική ροή ενέτεινε τα στεγαστικά προβλήματα και την οικιστική υποβάθμιση στις φτωχές περιοχές του Πειραιά καθώς η επέκταση των κατοικήσιμων χώρων στο κλεινόν άστυ της πόλης έγινε με αυτοσχέδιο τρόπο και παντελή έλλειψη στοιχειωδών υποδομών. Έτσι η εικόνα των δρόμων των προσφυγικών συνοικιών των Ταμπουρίων και της Κρεμμυδαρούς είχε την όψη «βόρβορου και λασποθάλασσας»⁸⁹. Στην Κοκκινιά όπως και στις άλλες προσφυγικές συνοικίες οι δρόμοι δεν είχαν στρωθεί με ασφαλτό, ήταν χωματόδρομοι με λακκούβες ενώ δεν υπήρχε κεντρικό αποχετευτικό δίκτυο και γενικότερα οι δημόσιες υποδομές ήταν στο πιο χαμηλό επίπεδο για να μην πω ότι ήταν ανύπαρκτες ενώ τα σπίτια που στεγάστηκαν ήταν προκατασκευασμένα με τα πιο φθηνά υλικά και κακοφτιαγμένα⁹⁰.

Παράλληλα ο πληθυσμιακός συνωστισμός και τα προβλήματα υγιεινής οδήγησαν στην εμφάνιση αρρωστιών υπό τη μορφή επιδημίας με τον τύφο να πλήττει τους πρόσφυγες και ιδιαίτερα τα προσφυγόπουλα⁹¹.

Η εγκατάσταση των προσφύγων στον Πειραιά πέρασε από διάφορα στάδια και γέμισε κάθε κενό χώρο και πρώτα-πρώτα τις πετρόχτιστες αποθήκες του Ο.Λ.Π., όλη η παραλιακή διαδρομή του λιμανιού, τον Τινάνειο Κήπο, την πλατεία Καραϊσκάκη, οι προαύλιοι χώροι των εκκλησιών, τα θεωρεία του Δημοτικού θεάτρου μέχρι και ο χώρος του παλιού νεκροταφείου στον Άγιο Διονύσιο και κυρίως στις έρημες και εξοχικές περιοχές του Κερατσινίου, της Δραπετσώνας και της Κοκκινιάς. Ειδικά για την τελευταία περιοχή ύστερα από κυβερνητική απόφαση του 1922 απαλλοτριώθηκαν διάφορα κενά οικοπέδα και με χρήματα του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων δημιουργήθηκε ο συνοικισμός που θα στέγαζε πρόσφυγες και ονομάστηκε Νέα Κοκκινιά για να διαχωρίζεται από την Παλαιά Κοκκινιά που προϋπήρχε και αργότερα μετονομάστηκε σε Νίκαια⁹². Παράλληλα το 1923 Υπουργείο Περιθάλψεως αποφάσισε με διάταγμα όποιος είχε κενά δωμάτια στο σπίτι

⁸⁸ Χατζημανωλάκης Ι., (2001), *Το λιμάνι του Πειραιά στη Διαδρομή των Αιώνων*, ο.π., σελ. 142.

⁸⁹ Παπαστεφανάκη Α., ο.π., σελ. 65-67.

⁹⁰ Hirschon R., (2004), *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σελ. 38-40.

⁹¹ Πειραιϊκή Εφημερίδα *Θάρος*, «Η υγιεινή του Πειραιώς», φύλλο 3 Φεβρουαρίου 1931.

⁹² Μίλεσης Σ., ο.π., σελ. 46-47.

του να φιλοξενήσει πρόσφυγες. Βέβαια επειδή οι κάτοικοι δεν έδειξαν συνεργάσιμοι και πρόθυμοι να φιλοξενήσουν πρόσφυγες στα σπίτια τους συγκροτήθηκε Επιτροπή Επιτάξεως που ανέλαβε να ελέγχει κάθε σπίτι⁹³.

Δυστυχώς τα προβλήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν δεν περιορίζονταν μόνο στο στεγαστικό-επισιτιστικό-εργασιακό. Ο Πειραιϊκός - και όχι μόνο- πληθυσμός αρχικά τουλάχιστον δεν τους δέχτηκαν εγκάρδια. Η ρατσιστική τους στάση εναντίον των προσφύγων προδίδεται από τους χαρακτηρισμούς που τους απέδιδαν όπως, «Τούρκοι» και πηγή διαφθοράς, πορνείας και ναρκωτικών. Βέβαια η σύνδεση των προσφύγων - που ήταν άνθρωποι εργατικοί και πολλοί από αυτούς επιχειρηματίες πριν την μικρασιατική καταστροφή - με τα ναρκωτικά και την πορνεία υπήρξε από κάθε άποψη αβάσιμη και προκατειλημμένη. Τα μέρη που σύχναζαν οι ναρκομανείς υπήρχαν στον Πειραιά ήδη από το 1870. Ουδείς τότε τολμούσε να πλησιάσει τα βράχια της Πειραιϊκής. Στη συνέχεια όλοι αυτοί οι ναρκομανείς και κακοποιοί εκτοπίστηκαν από το κέντρο του Πειραιά στις ερημιές της Κρομμυδαρούς ή αλλιώς Κρεμμυδαρού, ερημική τοποθεσία στη Δραπετσώνα όπως και στην περιοχή του λιμανιού κοντά στον Άγιο Διονύσιο. Εκεί είχε μεταφερθεί η παρακμιακή ζωή των λαθρεμπόρων, των κακοποιών, των εμπόρων ναρκωτικών και των οίκων ανοχής⁹⁴.

Πιο συγκεκριμένα στα Βούρλα Δραπετσώνας, ακατοίκητη και ερημική τοποθεσία που βρισκόταν σε απόσταση 200 μέτρων από τον ναό του Αγίου Διονυσίου στο λιμάνι του Πειραιά ⁹⁵, λειτουργούσαν από το 1875 ως το 1937 πορνεία και καταγωγή όπου διακινούνταν ναρκωτικά. Όταν όμως το 1922 κατοικήθηκε κυρίως από πρόσφυγες της Μ. Ασίας, τα Βούρλα μετατράπηκαν σε μια πυκνοκατοικημένη περιοχή όπου οι κάτοικοι δεν ανέχονταν πια να ζουν ανάμεσα στα κακόφημα σπίτια και με συνεχείς διαμαρτυρίες προς την Κυβέρνηση κατάφεραν να διαλύσουν το κέντρο παρανομίας που είχε αναπτυχθεί στην περιοχή⁹⁶. Το 1936 και ο Ριζοσπάστης

⁹³ Ο.π., σελ. 49-50

⁹⁴ Κουτελάκης Χ., Φωσκόλου Α., (1991), *Πειραιάς και συνοικισμοί (Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14ο αιώνα μέχρι σήμερα)*, Αθήνα: Εστία, σελ. 265-266.

⁹⁵ Η περιοχή πήρε το όνομα της από τα πολλά βούρλα που είχε.

Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ευρύτερη περιοχή Βούρλων, Τρούμπας καθώς και των όσων «παράνομων» και «ανήθικων» δρώμενων διαδραματίζονταν εκείνη την εποχή βλέπε στο βιβλίο του Πισιμήση Β., (2010), *Βούρλα – Τρούμπα: Μια περιήγηση στο χώρο του υποκόσμου και της πορνείας του Πειραιά (1840-1968)*, Αθήνα: Τσαμαντάκη.

⁹⁶ www.koutouzis.gr, link «Πειραιϊκά γεγονότα από το 1900 και μετά».

είχε αφιερώσει άρθρα εναντίον των Βούρλων και της ηθικής του Μεταξικού καθεστώτος που έδειχνε ανοχή στους σωματέμπορους, στην πορνεία και στα ναρκωτικά με τη σφραγίδα της αστυνομίας αφού στην είσοδο των Βούρλων έγραφε μια πινακίδα «Αστυνομία» καθώς υπήρχε αστυνομικός για να ελέγχει τις ταυτότητες για να αποτρέψουν την είσοδο σε ανήλικους. Μάλιστα στα άρθρα αυτά γίνεται αναφορά σε διεφθαρμένους αστυνομικούς που συλλαμβάνουν άνεργες περιπλανώμενες γυναίκες από χωριά και ως «αδήλωτες» τις οδηγούσαν στα Βούρλα για να βρουν στέγη. Επίσης αναφέρεται και σε έρευνα της αστυνομίας σύμφωνα με την οποία από 350 γυναίκες που έπεσαν στην πορνεία οι 250 ήταν θύματα σωματέμπορων⁹⁷.

Το 1937 μετά την κατακραυγή κανένα κακόφημο σπίτι δεν υπήρχε στην περιοχή, στη θέση τους ιδρύθηκαν φυλακές, κυρίως για πολιτικούς κρατούμενους.

Οι οίκοι ανοχής και όλο το δίκτυο λαθρεμπορίας και ναρκωτικών μεταφέρθηκαν στην Τρούμπα του Πειραιά⁹⁸.

Έτσι εξηγείται και η αβάσιμη σύνδεση των προσφύγων, που εγκαταστάθηκαν στις κακόφημες αυτές περιοχές, με τον εκεί προϋπάρχοντα υπόκοσμο.

Δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι η πορνεία υπήρχε στο λιμάνι πολύ καιρό πριν την άφιξη των προσφύγων. Η εκπόρνευση όχι μόνο γυναικών αλλά και φτωχών αγοριών δεν ήταν υπόθεση των προσφύγων αλλά ανθούσε στο λιμάνι προπολεμικά και όπως αναφέρει ο Πειραιώτης και λογοτέχνης Κ. Θεοφάνους, «...ως προς την εκπόρνευση γυναικών ακολουθούτανε προπολεμικά...η κυριότερη πηγή τροφοδοσίας των οίκων ανοχής γινόταν ανάμεσα στις ξεπαρθενεμένες...αυτό συνέβαινε κυρίως στις κοπέλες της μεσαίας και της κατώτερης τάξης... ένας αριθμός γυναικών τροφίμων στους οίκους προερχότανε από την κατηγορία κοριτσιών που δουλεύανε στα πλουσιόσπιτα...»⁹⁹.

Θα πρέπει ωστόσο να υπογραμμιστεί πως μία τέτοια σύνδεση υποδαυλιζόταν πιθανόν και από τοπικούς φορείς αντίθετων πολιτικών πεποιθήσεων από τις πολιτικές τοποθετήσεις της πλειοψηφίας των προσφύγων.

⁹⁷ Μίλεσης Σ., ο.π., σελ. 76-77.

⁹⁸ Η ονομασία Τρούμπα προέκυψε από παραφθορά της λέξης τρόμπας με την οποία ήταν εξοπλισμένη μία προβλήτα του λιμανιού για την υδροδότηση των πλοίων. Ο.π., σελ. 11

⁹⁹ Θεοφάνους Κ, (1989), *Χρονολόγιο, ταξιδιωτικά και άλλα*, Πειραιάς: Πειραιϊκές εκδόσεις, σελ. 112-113.

Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην πλειοψηφία τους ήταν αντιβασιλικοί υποστηρίζοντας πιστά τον Ελευθέριο Βενιζέλο, στον οποίο και απέδιδαν τις κατακτήσεις των νέων εδαφών στη Μικρά Ασία. Η απουσία του λοιπόν από την εξουσία για το διάστημα 1920-1922 ήταν για αυτούς ο κύριος λόγος της Μικρασιατικής καταστροφής. Για τους πρόσφυγες ο Ελευθέριος Βενιζέλος ήταν εθνάρχης που ξεχώριζε για τη δύναμη του, τις διασυνδέσεις του και την επιρροή του καθώς οι διαπραγματεύσεις του με τις Μεγάλες Δυνάμεις και οι επιδέξιοι πολιτικοί χειρισμοί του είχαν οδηγήσει στην προσάρτηση εδαφών στην Ελλάδα¹⁰⁰.

Οι βιομήχανοι και εργοστασιάρχες άμειβαν τους πρόσφυγες με περισσότερο χαμηλά ημερομίσθια από αυτά που έδιναν στους ήδη υπάρχοντες εργάτες τους¹⁰¹. Η εκμετάλλευση των προσφύγων ως φθινό εργατικό δυναμικό σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο Πειραιάς κατείχε την πρωτιά σε εργατικά ατυχήματα όπως επίσης και σε συνδυασμό με την άσχημη κατάσταση των χώρων εργασίας, ήταν οι κυριότεροι λόγοι της ριζοσπαστικοποίησης των προσφύγων που επήλθε σε μικρό χρονικό διάστημα, ενισχύοντας έτσι την δυναμική του εργατικού κινήματος.

Το εργατικό κίνημα στον Πειραιά την Μεσοπολεμική περίοδο πέρασε τέσσερις χρονικές φάσεις που λόγω των γενικότερων εξελίξεων όπως η εσωτερική διάσπαση της Γ.Σ.Ε.Ε. και του Κ.Κ.Ε. το 1923, η οικονομική κρίση του 1929 και η δικτατορία του Μεταξά το 1936, επηρέασαν άμεσα την εξέλιξη του και την πορεία του.

Η πρώτη φάση του εργατικού κινήματος ξεκινά με την λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και διαρκεί μέχρι το 1929. Σε αυτή την χρονική διάρκεια η ίδρυση της Γ.Σ.Ε.Ε. και του Σ.Ε.Κ. επέφεραν την οργάνωση και τον συντονισμό του εργατικού κινήματος. Στο δρόμο της συνέχισης και εντατικοποίησης των εργατικών

¹⁰⁰ Αυτή η πολιτική αντιπαράθεση Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών ήταν διάχυτη και μεταξύ των μελών του δημοτικού συμβουλίου Πειραιά. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση όταν τον Φεβρουάριο του 1930 ο τότε δήμαρχος Τάκης Παναγιωτόπουλος πρότεινε στο δημοτικό συμβούλιο να ονομαστεί ο Παύλος Κουντουριώτης σε επίτιμος δημότης Πειραιά. Η πρόταση του δημάρχου βρίσκει σύμφωνους τους περισσότερους δημοτικούς συμβούλους αλλά βέβαια υπήρξαν και οι αναμενόμενες αντιδράσεις από τους αντιβενιζελικούς Ι. Πατσουράκος και Τσίγκος που ψήφισαν κατά ενώ οι υπόλοιποι 19 ψήφισαν υπέρ. Ο λόγος της αρνητικής ψήφους τους ήταν η διασύνδεση του Π. Κουντουριώτη με τον Ελ. Βενιζέλο και τον Στρατηγό Δαγκλή που μαζί αποτέλεσαν την Τριανδρία που είχαν σχηματίσει προσωρινή κυβέρνηση στην Θεσσαλονίκη την περίοδο του Εθνικού Διχασμού. Μίλεσης Σ., ο.π., σελ. 127-129

¹⁰¹ Δρίτσα Μ., ο.π., σελ. 73, 163.

διεκδικήσεων και των απεργιακών κινητοποιήσεων που είχαν προηγηθεί την δεκαετία του 1910, όπως τον Οκτώβριο το 1910 με την απεργία των σιδηροδρομικών και το 1913 των γαιανθρακεργατών, προχώρησαν στην συντονισμό των αιτημάτων των εργατών και στην οργάνωση των απεργιακών διεκδικήσεών τους¹⁰².

Την περίοδο 1918-1919 ξέσπασαν απεργίες στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας με την απάντηση των εργοστασιαρχών να έρχεται άμεσα μέσω της σύστασης της Πανελλήνιας Ένωσης Βιομηχάνων Κλωστοϋφαντουργών τον Φεβρουάριο του 1919 και την κοινή τους απόφαση να κλείσουν τα εργοστάσια, ανταπεργία(Lock out) ως απάντηση στην απεργία¹⁰³. Ενώ τον Ιανουάριο του 1921 ξέσπασαν νέες απεργίες μετά από απόφαση της Πανελλήνιας Ένωσης Βιομηχάνων Κλωστοϋφαντουργών να μειώσουν τα ημερομίσθια κατά 25% για να αντιμετωπίσουν την κρίση στον κλάδο. Η απεργία διήρκεσε 40 μέρες και έτσι οι εργοστασιάρχες αναγκάστηκαν να προχωρήσουν σε συμβιβασμό ώστε η μείωση να είναι 12%¹⁰⁴.

Το 1923 επικρατούσε μία γενικότερη κατάσταση αυξημένης εργατικής δυσαρέσκειας καθώς ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Ανδρέας Χατζηκυριάκος (μεγαλοβιομήχανος και ιδιοκτήτης των τσιμέντων ΗΡΑΚΛΗΣ και συνιδιοκτήτης των τσιμέντων ΤΙΤΑΝ) δικαιολόγησε την πτώση των ημερομισθίων κατά 35% ως αποτέλεσμα της μεγάλης προσφοράς εργασίας και της μικρής ζήτησης εργατικού δυναμικού. Η ΓΣΕΕ, το Κ.Κ.Ε. και το Εργατικό Κέντρο Πειραιά ως απάντηση οργανώνουν απεργίες με αιτήματα την παράλληλη μείωση των τιμών βασικών προϊόντων όπως του ψωμιού στα ίδια επίπεδα με την μείωση των ημερομισθίων.

Η Γ.Σ.Ε.Ε. κήρυξε Πανελλαδική απεργία στις 9 Αυγούστου με αιτήματα εναντίον των μειώσεων των ημερομισθίων και υπέρ της επαναπρόσληψης απολυμένων εργατών. Στον Πειραιά η απεργία συνεχίστηκε και τις επόμενες μέρες με την υποστήριξη των περισσότερων κλάδων εργαζομένων. Πραγματοποιήθηκαν συλλήψεις μελών του ΕΚΠ γεγονός που προκάλεσε συγκέντρωση διαμαρτυρίας των απεργών στο Πασαλιμάνι στις 22 Αυγούστου. Με κυβερνητική εντολή της κατά τα άλλα «επαναστατικής» κυβέρνησης Πλαστήρα-Γονατά, η αστυνομία και ο στρατός επιτέθηκαν στους συγκεντρωμένους σκοτώνοντας 11 και τραυματίζοντας 100 από αυτούς. Ακολούθησαν συλλήψεις απεργών, περίπου 500 συλλήψεις, απαγόρευση

¹⁰² Λιαδάκης Σ., ο.π., σελ. 151, 172-174

¹⁰³ Παπαστεφανάκη Λ., ο.π., σελ. 381-394

¹⁰⁴ Ο.π., σελ. 389-394.

συγκεντρώσεων και κυκλοφορίας μετά τις 9 μ.μ. ενώ κατασχέθηκαν αρχεία του ΕΚΠ και της ΠΝΟ. Η βίαιη καταστολή δικαιολογείται από την αστυνομία με το σκεπτικό ότι η πορεία κατευθύνθηκε προς το Δημοτικό Θέατρο που ήταν η έδρα του Φρουραρχείου ενώ ο Α. Χατζηκυριάκος το δικαιολόγησε αναφέροντας ότι κάποιοι απεργοί απόπλισαν στρατιωτική περίπολο¹⁰⁵.

Η αποτυχία αυτής της απεργίας λόγω της αιματηρής καταστολής της, είχε σαν αποτέλεσμα την αποδιοργάνωση του εργατικού κινήματος και του ΕΚΠ καθώς και τη διάσπαση στο εσωτερικό της Γ.Σ.Ε.Ε. και του Κ.Κ.Ε.

Η δεύτερη χρονική φάση είναι η περίοδος 1929-1931 και χαρακτηρίζεται από την υποχώρηση των οργανωμένων εργατικών κινητοποιήσεων τόσο στον Πειραιά όσο και γενικά. Η μείωση της δυναμικής του εργατικού κινήματος οφείλεται στην διάσπαση στο εσωτερικό της Γ.Σ.Σ.Ε. και του Κ.Κ.Ε. κατά την προηγούμενη χρονική περίοδο, που προκάλεσε την αποδιοργάνωση του, στις συλλήψεις συνδικαλιστικών εκπροσώπων και στην διεθνή οικονομική κρίση του 1929. Οι απεργίες περιορίστηκαν αρκετά ενώ ξεσπούσαν μεμονωμένα δίχως προηγούμενο συντονισμό από το ΕΚΠ ή την Γ.Σ.Ε.Ε. για παράδειγμα, το 1930 ύστερα από σύσκεψη 35 εργατών στο υφαντουργείο Καρέλλα, αποφασίστηκε να κατέβουν σε απεργία την πρωτομαγιά¹⁰⁶.

Η τρίτη χρονική φάση είναι το διάστημα 1932-1936 που σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο, το οργανωμένο εργατικό κίνημα ενισχύθηκε και παρουσίασε αυξημένη δράση μέχρι και την κήρυξη της Μεταξικής δικτατορίας. Οι κύριοι λόγοι αυτής της σταθερής ενίσχυσης των εργατικών αγώνων μπορούν να συνοψιστούν στους παρακάτω,

Α) Στη σταδιακή ανάκαμψη από την διεθνή οικονομική κρίση του 1929

Β) Στην επανένωση του Κ.Κ.Ε. μετά την εσωκομματική κρίση που σήμανε

ταυτόχρονα την αύξηση των μελών και των οπαδών του ώστε οι κομμουνιστές να καθοδηγούν την εργατική τάξη της πόλης και τους αγώνες της.

Θα εξετάσουμε στη συνέχεια του αγώνες των εργατών Πειραιά ανά κλάδο βιομηχανίας.

Η τέταρτη και τελευταία χρονική φάση εντοπίζεται χρονικά στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Κατά την διάρκεια αυτή το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα περιθωριοποιήθηκε. Το μεταξικό καθεστώς κρατικοποίησε τη Γ.Σ.Ε.Ε. ώστε να

¹⁰⁵ Στην πλατεία Κανάρη ανεγέρθηκε μνημείο για τους πεσόντες εργάτες. Μίλεσης Σ., ο.π., σελ. 55-57.

¹⁰⁶ Λιαδάκης Σ., ο.π., σελ. 151, 172-174, 222-224.

επεμβαίνει στο εσωτερικό των εργατικών σωματείων και να τα καθοδηγεί με μοναδικό στόχο την υποστήριξη της κυβερνητικής πολιτικής και την αφοσίωση στον Ιωάννη Μεταξά που ανακηρύχθηκε «Πρώτος Εργάτης» και «Πρώτος Αγρότης». Ταυτόχρονα η Γ.Σ.Ε.Ε. μετονομάστηκε σε Ε.Σ.Ε.Ε. – Εθνική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος – Όπως η Γ.Σ.Ε.Ε. έτσι και το ΕΚΠ περιορίστηκαν στην υμνολογία του μεταξικού καθεστώτος. Το τελευταίο απαγόρευσε κάθε απεργιακή εργατική κινητοποίηση στέλνοντας στην εξορία και στις φυλακές κομμουνιστικά στελέχη και κομμουνιστές συνδικαλιστές ενώ ο κατασταλτικός μηχανισμός του χαρακτήρισε τις απεργίες εθνική προδοσία φροντίζοντας παράλληλα για την διάλυση των κομματικών οργανώσεων του Κ.Κ.Ε. Το μεταξικό καθεστώς απονέκρωσε κάθε εργατικό οργανισμό, ένωση και σωματείο¹⁰⁷.

Επίσης θα εξετάσουμε τους αγώνες και τις απεργιακές κινητοποιήσεις των εργατών στις βιομηχανίες του Πειραιά ανά κλάδο καθώς και των εργατών στον ναυτιλιακό κλάδο. Ταυτόχρονα θα εξεταστούν οι τρόποι που χρησιμοποιούσαν οι εργοστασιάρχες για να καταπνίξουν τις εργατικές διεκδικήσεις καθώς και τη συμμετοχή κυβερνήσεων όπως και τη συμμετοχή της αστυνομίας σε αυτή την καταστολή.

Αναφορικά με τις εργατικές διεκδικήσεις των υφαντουργών πρέπει να σημειωθεί ότι οι πρόσφυγες έδωσαν σημαντική δυναμική στο σωματείο καθώς αποτελούσαν ένα μεγάλο ποσοστό των εργατών και εργατριών. Η έλλειψη μέτρων ασφάλειας στους χώρους των εργοστασίων όπου πολλοί από τους εργάτες που είχαν κάποιο εργατικό ατύχημα όχι απλά δεν αποζημιώνονταν αλλά το χρεώνονταν ως δική τους αμέλεια καθώς και οι άσχημες και επικίνδυνες συνθήκες εργασίας (ανύπαρκτος εξαερισμός, υγρασία, σκόνη, υψηλές θερμοκρασίες, αναθυμιάσεις από αέρια χλωρίου, καυστικών αλκαλίων και οξέων) όπου οι εργάτες αρρώσταιναν συχνά από φυματίωση και αντιμετώπιζαν πολλά δερματικά, οφθαλμολογικά και αναπνευστικά προβλήματα, τα χαμηλά ημερομίσθια, οι πολλές ώρες εργασίας που έφταναν τις 12 με 14 και οι απολύσεις συναδέλφων ήταν οι βασικοί λόγοι που το σωματείο των υφαντουργών συμμετείχε ενεργά σε όλες τις απεργίες¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Ο.π., σελ. 226-228, 252-258.

¹⁰⁸ Παπαστεφανάκη Λ., ο.π., σελ. 333-346.

Στο εργοστάσιο των Αδελφών Φαληρέα η διοίκηση απέλυσε μέλη του Σωματείου ενώ στο εργοστάσιο Ρετσίνα ο επιστάτης έκανε χρήση βίας εναντίον των εργατών με χαρακτηριστική την περίπτωση της εργάτριας Κατίνας Στρατηγού που ξυλοκοπήθηκε άγρια. Οι ξυλοδαρμοί είχαν υιοθετηθεί ως τρόπος αντιμετώπισης των εργατικών κινητοποιήσεων¹⁰⁹.

Το Κ.Κ.Ε. στόχευε στην διαμόρφωση μιας σταθερής κατάστασης στο οργανωτικό επίπεδο και στην γρήγορη και αποτελεσματική διείσδυσή του εντός των μεγάλων εργοστασίων με τον εντοπισμό συμπαθούντων εργατών που θα βοηθούσαν τη διαδικασία δημιουργίας κομμουνιστικών πυρήνων εντός τους. Αυτή την τακτική υιοθέτησε επιθετικά το Κ.Κ.Ε. κατά το 1927. Οι άθλιες συνθήκες εργασίας συνέβαλλαν στην δημιουργία πέντε τέτοιων πυρήνων εντός του κλάδου των ΣΑΠ(Σιδηρόδρομοι Αθηνών-Πειραιώς) και εντός των εργοστασίων Παπαστράτου και Ρετσίνα αλλά και εντός του εργοστασίου Λιπασμάτων Δραπετσώνας και της Shell Περάματος. Δηλαδή εντός όλων των κλάδων που απασχολούσαν μεγάλο αριθμό προσωπικού. Η δυναμική αυτή εκφραζόταν μέσω του Ριζοσπάστη¹¹⁰.

Στην ίδια γραμμή διεκδικήσεων κινήθηκε και το σωματείο των καπνεργατών που σε όλη τη μεσοπολεμική περίοδο είχε αριστερό προσανατολισμό και χαρακτηριζόταν από αυξημένη δυναμική εξαιτίας της ανεργίας που μάστιζε τον κλάδο και των βίαιων τρόπων καταστολής των διεκδικήσεων τους από τον κρατικό μηχανισμό που φούντωνε την δυσαρέσκεια και τη δύναμή του. Μεγάλες απεργίες του κλάδου πραγματοποιήθηκαν τον Μάρτιο το 1927 στο εργοστάσιο του Παπαστράτου λόγω της απόλυσης 8 εργατών που έληξε με την νίκη των απεργών οπότε και επαναπροσλήφθηκαν οι απολυμένοι, η απεργία τον Ιούνιο το 1927 εξαιτίας της μείωσης των ημερομισθίων που διήρκεσε 27 μέρες στο εργοστάσιο του Παπαστράτου και 19 μέρες στα υπόλοιπα καπνεργοστάσια, η απεργία του Ιουνίου το 1935 στα καπνεργοστάσια του Καρέλα και του Σαπόρτα ωστόσο δεν απέργησαν οι εργάτες στο εργοστάσιο του Παπαστράτου καθώς απειλήθηκαν με απολύσεις ενώ ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις είχαν περικυκλώσει το εργοστάσιο. Οι απεργοί δέχτηκαν επίθεση με γκλοπ από αστυνομικούς, ακούστηκαν και πυροβολισμοί ενώ χρησιμοποιήθηκαν και οι αντλίες πυρόσβεσης του Δήμου εναντίον τους, ακολούθησαν πολλές συλλήψεις και τραυματισμοί εργατών. Η απεργία διήρκεσε 13

¹⁰⁹ Λιαδάκης Σ., ο.π., σελ. 272-285.

¹¹⁰ Παπαστεφανάκη Λ., ο.π., σελ. 399-409.

μέρες και έληξε με ήττα των εργατών. Ξέσπασαν και άλλες απεργίες τον Μάρτιο, Απρίλιο, Μάιο και Ιούνιο το 1936 και εδώ ακολούθησαν εμπλοκές με την αστυνομία και τους απεργοσπάστες, τραυματισμοί και συλλήψεις απεργών¹¹¹.

Οι απεργίες των εργατών στα εργοστάσια Λιπασμάτων Πειραιά πήραν εκτεταμένες διαστάσεις εξαιτίας των άθλιων συνθηκών εργασίας όπου οι περισσότεροι αρρώστειναν από τις αναθυμιάσεις δηλητηρίων. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τα πολύ χαμηλά ημερομίσθια και τις πολλές ώρες εργασίας και με την τρομοκρατία που υφίστανται οι εργάτες από τους επιστάτες, πολλοί από αυτούς ήταν απόστρατοι αστυνομικοί, που έκαναν χρήση βίας και μίλαγαν πρόστυχα στις εργάτριες, οδήγησαν στην δυναμική συμμετοχή τους στις εργατικές διεκδικήσεις. Η πρώτη απεργία των εργατών Λιπασμάτων ξέσπασε τον Δεκέμβριο του 1919 με αιτήματα την αύξηση των μισθών, την καταβολή αποδοχών σε περίπτωση ασθένειας, το οκτάωρο, την καλή συμπεριφορά των επιστατών και την αναγνώριση των σωματείων τους. Ο διευθύνων σύμβουλος του εργοστασίου, Α. Κανελλόπουλος όχι μόνο δεν δέχτηκε τα αιτήματα αλλά διαμαρτυρήθηκε στην κυβέρνηση γιατί άλλοι εργοστασιάρχες αποδέχτηκαν τα αιτήματα των εργατών. Λόγω αυτής της στάσης του Κανελλόπουλου όταν ξέσπασαν νέες απεργίες μεταξύ του 1922-1924 οι ναυτεργατικές οργανώσεις σε συμπαράσταση των απεργών αρνήθηκαν την φόρτωση στα καράβια εμπορευμάτων από τα εργοστάσια Λιπασμάτων. Ακολούθησαν και άλλες απεργίες το 1927, το 1929 και το 1936 όπου οι απολύσεις, συλλήψεις, οι ξυλοδαρμοί, οι συμπλοκές με τους αστυνομικούς που περιφρουρούσαν τα εργοστάσια κορυφώθηκαν με την δολοφονία τριών απεργών των Λιπασμάτων Δραπετσώνας στην απεργία του Ιουλίου το 1929 ενώ δεν έλειψαν τα περιστατικά όπου συνεργάτες των εργοστασιαρχών έγιναν μέλη του σωματείου τους προκειμένου να αντλούν πληροφορίες και να τις μεταφέρουν στους εργοστασιάρχες¹¹².

Η ΠΝΟ συγκέντρωνε τα σωματεία όλων των κλάδων που απασχολούνταν στα ναυτικά επαγγέλματα για αυτό άλλωστε ήταν ιδιαίτερα μάχιμη Ομοσπονδία στις εργατικές διεκδικήσεις και είχε ιδιαίτερη βαρύτητα στο συνδικαλιστικό κίνημα. Η ΠΝΟ από τα πρώτα της βήματα είχε συνεργαστεί και συνδεθεί με την Γ.Σ.Ε.Ε. για τον συντονισμό του αγώνα της μαζί με άλλους εργατικούς κλάδους. Συμμετείχαν δυναμικά σε όλες τις μεγάλες απεργίες που οργάνωσε η Γ.Σ.Ε.Ε. όπως αυτή του

¹¹¹ Λιαδάκης Σ., ο.π., σελ. 297-321.

¹¹² Χαρλαύτη Τ., ο.π., σελ. 367-368.

Αυγούστου το 1923 ενώ το επόμενο έτος οργάνωσε συγκέντρωση διαμαρτυρίας εναντίον της κυβέρνησης Παπαναστασίου κατηγορώντας την για την εγκατάλειψη των ναυτεργατών στα χέρια του κεφαλαίου. Ακολούθησαν και άλλες απεργίες τον Μάιο το 1924 και το 1928, με αιτήματα την αύξηση των μισθών, την κατάργηση της εργασίας εκ περιτροπής, την παραχώρηση επιδόματος ανεργίας στους ναυτεργάτες και την κατάπαυση της τρομοκρατίας. Τον Μάιο του 1933 οι ναυτεργάτες έκαναν συγκέντρωση διαμαρτυρίας στο Δημοτικό Θέατρο Πειραιά καθώς ο τότε υπουργός Ναυτικών, Αλέξανδρος Χατζηκυριάκος αρνιόταν να ικανοποιήσει τα αιτήματά τους¹¹³.

Τέλος η Πανελλήνια Ομοσπονδία Σιδηροδρομικών - ΠΟΣ – είχε και αυτή προσχωρήσει στην Γ.Σ.Ε.Ε. και αριθμούσε γύρω στα 8.000 μέλη. Η απεργία το 1921 έληξε τελικά με την ήττα των Σιδηροδρομικών και οδήγησε στην εξορία στην Μικρά Ασία 500 απεργούς. Ακολούθησαν και άλλες απεργίες το 1925, το 1926 και το 1935 με την επιτυχή ικανοποίηση των αιτημάτων τους για αύξηση του μισθού τους ενώ με τη συμμετοχή τους στην Πανελλαδική απεργία του Μαΐου το 1936 ασκήθηκαν ποινικές διώξεις στους συνδικαλιστές σιδηροδρομικούς¹¹⁴.

Οι απεργίες, οι στάσεις εργασίας, οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας και όλοι οι εργατικοί αγώνες για την διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους μέσα από την οργάνωση και τον συντονισμό τους και υπό την καθοδήγηση του ΕΚΠ και της Γ.Σ.Ε.Ε. έθεσαν τις βάσεις για τους τρόπους δράσης και οργάνωσης ακόμα και υπό τις πιο δύσκολες συνθήκες - αστυνομική βία και τρομοκρατία εργοστασιαρχών - γεγονός που εξηγεί πως το εργατικό κίνημα οργανώθηκε, αναπτύχθηκε και ξέσπασε στα χρόνια της Κατοχής παρά τους κατασταλτικούς μηχανισμούς των Κατοχικών Δυνάμεων.

1ε) Ο Πειραιάς στον Μεσοπόλεμο και η πολιτιστική ζωή

Η περίοδος του Μεσοπολέμου σφραγίζεται από τη δικτατορία του Μεταξά που δεν νέκρωσε μόνο το εργατικό κίνημα αλλά και τη διοικητική αυτοτέλεια της πόλης του Πειραιά καθώς πλέον υπάγεται στη δικαιοδοσία του Υπουργείου Πρωτευούσης ενώ μέχρι τότε ο πειραιϊκός λαός διατηρούσε την ξεχωριστή και ιδιαίτερη ταυτότητα του έναντι της πρωτεύουσας. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί το γεγονός ότι αρκετά χρόνια πριν, το 1840 ο Δήμος Αθηναίων θέλησε ο Πειραιάς να συγχωνευθεί με το

¹¹³ Λιαδάκης Σ., ο.π., σελ. 348-418.

¹¹⁴ Ο.π. σελ. 418-451.

δικό του Δήμο αλλά υπήρξε ισχυρή αντίδραση από τους κατοίκους Πειραιά που ήταν υπέρμαχοι της αυτονομίας τους από το διοικητικό κέντρο της πρωτεύουσας¹¹⁵.

Ωστόσο η μεταξική δικτατορία άλλαξε τα δεδομένα. Οι αρνητικές συνέπειες αυτής της εξέλιξης για την πόλη του Πειραιά γίνονται αισθητές μέσα από τον διοικητικό ακρωτηριασμό του Δήμου, την αναστολή ορισμένων δημοσίων έργων όπως για παράδειγμα η αναστολή της ανέγερσης ενός διοικητικού Μεγάρου που θα στέγαζε το Δικαστικό Μέγαρο και τον Δήμο αλλά και από το γεγονός ότι τα έργα ευρύτερης ανάπτυξης μεταφέρονταν από την πόλη του Πειραιά στο κέντρο της Πρωτεύουσας, έτσι ο Πειραιάς βρίσκεται στην σκιά της Αθήνας χωρίς τώρα να έχει τα περιθώρια αντίδρασης και εναλλακτικής δράσης¹¹⁶.

Ως πάγια τακτική η μεταξική δικτατορία προχώρησε σε πολλές αλλαγές προσωπικού τόσο στο Δήμαρχο και στο διοικητικό Συμβούλιο όσο και στους εργάτες. Απομακρύνθηκαν οι αντιφρονούντες και διαφωνούντες με το μεταξικό καθεστώς και αντικαταστάθηκαν από υποστηρικτές του καθεστώτος. Η επιλογή του Μ. Μανούσκου ως Δημάρχου από το καθεστώς δεν ήταν τυχαία καθώς ήταν ιδρυτικό στέλεχος του Ολυμπιακού, δημοφιλής και αγαπητός από τον Πειραιά λαό έτσι θα γινόταν και πιο εύκολα αποδεκτός ένας μη αιρετός δήμαρχος.

Ο νέος διορισμένος δήμαρχος του Πειραιά είχε το θετικό ότι ενδιαφερόταν για την πόλη και το απέδειξε έμπρακτα αφού με κύριο μέλημα του ήταν η βελτίωση της οικονομικής κατάστασης και των παρεχόμενων υπηρεσιών του Δήμου. Η οικονομική τακτοποίηση του έδωσε τη δυνατότητα να προχωρήσει σε μία σειρά έργων όπως αναδιαμόρφωση πλατειών, βελτίωση του οδοστρώματος και διαμόρφωση του χώρου της Καστέλας, έργα που καταστράφηκαν από τον πόλεμο που ακολούθησε. Επίσης ίδρυσε το Δημοτικό Βρεφοκομικό σταθμό Πειραιά καθώς και Δημοτικούς Παιδικούς Σταθμούς και Παιδικές Χαρές, αποπεράτωσε τα έργα του ιερού ναού της Αγίας Παρασκευής, ανακαίνισε το Τζάνειο Νοσοκομείο, έφτιαξε το Ρολόι που δεσπόζει ακόμα στο Πασαλιμάνι, κατασκεύασε το δημοτικό γυμναστήριο «Θεμιστόκλειο» και

¹¹⁵ Σαπουνάκη-Δρακάκη Λ., Κοτέα Μ., (2005), «Η Ελληνική αστική ιστοριογραφία στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος», ο.π., σελ. 258.

¹¹⁶ Σταϊνχάουερ Γ., Μαλικούτη Μ., Τσοκόπουλος Β., (2000), *Πειραιάς Κέντρο Ναυτιλίας και Πολιτισμού*, Αθήνα: Έφεσος, σελ. 292-295.

τοποθέτησε την προτομή του Παύλου Νιρβάνα (κορυφαία μορφή της πνευματικής πειραϊκής ζωής) στον Πειραιά ενώ επιδόθηκε σε μία σειρά δενδροφυτεύσεων¹¹⁷.

Στον Δήμο Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου έγινε όπως και στον Δήμο Πειραιά, αντικατάσταση προσώπων στο διοικητικό του τμήμα από το μεταξικό καθεστώς. Ο τότε δήμαρχος, Κωνσταντίνος Φίλανδρος, μετονόμασε την οδό Γαρδικίου στο Κερατσίνι σε οδό 4^{ης} Αυγούστου τον Ιούλιο του 1937 και ανακήρυξε τον Ιωάννη Μεταξά σε «Πρώτο Επίτιμο Δημότη»¹¹⁸.

Η πολιτιστική ζωή του Πειραιά τη μεσοπολεμική περίοδο αρχικά παρουσιάζει υποτονική εικόνα σε σύγκριση με τις πνευματικές δραστηριότητες της Αθήνας ενώ παράλληλα αναπτύσσει μία διαφορετική μορφή με το ρεμπέτικο ως μουσική επιλογή του προσφυγικού πληθυσμού της πόλης με την ευρεία λαϊκή του απήχηση στις προσφυγικές και μη συνοικίες του Πειραιά και με την ίδρυση της ποδοσφαιρικής ομάδας του Ολυμπιακού το 1925¹¹⁹.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να τονίσουμε το διαφορετικό τρόπο διασκέδασης των προσφύγων και φτωχών με αυτόν της αστικής τάξης του Πειραιά. Τα εστιατόρια και οι ψαροταβέρνες στο Μικρολίμανο και στο Νέο Φάληρο ήταν απαγορευτικά για τους πρόσφυγες και τους κατοίκους των φτωχών συνοικιών του Πειραιά που είχαν δημιουργήσει το δικό τους μικρόκοσμο διασκέδασης με τα διάσπαρτα οινομαγειρεία και οινοπωλεία γύρω από τις περιοχές της Κρεμμυδαρούς, του Κερατσινίου, του Περάματος και της Κοκκινιάς. Τα χαλβαδοποιεία, τα παστουρμποπωλεία, τα οργανοποιεία, οι κινηματογράφοι, το λαϊκό θέατρο και οι παραστάσεις του Καραγκιόζη, το ρεμπέτικο¹²⁰, οι εκδρομικοί σύλλογοι και το ποδόσφαιρο έδιναν το πολιτιστικό στίγμα αυτών των γειτονιών. Οι πρόσφυγες διατηρούσαν τις παραδόσεις τους και τον πολιτισμό τους. Αντίθετα το αστικό προφίλ διασκέδασης περιλαμβάνει

¹¹⁷ Χατζημανωλάκης Ι., (1999), *Οι Δήμαρχοι του Νεότερου Πειραιά (Συμβολή στην Τοπική Ιστορία)*, Πειραιάς: το βιβλίο εκδόθηκε με τη συμβολή του Δήμου Πειραιώς, σελ. 188-191.

¹¹⁸ Λούκας Δ., Κλαδιά Μ., Μπελέζος Δ., ο.π., σελ. 134.

¹¹⁹ Κουτελάκης Χ., Φωσκόλου Α., ο.π., σελ. 266-269.

¹²⁰ Το μοναδικό μουσικό ιδίωμα που έφεραν μαζί τους οι πρόσφυγες διατηρώντας την πολιτισμική τους ταυτότητα αναπτύχθηκε στις προσφυγικές φτωχογειτονιές του Πειραιά και κέρδισε την αγάπη των κατοίκων τους. Την «ξακουστή τετράς του Πειραιώς» αποτελούσαν οι, Βαμβακάρης, Μπάτης, Παγιουμτζής, Γιοβάν Τσάους που μέσα από τους ρεμπέτικους στίχους εκφραζόταν ο κοινωνικός αποκλεισμός που βίωναν οι πρόσφυγες. Παπαστεφανάκη Λ., ο.π., σελ. 68-74.

αθλητικούς συλλόγους όπως ο Ναυτικός Όμιλος Πειραιά και Νέου Φαλήρου και ο ποδηλατικός σύλλογος Πειραιά, οι θεατρικές παραστάσεις στο Δημοτικό θέατρο, οι χοροεσπερίδες και συναυλίες της Δημοτικής Φιλαρμονικής Πειραιά¹²¹.

Επίσης ο Οδοιπορικός Σύλλογος Πειραιά Ο.Σ.Π., ο Φυσιολατρικός Όμιλος Πειραιώς Φ.Ο.Π. που στην διάρκεια της δεκαετίας του 1930 είχε αναλάβει την φροντίδα του άλσους του Προφήτη Ηλία στην Καστέλα, ο Σύνδεσμος Παλαιών Προσκόπων, η Φυσιολατρική Ένωση Πειραιώς Φ.Ε.Π., ο Φυσιολατρικός Σύλλογος Πειραιά «Ζήνων», και ο Αττικός Ψυχαγωγικός Όμιλος Πειραιώς ήταν σύλλογοι και όμιλοι μέσα από τους οποίους η αστική τάξη του Πειραιά εκφραζόταν με συναυλίες, διαλέξεις, άρθρα σε περιοδικά και εκδρομές στη φύση¹²².

Αυτή ακριβώς η ισχυρή αντίθεση εκφράζεται όχι μόνο μέσα από τον τρόπο διασκέδασης και τον τρόπο ζωής αλλά ακόμα πιο άμεσα από τις εικόνες του Πειραιά της τότε εποχής δηλαδή οι αντιθέσεις στην καθημερινή ζωή που ήταν φανερές καθώς οι δύο αυτοί κόσμοι συνυπήρχαν και εξέφραζαν τις κοινωνικές ανισότητες, τις διαμορφωμένες κοινωνικές τάξεις και τα διαφορετικά επίπεδα ζωής. Οι παράγκες των προσφύγων δίπλα στα νεοκλασικά κτήρια του Πειραιά, οι εργάτες απέναντι στους εφοπλιστές και βιομήχανους, τα πολυτελή ξενοδοχεία και η φαληρική ριβέρια απέναντι στα προσφυγικά παραπήγματα της παραλιακής γραμμής της Κρεμμυδαρούς¹²³. Οι πρόσφυγες, οι εργάτες και γενικά οι φτωχοί της πόλης του Πειραιά ήταν πληθυσμός περιθωριακός σε σχέση με το κοινωνικό στρώμα των μικροαστών¹²⁴.

Η ανάπτυξη του Πειραιά επεκτεινόταν σε όλους τους τομείς και δεν άφησε ανεπηρέαστο τον πολιτιστικό τομέα.

Το 1927 ιδρύθηκε η δημοτική βιβλιοθήκη επί δημαρχίας του Τάκη Παναγιωτόπουλου, μια ιδέα που επεξεργαζόταν ο δήμος Πειραιά από το 1836. Η βιβλιοθήκη λειτουργούσε ως αργά το βράδυ καθώς δεχόταν καθημερινά μεγάλο αριθμό επισκεπτών.

¹²¹ Ο.π., σελ. 68-74.

¹²² Μίλεσης Σ., ο.π., σελ. 130-132

¹²³ Ο.π., σελ. 15-16.

¹²⁴ Πιζάνιας Π., (1993), *Οι φτωχοί των πόλεων, η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα τον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 64.

Το 1929 ο Δήμος Πειραιά σε μία προσπάθεια τόνωσης της πνευματικής ζωής της πόλης, προκήρυξε διαγωνισμό για τη συγγραφή της ιστορίας του Πειραιά.

Το 1930 ιδρύθηκε η Φιλολογική Στέγη Πειραιώς με σκοπό την «ανάπτυξιν και τόνωσιν της φιλολογικής και καλλιτεχνικής κινήσεως εν τη πόλει του Πειραιώς»¹²⁵.

Το 1932 ιδρύθηκε η Φιλική Εταιρεία Νέων ύστερα από πρωτοβουλία του Γεώργιου Πυρουνάκη που αποτέλεσε και πρόεδρός της με πνευματική δράση αλλά και πολλές κοινωνικές παροχές μεταξύ των οποίων η ίδρυση τεσσάρων νυχτερινών σχολείων για τους εργαζόμενους νέους, άνδρες και γυναίκες¹²⁶. Η δράση του Γ. Πυρουνάκη συνεχίστηκε και στην διάρκεια της Κατοχικής περιόδου όπως θα αναφερθούμε σε επόμενο κεφάλαιο παρακάτω.

Το ίδιο έτος ιδρύθηκε και η εταιρεία καλλιτεχνών Πειραιώς. Επίσης σημαντική προσφορά στον τομέα των γραμμάτων και της τέχνης προσέφερε και ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος με το Ωδείο του.

Βέβαια πριν την ίδρυση των παραπάνω καλλιτεχνικών, φιλολογικών και πνευματικών σωματείων είχαν γίνει αντίστοιχες προσπάθειες όταν συνεργάτες του περιοδικού «Μποέμ» ίδρυσαν το 1921 Λογοτεχνική Ομάδα και όταν το 1926 ιδρύθηκε η Εταιρεία Διανοουμένων Πειραιώς. Πνευματική δραστηριότητα άξιας αναφοράς ήταν και η ίδρυση διαφόρων καλλιτεχνικών σωματείων στην Κοκκινιά όπως ο «Αχιλλεύς», η «Προοδευτική Νεολαία», ο «Αρίων» και άλλα.

Επίσης την περίοδο του Μεσοπολέμου κυκλοφορούσε και μία σειρά από πειραιϊκές εφημερίδες όπως η «Εφημερίς των Νέων», οι «Ορίζοντες», η «Διανόηση», η «Νέα Εποχή» και ο «Έσπερος» με λογοτεχνικό κυρίως περιεχόμενο.¹²⁷

Την δεκαετία του 1930 πολλές ήταν και οι σχολές για την τεχνική κατάρτιση και επαγγελματική εκπαίδευση των Πειραιωτών με πιο γνωστές λόγω της αριθμητικής υπεροχής των σπουδαστών σε αυτές να είναι η νυκτερινή Σχολή Μηχανικών «Αρχιμήδης», η Σχολή Μηχανικών του Πειραιϊκού Συνδέσμου και η Σχολή «Προμηθέας»¹²⁸.

¹²⁵ Χατζημανωλάκης Ι., (1973), *Το Χρονικό της Πειραιϊκής Πνευματικής Ζωής (1835-1973)*, Πειραιάς: Το έργο εκδόθηκε με την οικονομική συμβολή του Πειραιϊκού Συνδέσμου και του Μελετόπουλου Ι., σελ. 121-122.

¹²⁶ Κροκίδης Φ., (1988/06/08), «Απλόχερα τον μοίραζε τον άρτο των αγγέλων», εφημερίδα *Το Βήμα*

¹²⁷ Χατζημανωλάκης Ι., (1973), *Το Χρονικό της Πειραιϊκής Πνευματικής Ζωής (1835-1973)*, ο.π., σελ. 121-123, 127.

¹²⁸ Μίλεσης Σ., ο.π., σελ. 157

Το θέατρο ήταν ένας ακόμα τρόπος διασκέδασης αλλά και πνευματικής δραστηριότητας που συγκινούσε ιδιαίτερα τους πρόσφυγες. Κατά τη μεσοπολεμική περίοδο οι θεατρικές παραστάσεις ανεβάζονταν αρχικά από λιγότερο γνωστούς ηθοποιούς, τα λεγόμενα μπουλούκια ενώ στη συνέχεια συγκροτημένοι θίασοι άρχισαν να ανεβάζουν έργα όπως τον Αγαπητικό της Βοσκοπούλας, τη Μαρία την Πενταγιώτισα, το Χορχόραγκα και τη Γκόλφω.

Ο Ζαχαρίας Μέρτικας ήταν από τους πιο γνωστούς θεατρικούς ηθοποιούς στην περιοχή της Κοκκινιάς¹²⁹.

Διαπιστώνουμε έτσι ότι ο Πειραιάς στον Μεσοπόλεμο παρουσίασε έντονη δραστηριότητα στον τομέα της πνευματικής και πολιτιστικής του ζωής.

¹²⁹ Κουτελάκης Χ., Φωσκόλου Α., ο.π., σελ. 271.

Κεφάλαιο 2°

Ο Πειραιάς υπό Γερμανοϊταλική Κατοχή

2α) Ο γερμανικός βομβαρδισμός και η παράδοση της πόλης

Οι ιταλικοί βομβαρδισμοί κατά τη διάρκεια του ελληνο-ιταλικού πολέμου δεν προκάλεσαν σοβαρές καταστροφές στην πόλη του Πειραιά ούτε και πολλά θύματα. Σύμφωνα και με στοιχεία που διατήρησαν δύο Πειραιώτες, τα αδέλφια Δημήτριος και Θωμάς Θεοφανίδης, οι σειρήνες ήχησαν στον Πειραιά μόνο 23 φορές κατά την διάρκεια των ελληνο-ιταλικών εχθροπραξιών.¹³⁰

Η μόνη περίπτωση σφοδρού ιταλικού βομβαρδισμού ήταν στις 5 Νοεμβρίου 1940 αν και άστοχος από στρατιωτική άποψη καθώς οι βόμβες των δύο σημνών των ιταλικών βομβαρδιστικών αεροσκαφών έπεσαν στην λαϊκή αγορά της Πηγιάδας και στην Ψυττάλεια. Ο κόσμος και τα γαϊδουράκια της λαϊκής αγοράς μπέρδεψαν τους Ιταλούς αεροπόρους και νόμιζαν ότι χτυπούσαν στρατόπεδο¹³¹.

Την επόμενη μέρα ένας σχηματισμός πέντε ιταλικών βομβαρδιστικών προσπάθησε να χτυπήσει το λιμάνι του Πειραιά αλλά απέτυχε λόγω των πυκνών αντιαεροπορικών πυρών που ανέτρεψαν τα σχέδιά τους. Ένα από αυτά τα ιταλικά βομβαρδιστικά, τύπου Cant-1007¹³², παρέκκλινε από την πορεία του και προσέγγισε από μεγάλο ύψος την Αθήνα. Μόλις έγινε αντιληπτό εβλήθη από Α/Α ουλαμό T40 (τμήμα πυροβολαρχίας) του Αστεροσκοπείου και προσπάθησε να διαφύγει με κατεύθυνση

¹³⁰ Ιστορικό Αρχείο Πειραιά, Δημήτρης και Θωμάς Θεοφανίδης, στατιστική μελέτη, «πόσες φορές ήχησαν οι σειρήνες από τις 28/10/1940 ως τις 05/04/1941»

¹³¹ Χατζηελευθεριάδης Α., (2000), *Ένα Πειραιωτάκι στα χρόνια της φωτιάς 1940-1945*, Πειραιάς, σελ. 88-91.

¹³² Πρόκειται για ιταλικό βομβαρδιστικό τριών κινητήρων με ξύλινη κατασκευή και χαρακτηριστικά σταθερότητας και άριστης πτήσης. Χαρακτηρίστηκε από την Regia Aeronautica (Ιταλική Αεροπορία) ως το καλύτερο ιταλικό βομβαρδιστικό αλλά με κύριο μειονέκτημα την ξύλινη κατασκευή που εύκολα καταστρεφόταν από τις καιρικές συνθήκες (όπως έδειξε και η εμπειρία στη Β. Αφρική και τη Ρωσία με τις καταρρακτώδεις βροχές). Χρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου από την ιταλική και γερμανική αεροπορία. Ο κύριος οπλισμός του ήταν βόμβες, πολυβόλα και τορπίλες και το πλήρωμά του πενταμελές. Green William, (August 1992), "Zappatas's Wooden Kingfisher", *Air International*, Vol. 43, No.2, pp. 81-90.

προς το Φάλληρο ακολουθούμενο από αγγλικό καταδιωκτικό Gladiator¹³³ που τελικά το κατέρριψε¹³⁴.

Η αστοχία και η αποτυχία των ιταλικών βομβαρδισμών γίνεται αισθητή και μέσα από άρθρα του πειραϊκού Τύπου της εποχής. Στην ημερήσια απογευματινή πειραϊκή εφημερίδα «Θάρρος» με άρθρο στις 21 Ιανουαρίου 1941 αναφέρεται ο ιταλικός βομβαρδισμός του Πειραιά που όχι μόνο δεν προκάλεσε σοβαρές υλικές και ανθρώπινες απώλειες αλλά στοίχισε και τη ζωή Ιταλών αεροπόρων καθώς τα αεροπλάνα τους αναχαιτίστηκαν και τελικά κατερρίφθησαν φλεγόμενα στη θάλασσα, «...Σχηματισμοί εχθρικών βομβαρδιστικών τύπου «Σ. 79» και «Cant 1007», ενήργησον σήμερον δύο επιθέσεις εναντίον στόχων του Πειραιώς. Ουδεμία βλάβη προξενήθη εις στρατιωτικής σημασίας στόχους. Τα καταδιωκτικά μας αεροπλάνα επετέθησαν κατά του εχθρού...»¹³⁵.

Αντίστοιχο άρθρο δημοσιεύεται και στην καθημερινή απογευματινή πειραϊκή εφημερίδα «Σημαία» που αναφέρεται στον ίδιο βομβαρδισμό με τίτλο, «Η χθεσινή ανεπιτυχής εχθρική επιδρομή κατά του Πειραιώς - Κατερρίφθησαν δύο ιταλικά», καταλήγοντας σε παρόμοια συμπεράσματα¹³⁶.

Αυτή η κατάσταση θα ανατραπεί με την έναρξη της γερμανικής επίθεσης εναντίον της Ελλάδας. Η ανησυχία αρχίζει να είναι έκδηλη στον Πειραϊκό λαό καθώς είναι βέβαιος πως το λιμάνι θα αποτελέσει κύριο στόχο των νέων εισβολέων λόγω της στρατηγικής του σημασίας. Όταν άρχισε η γερμανική επίθεση κατά μήκος της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου, το Γενικό Επιτελείο Ναυτικού έστειλε σήμα απόλυτης

¹³³ Το Gloster Gladiator ήταν βρετανικό καταδιωκτικό με ένα κινητήρα που χρησιμοποιήθηκε από την Royal Air Force-RAF (Βρετανική Βασιλική Αεροπορία) κατά τη διάρκεια του Α΄ αλλά και του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στις περισσότερες πολεμικές επιχειρήσεις όπως στη Νορβηγία, στη Γαλλία, στην Ελλάδα και αλλού. Διέθετε για οπλισμό τέσσερα συγχρονισμένα πολυβόλα και το πλήρωμά του ήταν μονομελές. Mason Francis K., (1964), *The Gloster Gladiator*, London: Macdonald, pp. 82,117.

¹³⁴ Φωκάς Δ., αντιναύαρχος, (1968), *Έκθεση σχετικά με τη δράση του Ναυτικού κατά τον Πόλεμο 1940-1944 συνταχθείσα βάσει επίσημων στοιχείων του Γεν*, Αθήνα: έκδοση Πολεμικού Ναυτικού, σελ. 129.

¹³⁵ Πειραϊκή εφημερίδα, *Θάρρος*, «Ανεπιτυχής Αεροπορική Επιδρομή κατά του Πειραιώς. -2 Εχθρικά αεροπλάνα κατέπεσαν καιόμενα εις την θάλασσαν», φύλλο 21 Ιανουαρίου 1941.

¹³⁶ Πειραϊκή εφημερίδα, *Σημαία*, «Η χθεσινή ανεπιτυχής εχθρική επιδρομή κατά του Πειραιώς-Κατερρίφθησαν δύο ιταλικά-Οι ανδρείοι πιλότοι του Μουσολίνι βομβαρδίζουν και πάλι αμάχους», φύλλο 21 Ιανουαρίου 1941.

προτεραιότητας προς όλες τις ανώτερες ναυτικές αρχές με το οποίο τους γνωστοποιούσε ότι, «Αναμένονται αεροπορικά επιδρομαί»¹³⁷.

Έτσι στις 6 Απριλίου 1941, γερμανικά ανιχνευτικά αεροπλάνα έκαναν αναγνωριστική πτήση στη δυτική πλευρά του λιμανιού προκαλώντας την άμεση αντίδραση των αντιαεροπορικών πυροβολείων του Προφήτη Ηλία, του Αιγάλεω, της Ψυτάλλειας και του Ναύσταθμου.

Η περιοχή του Προφήτη Ηλία ή αλλιώς ο λόφος της Καστέλας, στην κορυφή του ήταν μία από τις σημαντικότερες αντιαεροπορικές βάσεις. Μέσα στο βράχο του λόφου είχαν κατασκευαστεί ειδικές αποθήκες για τα πυρομαχικά ενώ παράλληλα διέθετε και ασφαλή καταφύγια. Η αντιαεροπορική βάση της περιοχής ήταν εξοπλισμένη με δυνατούς προβολείς, με πέντε βαριά παράκτια αντιαεροπορικά τηλεβόλα μεγάλου βεληνεκούς, έναν ογκώδη ακουστικό ανιχνευτή και αρκετά πολυβόλα¹³⁸.

Με την αναγνωριστική αυτή πτήση που διήρκησε μισή ώρα πάνω από την πόλη του Πειραιά, ανιχνεύτηκαν οι στόχοι που θα πλήττονταν στις αεροπορικές επιδρομές που θα ακολουθούσαν. Οι αρμόδιες υπηρεσίες της παθητικής αεράμυνας έλαβαν ορισμένα μέτρα όπως διάνοιξη νέων οδοφραγμάτων, μεταφορά ασθενών από το Τζάνειο νοσοκομείο επειδή βρισκόταν πολύ κοντά στο λιμάνι, σε νοσοκομεία της Αθήνας ενώ οι λιμενικές αρχές αραίωσαν τα σκάφη στο λιμάνι ελευθερώνοντας τους χώρους του λιμανιού και τα αγκυροβολία του για να είναι δυνατή η ευχέρεια κινήσεων σε αυτό. Πιο συγκεκριμένα απομακρύνθηκαν από το λιμάνι ελληνικά και βρετανικά ατμόπλοια όπως το «Μακεδονία», το «Αρντένα», το «Αλμπέρτα», το «Υδρα» και άλλα, όπως και τα πλωτά νοσοκομεία «Άνδρος» και «Αττική» αλλά και πλήθος πετρελαιοκίνητων ιστιοφόρων. Επίσης έγινε συντονισμένη προσπάθεια του Γεν, του Κεντρικού Λιμεναρχείου Πειραιά, της Ναυτικής Αρχής Πειραιώς, του Υπουργείου Εμπορικής Ναυτιλίας και της Βρετανικής Υπηρεσίας Θαλάσσιων Μεταφορών, Sea Transport Office - υπεύθυνη για την φόρτωση και εκφόρτωση όλων των Βρετανικών πλοίων με κύριο μέλημα την όσο το δυνατόν γρηγορότερη αποβίβαση των στρατιωτικών τους δυνάμεων καθώς και τη γρηγορότερη μεταφορά τους μαζί με τα πολεμοφόδια στα μέτωπα του πολέμου - να μεθορμίσουν και άλλα

¹³⁷ Φωκάς Δ., ο.π., σελ. 255.

¹³⁸ Γιωτόπουλος Γ., (1986), *Έτσι για να μην ξεχνάμε, Πειραιάς: Κατοχή, Αντίσταση, Σύμμαχοι*, Αθήνα, σελ. 46.

ελλιμενισμένα πλοία, όπως τα βρετανικά «Clan Caming», «City of Roubaix», «Clan Fraiser» αλλά και τα ελληνικά, «Στυλιανή», «Ευβοϊκός», «Πεταλιόι», «Λουλούδης», «Κυρά Παναγιά», «Σουρφ» και «Ακρόπολις». Τα πλοία όμως αυτά δεν αγκυροβόλησαν σε άλλο λιμάνι γιατί κάποια από αυτά, όπως το «Clan Fraiser», «City Of Roubaix» και «Πεταλιόι» εκτελούσαν επείγουσες φορτοεκφορτώσεις που σύμφωνα με την Sea Transport Office έπρεπε να ολοκληρώσουν τη διαδικασία χωρίς διακοπή και άλλα όπως τα «Στυλιανή», «Ευβοϊκός», «Κυρά Παναγιά» και «Σουρφ» ήταν υπό επισκευή και δεν ήταν δυνατό να αποπλεύσουν¹³⁹.

Έτσι πλοία που έπρεπε να μετακινηθούν λόγω του φορτίου τους, παρέμειναν στο λιμάνι. Πιο συγκεκριμένα το αγγλικό ατμόπλοιο «Clan Fraiser» που ήταν φορτωμένο με 250 τόνους τροτύλης και άλλα εκρηκτικά υλικά καθώς και το αγγλικό φορτηγό «Cyprian Prince», φορτωμένο και αυτό με πολεμικό υλικό παρέμειναν αγκυροβολημένα στην ακτή Βασιλειάδη όπως επίσης δεν απομακρύνθηκαν και δύο αγγλικά καταδρομικά πλοία, το καταδρομικό «Αίας» και το «Καλκούτα» επειδή παρείχαν αντιαεροπορική κάλυψη και ήταν αγκυροβολημένα απέναντι από το Τελωνείο (περιοχή Αγίου Νικολάου)¹⁴⁰.

Η αναγνωριστική πτήση των ανιχνευτικών της Luftwaffe επαναλαμβάνεται και κατά τις πρώτες απογευματινές ώρες της ίδιας μέρας εντοπίζοντας τους στόχους τους που οι αρμόδιες αρχές δεν απομάκρυναν.

Στις 21:30 το βράδυ της 6^{ης} Απριλίου, εμφανίστηκαν τα γερμανικά βομβαρδιστικά αεροπλάνα τύπου «Γιούνκερς», ορμώμενα από τη Σικελία, που παρά τα πυκνά αντιαεροπορικά πυρά, εμπότισαν τον Προλιμένα και το Κεντρικό λιμάνι με μαγνητικές νάρκες. Η πόντιση του λιμανιού και των γειτονικών όρμων με μαγνητικές νάρκες είχε ως σκοπό να καταστήσει απροσπέλαστο το λιμάνι του Πειραιά ώστε να μην είναι πλέον προσβάσιμο από συμμαχικά πλοία¹⁴¹. Στη συνέχεια έκαναν την εμφάνισή τους τα γερμανικά αεροπλάνα καθέτου εφορμήσεως, τα «Στούκας», από

¹³⁹ Φωκάς Δ., ο.π., σελ. 256-258.

¹⁴⁰ Τριμηνιαίο Περιοδικό, (Ιανουάριος 1966), *Πειραιϊκόν Ημερολόγιον, Αρχείον Πειραιϊκών Σπουδών*, Διευθυντής Νίκος Κατσίκαρος, Γραμματέας Σύνταξης Γ. Μ. Πολιτάρχης, Πειραιάς, τομ. 1, σελ. 424-427.

¹⁴¹ Χατζημανωλάκης Ι., (2001), *Το λιμάνι του Πειραιά στη Διαδρομή των Αιώνων*, ο.π., σελ. 148-150.

αρκετά χαμηλό ύψος, 200 μέτρων και εξαπέλυσαν καταγιστικό βομβαρδισμό που διήρκησε δύομιση ώρες¹⁴².

Στο διάστημα αυτό οι βόμβες έπληξαν τον ευρύτερο χώρο του λιμανιού, τα ναυπηγεία Βασιλειάδη, τα λιμενικά υπόστεγα, τις λιμενικές εγκαταστάσεις ενώ η πυρκαγιά από τις εκρήξεις εξαπλωνόταν από πλοίο σε πλοίο προκαλώντας νέες εκρήξεις. Κύριο στόχο βέβαια αποτέλεσαν και τα αγγλικά ατμόπλοια. Το «Cyprian Prince» βυθίστηκε αμέσως καθώς και το «Clan Fraiser» του οποίου η εκκωφαντική έκρηξή δόνησε ολόκληρη την περιοχή σε ακτίνα 45 χλμ. Και έγινε αισθητή μέχρι και στα κοντινά νησιά του αργοσαρωνικού. Οι υλικές ζημιές ήταν σημαντικές. Τα πυρακτωμένα συντρίμια του πλοίου εκσφενδονίστηκαν σ' όλο το λιμάνι και σε όλη την πόλη, προκαλώντας ζημιές και φωτιές σε σπίτια και καταστήματα ενώ από την πίεση των αερίων έσπασαν τα τζάμια των σπιτιών και των καταστημάτων και μια σιδερένια καρέκλα του πλοίου βρέθηκε στο μπαλκόνι ενός σπιτιού στην Πειραική. Μέχρι σήμερα ένα κομμάτι λαμαρίνας του πλοίου «Clan Fraiser» εξακολουθεί να παραμένει καρφωμένο στο κορμό ενός δένδρου στον Τινάνειο Κήπο του Πειραιά.

Τα γραφεία του Λιμεναρχείου υπέστησαν επίσης σοβαρές ζημιές από τους σπασμένους υαλοπίνακες και την εισροή υδάτων¹⁴³.

Παράλληλα, η θαλάσσια τρικυμία που προκλήθηκε λόγω της ανατίναξης του «Clan Fraiser», είχε σαν αποτέλεσμα να βυθιστούν σχεδόν όλα τα μικρά φορτηγά πλοία και τα ιστιοφόρα με αποτέλεσμα ο υδάτινος χώρος του λιμανιού να γεμίσει με βυθισμένα πλοία. Επίσης καταστράφηκαν οι κυματοθραύστες, τα κρηπιδώματα, ο ηλεκτροκίνητος γερανός 2 τόνων και δύο ακόμα γερανοί που έχρηζαν επισκευής ενώ σοβαρές καταστροφές υπέστησαν τα παραλιακά κτήρια σε βάθος 100 ως 200 μέτρων¹⁴⁴.

¹⁴² Τα «στούκας Ju 87», Γερμανικά βομβαρδιστικά καθέτου εφορμήσεως, ήταν εξοπλισμένα με τρία πολυβόλα MG εκ των οποίων τα δύο ήταν σταθερά πυροβόλα MG17 των 7,92 mm και το τρίτο ήταν οπίσθιο αμυντικό πολυβόλο MG81 των 7,92 mm καθώς και με δύο βόμβες των 500Kg ή μία των 1.000Kg.

www.wikipedia.org/wiki/Junkers_Ju_87

¹⁴³ Τριμηνιαίο Περιοδικό, (Ιανουάριος 1966), *Πειραιϊκόν Ημερολόγιον, Αρχείον Πειραιϊκών Σπουδών*, Διευθυντής Νίκος Κατσίκaros, Γραμματέας Σύνταξης Γ. Μ. Πολιτάρχης, Πειραιάς, τομ. 1, σελ. 428-439.

¹⁴⁴ Μητρόπουλος Ι., (1951), *Γενικά και Πειραιϊκά Θέματα*, σελ. 33.

Το κόστος των ανωτέρω λιμενικών ζημιών σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των Οικονομικών Υπηρεσιών του Ο.Λ.Π. ανήλθε σε 325.000.000 δρχ. εκ των οποίων οι 55.000.000 δρχ. αφορούσαν κτηριακές ζημιές, τα 112.000.000 δρχ. αφορούσαν ζημιές που υπέστησαν τα κρηπιδώματα, οι κυματοθραύστες και οι δεξαμενές, τα 18.000.000 δρχ. αναλογούσαν σε ζημιές που υπέστησαν οι υπαίθριοι χώρου του λιμανιού, το δίκτυο ύδρευσης και το δίκτυο ηλεκτροδότησης και τα 140.000.000 δρχ. αναλογούσαν σε ζημιές μηχανολογικού εξοπλισμού¹⁴⁵.

Η εκτεταμένη έκταση των καταστροφών έθεσε άμεσα το ζήτημα γιατί δεν είχαν απομακρυνθεί τα φορτωμένα με εκρηκτικές ύλες πλοία από το λιμάνι.

Ήδη από την πρώτη μέρα κήρυξης του ελληνογερμανικού πολέμου στο λιμάνι του Πειραιά, το Λιμεναρχείο Πειραιά και η Ναυτική Αρχή Πειραιώς είχαν επισημάνει σε όλες τις αρμόδιες λιμενικές αρχές την αναγκαιότητα αποσυμφόρησης του χώρου του λιμανιού του Πειραιά καθώς η εκφόρτωση σε αυτό μεγάλης ποσότητας εκρηκτικών υλών ενέπνεε πολύ σοβαρούς κινδύνους, υποδεικνύοντας παράλληλα τη διαδικασία αραίωσης που από τη μία θα επιβράδυνε τις φορτοεκφορτώσεις από την άλλη όμως θα μείωνε αισθητά τον κίνδυνο εκτεταμένων και μεγάλων καταστροφών σε περίπτωση εχθρικών βομβαρδισμών του λιμανιού. Όμως όλες οι αρμόδιες υπηρεσίες και κυρίως η Βρετανική Υπηρεσία Μεταφορών, είχαν ως προτεραιότητα τους τις φορτοεκφορτώσεις υλικού και στρατευμάτων. Ήταν τόσο επιτακτικές οι ανάγκες του πολέμου που προτιμούσαν να διακινδυνέψουν, γεγονός που καθίσταται φανερό και από την απόφαση του Βρετανού αντιπροσώπου του Γενικού Στρατηγείου παρά τις προειδοποιήσεις των ελληνικών λιμενικών αρχών για αποσυμφόρηση του λιμανιού, «... Δεν μπορούμε να δυσχεράνουμε τις φορτοεκφορτώσεις του πολεμικού υλικού και των πυρομαχικών. Γνωρίζουμε τους κινδύνους από τις αεροπορικές επιδρομές αλλά δεν είναι δυνατό να γίνει αλλιώς»¹⁴⁶.

Αυτή την εξήγηση πρόβαλλε και η Αγγλική Υπηρεσία, “Sea Transport Office”, καθώς το «Clan Fraiser» που είχε αγκυροβολήσει στον Πειραιά και μετά είχε

¹⁴⁵ Μελετόπουλος Ι., (1945), *Πειραιϊκά*, Αθήνα: Ξένου, σελ. 133.

¹⁴⁶ Φωκάς Δ., ο.π., σελ. 258-260.

προορισμό την Κωνσταντινούπολη, είχε αρχικά προγραμματιστεί να ξεφορτώσει στις λιμενικές εγκαταστάσεις του Κερατσινίου και όχι του Πειραιά¹⁴⁷.

Οι λιμενικές αρχές έδωσαν παρόμοια εξήγηση αναφέροντας ότι η ευθύνη της άμεσης παραλαβής και εκφόρτωσης του πολεμικού υλικού και των εφοδίων που μεταφέρονταν στον Πειραιά από ξένες χώρες -ειδικά όταν πρόκειται για αγγλικά πλοία- ανήκε στην Αγγλική Υπηρεσία -Sea Transport Office- με Άγγλους αξιωματικούς του Πολεμικού Ναυτικού. Άλλωστε οι Άγγλοι ποτέ δεν ανέφεραν αναλυτικά το είδος των φορτίων αλλά χρησιμοποιούσαν τον γενικό όρο “military stores” (πολεμικό υλικό) είτε πρόκειται για στρατιωτικό ρουχισμό είτε πρόκειται για όπλα είτε για εκρηκτικές ύλες αφού το είδος του φορτίου αποτελούσε εμπιστευτική πληροφορία που δεν έπρεπε να διαρρεύσει.

Επίσης ισχυρίστηκαν ότι η ανάγκη για άμεση και γρήγορη εκφόρτωση του πολεμικού υλικού που μετέφερε το «Clan Fraiser» σε συνδυασμό με την έλλειψη μηχανοκίνητων φορτοεκφορτωτών σε άλλα σημεία εκτός από το λιμάνι του Πειραιά, καθιστούσε δύσκολη τη μετακίνηση του πλοίου¹⁴⁸.

Γενικότερα η αποσυμφόρηση του λιμανιού του Πειραιά δεν ήταν εύκολη υπόθεση και αυτό για τέσσερις λόγους.

Πρώτος λόγος η φορτοεκφόρτωση των βρετανικών πλοίων ήταν επιτακτική ανάγκη και την ευθύνη τους την είχε αναλάβει η Βρετανική Υπηρεσία Θαλάσσιων Μεταφορών που έκρινε αναγκαία την ολοκλήρωση της διαδικασίας χωρίς διακοπή.

Δεύτερος είναι ότι το λιμάνι του Πειραιά διέθετε μηχανουργεία και ναυπηγεία, έτσι οι όποιες επισκευές πλοίων γίνονταν στους χώρους του με αποτέλεσμα πολλά πλοία προς επισκευή να είναι αραγμένα σε αυτό.

Τρίτος είναι ότι το λιμάνι του Πειραιά ήταν η βάση ανεφοδιασμού από τη θάλασσα του Ελληνικού Στρατού στο Αλβανικό Μέτωπο.

Τέταρτος λόγος είναι ότι στο λιμάνι του Πειραιά βρίσκονταν αρκετά πλοία που ήταν παροπλισμένα και η απομάκρυνσή τους απαιτούσε τη χρήση ρυμουλκών, διαδικασία που δυσχεραινόταν εξαιτίας του ανεπαρκούς αριθμού ρυμουλκών στο λιμάνι του Πειραιά¹⁴⁹.

¹⁴⁷ Κωνσταντινίδης Κ., (2001), *Τρεις αληθινές Ιστορίες, Ο Πειραιάς κάτω από τις βόμβες, ο ελεύθερος σκοπευτής ήταν γυναίκα, σημάδια στους τοίχους σημάδια στη μνήμη*, Αθήνα, σελ. 62-63.

¹⁴⁸ Τριμηνιαίο Περιοδικό, (Ιανουάριος 1966), *Πειραιϊκόν Ημερολόγιον, Αρχείον Πειραιϊκών Σπουδών*, Διευθυντής Νίκος Κατσίκαρος, Γραμματέας Σύνταξης Γ. Μ. Πολιτάρχης, Πειραιάς, τομ. 1, σελ. 426.

¹⁴⁹ Φωκάς Δ., ο.π., σελ. 257-259.

Ο Τύπος της εποχής αναφέρεται στον γερμανικό αυτό βομβαρδισμό του Πειραιά όπως και στους άλλους που ακολούθησαν αλλά όχι με πρωτοσέλιδα άρθρα καθώς το κύριο θέμα στα εξώφυλλα των εφημερίδων εκείνη την περίοδο ήταν οι εξελίξεις στο πολεμικό μέτωπο, οι μάχες και οι πολεμικές επιχειρήσεις στην Γιουγκοσλαβία.

Ωστόσο στα πλαίσια της λογοκρισίας που είχε επιβάλλει το μεταξικό καθεστώς, ο Τύπος της εποχής έκανε συγκρατημένες αναφορές στον γερμανικό βομβαρδισμό του λιμανιού. Η απόκρυψη των πραγματικών διαστάσεων της γερμανικής επιδρομής οφείλεται στην προσπάθεια να διατηρηθεί ακμαίο το ηθικό των Ελλήνων και να μην προκληθεί πανικός στην κοινή γνώμη.

Στον Τύπο της εποχής και συγκεκριμένα στις εφημερίδες «Ακρόπολις» και «Ελεύθερον Βήμα», τα άρθρα που αναφέρθηκαν στον γερμανικό βομβαρδισμό του Πειραιά το βράδυ της 6^{ης} Απριλίου 1941 ήταν σύντομα, δίχως να βρίσκονται στα πρωτοσέλιδα και δίχως να αναφέρουν στα επόμενα φύλλα το γεγονός αυτό. Ο γερμανικός βομβαρδισμός της πόλης του Πειραιά στις 6 Απριλίου αντιμετωπίστηκε από τον Τύπο ως ένα στρατιωτικό γεγονός και όχι σαν προάγγελος της κατάληψης της χώρας από τις δυνάμεις του Άξονα. Τα άρθρα του Τύπου ήταν λιτά, σύντομα και δίχως έντονους τίτλους. Πιο συγκεκριμένα η εφημερίδα «Ακρόπολις» αναφέρθηκε στο γερμανικό βομβαρδισμό του Πειραιά στο φύλλο της με ημερομηνία 7 Απριλίου 1941 με τίτλο άρθρου, *«Η νυκτερινή αεροπορική επιδρομή εις τον Πειραιά. Τα εχθρικά αεροπλάνα επόντισαν μαγνητικές νάρκας»*. Παρόμοιο τρόπο αναφοράς έκανε και η εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα» στο φύλλο της 08/04/1941 με άρθρο, *«...Εις τον λιμένα Πειραιώς λόγω της προχθεσινής έκρηξης επί φορτηγού ατμόπλοιου, τον οποίον περιείχε πυρομαχικά και εκρηκτικές ύλες, εσημειώθησαν και έταιραι σημαντικά ζημιαί»*¹⁵⁰.

Η νύχτα που έζησε η πόλη ήταν δυσάρεστη εμπειρία για τον Πειραιϊκό λαό και πολλοί έφυγαν προς την Αθήνα και την Επαρχία. Η καταστροφή του λιμανιού και ο συνακόλουθος μαρασμός του εμπορίου και της βιομηχανίας, ο φόβος για άλλες αεροπορικές επιδρομές, είναι οι κύριοι λόγοι που ανάγκασαν κάποιους Πειραιώτες να εγκαταλείψουν τις εστίες τους προς αναζήτηση ασφαλέστερης στέγης.

¹⁵⁰ Εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, «Αι εχθρικά Αεροπορικά Επιδρομαί», φύλλο 7 Απριλίου 1941.

Οι γερμανικοί βομβαρδισμοί του πειραιϊκού λιμανιού και της πόλης, συνεχίστηκαν αμείωτοι μέχρι την είσοδο των γερμανικών δυνάμεων στην Αθήνα, στις 27 Απριλίου 1941. Μέσα σε είκοσι μέρες, από τις 7 Απριλίου 1941 ως τις 27 Απριλίου 1941, ο Πειραιάς αντιμετώπισε 55 αεροπορικές επιθέσεις γεγονός που συνέβαλε στην περαιτέρω εξάπλωση της φυγής από τον Πειραιά¹⁵¹.

Στις 18 Απριλίου 1941, το θαλαμηγό πλοίο «Ελλάς» με προορισμό την Κρήτη ήταν κατάμεστο από Πειραιώτες που αναζητούσαν καταφύγιο στο νησί, όμως μία ακόμα αεροπορική επιδρομή των γερμανικών βομβαρδιστικών κατά τις απογευματινές ώρες βύθισε το πλοίο με αποτέλεσμα οι περισσότεροι επιβάτες να χάσουν τη ζωή τους.

Ακολούθησαν και άλλοι αεροπορικοί βομβαρδισμοί που έπληξαν το κτήριο της Εμπορικής Τράπεζας που στους πάνω ορόφους στεγαζόταν το Β΄ Αστυνομικό τμήμα Πειραιά καθώς και τμήματα του υπουργείου της Εμπορικής Ναυτιλίας ενώ στο υπόγειο του είχε διαμορφωθεί χώρος καταφυγίου στο οποίο είχαν καταφύγει εκείνο το βράδυ αρκετοί Πειραιώτες καθώς και αστυνομικοί του Β΄ τμήματος. Ο βομβαρδισμός προκάλεσε πτώση συντριμμάτων από τους πάνω ορόφους που έφραζαν την είσοδο του καταφυγίου ωστόσο ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του κτηρίου από τον αρχιτέκτονα Κ. Κιτσίκη είχε προβλέψει μία τέτοια εξέλιξη και έτσι με την δημιουργία δύο καταπακτών από την άλλη πλευρά του οικοδομικού τετραγώνου έγινε δυνατή η διάσωσή τους. Στους αστυνομικούς που υπηρέτησαν το βομβόπληκτο Β΄ αστυνομικό τμήμα Πειραιά απονεμήθηκε ο Σταυρός Γ΄ Τάξεως γιατί με τη δική τους καθοδήγηση η έξοδος από το φραγμένο καταφύγιο έγινε ομαλά και δεν υπήρξαν θύματα από πανικό¹⁵².

Ο Πειραιάς, η Σαλαμίνα, το Πέραμα και οι γειτονικές περιοχές θα συνεχίσουν να δέχονται γερμανικές αεροπορικές επιδρομές αλλά και άλλες πόλεις της Ελλάδας όπως η Κόρινθος, ο Βόλος, η Πάτρα, η Θήβα, βομβαρδίζονται επανειλημμένα όπως προκύπτει και από τα άρθρα της εφημερίδας, «Ελεύθερον Βήμα» με τίτλους «Αι χθεσιναί αεροπορικαί επιδρομαί», «Ο Πειραιάς υπό γερμανική επιδρομή», «Η γερμανική επιδρομή κατά του άμαχου πληθυσμού του Πειραιώς» και άλλα σχετικά άρθρα με παρόμοιους τίτλους στα φύλλα της εφημερίδας τις κρίσιμες εκείνες ημέρες.

¹⁵¹ Χατζημανωλάκης Ι., (2001), *Το λιμάνι του Πειραιά στη Διαδρομή των Αιώνων*, ο.π., σελ. 150-154.

¹⁵² Χαϊδεμένος Η., (1980), *Ο Γολγοθάς ενός λαού*, Αθήνα, σελ. 26-28.

Με την είσοδο των Γερμανών στην Αθήνα στις 27 Απριλίου 1941 οι δήμαρχοι Αθηνών και Πειραιώς καθώς και ο Νομάρχης Αθηνών και ο Διοικητής της Ελληνικής Στρατιωτικής Φρουράς συναντήθηκαν με τον Γερμανό Διοικητή, Φον Στρούμπε, για την επίσημη παράδοση των πόλεων.

Η Κατοχική περίοδος που θα ακολουθήσει θα νεκρώσει τα δημοτικά έργα και ο Μιχαήλ Μανούσκος θα απομακρυνθεί από τη θέση του Δημάρχου εκδηλώνοντας, με την τελευταία του δημαρχιακή πράξη, την πρώτη πράξη αντίστασης στον Πειραιά. Όταν οι γερμανικές αρχές Κατοχής ζήτησαν από τον Μ. Μανούσκο να τους συντάξει έναν κατάλογο στον οποίο θα καταγράφονταν όλοι οι επώνυμοι Πειραιώτες που θα αποτελούσαν και τους υποψήφιους ομήρους που θα συλλαμβάνονταν σε περιπτώσεις εκδήλωσης αντιστασιακών πράξεων ή σε περιπτώσεις σαμποτάζ, ο Μανούσκος αρνήθηκε να υποταχθεί στις διαταγές τους και ανέγραψε στον κατάλογο μόνο το δικό του όνομα. Η απομάκρυνσή του υπήρξε άμεση¹⁵³.

Τον Μ. Μανούσκο αντικατέστησαν οι Κατοχικές Αρχές με τον δικηγόρο Εμμανουήλ Σαουνάτσο για μικρό χρονικό διάστημα από τις 20 Σεπτεμβρίου 1941 ως τις 26 Οκτωβρίου 1941 και ακολούθησε ο Σωτήριος Στρατήγης που διετέλεσε δήμαρχος του Πειραιά για το μεγαλύτερο διάστημα της Κατοχής καθώς και τους πρώτους μήνες μετά την απελευθέρωση από τις 27 Οκτωβρίου 1941 ως τις 14 Σεπτεμβρίου 1943 και από τις 5 Φεβρουαρίου 1944 ως τις 20 Ιανουαρίου 1945. Στη Κατοχική περίοδο τα καθήκοντα του Δημάρχου άσκησαν επίσης ο Κωνσταντίνος Τσιάκος από τις 15 Σεπτεμβρίου 1943 ως τις 20 Ιανουαρίου 1944 και ο φιλόλογος και γυμνασιάρχης Χαρίλαος Αντωνάτος για το διάστημα 21 Ιανουαρίου 1944 με 4 Φεβρουαρίου 1944.

Η δημοτική δραστηριότητα της Κατοχικής περιόδου δεν θα μπορούσε- δεδομένων των συνθηκών- παρά να περιορίζεται στην εκπλήρωση στοιχειωδών μόνο υποχρεώσεων, όπως έκδοση πιστοποιητικών και αποκομιδή των σκουπιδιών. Τα έσοδα του Δήμου είχαν κυριολεκτικά συρρικνωθεί σαν αποτέλεσμα της αύξησης του πληθωρισμού και της εκμηδένισης της αξίας της δραχμής. Το Δημαρχείο του Πειραιά είχε μεταφέρει τις εγκαταστάσεις του σ' ένα κτίριο επί της οδού Λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας (σήμερα Λεωφόρος Γρηγορίου Λαμπράκη) και κάτω από δυσμενείς συνθήκες οι δημοτικές αρχές κατέβαλλαν προσπάθειες για την εξεύρεση

¹⁵³ Χατζημανωλάκης Ι., (1999), *Οι Δήμαρχοι του Νεότερου Πειραιά*, ο.π., σελ. 192-194.

τροφίμων που θα ανακούφιζαν χιλιάδες άπορους Πειραιώτες που ήταν αντιμέτωποι με το φάσμα της πείνας¹⁵⁴.

Μία ακόμα μέριμνα των δημοτικών αρχών του Πειραιά υπήρξε και ο αντιτυφικός εμβολιασμός των κατοίκων των δήμων, Πειραιά, Κερατσινίου και Νίκαιας σε μία προσπάθεια πρόληψης και αποφυγής εξάπλωσης της νόσου κατά την διάρκεια της Κατοχής¹⁵⁵.

Σε αντίθεση με την άρνηση του Δημάρχου Πειραιά να υποταχθεί στην θέληση των Κατοχικών δυνάμεων και να παραδώσει κατάλογο με ονόματα υποψήφιων ομήρων, οι δημοτικές αρχές του Δήμου Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου έδειξαν και επίσημα την προθυμία τους για συνεργασία με τις Κατοχικές αρχές όταν στις 12 Μαΐου 1941 ο δήμαρχος, Μιχαήλ Τσιγδέμογλου και το Δημοτικό Συμβούλιο, πρωτοστάτησαν στην έγκριση ψηφίσματος -που προέβλεπαν και οι δυνάμεις του Άξονα- με το οποίο τιμωρούσαν τις πράξεις συμπάθειας του ελληνικού λαού προς τους Άγγλους αιχμαλώτους.

Όπως ήταν φυσικό ο Δήμος Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου, όπως και ο Δήμος Πειραιά, ανέστειλε όλα τα έργα αποπεράτωσης ενώ σύμφωνα και με τα πρακτικά της Συνεδρίασης της 5^{ης} Νοεμβρίου 1941 του δημοτικού συμβουλίου του Κερατσινίου, το ενδιαφέρον του Δήμου στρεφόταν στην εξεύρεση πόρων για την οικονομική ενίσχυση των ασθενέστερων δημοτών, στην καλλιέργεια σιτηρών για την αντιμετώπιση ενδεχόμενου λιμού και στην αγορά φαρμακευτικού υλικού.

Ο έλεγχος των κατακτητών στις δημοτικές αρχές ήταν συνεχής και ενοχλητικός. Ο Μιχαήλ Τσιγδέμογλου παρά την προθυμία για συνεργασία με τις Κατοχικές Αρχές, απομακρύνθηκε από τα καθήκοντα του Δημάρχου και στη θέση του τοποθετήθηκε ο Παναγιώτης Παπαδογεώργης, ο οποίος παρέμεινε μέχρι τις 20 Αυγούστου 1942 οπότε και ανέλαβε ο Σταμάτιος Μελανούρης.

Αξίζει να σημειωθεί πως όλοι οι παραπάνω διορισμένοι δήμαρχοι καθώς και τα αντίστοιχα δημοτικά συμβούλια που τους πλαισίωναν για την Κατοχική περίοδο δεν ήταν δημότες Κερατσινίου.

¹⁵⁴ Χατζημανωλάκης Ι., (1999), *Οι Δήμαρχοι του Νεότερου Πειραιά*, ο.π., σελ. 192-194.

¹⁵⁵ Πειραιϊκή εφημερίδα, *Σημαία*, «Ο αντιτυφικός εμβολιασμός των κατοίκων Πειραιώς-Η μέριμνα της Δημοτικής Αρχής», φύλλο 6 Ιουνίου 1941.

Τον Φεβρουάριο του 1943 τα καθήκοντα του Δημάρχου Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου ανέλαβε ο εκπαιδευτικός Λάζαρος Παπαδόπουλος, ο οποίος συνεργάστηκε πρόθυμα με τις γερμανικές Κατοχικές δυνάμεις και δεν δίστασε να ζητήσει την επέμβασή τους για να διαλύσει μία σχολική συγκέντρωση μαθητών που ζητούσαν την επαναλειτουργία των συσσιτίων και των σχολείων.

Αυτή η αμοιβαία συνεργασία μεταξύ του Δημάρχου Λάζαρου Παπαδόπουλου και των γερμανικών αρχών προκύπτει και από τη στάση του δημάρχου απέναντι στους δημοτικούς υπαλλήλους. Όπως προκύπτει από τα πρακτικά των συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου του Δήμου Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου για το διάστημα της Κατοχής, ο δήμαρχος επέβαλλε σειρά διώξεων, παύσεων και επιπλήξεων προς τους δημοτικούς υπαλλήλους που δεν ήταν συνεργάσιμοι με τις Κατοχικές Αρχές.

Άλλωστε στις καλές σχέσεις του Λ. Παπαδόπουλου με τις αρχές Κατοχής οφείλεται η αποτελεσματική υδροδότηση της περιοχής της Αμφιάλης σε μία περίοδο που η παροχέτευση πόσιμου νερού γινόταν με δυσκολία και διακοπές ακόμα και στις πιο κεντρικές περιοχές του Πειραιά και της Αθήνας¹⁵⁶.

Συνεργάσιμος με τις αρχές Κατοχής υπήρξε και ο δήμαρχος Κοκκινιάς, Στέφανος Πάνου που διορίστηκε από τις Κατοχικές δυνάμεις στη θέση του Δημάρχου στις 21 Αυγούστου 1941 και άσκησε τα καθήκοντα του μέχρι τον Μάιο του 1943. Το διάστημα που ήταν Δήμαρχος παρότρυνε με ανακοινώσεις τους Κοκκινιώτες να πειθαρχούν στους κατακτητές ενώ παράλληλα εκθείαζε τις γερμανικές δυνάμεις¹⁵⁷.

2β) Πειραιάς και Κατοχή

Η στρατηγική σημασία του Πειραιά ως βιομηχανικό και επιχειρηματικό κέντρο αλλά και λόγω του λιμανιού, ήταν οι βασικοί λόγοι που η πόλη μετατράπηκε σε φρούριο των Δυνάμεων Κατοχής με αυστηρότατη φύλαξη. Από τη μία οι βιομηχανίες της πόλης θα στήριζαν με την παραγωγή τους τις πολεμικές - και όχι μόνο - ανάγκες των κατακτητών και από την άλλη το λιμάνι θα εξασφάλιζε τον συστηματικό εφοδιασμό των στρατευμάτων τους από τη θάλασσα καθώς και τις μετακινήσεις εφοδίων και δυνάμεων στα πεδία μαχών. Ταυτόχρονα ο έλεγχος του λιμανιού του Πειραιά ήταν υψίστης σημασίας εξαιτίας της παρουσίας βρετανικού στόλου στο

¹⁵⁶ Λούκας Δ., Κλαδιά Μ., Μπελέζος Δ., ο.π., σελ. 148-151.

¹⁵⁷ Εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, «Εκκλησις του Δημάρχου Νίκαιας προς τους δημότας τους», φύλλο 9 Ιουνίου 1942.

ανατολικό τμήμα της Μεσογείου με ορμητήριο το λιμάνι της Αλεξάνδρειας που βρισκόταν σε επιφυλακή.

Στις 28 Απριλίου 1941 η ναυτική σημαία του Γ' Ράιχ υψώθηκε στο υψηλότερο σημείο των Σιλό του λιμανιού. Ο λοχαγός Ραλφ Λίτκε ήταν ο πρώτος Γερμανός φρούραρχος του Πειραιά που από την πρώτη εμφάνισή του στην πόλη διέταξε τις λεηλασίες των τελωνείων και των αποθηκών και τις επιτάξεις κτιρίων αλλά και επιτάξεις όλων των ειδών¹⁵⁸.

Το αρχηγείο της γερμανικής στρατιωτικής διοίκησης εγκαταστάθηκε στο μέγαρο Κατσίνη επί της οδού Βασιλέως Γεωργίου και Καραϊσκού και τα διάφορα τμήματα της Γκεστάπο στο Χατζηκυριάκειο Ίδρυμα, στο Παλατάκι και στη σχολή Ναυτικών Δοκίμων. Το Β' Γυμνάσιο Θηλέων επί της οδού Βούλγαρη λειτούργησε ως φυλακή των αγωνιστών Πειραιωτών ενώ στο λόφο του Προφήτη Ηλία εγκαταστάθηκε γερμανική φρουρά.

Οι δυνάμεις της Κομαντατούρ εξαπλώθηκαν σε ολόκληρη την πόλη του Πειραιά κάνοντας αισθητή την παρουσία τους σε όλες τις Πειραιϊκές παραλίες, στην πλατεία Αλεξάνδρας, στην Τερψιθέα, στις κεντρικές οδούς και σημεία του ενώ από τις πρώτες κιόλας μέρες της Κατοχής μετέτρεψαν την περιοχή από το λιμάνι του Πειραιά ως το Ναύσταθμο της Σαλαμίνας σε γερμανικό φρούριο και διαμετακομιστικό κέντρο που θα αποτελούσε τη βάση για αποστολές και επιχειρήσεις προς το αφρικανικό μέτωπο και τη Μεσόγειο.

Το κτίριο επί της οδού Μπουμπουλίνας 26 στον Πειραιά, είχε μετατραπεί σε μπαρ για τα γερμανικά στρατεύματα¹⁵⁹.

Η Ειδική Ασφάλεια Διοικήσεως Πειραιώς, εγκατεστημένη στην οδό Ευαγγελιστριάς 55 και Δεληγιώργη στην συνοικία των Κρητικών στον Πειραιά, συνεργαζόταν με τους κατακτητές και με άλλους συνεργάτες τους όπως με τις συμμορίες που δρούσαν στον Πειραιά, του Κασιδιάρη (Κασιδιάρηδες) και του Π. Λαζαρίδη (Λαζαρίδηδες) και τη συμμορία του ιατρού Σήφη Βαρδινογιάννη (οι Βαρδινογιάννηδες) που είχε τον έλεγχο της περιοχής του Αγίου Βασιλείου Πειραιά για την εξουδετέρωση του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ. Ο Σήφης Βαρδινογιάννης ήταν

¹⁵⁸ Πειραιϊκή Εφημερίδα *Φωνή του Πειραιώς*, «Το ημερολόγιο τεσσάρων δημοσιογράφων. Τρία χρόνια κατοχής του Πειραιώς. Οι Γερμανοί εις τον Πειραιά. Αρχίζουν αι πιέσεις και η λεηλασία», φύλλο 31/01/1945.

¹⁵⁹ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *ΕΑΜ Πειραιά, Χρονικό*, Πειραιάς: εκδότης Σίμος Μιχαηλίδης, σελ. 145-146, 166.

επικεφαλής του ΕΔΕΣ Πειραιά, και με τον υπαρχηγό του ΕΔΕΣ Πειραιά, Χαρίλαο Αντωνάτο, συνεργάζονταν σε καθημερινή βάση με τον διοικητή της γερμανοκατευθυνόμενης Ειδικής Ασφάλειας, τον Μαν. Σεϊμενάκη¹⁶⁰.

Επίσης οι Γερμανοί είχαν επιτάξει το σπίτι του κατοχικού Δημάρχου, Σωτήριου Στρατήγη, που βρισκόταν στην πλατεία Τερψιθέας και εγκατέστησαν εκεί ειδικά κρατητήρια, όπως επίσης και τον 3^ο και 4^ο όροφο του μεγάρου του Ηλεκτρικού Σταθμού Πειραιά¹⁶¹.

Στο Νέο Φάληρο, όπου και εκεί οι συνέπειες του γερμανικού βομβαρδισμού στις 6 Απριλίου 1941 υπήρξαν εξίσου καταστροφικές, οι Γερμανοί προχώρησαν σε επιτάξεις της παραλίας του Ακταίου ξηλώνοντας τις εξέδρες και τα Λουτρά.

Τόσο οι Γερμανοί όσο και οι Ιταλοί, ακολουθώντας την πάγια τακτική των κατακτητών, προχώρησαν και σε επιτάξεις σχολείων. Οι Ιταλοί είχαν εγκαταστήσει την Καραμπινιερία τους στη Νίκαια, στο δημοτικό σχολείο που βρισκόταν επί της οδού Ιωνίας¹⁶².

Η στρατηγική των επιτάξεων εφαρμόστηκε σε όλες τις συνοικίες της πόλης του Πειραιά. Στη βιομηχανική ζώνη του Κερατσινίου προχώρησαν σε επιτάξεις εργοστασίων και ναυπηγείων, τα οποία ήταν παράλληλα και στρατιωτικός στόχος υψίστης ασφαλείας. Η παρουσία των κατακτητών έφτανε μέχρι το πυκνό δάσος από πεύκα που υπήρχε τότε στο ύψωμα της συνοικίας της Χαραυγής καθώς εκεί είχαν τοποθετήσει συστοιχίες αντιαεροπορικών και μονάδες πυροβολικού¹⁶³.

Όπως προαναφέρθηκε ο στρατηγικός στόχος των Κατοχικών Δυνάμεων ήταν να θέσουν υπό την εποπτεία τους τις Δημοτικές Αρχές και να μετατρέψουν τον Πειραιά σε φρούριο για να μπορούν να ελέγχουν το λιμάνι αλλά και τα εργοστάσια της πόλης. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται οι επιτάξεις σπιτιών, σχολείων, εργοστασίων και διαφόρων κτιρίων.

¹⁶⁰ Η οργανωτική δομή και ο τρόπος δράσης της Ειδικής Ασφάλειας Πειραιώς ήταν όμοιες με τα πρότυπα της Γκεστάπο και των SS.

Σερβός Δ., (1996), *Που λες... στον Πειραιά, ντοκουμέντα και αναμνήσεις*, Πρόλογος Ν. Καραντηνός, Β. Γεωργίου, Αθήνα, σελ. 39.

¹⁶¹ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ. 180.

¹⁶² Μιχαηλίδης Σ., (1984), *Το ΕΑΜ Κοκκινιάς*, Πειραιάς: εκδότης Σίμος Μιχαηλίδης, σελ. 70-71.

¹⁶³ Λούκας Δ., Κλαδιά Μ., Μπελέζος Δ., ο.π., σελ. 148.

Βέβαια η συντήρηση των στρατιωτικών δυνάμεων των κατακτητών από τους πόρους της κατακτημένης χώρας προϋπέθετε επιτάξεις στα μέσα μεταφοράς, στα υγρά καύσιμα, στα είδη ένδυσης και υπόδησης, στη βιομηχανική παραγωγή και φυσικά στα τρόφιμα τόσο της ζωικής όσο και της αγροτικής παραγωγής¹⁶⁴.

Τα εργοστάσια της βιομηχανικής ζώνης του Πειραιά εντάχθηκαν ανάλογα με την παραγωγή τους στην πολεμική προσπάθεια των κατακτητών.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να θίξουμε το ζήτημα της συνεργασίας των βιομηχάνων που δραστηριοποιούνταν στον Πειραιά με τις δυνάμεις της Κατοχής που τους οδήγησαν σε πλουτισμό.

Οι κατακτητές είχαν απαγορεύσει την ανέλκυση ή την ρυμούλκηση ή την επισκευή οποιουδήποτε πλοιαρίου εντός του λιμένος Πειραιώς από ιδιώτες αν δεν έπαιρναν την έγκριση των γερμανικών Αρχών ύστερα από αίτηση στην Υπηρεσία Λειών Πολέμου Πειραιώς. Σε αντίθετη περίπτωση το γερμανικό στρατοδικείο επέβαλλε βαρύτατες ποινές¹⁶⁵.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αλλά και για να γλυτώσουν την επίταξη των ναυαγοσωστικών τους σκαφών από την επίταξη της κυβέρνησης Τσουδερού¹⁶⁶, η εταιρεία ανελκύσεων στον Πειραιά, Βερνίκος Μάτσας¹⁶⁷ μαζί με τον φιλογερμανό συνεταίρο τους, τον Σουπίλα, προχώρησαν στην ίδρυση νέας εταιρείας με ίδιο

¹⁶⁴ Η τακτική των επιτάξεων και των κατασχέσεων τροφίμων εκ μέρους των κατακτητών που οδήγησαν στο θάνατο από πείνα χιλιάδες Πειραιώτες θα εξεταστεί παρακάτω στο κεφάλαιο με τις αιτίες θανάτου στην Κατοχή.

¹⁶⁵ Πειραιϊκή εφημερίδα, *Σημαία*, « Γνωστοποίησις Υπηρεσίας Λειών Πολέμου Πειραιώς», φύλλο 14 Ιουνίου 1941.

¹⁶⁶ Μετά την γερμανική εισβολή στην Ελλάδα, ο πρωθυπουργός Τσουδερός με το Νομοθετικό Διάταγμα 3009/1941 επέταξε όλα τα ελληνικά πλοία άνω των 4.000 τόνων και τα χρονοναύλωσε στην Μ. Βρετανία μετά την υπογραφή της σχετικής αγγλοελληνικής συμφωνίας τον Μάιο του 1941. Αυτή άλλωστε ήταν και μία από τις βασικές αιτίες διαμάχης που ξέσπασε μεταξύ των Ελλήνων εφοπλιστών και της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης. Μία ακόμα βασική αιτία της μεταξύ τους διαμάχης εκείνη την περίοδο ήταν η φορολόγηση των κερδών τους και η δέσμευση των λογαριασμών όπου γίνονταν κατάθεση των αποζημιώσεων για τις απώλειες των σκαφών των Ελλήνων εφοπλιστών.

Χαρλαύτη Τ., ο.π., σελ. 384-394.

¹⁶⁷ Ο Δ. Βερνίκος συμμετείχε ενεργά στην οικονομικοπολιτική ζωή της χώρας και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου είχε διατελέσει διευθυντής των ΣΠΑΠ και υπουργός.

Μία ακόμα περίπτωση (όπως εξετάσαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο) δραστηριοποίησης βιομηχάνων στην πολιτική ζωής της χώρας.

επαγγελματικό προσανατολισμό και συνεργάστηκαν με τις Κατοχικές δυνάμεις στο τομέα των ανελκύνσεων. Πρέπει να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι οι επιχειρηματίες Βερνίκος και Μάτσας και ΣΙΑ είχαν εχθρικές σχέσεις πριν την Κατοχή και ανταγωνίζονταν σκληρά για την επικράτηση του ενός έναντι του άλλου. Ωστόσο στα χρόνια της Κατοχής και μπροστά στο κέρδος παραμέρισαν τις όποιες διαφορές τους και αποφάσισαν να συμμαχήσουν ιδρύοντας νέα εταιρεία από κοινού¹⁶⁸.

Από τον Μάιο μέχρι το τέλος του καλοκαιριού είχαν μεταφέρει και ανελκύσει πλήθος πλοίων μεταξύ των οποίων το σκάφος «Τέτη» (που ανήκε στην οικογένεια εφοπλιστών Σιγάλα) και το σουηδικό πλοίο «Βίκινγκ» που παραδόθηκαν στο γερμανικό ναυτικό. Επίσης απομάκρυνε το βουλγαρικό σκάφος «Μαρία Λουίζα» - φορτωμένο με πυρομαχικά – το οποίο είχε πιάσει φωτιά μετά από σαμποτάζ. Η προδοτική αυτή συνεργασία συνεχίστηκε μέχρι και τις τελευταίες μέρες της Κατοχής όταν στις αρχές του φθινοπώρου 1944 σύμφωνα με έγγραφο της αντιστασιακής οργάνωσης «Απόλλων-Υβόννη», η εταιρεία χρησιμοποίησε δικό της ρυμουλκό, το «Ειρήνη Βερνίκου» για να ρυμουλκήσει το φορτηγό πλοίο Johan Knudsen μέχρι την είσοδο του λιμανιού όπου θα το βύθιζαν οι Γερμανοί για να προκαλέσουν προβλήματα στην λειτουργικότητα του λιμανιού¹⁶⁹.

Το ναυπηγείο του Γ. Βασιλειάδη λίγα χρόνια πριν τον πόλεμο, το 1937, η πλειοψηφία των μετοχών του είχε περιέλθει στον όμιλο Μποδοσάκη. Ο τελευταίος διόρισε ως διευθυντή τον απόστρατο ναυπηγό του Βασιλικού Ναυτικού, Κόκκαλη(το μικρό του όνομα δεν αναφέρεται). Συνεργάστηκε με τους κατακτητές οι οποίοι και το προμήθευαν με τις πρώτες ύλες που χρειαζόταν για τις εργασίες τους. Στο ναυπηγείο οι επισκευές και οι εξοπλισμοί των πλοίων γίνονταν με ταχύτατους ρυθμούς αφού το εργοστάσιο απασχολούσε 1.000 εργάτες σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής¹⁷⁰.

Μέχρι τον Φεβρουάριο 1942 είχαν επισκευάσει και παραδώσει 19 σκάφη ενώ παράλληλα επισκεύαζαν άλλα έξι. Το ναυπηγείο Βασιλειάδη όπως και στον

¹⁶⁸ Πειραϊκή Εφημερίδα *Φωνή του Πειραιώς*, «Το ημερολόγιο τεσσάρων δημοσιογράφων. Τρία χρόνια κατοχής του Πειραιώς. Κοινοπραξία παλαιών ανταγωνιστών», φύλλο 28/02/1945.

¹⁶⁹ Μανουσάκης Β., (2014), «Οικονομία και πολιτική στην Ελλάδα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η Ελληνική Οικονομία της "Νέας Ευρώπης" του Άξονα και το ζήτημα της οικονομικής συνεργασίας με τους κατακτητές», Διδακτορική Διατριβή που εκπονήθηκε στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ με επιβλέποντα καθηγητή τον κ. Γιώργο Μαργαρίτη, Θεσσαλονίκη, σελ. 641-645.

¹⁷⁰ Πειραϊκή Εφημερίδα *Φωνή του Πειραιώς*, «Το ημερολόγιο τεσσάρων δημοσιογράφων. Τρία χρόνια κατοχής του Πειραιώς. Αυτοί που ετοίμαζαν όπλα κατά των συμμάχων», φύλλο 13/02/1945.

Μεσοπόλεμο έτσι και στην περίοδο της Κατοχής είχε προνομιακή πρόσβαση σε τραπεζικές πιστώσεις που προφανώς οφείλονταν στη συνεργασία τους με τις Αρχές Κατοχής¹⁷¹.

Το μηχανουργείο Καννέλος και Σεράφης αποκόμισε και αυτό τεράστια κέρδη από την συνεργασία του με τους Γερμανούς μεταξύ των πολλών επισκευών που έκανε ήταν και αυτή του πλοίου «Κωνσταντίνος Λουλούδης» που είχε υποστεί ζημιές από τον γερμανικό βομβαρδισμό τον Απρίλιο του 1941. Επίσης αποσυναρμολόγησε μια γερανογέφυρα κάρβουνων στο λιμάνι του Πειραιά και την μετέφεραν στην Γερμανία¹⁷².

Στο ίδιο πλαίσιο συνεργασίας με τους Γερμανούς κινήθηκε και το μηχανουργείο του Κοντογιάννη που επισκεύασε πλήθος ατμόπλοιων και ιστιοφόρων αυξάνοντας αρκετά τα κέρδη του¹⁷³.

Το Μηχανουργείο Ροντήρη – Στρουμπούλη στο Πέραμα συνεργάστηκε με τις Αρχές Κατοχής και μάλιστα μέσα σε πολύ καλό κλίμα όπως φανερώνεται και από τα σχόλια των Γερμανών ότι οι ιδιοκτήτες του εργοστασίου ήταν πολύ καλοί επιχειρηματίες και πρόθυμοι να συνεργαστούν. Μάλιστα η συνεργασία τους ήταν τόσο καλή που το μηχανουργείο επέκτεινε τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες κατά τη διάρκεια της Κατοχικής περιόδου. Ίδια βήματα συνεργασίας με τις αρχές Κατοχής έκανε η εταιρεία SAVIO με έδρα τον Πειραιά που κατασκεύαζε απαραίτητα εξαρτήματα για τον μηχανολογικό εξοπλισμό των πλοίων¹⁷⁴.

Το μηχανουργείο του Καρώνη απασχολούσε 450-650 εργάτες κατά το διάστημα της Κατοχής. Τα κέρδη του σε χρυσές λίρες ήταν αρκετά και σε συμπόσιο που δόθηκε για την επισκευή του ατμόπλοιου «Προμηθεύς» ο Καρώνης χαιρέτησε ναζιστικά, «Χάιλ Χίτλερ»¹⁷⁵.

Εκτεταμένη συνεργασία έχει διαπιστωθεί και στον κλάδο της καπνοβιομηχανίας.

Στο καπνεργοστάσιο του Παπαστράτου, σύμφωνα με τα όσα αναφέρει ο Ευάγγελος Παπαστράτος στα απομνημονεύματά του, *Η δουλειά και ο κόπος της-Από τη ζωή μου*, οι κατακτητές φρόντισαν να θέσουν υπό την κατοχή τους όλα τα

¹⁷¹ Μανουσάκης Β., ο.π., σελ. 714-722.

¹⁷² Πειραιϊκή Εφημερίδα *Φωνή του Πειραιώς*, «Το ημερολόγιο τεσσάρων δημοσιογράφων...» ο.π.

¹⁷³ Ο.π.

¹⁷⁴ Μανουσάκης Β., ο.π., σελ. 722, 825.

¹⁷⁵ Πειραιϊκή Εφημερίδα *Φωνή του Πειραιώς*, «Το ημερολόγιο τεσσάρων δημοσιογράφων...» ο.π.

αποθέματα καπνού, «...Είχαμε 2.500.000 κιλά περίπου αποθέματα ΠΑΒΕΣ, είχαμε και άλλα 1.500.000 κιλά της καπνεμπορικής που προορίζονταν για εξαγωγή...Οι Ναζήδες δέσμευσαν όλα τα αποθέματα καπνών...Η περίοδος της κατοχής συσώρευσε τεράστιες ζημιές...»¹⁷⁶.

Αυτή είναι η επίσημη τοποθέτηση του Ε. Παπαστράτου και σχεδόν όλων όσων ενεπλάκησαν ενεργά στο δωσιλογικό τρόπο διανομής και πώλησής των τσιγάρων στην μαύρη αγορά που άφηνε πολλά περιθώρια κερδοσκοπίας περιθωριοποιώντας τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις του κλάδου.

Δέκα μέρες μετά την ανάληψη των καθηκόντων της δωσιλογικής κυβέρνησης Τσολάκογλου, δημοσιεύτηκε διαταγή του στρατάρχη Λιστ που επέβαλλε την δέσμευση των συνολικών αποθεμάτων καπνού σοδειάς του προηγούμενου έτους αλλά και παλαιότερων που είχαν στις αποθήκες τους τόσο οι Έλληνες παραγωγοί όσο και οι εγχώριες καπνεμπορικές εταιρείες¹⁷⁷. Στο πλαίσιο αυτό δημιουργήθηκε το ειδικό τμήμα ΙΙΙ/ Καπνός του Γραφείου του Ειδικού Πληρεξούσιου του Ράιχ για την Ελλάδα και οι υπηρεσίες καπνού Αθήνας και Θεσσαλονίκης όπου τοποθετήθηκαν στελέχη της Αυστροελληνικής Εταιρείας Καπνών, Reemtsma Cigarettenfabriken και το Ιταλικό Μονοπώλιο Καπνού (δραστηριοποιούνταν στην ελληνική καπναγορά από τη δεκαετία του 1920) που υπό συνθήκες Κατοχής λειτούργησαν ως αντιπρόσωποι των συμφερόντων του γερμανικού και του ιταλικού δημοσίου αντίστοιχα. Έτσι προχώρησαν στη δέσμευση των ελληνικών αποθεμάτων καπνού με την Reemtsma να αποσπά τις μεγαλύτερες ποσότητες καθώς με την παραγωγή της κάλυπτε σχεδόν το σύνολο των αναγκών σε τσιγάρα στην Γερμανία από τη στιγμή που τα 2/3 των γερμανικών καπνοβιομηχανιών σταμάτησαν να παράγουν τσιγάρα γιατί παρήγαγαν άλλα προϊόντα απαραίτητα για τις ανάγκες του πολέμου¹⁷⁸.

Στις 6 Μαΐου 1941 οι 11 μεγαλύτερες καπνοβιομηχανίες της Ελλάδας ήταν οι πρώτες βιομηχανίες που έκαναν πρόταση στις Αρχές Κατοχής για συνεργασία και

¹⁷⁶ Παπαστράτος Ε., (1964), *Η Δουλειά και ο Κόπος της*, Αθήνα, σελ. 170-178

¹⁷⁷ «άπαντες οι καπνοπαραγωγοί και καπνέμποροι να προσφέρουν αυτή στην Γερμανική Στρατιωτική Διοίκηση της Ελλάδος». Εφημερίδα *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Η εσοδεία του καπνού το 1940», φύλλο 19/05/1941.

¹⁷⁸ Τριγώνης Τ., (2014), «Τα χρυσόφυλλα του Καπνού: Συγκρότηση και λειτουργία της εγχώριας καπνοβιομηχανίας την περίοδο της Κατοχής, 1941-1944», στο *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940-1960*, Λυμπεράτος Μ., Παπαστράτης Π. (επιμ.), Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 588-590.

παραγωγή 2.800.000 τσιγάρων ανά μέρα υπό την επιμελητεία της Βέρμαχτ. Η πρόταση συνεργασίας έγινε αποδεκτή και οι βιομηχανίες καπνού ήταν και οι μόνες βιομηχανίες στην Ελλάδα με παραγωγή πλήρους απόδοσης. Η συμφωνία προέβλεπε ότι οι ελληνικές καπνοβιομηχανίες θα παρήγαγαν προϊόντα φορολογητέα και μη φορολογητέα. Τα τελευταία παραδίδονταν στην Υπηρεσία προμηθειών των γερμανικών Αρχών Κατοχής και επειδή η παραγωγή των ελληνικών καπνοβιομηχανιών είχε τεθεί στη εξυπηρέτηση των αναγκών τους, το ελληνικό Δημόσιο έχασε έτσι μια σημαντική πηγή εσόδων από τα φορολογούμενα καπνιστικά προϊόντα από τη στιγμή που υπήρξε κατακόρυφη πτώση της διαθεσιμότητάς τους για κατανάλωση από την ελληνική αγορά¹⁷⁹.

Τα μεγάλα ποσοστά παραγωγής τσιγάρων το 1941 από τις καπνοβιομηχανίες του Πειραιά διαπιστώνονται και από τα πακέτα που παρέδιδαν οι καπνοβιομηχανίες στις αρχές Κατοχής. Έτσι ανήλθαν σε 1.560.000 πακέτα οι μηνιαίες παραδόσεις στους Γερμανούς και 100.000 πακέτα οι μηνιαίες παραδόσεις στους Ιταλούς από το εργοστάσιο του Παπαστράτου ενώ από το εργοστάσιο του Κεράνη τα αντίστοιχα ποσά ανήλθαν σε 286.000 και 100.000 αντίστοιχα¹⁸⁰.

Οι ελληνικές βιομηχανίες καπνού μετά και από επίσημη έγκριση της Κατοχικής κυβέρνησης και των δυνάμεων Κατοχής διοχέτευαν το 25% της παραγωγής τους στην μαύρη αγορά. Η νόμιμη αυτή τοποθέτηση των τσιγάρων στη μαύρη αγορά ονομάστηκε «περιθώριο ανοχής». Η ανοχή απέναντι στην κερδοσκοπική αυτή τακτική ήταν και ο λόγος που τα τσιγάρα δεν προβλέπονταν στα δελτία διανομής μέχρι και τον Δεκέμβριο του 1943 οπότε και οι συνεχόμενες διαμαρτυρίες του κοινού τους ανάγκασαν να το συμπεριλάβουν στο Δελτίο Τροφίμων και θα μπορούσαν να το παραλάβουν όλοι οι άρρενες άνω των 21 ετών.

Οι ευκαιρίες πλουτισμού λόγω της αισχροκερδούς τοποθέτησης των τσιγάρων στην μαύρη αγορά με την έγκριση των αρχών Κατοχής και της Κατοχικής

¹⁷⁹ Τριγώνης Τ., (2011), «Πτυχές του Καπνικού Ζητήματος κατά τη διάρκεια της Κατοχής και της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου», Διπλωματική Εργασία - Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, ΠΜΣ, κατεύθυνση Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Αθήνα, σελ. 22-24.

¹⁸⁰ Ο.π. σελ. 25-26.

κυβέρνησης έθεσαν τις βάσεις για την ανάπτυξη των πιο ισχυρών βιομηχανικών εταιρειών στην μεταπολεμική Ελλάδα¹⁸¹.

Μία ακόμα περίπτωση συνεργασίας Γερμανών και Ελλήνων στον Πειραιά είναι αυτή των δύο υπαλλήλων του Δήμου Πειραιώς, των μηχανικών Τάκη Ξανθόπουλου και Λαδά(το μικρό του όνομα δεν αναφέρεται). Αυτοί λοιπόν έγιναν τεχνικοί σύμβουλοι των Γερμανών, ανέλαβαν μεγάλα έργα και πλούτισαν¹⁸².

Οι κατακτητές προχώρησαν και στον Πειραιά στην εφαρμογή απαγορευτικών μέτρων που είχαν γενικά επιβάλει και στα υπόλοιπα αστικά κέντρα της χώρας.

Τον Μάιο του 1941 οι Ιταλικές Αρχές Κατοχής υποχρέωσαν τους κατόχους ραδιοφώνων να δηλώσουν τα ραδιόφωνα τους στους Σταθμούς Καραμπινιέρων στην Αθήνα ενώ κατόπιν συνεννόησης με τις γερμανικές δυνάμεις Κατοχής κατάσχεσαν όλα τα ραδιόφωνα στην Επαρχία και προχώρησαν στο σφράγισμα όλων των ραδιοφωνικών δεκτών ώστε να πιάνουν μόνο τον -υπό γερμανικό έλεγχο- Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών¹⁸³.

Απαγόρευσαν την κυκλοφορία πριν την ανατολή του ήλιου και μετά τη δύση αυτού, «*έναρξιν συσκοτίσεως: ώρα 18:00 και λήξιν συσκοτίσεως ώρα 04:30*»¹⁸⁴.

Για μετακίνηση στην Επαρχία ήταν απαραίτητη η ειδική άδεια μετά από αυστηρό έλεγχο από την Κομαντατούρ.

Για την νόμιμη κυκλοφορία περιοδικού ή εφημερίδας ήταν απαραίτητη μετά από σχετική αίτηση, η έγκριση του Υπουργείου Τύπου. Ο Νικόλαος Γιοκαρίνης, ο προϊστάμενος του τμήματος αυτού με γραφεία στην Λεωφόρο Αμαλίας, ήταν σύμφωνα με την προσωπική αφήγηση του λογοτέχνη και αντιστασιακού Κ. Θεοφάνους, «*σκύλος μοναχός*»¹⁸⁵.

¹⁸¹ Τριγώνης Τ., (2014), «Τα χρυσόφυλλα του Καπνού: Συγκρότηση και λειτουργία της εγχώριας καπνοβιομηχανίας την περίοδο της Κατοχής, 1941-1944» ο.π., σελ.593-599.

¹⁸² Πειραιϊκή Εφημερίδα *Φωνή του Πειραιώς*, «Το ημερολόγιο τεσσάρων δημοσιογράφων. Τρία χρόνια κατοχής του Πειραιώς. Οι πρώτοι συνεργάται των Γερμανών», φύλλο 01/02/1945.

¹⁸³ Κισκίλας Π., (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2005), «Ελληνόφωνες εκπομπές εξωτερικού», άρθρο στο Περιοδικό, *Δημοσιογραφία και Τύπος*, τεύχος 7^ο

¹⁸⁴ Εφημερίδα, *Το Βήμα*, «Έναρξιν και λήξιν συσκοτίσεως», φύλλο 24/02/1944.

¹⁸⁵ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944, αναμνήσεις, μαρτυρίες και μαρτύρια αγωνιστών*, Πειραιάς: Λιμάνι, σελ. 162.

Τα καθημερινά μέτρα των κατακτητών που διατάρασσαν τη ζωή των Ελλήνων δεν είχαν κανένα απολύτως όριο, ήταν κυριολεκτικά απροστάτευτοι και εκτεθειμένοι στην εξουσιαστική τους δύναμη, στις αδικαιολόγητες συλλήψεις, στον έλεγχο ταυτοτήτων, στην έφοδο των κατακτητών στα σπίτια και στις έρευνες οποιαδήποτε χρονική στιγμή, στα μπλόκα που πραγματοποιούσαν στα αμαξοστάσια των ΣΕΚ στην Λεύκα, στην Λαχαναγορά του Ρέντη, στο σταθμό του Ηλεκτρικού Σιδηρόδρομου Αθηνών-Πειραιώς και σε άλλα κομβικά σημεία όπως στη γέφυρα Καλαμάκη, στη συνοικία της Αγίας Σοφίας, στα Καμίνια και στο Χατζηκυριάκειο. Συχνοί ήταν επίσης οι σωματικοί έλεγχοι των επιβατών των τραμ και των γκαζοζέν¹⁸⁶.

Οι γερμανικές δυνάμεις που ανέλαβαν την μετατροπή του Πειραιά σε γερμανικό φρούριο, την επιβολή όλων των παραπάνω μέτρων αλλά και τον καθημερινό βασανισμό των Πειραιωτών ανέλαβε ο λοχαγός Λίτκε μαζί με ένα τμήμα αξιωματικών¹⁸⁷.

Το τμήμα αυτό αποτελούσαν¹⁸⁸:

- Ο πρώτος Υάκινθος Προτζ, Ανθυπολοχαγός Α΄ τάξεως με εξειδίκευση στις ανακρίσεις.
- Ο πρώτος λοχίας της γερμανικής χωροφυλακής, Γουσταύος Κόλφεμπαχ.
- Ο Όστεν Ρήντεν, Ανθυπασπιστής Β΄ Τάξεως.
- Ο Τζωρτζ Στόντεν, επιλοχίας από τη Βυρτεμβέργη.
- Ο Γουσταύος Κούιτς, Ανθυπασπιστής Α΄ Τάξεως και γραμματέας της γερμανικής χωροφυλακής.

Ο εκφοβισμός, η καθυπόταξη, η καλλιέργεια τρομοκρατικού κλίματος, η ανασφάλεια, η στέρηση των ονείρων και της ελπίδας και η παραπλάνηση, αποτέλεσαν στόχους των κατακτητών που προσπάθησαν να υλοποιήσουν είτε μέσα από την στέρηση των τροφίμων είτε μέσα από τα καθημερινά μέτρα τρομοκράτησης (μπλόκα, ξυλοδαρμοί, συλλήψεις, εκτελέσεις) είτε μέσα από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης προκειμένου να νεκρώσουν την αντίσταση.

¹⁸⁶ Σερβός Δ., ο.π., σελ. 58, 95.

¹⁸⁷ Πειραιϊκή Εφημερίδα *Φωνή του Πειραιώς*, «Το ημερολόγιο τεσσάρων δημοσιογράφων. Τρία χρόνια κατοχής του Πειραιώς. Οι Δήμιοι μας», φύλλο 02/02/1945.

¹⁸⁸ Ο.π., «...Απάται, εκβιασμοί, λεηλασίες, όργια», φύλλο 03/02/1945.

Οι πολίτες ζούσαν καθημερινά μέσα στο φόβο και το άγχος. Το άγχος, ο αγώνας εξεύρεσης τροφής, ο φόβος σύλληψής τους και εγκλεισμού τους σε στρατόπεδα συγκέντρωσης με αμφίβολη τη μελλοντική τους κατάληξη, σαφώς λειτουργούσαν αρνητικά για την ανάπτυξη αντιστασιακών κινημάτων όμως οι κατακτητές δεν υπολόγισαν ότι αυτό το αρχικό στάδιο υποδούλωσης θα το διαδεχόταν το στάδιο της αντίδρασης και της ενεργοποίησης που τροφοδότησε στη συνέχεια τις αντιστασιακές δυνάμεις.

Κεφάλαιο 3^ο

Η οργάνωση της αντίστασης στον Πειραιά

3α) Οι πρώτες αυθόρμητες πράξεις αντίστασης

Η πείνα, η οικονομική κρίση, η παράλυση του κρατικού μηχανισμού, οι απαγορεύσεις και τα αυστηρά μέτρα των κατακτητών, ήταν οι κύριοι λόγοι για την ριζοσπαστικοποίηση του ελληνικού λαού που παράλληλα έδωσαν ώθηση στη δύναμη του για συμμετοχή στις αντιστασιακές οργανώσεις και για αντιστασιακό έργο που στον Πειραιά θα λάβει ευρύτατες διαστάσεις με την εαμική αντίσταση να δημιουργεί πυρήνες σχεδόν σε όλους τους φορείς και κλάδους, δημόσιους και ιδιωτικούς.

Η πρώτη πράξη αντίστασης έγινε πολύ νωρίς από τον Δήμαρχο του Πειραιά, Μιχαήλ Μανούσκο, που παρέδωσε την πόλη στους Γερμανούς, όπως προαναφέρθηκε¹⁸⁹. Το πρώτο σαμποτάζ έγινε σχεδόν ένα μήνα μετά την είσοδο των κατακτητών στην πρωτεύουσα. Στις 31 Μαΐου 1941 σαμποτέρ της οργάνωσης Προμηθεύς II ανατίναξαν το Βουλγαρικό ατμόπλοιο, «Μαρία Λουίζα» που ξεφόρτωνε στο λιμάνι¹⁹⁰.

Αυθόρμητη πράξη αντίστασης ήταν και η αντίδραση του ιερέα Γ. Βαλλιάνου όταν ένας Γερμανός στρατιώτης εισέβαλλε στον ιερό ναό του Αγίου Κωνσταντίνου στον Πειραιά και προσπάθησε να προκαλέσει ζημιές και ο ιερέας τον απώθησε και τον απείλησε ότι θα τον καταγγείλει στην Κομαντατούρ με αποτέλεσμα να αποτραπεί η ιεροσυλία¹⁹¹.

Στις αυθόρμητες και ανοργάνωτες πράξεις αντίστασης θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν και οι σαλταδόροι. Οι αρχικές αντιδράσεις των κατακτητών απέναντι στους σαλταδόρους ήταν χλιαρές αλλά μετά την αύξηση της συχνότητας της δράσης τους και τις συνεχόμενες απώλειες αναγκάστηκαν να λάβουν τα μέτρα τους, με αποτέλεσμα κανένα φορτηγό δεν έμενε πια ασυνόδευτο ενώ φρόντιζαν να καλύπτουν τα μεταφερόμενα τρόφιμα και υλικά για να μην γίνονται αντιληπτά. Όμως

¹⁸⁹ Χατζημανωλάκης Ι., (2001), *Το λιμάνι του Πειραιά στη Διαδρομή των Αιώνων*, ο.π., σελ. 154.

¹⁹⁰ Σπηλιωτοπούλου Μ., (2014), «Η οργάνωση Προμηθεύς II και οι βρετανικές πολιτικές για την ανάπτυξη της αντίστασης στην κατεχόμενη Ελλάδα (1941-1943)», στο *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940-1960*, Λυμπεράτος Μ., Παπαστράτης Π. (επιμ.), Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 546-548.

¹⁹¹ Εκκλησιαστικό περιοδικό, (Φεβρουάριος 2010), *Ισαπόστολοι*, τεύχος 3^ο, σελ. 17.

οι σαλταδόροι συνέχισαν τις επιχειρήσεις τους. Βέβαια οι επιχειρήσεις αυτές ήταν άκρως επικίνδυνες και πολλοί από αυτούς έχασαν τη ζωή τους όταν γίνονταν αντιληπτοί από τους κατακτητές. Ένα τέτοιο περιστατικό περιγράφει και ο Τάκης Μπενάς που υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας της δολοφονίας ενός σαλταδόρου στα Καμίνια του Πειραιά¹⁹².

Ο λαός συμπαθούσε τους σαλταδόρους καθώς τα λάφυρά τους δεν τα διοχέτευαν μόνο στην αγορά, στους μαυραγορίτες, ούτε τα κρατούσαν όλα για το εαυτό τους αλλά τα μοιράζονταν με όσους είχαν ανάγκη. Οι περιοχές όπου δρούσαν στον Πειραιά ήταν η Λεύκα, η Ρετσίνα, η Παλαμηδίου στην Αγία Σοφία και ο Καραβάς. Από τους πιο γνωστούς που πιάστηκαν επ' αυτοφώρω ήταν ο Ι. Βιδάλης, που τον έπιασαν οι Γερμανοί να πηδάει από μία νταλίκια με μία ρεζέρβα στο χέρι, αρχικά τον φυλάκισαν και στη συνέχεια τον εκτέλεσαν. Οι ποινές και τα μέτρα των κατακτητών δεν φόβισαν τους σαλταδόρους που συνέχισαν να κάνουν αυτό που ήξεραν τραγουδώντας το τραγούδι τους που είχε μάθει και όλος ο κόσμος, «*Θα σαλτάρω, θα σαλτάρω, τη ρεζέρβα θα σου πάρω...*»¹⁹³.

Οι σαλταδόροι, σύμφωνα και με τον Τάκη Μπενά, αποτέλεσαν ένα κοινωνικό φαινόμενο της εποχής που από πολιτική άποψη βοήθησαν την ελληνική κοινωνία ενώ παράλληλα συνέδραμαν στο αντιστασιακό έργο του ΕΛΑΣ, μπαίνοντας σε πολλές αποθήκες και κλέβοντας όπλα που τα παρέδιδαν στα ένοπλα τμήματα του ΕΛΑΣ¹⁹⁴.

¹⁹² Μπενάς Τ., (1990), *Της κατοχής μνήμες μικρές σαν χρέος*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 79-80.

¹⁹³ Λιάτσος Δ., (1973), *Ιστορίες της Κατοχής, διήγημα-βιώματα του ιδίου*, Αθήνα: Το Ελληνικό Βιβλίο, σελ. 20-21.

¹⁹⁴ Προσωπική συνέντευξη με Τ. Μπενά στις 16/09/2011.

3β) Η πορεία προς την οργανωμένη αντίσταση

Η αντίσταση στο κέντρο του Πειραιά παρόλο που ήταν δύσκολο να οργανωθεί, στελεχωθεί και να εκδηλωθεί από τη στιγμή που αποτελούσε την πλέον επιτηρούμενη περιοχή από τις Κατοχικές δυνάμεις που είχαν υπό τον έλεγχό τους τα νευραλγικά σημεία της πόλης, δεν άργησε να αναπτυχθεί και να κινητοποιήσει τον Πειραιϊκό λαό σε ευρεία συμμετοχή στις αντιστασιακές οργανώσεις και σε μαζική συμμετοχή στις αντιστασιακές πράξεις και διαδηλώσεις. Η πυροσβεστική και η αστυνομία συνδέθηκαν με το αντιστασιακό κίνημα. Σε συνοικίες του Πειραιά, όπως αυτή της Κοκκινιάς, του Κερατσινίου και της Δραπετσώνας, το αντιστασιακό πνεύμα δεν θα αργήσει να καλλιεργηθεί και υπό την καθοδήγηση του τοπικού ΕΑΜ αναπτύχθηκε και οργανώθηκε σε τέτοιο βαθμό ώστε να εκδηλωθεί έντονη αντιστασιακή δραστηριότητα.

Η Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ, πραγματοποίησε στις αρχές του 1942 μία σύσκεψη σε ένα προσφυγικό σπίτι στο Κερατσίνι κοντά στο νεκροταφείο της Ανάστασης. Σε αυτή πήραν μέρος περίπου σαράντα άτομα. Μέλη του Κ.Κ.Ε. όπως ο δικηγόρος και συμβολαιογράφος Κ. Μάρας που είχε το ψευδώνυμο «Γιώργος», ο εφοριακός Κ. Ζαρόγιαννης με το ψευδώνυμο «Χρήστος» από την Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ καθώς και άτομα με ενεργό δράση στο χώρο της αντίστασης, λιγότερο ή περισσότερο γνωστά, όπως ο Σ. Μιχαηλίδης με το ψευδώνυμο «Κωστάκης»¹⁹⁵.

¹⁹⁵ Πρόσφυγας από τα Άδανα της Μ. Ασίας που μεγάλωσε στην Κοκκινιά. Σε ηλικία 18 ετών έγινε μέλος του σωματείου των κλωστοϋφαντουργών Πειραιά και στη συνέχεια Γενικός Γραμματέας του ενώ λόγω της αγωνιστικής του δράσης είχε καθαιρεθεί από τη δικτατορία του Μεταξά. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής εργαζόταν στα «Ελληνικά Υφαντήρια» στην οδό Πειραιώς στο ύψος του Ταύρου και υπήρξε ο κύριος οργανωτής των απεργιών των Ελληνικών Υφαντήριων γεγονός που οδήγησε στη σύλληψή του και στον αγώνα των συναδέλφων του για τον τερματισμό της κράτησής του. Στις αρχές του 1942 συμμετείχε στη σύσκεψη για την οργάνωση του ΕΑΜ Πειραιά και υπήρξε ο πρώτος γραμματέας του Τομέα ΕΑΜ Κοκκινιάς όπου παρέμεινε στη θέση αυτή μέχρι την αντικατάστασή του από τον Σ. Σπανούδη καθώς το καλοκαίρι του 1942 προάχθηκε σε Οργανωτικό Γραμματέα στην Επιτροπή Πόλης του ΕΑΜ Πειραιά παραμένοντας στη θέση αυτή μέχρι λίγο πριν την απελευθέρωση της Ελλάδας οπότε και επέστρεψε στους συναδέλφους του, τους κλωστοϋφαντουργούς οργανώνοντας το συνδικάτο τους αφήνοντας παρακαταθήκη το πλούσιο αντιστασιακό του έργο. Τη θέση του Οργανωτικού Γραμματέα στην Επιτροπή Πόλης του ΕΑΜ Πειραιά πήρε ο Σπύρος Σπανούδης που εντωμεταξύ είχε επιστρέψει από την Πάτρα όπου είχε αναλάβει τη θέση του νομαρχιακού γραμματέα του ΕΑΜ στο νομό Αχαΐας.

Επίσης Κοκκινιώτες με ιστορικό δράσης εναντίον της μεταξικής δικτατορίας όπως οι, Ε. Αργυρόπουλος, Σ. Μουτάφης, Λ. Θηριώτης, Σ. Σπανούδης, Π. Τιμογιαννάκης, Π. Χρυσοχέρης αλλά και οι γιατροί Κ. Καμπέρογλου, Β. Σαπουνάκης, Π. Γεωργακόπουλος, Γ. Παπαϊωάννου και άλλοι¹⁹⁶.

Σκοπός της ήταν η οργάνωση του αντιστασιακού κινήματος στον Πειραιά και στις συνοικίες του με σαφή οργανωτική διάρθρωση που θα χώριζαν την πόλη σε τομείς και συνοικίες προκειμένου να συντονιστεί η δράση εναντίον των κατακτητών καθώς έτσι θα γινόταν αποτελεσματικότερη.

Στη σύσκεψη αυτή αποφασίστηκε να χωριστεί η πόλη του Πειραιά σε τέσσερις τομείς με υπεύθυνους γραμματείς τομέων, οι τομείς με τη σειρά τους να χωριστούν σε συνοικίες με υπεύθυνους γραμματείς συνοικιών και οι συνοικίες να χωριστούν σε ομάδες με υπεύθυνους ομαδάρχες. Αυτή ήταν η οργανωτική διάρθρωση του ΕΑΜ Πειραιά με την Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ να αποτελεί την Κεντρική Καθοδήγηση που συνεδριάζει και διοχετεύει τις αποφάσεις της στην Επιτροπή Πόλης που την αποτελούσαν ο καθοδηγητής της Επιτροπής Πόλης που δεν ήταν άλλος από τον εκπρόσωπο της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ, ο οργανωτικός γραμματέας και οι γραμματείς των τεσσάρων Τομέων. Από εκεί οι αποφάσεις μέσω των γραμματέων των τομέων φτάνουν στους τομείς και από εκεί με τη σειρά τους στις συνοικίες μέσω των γραμματέων των συνοικιών και τέλος στις ομάδες μέσω των ομαδάρχων. Οι αποφάσεις για δράση, συνθήματα, κινητοποιήσεις αποφασίζονταν από την Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ και στη συνέχεια διοχετεύονταν με τον παραπάνω τρόπο για να είναι ενιαία η δράση και η καθοδήγηση. Πρωτοβουλίες στα πλαίσια της αντίστασης μπορούσαν να ληφθούν και από τους τομείς, τις συνοικίες και τις διάφορες ομάδες αλλά μέσα στα πλαίσια που προέβλεπαν οι αποφάσεις της Κεντρικής Επιτροπής δίχως να θίγεται το πνεύμα της οργάνωσης. Μπορούσαν δηλαδή οι τομείς ή οι συνοικίες ή οι ομάδες να πάρουν πρωτοβουλία για οργάνωση κάποιας ομιλίας ή για διανομή υλικού ή για συνθήματα αλλά ποτέ δεν επιτρεπόταν να χρησιμοποιήσουν με δική τους πρωτοβουλία όπλο εναντίον των κατακτητών, όπλα είχαν μόνο τα μέλη του ΕΛΑΣ και τα χρησιμοποιούσαν σύμφωνα με τις εντολές και τις οδηγίες που είχαν

Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ.180,186.

¹⁹⁶ Ο.π., σελ. 49-52.

από τη οργάνωσή τους αλλά και ορισμένα πολιτικά στελέχη του ΕΑΜ που και αυτά θα τα χρησιμοποιούσαν κατόπιν εντολής από την Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ¹⁹⁷.

3γ) Η Εθνική Αλληλεγγύη στον Πειραιά

Η Εθνική Αλληλεγγύη ιδρύθηκε στις 28 Μαΐου 1941 με σκοπό την επισιτιστική φροντίδα του ελληνικού λαού καθώς και την συγκέντρωση χρημάτων και τροφίμων για τα οργανωμένα μέλη της αντίστασης που είχαν αφιερώσει όλη τη ζωή και δράση τους στον αγώνα και δεν είχαν κανένα άλλο εισοδηματικό πόρο. Η συνδρομή των τακτικών μελών της οργάνωσης αυτής καθώς και οι έκτακτες εισφορές των συμπαθούντων ήταν η κύρια πηγή εσόδων της οργάνωσης. Παραρτήματα της Εθνικής Αλληλεγγύης υπήρχαν παντού ενώ εξασφάλιζε αγαθά και από άλλους φορείς όπως ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός. Στους κόλπους της εντάχθηκαν άτομα από όλα τα επαγγέλματα και από όλα τα κοινωνικά στρώματα αλλά κυρίως γυναίκες γιατί η Εθνική Αλληλεγγύη ήταν ο χώρος που οι Ελληνίδες αναδείκνυαν τον πολλαπλό τους ρόλο ως σύζυγοι, μητέρες, αδελφές και φίλες¹⁹⁸.

Στον Πειραιά η συμβολή της στον Αγώνα ήταν σημαντική. Οργάνωνε συσσίτια στις γειτονιές του Πειραιά και των γύρω δήμων ενώ προσέφερε τρόφιμα, ρούχα και χρήματα στους ανάπηρους του Αλβανικού Μετώπου και στους φυματικούς αντιστασιακούς που νοσηλεύονταν στο Τζάνειο Νοσοκομείο Πειραιά και στο νοσοκομείο Σαπόρτα στη Νίκαια καθώς και στις οικογένειές τους¹⁹⁹.

Πυρήνας της Εθνικής Αλληλεγγύης λειτουργούσε εντός της Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής Θηλέων που βρισκόταν στην πλατεία Κοραή στον Πειραιά και στελεχωνόταν από γυναίκες. Μέλη της Ε.Α. ίδρυσαν εντός της Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής Θηλέων τον όμιλο «Το ρούχο του φτωχού παιδιού» που λειτουργούσε νόμιμα και στόχο του είχε την παροχή ενδυμάτων και τροφίμων στα φτωχά παιδιά του Πειραιά και στις οικογένειες των αντιστασιακών. Συνολικά ο όμιλος αυτός αριθμούσε 104 μέλη, όλα γυναίκες και οργάνωνε συσσίτιο υπό την ευθύνη της Αφροδίτης Δαρδάνου και μετά της Λίζας Τζουνάκου ενώ γενικός διαχειριστής ήταν ο Δημήτρης Παπαδημητρίου. Η συνολική δράση τους προσέφερε

¹⁹⁷ Κουτελάκης Χ., Φωσκόλου Α., ο.π., σελ. 227-228.

¹⁹⁸ Πουλόπουλος Κ., (2014), «Η οργάνωση Εθνική Αλληλεγγύη 1941-1947» στο *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940-1960*, Λυμπεράτος Μ., Παπαστράτης Π. (επιμ.), Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 468-478.

¹⁹⁹ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 63.

τροφή, ένδυση και υπόδηση σε 12.000 παιδιά του Πειραιά, ενίσχυση 106 γυναικών-συζύγων αγωνιστών ενώ φρόντισαν και για την φυγάδευση στο Βουνό δέκα Ιταλών στρατιωτικών που είχαν λιποτακτήσει²⁰⁰.

Η Εθνική Αλληλεγγύη συνέχισε το έργο προσφοράς της προς τους απόρους, τα ορφανά, τους κατατρεγμένους και τους ανήμπορους και μετά την απελευθέρωση ενώ όλες οι εκκλήσεις για βοήθεια, συμμετοχή και ενίσχυση της δράσης εξακολούθησαν στο ίδιο ύφος και στον ίδιο τόνο όπως και κατά την διάρκεια της Κατοχής, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η έκκληση της Ε.Α. Πειραιά προς όλους ανεξαιρέτως τους Πειραιώτες για εισφορά σωτηρίας, «...*Η Εθνική Αλληλεγγύη έχει τάξει καθήκον της ιερό, σκοπό της αληθινό, κανείς συνάνθρωπος μας από στέρηση στην πόλη μας να μην πεθάνει...Χρέος της η Εθνική Αλληλεγγύη, λοιπόν, έχει να δώσει το γέλιο στο παιδί, το γιατρό στον άρρωστο, την παρηγοριά στη μάνα, την υπεράσπιση στον φυλακισμένο, τη ζωή στον εξόριστο που πεθαίνει από ασιτία...*»²⁰¹.

Η Εθνική Αλληλεγγύη καλλιέργησε στον λαό τα ιδανικά της συνείδησης, της ευαισθητοποίησης και της αλληλεγγύης. Στον Πειραιά η δράση της αναπτύχθηκε ικανοποιητικά από το 1942 και μετά²⁰².

Η οργάνωση εξακολούθησε την διεξαγωγή παιδικών συσσιτίων σε όλες τις γειτονιές του Πειραιά, δίνοντας ένα πιάτο ζεστό και καλό φαγητό σε περίπου 12.000 άπορα παιδιά του Πειραιά. Μάλιστα μέσω των γραφείων της Εθνικής Αλληλεγγύης στον Πειραιά γινόταν διανομή ρούχων και τροφίμων από διάφορες δωρεές, όπως από δωρεές Ελλήνων εργαζομένων γυναικικής στη Νέα Υόρκη²⁰³.

3δ) Το ΕΑΜ Πειραιά

Όπως προαναφέρθηκε το ΕΑΜ στον Πειραιά χωρίστηκε σε τέσσερις τομείς και οι τομείς σε τέσσερις συνοικίες που γεωγραφικά κάλυπταν τον Δήμο Πειραιά και τους γειτονικούς δήμους Κερατσινίου και Νίκαιας καθώς και τις περιοχές που

²⁰⁰ Ο.π., σελ. 30.

²⁰¹ Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, κωδικός αρχείου 1038, τίτλος αρχείου, «Εθνική Αλληλεγγύη Πειραιά, Εισφορά Σωτηρίας».

²⁰² Πουλόπουλος Κ., «Η οργάνωση Εθνική Αλληλεγγύη 1941-1947», ο.π., σελ. 468-478.

²⁰³ Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, κωδικός αρχείου 1038, ο.π.

Από το διαθέσιμο αρχειακό υλικό και τη βιβλιογραφία δεν προκύπτουν περισσότερα στοιχεία για την οργάνωση της Εθνικής Αλληλεγγύης στην πόλη του Πειραιά.

περιλαμβάνονταν σε αυτούς. Οι συνοικίες των τομέων πήραν την ονομασία τους από τις πιο γνωστές περιοχές της εποχής εκείνης.

Οι τέσσερις τομείς ήταν οι εξής,

- Ο Τομέας Κέντρου Πειραιά γεωγραφικά κάλυπτε όλο τον Δήμο Πειραιά (Κεντρικός Πειραιάς) μέχρι τον ηλεκτρικό σταθμό του Νέου Φαλήρου.

Γραμματείς του Τομέα αυτού διετέλεσαν κατά διαστήματα ο Ν. Κεπέσης, ο Θ. Κανέλος, ο Ν. Καρράς και ο Γ. Κακουλίδης.

- Ο Τομέας Καμινίων γεωγραφικά κάλυπτε το Φάληρο μέχρι την Ρετσίνα (όπου και το ομώνυμο εργοστάσιο κοντά στα Καμίνια του Πειραιά) στο αριστερό τμήμα και μέχρι το Μοσχάτο στο δεξιό τμήμα ενώ εκτεινόταν στην οδό Θηβών μέχρι το Γ' Νεκροταφείο.

Γραμματείς του Τομέα Καμινίων κατά διαστήματα διετέλεσαν οι Α. Κακουλίδης, γνωστός με το ψευδώνυμο «Φώτης» και Μ. Κωστάκος.

- Ο Τομέας Ταμπουρίων κάλυπτε γεωγραφικά όλο το Δήμο Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου συμπεριλαμβανομένου και των περιοχών της Αμφιάλης, της Αγίας Σοφίας, των Μανιάτικων, του Περάματος, της Ευγένειας και της Δραπετσώνας.

Γραμματείς του Τομέα Ταμπουρίων διετέλεσαν ο Ε. Αργυρόπουλος και Νίκανδρος Κεπέσης (αντικατέστησε τον Βαγγέλη Αργυρόπουλο όταν ο τελευταίος στάλθηκε τον Αύγουστο του 1943 από την Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ στην Πάτρα για να αναλάβει τη θέση του γραμματέα της Νομαρχιακής Επιτροπής του ΕΑΜ στο Νομό Αχαΐας) και κατά διαστήματα ο Α. Κακουλίδης²⁰⁴.

- Ο Τομέας Κοκκινιάς γεωγραφικά κάλυπτε όλες τις συνοικίες που ανήκαν στο Δήμο Κοκκινιάς από την Πέτρου Ράλλη ως και το ύψος του Γ' Νεκροταφείου και εκτεινόταν ως την Νεάπολη, τα Κιλικιανά και το σημερινού Κορυδαλλού που τότε ονομαζόταν Κουτσικάρι²⁰⁵.

Αρχικός γραμματέας του Τομέα αυτού ήταν ο Σίμος Μιχαηλίδης που σύντομα όμως αντικαταστάθηκε από τον Σπύρο Σπανούδη καθώς προάχθηκε σε Οργανωτικό Γραμματέα του ΕΑΜ Πειραιά. Ο Σ. Σπανούδης αντικαταστάθηκε από τον Λάλο Θηριώτη όταν τον Αύγουστο του 1943 η Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ τον έστειλε στον Πύργο Ηλείας για να αναλάβει τη θέση του γραμματέα της νομαρχιακής επιτροπής του ΕΑΜ στο Νομό Ηλείας. Κατά διαστήματα γραμματείς του Τομέα

²⁰⁴ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 228-230.

²⁰⁵ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά, Χρονικό*, ο.π., σελ. 59-60.

Κοκκινιάς διετέλεσαν ο γιατρός Κ. Ζήσιμος που εργαζόταν στο νοσοκομείο του Σαπόρτα (σημερινό γενικό κρατικό νοσοκομείο Νίκαιας) και ο Ν. Σταματελάτος²⁰⁶.

Οι τέσσερις Τομείς του ΕΑΜ Πειραιά χωρίζονταν σε συνοικίες ή αλλιώς περιοχές²⁰⁷ για την καλύτερη οργάνωση της αντιστασιακής δράσης και για το συντονισμό του αντιστασιακού έργου σε όλες τις περιοχές του Πειραιά.

Ο τομέας Κέντρου χωριζόταν σε τέσσερις συνοικίες,

- α) Μικρολίμανο – Καστέλα
- β) Δημοτικό Θέατρο Πασαλιμάνι
- γ) Χατζηκυριάκειο – Άγιος Νείλος
- δ) Φρεαττύδα – Άγιος Βασίλειος. Αργότερα η συνοικία αυτή προστέθηκε στη συνοικία Χατζηκυριάκειο – Άγιος Νείλος και την αντικατέστησε η συνοικία Ευαγγελίστρια – Κρητικά.

Ο τομέας Καμινίων χωριζόταν και αυτός με τη σειρά του σε τέσσερις συνοικίες,

- α) Καμίνια – Άγιος Ελευθέριος
- β) Μοσχάτο
- γ) Φάληρο
- δ) Ρέντης – Απόλλων

Οι συνοικίες του τομέα Ταμπουρίων ήταν οι παρακάτω,

- α) Ταμπουρίων
- β) Ευγένεια – Άγιος Γεώργιος
- γ) Αγία Σοφία – Μανιάτικα
- δ) Λιπάσματα – Δραπετσώνα

Τέλος οι συνοικίες του τομέα Κοκκινιάς ήταν οι εξής,

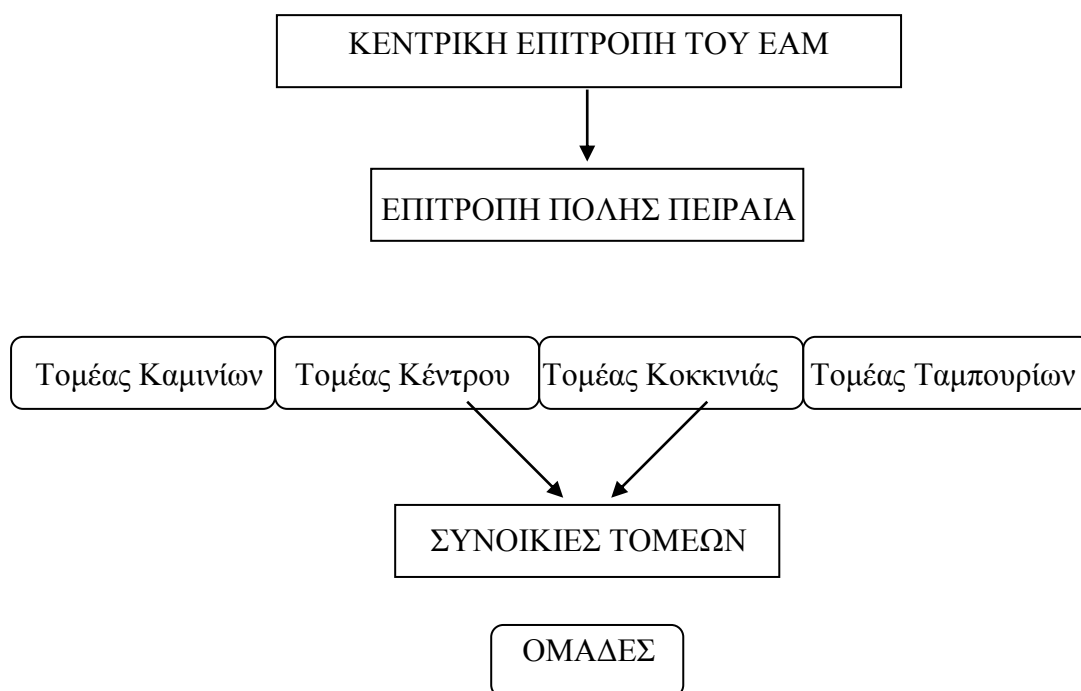
- α) Κέντρο – Άη Νικόλας
- β) Κιλικιανά – Οσία Ξένη
- γ) Νεάπολη – Γερμανικά
- δ) Άσπρα Χώματα – Γ΄ Νεκροταφείο – Πολυκατοικίες

Η διοικητική διάρθρωση του ΕΑΜ Πειραιά, γίνεται περισσότερο κατανοητή μέσα από το παρακάτω σχεδιάγραμμα,

²⁰⁶ Κουτελάκης Χ., Φωσκόλου Α., ο.π., σελ. 230.

²⁰⁷ Βλέπε Παράρτημα για τους γραμματείς, τα μέλη και τους χώρους συνεδριάσεων των Συνοικιών των Τομέων.

Σχεδιάγραμμα 1. Διοικητική διάρθρωση του ΕΑΜ Πειραιά



Όλοι οι τομείς και οι συνοικίες προχώρησαν σε οργανωμένο αντιστασιακό έργο που περιελάμβανε δράσεις όπως, συνθήματα στους τοίχους, διανομή αντιστασιακού υλικού, ομιλίες, συγκεντρώσεις, συμμετοχή στους εθνικούς εορτασμούς, τοποθέτηση πανό.

Οι ομιλίες των μελών του ΕΑΜ μέσα στην εκκλησία της Ευαγγελίστριας γίνονταν κατόπιν συνεννόησης με τον παπά της εκκλησίας που έδινε το σύνθημα για την έναρξη της ομιλίας μετά την λήξη της Κυριακάτικης λειτουργίας. Στην πρώτη ομιλία τα μέλη του ΕΑΜ που την είχαν αναλάβει προέτρεπαν τον κόσμο να μην αποχωρήσει αλλά να ακούσει τον ομιλητή. Η πρώτη προσπάθεια αντιστασιακού κηρύγματος βρήκε μικρή απήχηση καθώς ο φόβος προκαλούσε τη φυγή του ακροατηρίου ωστόσο ο παπάς μιλώντας με τους ενορίτες έκανε εξαιρετική δουλειά με αποτέλεσμα την επόμενη Κυριακή να συγκεντρωθούν περισσότεροι στο ναό. Αυτό γινόταν κάθε Κυριακή μέχρι που έφτασε η στιγμή που ο κόσμος δεν αποχωρούσε από την εκκλησία αν δεν άκουγε πρώτα τον λόγο των μελών του ΕΑΜ.

Ομιλίες αντιστασιακού περιεχομένου γίνονταν σε καφεενεία και διάφορους άλλους δημόσιους χώρους. Για παράδειγμα ο εαμίτης Π. Λαμπρινάκος, το Πάσχα του 1943 μίλησε μέρα μεσημέρι ανοιχτά για τους στόχους του ΕΑΜ στο εστιατόριο του

Αμβρόσιου Αργυρόπουλου στην πλατεία Ταμπουρίων αλλά και τον Αύγουστο του 1943 πραγματοποίησε μία ακόμα ανοιχτή ομιλία στον θερινό κινηματογράφο «Αίγλη» όπου μοιράστηκαν και ρούχα σε φτωχά παιδιά.

Η χρήση πανό με αναγραφή αγωνιστικών συνθημάτων ήταν συχνή μορφή δράσης. Το καλοκαίρι του 1942 μέλη του ΕΑΜ Πειραιά είχαν γεμίσει ολόκληρη τη συνοικία της Ευαγγελίστριας-Κρητικών με πανό. Τα πανό ήταν κρεμασμένα πάνω στα ηλεκτρικά καλώδια και για να τα ξεκρεμάσουν οι Γερμανοί χρειάστηκαν τη βοήθεια της Πυροσβεστική Υπηρεσίας.

Η διανομή του αντιστασιακού υλικού στους τομείς του ευρύτερου Πειραιά αποτελούσε έναν ακόμα τρόπο δράσης που πήρε μεγάλες διαστάσεις. Όταν ο Σ. Μιχαηλίδης είχε πάει στο σπίτι του εαμίτη Κ. Θεοδώρου με ένα πακέτο προκηρύξεις οι οποίες στη συνέχεια εξαφανίστηκαν και μέσα στην αγωνία της αναζήτησης τους ο Θεοδώρου ρώτησε τη μητέρα του μήπως τις είχε δει και εκείνη του απάντησε, *«...πήγα και τις μοίρασα στη γειτονιά...τις έβαλα κάτω από το σάλι και... τις πέταγα κάτω από τις πόρτες. Πάντως την άλλη φορά να φέρνεις περισσότερες για να σκορπάμε και μερικές στο δρόμο...»*²⁰⁸.

Η οικονομική προσφορά των μελών των τομέων και των συνοικιών του ΕΑΜ Πειραιά στον αγώνα εναντίον των κατακτητών ήταν εξίσου σημαντική. Το ομαδικό πνεύμα που είχε αναπτυχθεί οδηγούσε σε συγκέντρωση ικανοποιητικών ποσών που ήταν αποτέλεσμα συλλογικής προσπάθειας από σπίτι σε σπίτι και από μαγαζί σε μαγαζί. Τα Χριστούγεννα του 1941, ομάδα μελών του ΕΑΜ έψαλλε τα κάλαντα σε όλο το Νέο Φάληρο αλλά με μία τροποποίηση στους στίχους ώστε να περιέχουν συνθήματα εναντίον των κατακτητών και υπέρ του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Με αυτή τους την προσπάθεια συγκέντρωσαν χρήματα που μοίρασαν στους φτωχούς και στους αρρώστους της περιοχής τους αλλά παράλληλα μετέδιδαν μηνύματα ελπίδας, θάρρους, δύναμης και αγώνα εναντίον του κατακτητή.

Το καλοκαίρι του 1943, οργανώθηκε από τον Γραμματέα του Τομέα, τον Α. Κακουλίδη σε συνεργασία με τον δικηγόρο Ε. Αλμύρα εκ μέρους του ΕΛΑΣ, επιχείρηση εναντίον των Γερμανών που μετέφεραν στον Πειραιά προκηρύξεις σχετικές με την επιστράτευση ελληνικού εργατικού δυναμικού στα εργοστάσια της Γερμανίας. Ακινητοποίησαν το τραίνο στο Νέο Φάληρο και πήραν το προπαγανδιστικό υλικό από τους Γερμανούς αρπάζοντας τους σάκους τους.

²⁰⁸ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ. 70-76, 119.

Σημαντική υπήρξε η προσφορά του τομέα του Ρέντη σε τρόφιμα καθώς οι λαχανοπαραγωγοί τροφοδοτούσαν τον αγώνα και τα μέλη του με τα προϊόντα που παρήγαγαν και εμπορεύονταν.

Επίσης γίνονταν και διαβήματα προς τις δημοτικές αρχές και στους κατακτητές προκειμένου να αντιμετωπιστούν συνοικιακά προβλήματα, έργο που αναλάμβαναν κυρίως τα μέλη των Επιτροπών Προσωπικότητων²⁰⁹.

Στον Πειραιά και στην Κοκκινιά είχαν δημιουργηθεί Επιτροπές Προσωπικότητων. Η δράση τους συντονίζονταν από την κεντρική επιτροπή του ΕΑΜ, από τον οργανωτικό γραμματέα της πόλης καθώς και από τον γραμματέα του εκάστοτε τομέα. Οι Επιτροπές στελεχώθηκαν από προσωπικότητες που ήταν γνωστές στην κοινωνία λόγω της θέσης τους και του έργου τους. Στόχος τους ήταν η στρατολόγηση νέων μελών στο ΕΑΜ και η προσφορά βοήθειας στον αντιστασιακό αγώνα ενώ παράλληλα αναλάμβανε να κάνει διαβήματα προς τις δημοτικές, τις αστυνομικές και τις Αρχές Κατοχής για ζητήματα που σχετίζονταν με τα συσσίτια και με την απελευθέρωση συλληφθέντων.

Στην Επιτροπή Προσωπικότητων του Πειραιά ήταν στρατολογημένα μέλη όπως ο εισαγωγέας Κ. Αθανασιάδης, ο πλοιοκτήτης Γ. Μουνδρέας, ο βιομήχανος Μίμης Βοργίδης, ο χρηματιστής Κρέμος Σαράφης, ο δικηγόρος Τάσος Τζαβάρας, η φιλόλογος Ισμήνη Τζαβάρα, ο δικηγόρος Κουρελάκος Παναγιώτης, ο παπάς του ιερού ναού της Ευαγγελίστριας στον Πειραιά, ο γιατρός της κλινικής Λευκού Σταυρού, Θεόδωρος Λαμπράκης και άλλοι. Πρόκειται για άτομα που είχαν οικονομική επιφάνεια για να συμβάλλουν στην οικονομική ενίσχυση του αγώνα αλλά και κοινωνική επιφάνεια για να εκπροσωπούν τον πειραιϊκό λαό και να τον επηρεάζουν θετικά υπέρ του ΕΑΜ και των στόχων του.

Οι συνεδριάσεις της Επιτροπής Προσωπικότητων του Πειραιά πραγματοποιούνταν στο γραφείο του Αθανασιάδη, στην κλινική του Λαμπράκη και πιο συχνά στο σπίτι του Τζαβάρα²¹⁰.

Στην Κοκκινιά την Επιτροπή Προσωπικότητων αποτελούσαν ο γυμναστής Στέλιος Μουτάφης, ο γιατρός Περικλής Χρυσοχέρης, ο Χαράλαμπος Κατίκας, ο Νίκος Μάρκου, ο Γεράκης Μεσοβέζος και άλλοι. Μέσω της Επιτροπής αυτής ενεργοποιήθηκαν υπέρ του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα ο δικηγόρος και

²⁰⁹ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ. 61-96.

²¹⁰ Κουτελάκης Χ., Φωσκόλου Α., ο.π., σελ. 233-237.

βουλευτής Πειραιώς το 1940, Ιωάννης Μελάς (που αργότερα, το 1945 διετέλεσε και Δήμαρχος Νίκαιας ενώ το 1950 ανέλαβε και Υπουργός Εθνικής Οικονομίας στην Κυβέρνηση Συνασπισμού του Ν. Πλαστήρα), ο βουλευτής Σάββας Σαββίδης και ο πρόεδρος του Φιλολογικού Συλλόγου Νίκαιας, Νικήτας Αστρουλάκης²¹¹.

Σε ένα απολογισμό δράσης των τεσσάρων Τομέων πρέπει να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι ο Τομέας του Πειραιά σε αντίθεση με τους άλλους τρεις Τομείς είχε να αντιμετωπίσει σοβαρά προβλήματα που του δημιουργούσαν εμπόδια τόσο στο οργανωτικό όσο και στο πρακτικό κομμάτι της αντίστασης.

Πρώτο σοβαρό πρόβλημα ήταν η ασφυκτική παρουσία των δυνάμεων Κατοχής και ο αυστηρός έλεγχος στα νευραλγικά σημεία και σε κάθε γωνιά της πόλης, κάτι που δεν ίσχυε στους άλλους τρεις Τομείς.

Το αστικό κοινωνικό υπόβαθρο του Κέντρου του Πειραιά σε αντίθεση με το προλεταριακό υπόβαθρο που παρουσίαζαν οι άλλοι Τομείς όπως η εργατιά της περιοχής των Λιπασμάτων, των Καμινίων και η προσφυγούπολη της Κοκκινιάς, δυσκόλευε τη διαδικασία ένταξης νέων μελών στην οργανωμένη αντίσταση και αποτέλεσε το δεύτερο πρόβλημα.

Τρίτο πρόβλημα ήταν η αδυναμία εξεύρεσης γραμματέα στον Τομέα Πειραιά που να μπορεί να παραμείνει στη θέση για ένα αναγκαίο χρονικό διάστημα προκειμένου να ανταπεξέλθει στις δυσκολίες, να οργανώσει τον Τομέα και να στρατολογήσει νέα μέλη. Στον Τομέα του Πειραιά ανέλαβαν πολλοί τη θέση του γραμματέα μέχρι που ανατέθηκε στον Νίκο Καρρά που ανέλαβε σταθερά τη θέση αυτή. Οι υπόλοιποι Τομείς, ο Τομέας Καμινίων άλλαξε μόνο δύο γραμματείς, ο Τομέας Ταμπουριών άλλαξε τρεις γραμματείς και ο Τομέας Κοκκινιάς παρόλο που άλλαξε πέντε γραμματείς αυτό έγινε επειδή η ικανότητα που επέδειξαν, τους έκανε περιζήτητους για άλλα περισσότερα υπεύθυνα πόστα.

Παρόλα αυτά, ο Τομέας του Πειραιά κατόρθωσε να αντιμετωπίσει όλα τα κωλύματα και να αναπτύξει ένα αξιόλογο δίκτυο αντιστασιακής δράσης κινητοποιώντας και την πλειοψηφία του αστικού του πληθυσμού²¹².

²¹¹ Μιχαηλίδης Σ., (1984), *Το ΕΑΜ Κοκκινιάς*, ο.π., σελ. 44-45.

²¹² Ο.π., σελ. 145-146.

Για το επικίνδυνο έργο της επικοινωνίας μεταξύ των Τομέων οι οργανώσεις χρησιμοποιούσαν και ασύρματος²¹³ όμως για να εξασφαλιστεί η επαρκέστερη, ασφαλέστερη και πλέον αποτελεσματική συνεννόηση και μετάδοση πληροφοριών, μηνυμάτων και άλλων ήταν απαραίτητο να την αναλάβουν έμπιστα και δοκιμασμένα μέλη του κινήματος που λειτουργούσαν ως σύνδεσμοι.

Για μεγαλύτερη ασφάλεια και ελευθερία κινήσεων το ΕΑΜ χρησιμοποιούσε συγκεκριμένα πρόσωπα -συνήθως γυναίκες για να μην κινούν υποψίες- για τη μετάδοση μηνυμάτων, αποφάσεων και εντολών μεταξύ της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ, της Επιτροπής Πόλης Πειραιά και των τεσσάρων γραμματέων των Τομέων. Τα πρόσωπα αυτά λειτουργούσαν ως Σύνδεσμοι του ΕΑΜ και αψηφώντας καθημερινά τον κίνδυνο σύλληψης και εκτέλεσής τους, φρόντιζαν για την έγκαιρη μεταφορά των πληροφοριών²¹⁴.

Οι Σύνδεσμοι του ΕΑΜ Πειραιά που έδρασαν σε όλη της διάρκεια της Κατοχικής περιόδου ήταν η Νίκη Αυγουστάκη και η Πόπη Μιχαηλίδου.

Η Αυγουστάκη πρόσφερε τις υπηρεσίες της στον αγώνα με δική της πρωτοβουλία. Το 1942 έχοντας γνωρίσει τον Οργανωτικό Γραμματέα, Σίμο Μιχαηλίδη, από διάφορες συγκεντρώσεις που διοργάνωνε το ΕΑΜ για την στρατολόγηση νέων μελών, αποφάσισε να τον βρει και να του ζητήσει να συμμετάσχει ενεργά στην εαμική αντίσταση. Ο Σίμος Μιχαηλίδης ήρθε σε επαφή με τον εκπρόσωπο της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ, Κ. Μάρα, και από κοινού αφού συνέλεξαν πληροφορίες για την Αυγουστάκη, αποφάσισαν να την εντάξουν στην οργανωμένη αντίσταση σαν Σύνδεσμο.

Η Νίκη Αυγουστάκη ήταν τότε νεαρή περίπου 20 χρονών, απόφοιτη γυμνασίου με ζωντάνια και ενεργητικότητα που ήξερε να χειρίζεται άψογα τον λόγο και προσέφερε πολλά τόσο σαν Σύνδεσμος όσο και σαν αγωνίστρια της Κοκκινιάς αλλά και σαν γυναίκα στο γυναικείο κίνημα.

Η Πόπη Μιχαηλίδου ανέλαβε τα καθήκοντα Συνδέσμου αντικαθιστώντας τη Νίκη Αυγουστάκη όταν η τελευταία ορίστηκε από το ΕΑΜ υπεύθυνη του γυναικείου τομέα στην Κοκκινιά και διατήρησε το ρόλο του Συνδέσμου μέχρι την απελευθέρωση.

²¹³ ένας τέτοιος ασύρματος Windsor type P.C.R. εκτίθεται στο μουσείο Εθνικής Αντίστασης στη Νίκαια

²¹⁴ Δήμος Νίκαιας, (2004), *Το μπλόκο της Κοκκινιάς (Χρονικό μνήμης) 1944-2004, 60 χρόνια από το μπλόκο της Κοκκινιάς*, Αθήνα, σελ. 22.

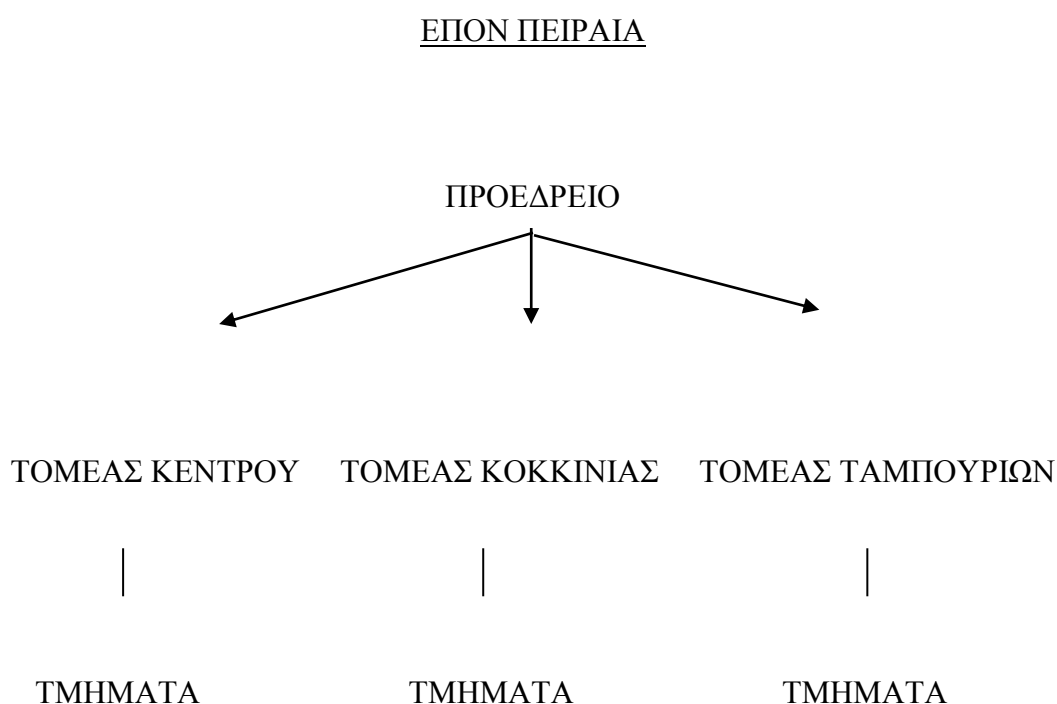
Η Πόπη είχε ένα ιδιαίτερα ξεχωριστό προσόν, την εξαιρετική της μνήμη. Μπορούσε μέσα σε μία μέρα να συναντηθεί με πέντε και έξι άτομα σε διαφορετικά μέρη και να τους μεταφέρει τα αναγκαία μηνύματα δίχως να ξεχάσει κάποια από αυτά ανεξαρτήτως του όγκου των πληροφοριών και δεν δίσταζε να περνά μέσα από μπλόκα και κινδύνους²¹⁵.

3ε) Η ΕΠΟΝ Πειραιά και η δράση της

Η ΕΠΟΝ ιδρύθηκε τον Φεβρουάριο του 1943 και λειτουργούσε σύμφωνα με την καθοδήγηση του Προεδρείου που ήταν το ανώτατο όργανο και έδινε τις κατευθυντήριες γραμμές δράσης.

Χωριζόταν σε τομείς σύμφωνα με τις συνοικίες του ευρύτερου Πειραιά που είχαν τους δικούς τους γραμματείς τομέων. Οι τομείς με τη σειρά τους χωρίζονταν σε Τμήματα που και αυτά είχαν τους δικούς τους γραμματείς τμημάτων. Η οργανωτική πυραμίδα της ΕΠΟΝ Πειραιά ήταν ανάλογη της οργανωτικής πυραμίδας του ΕΑΜ Πειραιά όπως φαίνεται και στο παρακάτω σχεδιάγραμμα.

Σχεδιάγραμμα 2. Η οργανωτική πυραμίδα της ΕΠΟΝ Πειραιά



²¹⁵ Μιχαηλίδης Σ., (1984), *Το ΕΑΜ Κοκκινιάς*, ο.π., σελ. 43-44.

Όμως πώς προέκυψε η οργάνωση ΕΠΟΝ το 1943 και τι προϋπήρχε πριν από αυτή; Τα περισσότερα μέλη του Προεδρείου ήταν στελέχη της Ομοσπονδίας Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδας -ΟΚΝΕ-. Τα μέλη της ΟΚΝΕ παρόλο που κατά την διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας είχαν υποστεί διωγμούς και όπως άλλωστε όλες οι κομμουνιστικές οργανώσεις και αυτή είχε διαλυθεί οργανικά, κατάφερε να αφήσει πίσω της τα θεμέλια για την ανασυγκρότησή της στην περίοδο της Κατοχής. Η υποχρεωτική εγγραφή των μαθητών και φοιτητών στην οργάνωση νέων -ΕΟΝ- του Μεταξικού καθεστώτος δεν έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα και έτσι από την αρχή κιόλας της Κατοχής η ΟΚΝΕ ανασυγκροτήθηκε και δημιούργησε αντιστασιακούς πυρήνες νέων μέσα στα σχολεία, τα πανεπιστήμια και τα εργοστάσια ενώ αναπτύχθηκε παράλληλα με τη δράση του ΕΑΜ Νέων, ΕΑΜΝ. Όταν τον Ιανουάριο του 1943 άρχισαν οι συζητήσεις για την συγχώνευση όλων των αριστερών οργανώσεων των νέων (ΟΚΝΕ, Λεύτερη Νέα, ΕΑΜΝ) σε μία ενιαία οργάνωση που θα συγκέντρωνε όλες τις δυνάμεις τους, κατέληξαν στην συγκρότηση της Ενιαίας Πανελλαδικής Οργάνωσης Νέων -ΕΠΟΝ- τον Φεβρουάριο 1943. Στον Πειραιά η Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜΝ ανακοίνωσε τον Φεβρουάριο την αυτοδιάλυσή της και την σύμπτυξή της στην ΕΠΟΝ. Η νεολαία του Πειραιά γιόρτασε τη δημιουργία της ΕΠΟΝ με άρθρα στον Τύπο της και με συνθήματα που εξυμνούσαν την ίδρυση της. Επομένως κατά την διάρκεια της Εθνικής Αντίστασης τα μέλη της ΟΚΝΕ και του ΕΑΜΝ κατέληξαν στην ΕΠΟΝ²¹⁶.

Έτσι λοιπόν πριν την ίδρυση της ΕΠΟΝ, η ΟΚΝΕ είχε φροντίσει πριν ακόμα την ίδρυση του ΕΑΜ, να δημιουργήσει βάσεις στους μαθητές της Αθήνας και του Πειραιά και μάλιστα ύστερα από δικές της πρωτοβουλίες οργανώνονταν διαμαρτυρίες και συντονιζόταν ο αγώνας των μαθητών, των φοιτητών αλλά και των νεαρών εργατών. Στις διαμαρτυρίες που οργανώνονταν στον Πειραιά από την ΟΚΝΕ συμμετείχαν οι μαθητές του 1^{ου} και 4^{ου} Γυμνασίου Αρρένων Πειραιά καθώς και του 2^{ου} Γυμνασίου Θηλέων και του 5^{ου} Μικτού Γυμνασίου Νίκαιας όπου υπήρχαν και οργανώσεις της ΟΚΝΕ. Οι πορείες διαμαρτυρίας ξεκινούσαν από τον Πειραιά και κατέληγαν στην Νίκαια με συνθήματά εναντίον της πείνας. Όλες αυτές οι εκδηλώσεις και οι διαμαρτυρίες που οργανώνονταν από την ΟΚΝΕ και αργότερα από το ΕΑΜ

²¹⁶ Βαρών Βασάρ Ο., (2009), *Η ενηλικίωση μιας γενιάς, Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην αντίσταση*, Αθήνα: Εστία, σελ. 62-63, 243-246, 325, 331, 363-364.

είχαν σαν αποτέλεσμα την αύξηση των μελών με αποτέλεσμα η ΟΚΝΕ του Πειραιά να αριθμεί 2.500 μέλη ως την ίδρυση της ΕΠΟΝ²¹⁷.

Γραμματείς του Προεδρείου της ΕΠΟΝ ήταν ο Σταύρος Ασώματης με το ψευδώνυμο «Δημήτρης» και αργότερα ο Γεώργιος Οικονόμου.

Μέλη του Προεδρείου ήταν ο Δημήτρης Καρδάσης με το ψευδώνυμο «Κώστας» που είχε και την ευθύνη δράσης του παράνομου μηχανισμού, ο Κώστας Μακρής και ο Σπύρος Τζάκης που ήταν υπεύθυνοι για το εργατικό κομμάτι της ΕΠΟΝ Πειραιά, ο Πέτρος Πετρακάκος με το ψευδώνυμο «Πλούτωνας» που ήταν υπεύθυνος διαφώτισης, η Κική Βουδούρη με το ψευδώνυμο «Ελένη» που ήταν υπεύθυνη για το γυναικείο τμήμα, ο Κώστας Κοντογιαννάκης με το ψευδώνυμο «Πέτρος» και η Πόπη Ελευθερίου. Μέλη του Προεδρείου ήταν και οι γραμματείς των Τομέων της ΕΠΟΝ Πειραιά.

Η ΕΠΟΝ Πειραιά χωριζόταν σε τρεις τομείς,

- Πρώτος τομέας ήταν του Κέντρου που με τα διάφορα τμήματά του κάλυπτε οργανωτικά όλες τις συνοικίες που υπάγονταν στον Δήμο Πειραιά (Καστέλα, Προφήτη Ηλία, Χατζηκυριάκειο, Άγιος Βασίλειος, Καλλιόπολη...).

Γραμματέας ήταν ο Δημήτρης Μουρατίδης με το ψευδώνυμο «Στέλιος» και μέλη της οι, Κώστας Σολωμός, Μιχάλης Λύκος, Στέλιος Ανδρόνικος, Γιάννης Κρητικός, Χρήστος Μπότσαρης και Ευαγγελία Σοφρά-Κριτσίκη.

Σε αυτό τον τομέα ανήκε και η ΕΠΟΝ Σαλαμίνας έτσι η συνεργασία μεταξύ τους ήταν άμεση και σε όλα τα επίπεδα. Γραμματέας της ΕΠΟΝ Σαλαμίνας ήταν ο Ευάγγελος Κριτσίκης που χρησιμοποιούσε το ψευδώνυμο Δημήτρης.

- Δεύτερος τομέας ήταν ο Τομέας της Κοκκινιάς με γραμματέα τον Φάνη Κωνσταντινίδη με το ψευδώνυμο «Κίμων».

Ο τομέας με τα διάφορα τμήματά του κάλυπτε οργανωτικά όλες τις συνοικίες που υπάγονταν στον Δήμο Κοκκινιάς.

- Τρίτος τομέας ήταν της Αγίας Σοφίας-Ταμπουρίων με γραμματέα τον Τάκη Μπενά²¹⁸.

Καθοδηγητής του Μαθητικού τομέα της ΕΠΟΝ Πειραιά ήταν αρχικά ο Πέτρος Πετρακάκος με το ψευδώνυμο «Πλούτωνας» και παρέμεινε στη θέση αυτή μέχρι το

²¹⁷ Ζορμπαλάς Σ., (1993), *ΕΠΟΝ Τραγουδούσαν και πολεμούσαν για την λευτεριά*, Αθήνα: Δελφίνι, σελ. 28-30.

²¹⁸ Προσωπική συνέντευξη με Τ. Μπενά στις 16/09/2011

καλοκαίρι του 1943 οπότε και ανέλαβε ο Ντίνος Τζανάκας με το ψευδώνυμο «Πρόδρομος» ενώ αργότερα και αυτός αντικαταστάθηκε από τον Βασίλη Παπαγιάννη που είχε το ψευδώνυμο «Ανδρέας». Από τη συγκεκριμένη οργανωτική θέση πέρασαν κατά διαστήματα και οι Γιώργος Γιωτόπουλος, Ι. Βρεττάκης και Φώφη Λαζάρου (που δεν ήταν από τον Πειραιά). Όταν στη συνέχεια τα μαθητικά τμήματα ενσωματώθηκαν στις συνοικίες της ΕΠΟΝ Πειραιά, την καθοδήγηση της οργάνωσης του Κεντρικού Πειραιά ανέλαβε η Ματίνα Γουδούρη που είχε το ψευδώνυμο «Δέσπω»²¹⁹.

Την οικονομική στήριξη του αγώνα και της δράσης της είχε αναλάβει η Κεντρική Οικονομική Επιτροπή της ΕΠΟΝ Πειραιά που οργανωτικά υπαγόταν στο Προεδρείο που συντόνιζε και τον τρόπο συγκέντρωσής των αναγκαίων χρημάτων.

Γραμματέας της Οικονομικής Επιτροπής στον Πειραιά για μεγάλη χρονική περίοδο διατέλεσε ο Φάνης Κωνσταντινίδης που αργότερα αντικαταστάθηκε από τον Νιόνιο Κουρουνιώτη. Άλλα μέλη της ήταν ο Ασπρέας Θεόδωρος, η Ολυμπία Σταματιάδου, η Μαρία Μουρατίδου, η Σαντοριναίου Δημοκρατία με το ψευδώνυμο «Αλίκη», ο Δημήτρης Δάνης και ο Θεόδωρος Σαμάνος.

Στην Κεντρική Οικονομική Επιτροπή που είχε την ευθύνη της οικονομικής στήριξης του αγώνα όλων των Τομέων της ΕΠΟΝ Πειραιά υπάγονταν και οι επιτροπές που διέθετε ο κάθε Τομέας ξεχωριστά.²²⁰

Σύνδεσμος της ΕΠΟΝ Πειραιά ανάμεσα στα καθοδηγητικά της όργανα ήταν αρχικά η Ηρώ Καρδάση ενώ αργότερα τη διαδέχθηκε η μαθήτρια Ελένη Αφεντούλη²²¹.

Η ΕΠΟΝ Πειραιά σε σύγκριση με το ΕΑΜ και τον ΕΛΑΣ Πειραιά οργανώθηκε πιο εύκολα καθώς πλέον υπήρχε εμπειρία. Το έδαφος ήταν πρόσφορο γιατί υπήρχε εμπειρία στον οργανωτικό τομέα της αντίστασης. Μία μέρα μετά την ίδρυση της στους τοίχους γράφτηκαν συνθήματα με τα αρχικά της ΕΠΟΝ ενώ κυκλοφόρησαν προκηρύξεις και τρικ που καλούσαν τους νέους να ενταχθούν στην νεολαιίστικη

²¹⁹ Σερβός Δ., ο.π., σελ 53.

²²⁰ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 34.

²²¹ Σερβός Δ., ο.π., σελ. 50.

οργάνωση για να συντονίσουν από τις γραμμές της το δικό τους αγώνα για τη ζωή και την ελευθερία²²².

Σκοπός της ΕΠΟΝ ήταν η ισχυροποίηση της οργάνωσης με εγγραφή νέων μελών για την ενδυνάμωση του αγώνα εναντίον των κατακτητών και για την απελευθέρωση της χώρας. Η νεολαία άλλωστε θα αποτελούσε τον κύριο κορμό υποστήριξης της λαϊκής δημοκρατίας την επαύριον της απελευθέρωσης. Οι νέοι απέκτησαν σταδιακά αντιστασιακή συνείδηση και ισχυρή συλλογική συνείδηση.

Ο τομέας δράσης των μελών της ήταν διευρυμένος και περιελάμβανε δράσεις για τα μαθητικά συσσίτια, για τη μόρφωση της νεολαίας, για τη διάθεση βιβλίων, για τον αθλητισμό και τα διεκδικούσαν με Επονίτικες Επιτροπές στον Ερυθρό Σταυρό, στις Δημοτικές Αρχές και στο Υπουργείο Παιδείας. Η ΕΠΟΝ εξαπλώθηκε σε όλα τα κοινωνικά στρώματα.

Ειδικότερα στον πνευματικό τομέα οι δραστηριότητες της ΕΠΟΝ έφερναν τους νέους σε επαφή με τα έργα μεγάλων Ελλήνων ποιητών του Κ. Βάρναλη, του Κ. Παλαμά, του Κ. Κρυστάλλη, του Λ. Πορφυρά, του Α. Σικελιανού, του Δ. Σολωμού, του Γ. Ρίτσου που δημοσιεύονταν καθημερινά στον παράνομο Τύπο της ΕΠΟΝ Αθήνας - Πειραιά και διαβάζονταν από τους Επονίτες αλλά και από ηθοποιούς που συμμετείχαν σε συγκεντρώσεις της ΕΠΟΝ. Επίσης μέσα από τις δραστηριότητες της οργάνωσης στον πνευματικό τομέα δινόταν ώθηση σε κάθε καλλιτεχνική δημιουργία των νέων που εμπνέονταν από τα βιώματα της Κατοχής και της αντίστασης. Έτσι μέσα από τις τάξεις της ΕΠΟΝ αναδείχθηκαν κορυφαίοι ποιητές και πεζογράφοι όπως ο Μ. Αναγνωστάκης, ο Τάσος Λειβαδίτης, ο Τ. Πατρίκιος, ο Ν. Καρούζος και ο Α. Φραγκιάς²²³.

Πέρα από την επιτυχία της ΕΠΟΝ Πειραιά στον μαθητικό κόσμο, πρέπει επίσης να υπογραμμιστεί και η μεγάλη απήχηση που γνώρισε στους νέους που εργάζονταν στα εργοστάσια και στις βιομηχανίες του Πειραιά. Βέβαια όπως το κλίμα στους μαθητές είχε καλλιεργήσει η ΟΚΝΕ και το ΕΑΜ έτσι και εδώ το κλίμα στους νεαρούς εργάτες είχαν καλλιεργήσει -προπολεμικά κιόλας- πυρήνες της ΟΚΝΕ (όπως αναπτύξαμε στο κεφάλαιο με το εργατικό κίνημα του Πειραιά στο Μεσοπόλεμο) θέτοντας τα θεμέλια για την περαιτέρω ανάπτυξη όταν έκανε την εμφάνισή της η οργανωμένη αντίσταση. Η απήχηση της ΕΠΟΝ Πειραιά ήταν μεγάλη στους μηχανουργούς, στους

²²² Ζορμπαλάς Σ., ο.π., σελ. 45-46.

²²³ Ο.π., σελ. 93-95.

ηλεκτροσυγκολλητές και στους τορναδόρους όπου και αριθμούσε πολλά μέλη. Δεύτερος από άποψη αριθμού μελών που στελέχωναν την ΕΠΟΝ ερχόταν ο τομέας των Νυχτερινών Επαγγελματικών Σχολών του Πειραιά (Προμηθέα, Πειραιϊκού, Σιδηροδρομικών, Αρχιμήδη), τρίτος κατά σειρά ήταν ο τομέας των κλωστοϋφαντουργών (εργοστάσια Ρετσίνα και Τρύπου), τέταρτος ο τομέας των καπνεργατών (Καπνοβιομηχανίες Παπαστράτου, Κεράνη και Φούκα) και ακολουθούσαν οι τομείς των εργατοτεχνικών νεολαίων του ναυστάθμου και του εργοστασίου Υδροπλάνων στο Φάληρο²²⁴.

Το αντιστασιακό έργο της ΕΠΟΝ Πειραιά περιελάμβανε συνθήματα στους τοίχους, διανομή έντυπου αντιστασιακού υλικού, συμμετοχή στις μαζικές αντιστασιακές διαδηλώσεις, συμμετοχή στις απεργίες, νυχτερινή έξοδο με τα χωνιά, οργάνωση διαβημάτων προς τις Κατοχικές και δημοτικές αρχές για διεκδίκηση συσσιτίων και «πεταχτές» ομιλίες σαν ένα πιο άμεσο τρόπο για την απευθείας μετάδοση των αντιστασιακών μηνυμάτων. Πάγια τακτική ήταν η περιφρούρηση των ομάδων του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ από ένοπλα τμήματα του ΕΛΑΣ Πειραιά όταν έβγαιναν στους δρόμους να μοιράσουν αντιστασιακό υλικό ή να κάνουν ομιλίες ή όταν συμμετείχαν σε αντιστασιακές δράσεις που ενείχαν σοβαρό κίνδυνο για τα μέλη τους.

Ειδικότερα η πολιτιστική δραστηριότητα της ΕΠΟΝ είχε και αυτή στρατηγικό στόχο να ελκύσει νέους και να στρατολογήσει νέα μέλη. Η συμμετοχή στις καλλιτεχνικές δραστηριότητες λειτουργούσε από μόνη της υπέρ της ένταξης καινούργιων μελών καθώς μέσα από αυτές οι νέοι ξεπερνούσαν το φόβο τους και αποκτούσαν αντιστασιακή συνείδηση²²⁵.

Με βάση αυτό τον τρόπο δράσης της ΕΠΟΝ στο τομέα των «πεταχτών» ομιλιών οργανώθηκαν αρκετές πεταχτές ομιλίες στον Πειραιά, όπως για παράδειγμα το 1943, στο γεμάτο από φιλάθλους γήπεδο της Αμφιάλης που διεξαγόταν ποδοσφαιρικός αγώνας. Στη λήξη του πρώτου ημιχρόνου ομάδα Επονιτών κατέβηκε από τις κερκίδες στο κέντρο του γηπέδου βγάζοντας αντιστασιακό λόγο που έγινε θερμά αποδεκτός

²²⁴ Σερβός Δ., ο.π., σελ. 30-31.

²²⁵ Βαρών Βασάρ Ο., *Η ενηλικίωση μιας γενιάς*, ο.π., σελ. 456, 505-506.

από τους φιλάθλους που φώναζαν συνθήματα όπως «Ζήτω η Ελλάς. Ζήτω η Λευτεριά, Ζήτω η ΕΠΟΝ»²²⁶.

Πεταχτές ομιλίες γίνονταν και στους ναούς του Αγίου Νείλου και του Αγίου Βασιλείου Πειραιά.

Προγραμματισμένη κινητοποίηση που περιελάμβανε αντιστασιακές ομιλίες έγινε την παραμονή της 28^{ης} Οκτωβρίου 1943 οπότε μετά από πρωτοβουλία του τμήματος ΕΠΟΝ Χατζηκυριάκειου και σε συνεργασία με τα αντίστοιχα τμήματα της Καλλιπόλης, Καστέλας και Κέντρου συγκεντρώθηκαν το βράδυ έξω από τον ιερό ναό της Αγίας Παρασκευής γύρω στα 1.500 παιδιά και νέοι ηλικίας 13-19 ετών πλημμύρισαν την ενορία. Ο κόσμος βγήκε από τα σπίτια του ενώ οι Επονίτες έβγαζαν αντιστασιακούς λόγους και μοίραζαν προκηρύξεις. Στη συνέχεια το συγκεντρωμένο πλήθος κατευθύνθηκε προς την πλατεία Σερφιώτη με συνθήματα υπέρ της αντίστασης. Η πλατεία ήταν κατάμεστη από κόσμο και οργανωμένους Επονίτες που τραγουδούσαν ελασίτικα τραγούδια και φώναζαν αντιστασιακά συνθήματα. Μισή ώρα περίπου διήρκεσε η συγκέντρωση μέχρι που έφτασαν Γερμανικές δυνάμεις με αστυνομικούς ωστόσο το πλήθος διαλύθηκε εγκαίρως αφήνοντας πίσω του μόνο προκηρύξεις.

Στον τομέα δράσης που περιελάμβανε την αναγραφή συνθημάτων σε φυλλάδια ο Σταύρος Καράς (μέλος του τομέα ΕΠΟΝ Χατζηκυριάκειου) έδωσε λύση στο πρόβλημα ανεπαρκούς προμήθειας έντυπου αντιστασιακού υλικού με την κατασκευή ενός πολυγράφου²²⁷. Ο πολύγραφος βρισκόταν στο σπίτι του Β. Βασιλάτου. Η αρχική δυσκολία στον χειρισμό του ξεπεράστηκε και στη συνέχεια τύπωναν 500 με 600 προκηρύξεις την μέρα. Πέρα από το γεγονός ότι έλυσε το πρόβλημα εκτύπωσης των προκηρύξεων, ήταν και εύκολο να καταστραφεί αν παρουσιαζόταν κίνδυνος²²⁸.

Στον τομέα δράσης με συνθήματα στους τοίχους ο Γεώργιος Μπελαβίλας πρότεινε την χρήση πράσινων φύλλων από τα δέντρα που αν τα πίεζες στην παλάμη έβγαζαν

²²⁶ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 35.

²²⁷ Ο πολύγραφος ήταν κατασκευασμένος από επίπεδη σανίδα τυλιγμένη με μάλλινο ύφασμα και από πάνω τούλι. Πάνω σε αυτή τη σανίδα με το ύφασμα και το τούλι τοποθετούσαν ένα κομμάτι χαρτί και πάνω από αυτό μία μεμβράνη πολυγράφου όπου είχε δακτυλογραφηθεί το αντιστασιακό κείμενο. Η μεμβράνη αλειφόταν με μελάνι και πιεζόταν με μπουκάλα πάνω στο χαρτί οπότε και αποτυπωνόταν πάνω του το κείμενο.

²²⁸ Θεοφάνους Κ., ο.π., σελ. 36-38.

πράσινο υγρό με το οποίο μπορούσαν να γράψουν σύντομα συνθήματα στους τοίχους²²⁹.

Στην ένοπλη μορφή δράσης της ΕΠΟΝ Πειραιά συγκαταλέγεται η δράση τμημάτων του Κεντρικού Τομέα που ανέλαβαν να σαμποτάρουν τα οχυρωματικά έργα των Γερμανών στο λόφο και στις πλαγιές του Προφήτη Ηλία το 1943 καθώς και η συμβολή τους στην αποστολή πολεμοφοδίων στους αντάρτες του ΕΛΑΣ όπως και η διάσωση Ελλήνων, Βρετανών και αντιφασιστών Ιταλών.

Στις μαχητικές δράσεις της ΕΠΟΝ εντάσσεται η συμμετοχή των μελών της στις διαδηλώσεις που οργάνωνε το ΕΑΜ. Σε αυτό το πλαίσιο τον Μάρτιο του 1943 όταν είχε προγραμματιστεί διαδήλωση ενάντια στην πολιτική επιστράτευση, μαθητές της Ιωνιδείου βλέποντας από τα παράθυρα του σχολείου τους ότι από το συγκεντρωμένο πλήθος στην πλατεία Κοραή απουσίαζαν κάποιοι Επονίτες, αποφάσισαν να φύγουν από το μάθημα για να καλύψουν τα κενά²³⁰.

Χαρακτηριστική περίπτωση αποφασιστικότητας και μαχητικότητας ήταν και η δράση της 17χρονης Άννας Θωμάκου από το Κερατσίνι που ήταν οργανωμένη στην ΕΠΟΝ Πειραιά και φοιτούσε στο 4^ο Γυμνάσιο Πειραιά. Εκεί μαζί με άλλα μέλη της ΕΠΟΝ Πειραιά ηγήθηκε στην οργάνωση διαδηλώσεων για την βελτίωση των μαθητικών συνθηκών και στις διαδηλώσεις εναντίον των κατακτητών με αποτέλεσμα την αποβολή της. Στο 2^ο Γυμνάσιο Πειραιά όπου εγγράφηκε μετά την αποβολή της, συνέχισε την αντιστασιακή της δραστηριότητα η οποία κίνησε τις υποψίες των Ταγματασφαλιτών. Οι τελευταίοι έβαλαν τον συνεργάτη τους, Νίκο Γιαννάτο, να την παρακολουθεί και την συνέλαβαν στις 11 Μαΐου 1944 οδηγώντας την στα κρατητήρια της οδού Μέρλιν. Εκεί αφού υπέστη φρικτά βασανιστήρια δίχως να προδώσει συναγωνιστές, οδηγήθηκε από τους Γερμανούς σε συνοδεία με τον Ν. Γιαννάτο σε μία ερημιά στην περιοχή του Σκαρामαγκά. Ο Γιαννάτος την πυροβόλησε και πιστεύοντας πως είναι νεκρή την έριξε μέσα σε ένα ξεροπήγαδο όμως η Θωμάκου συνήλθε και άρχισε να καλεί σε βοήθεια οπότε και έγινε αντιληπτή από μία γερμανική περίπολο που την παρέδωσε στην Χωροφυλακή της Ελευσίνας αφού πρώτα η Θωμάκου τους είπε πως τραυματίστηκε από αδέσποτη σφαίρα και έπεσε στο πηγάδι. Οι χωροφύλακες μετέφεραν την 17χρονη που είχε μώλωπες και πληγές σε όλο της σώμα και ένα διαμπερές τραύμα στο λαιμό στο Γενικό Νοσοκομείο

²²⁹ Ιστορικό Αρχείο Ε.Δ.Ι.Α.- Αρχείο Γ. Μπελαβίλα.

²³⁰ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 39-41.

Αμπελοκήπων και από εκεί η Θωμάκου κατόρθωσε να έρθει σε τηλεφωνική επαφή με τη μητέρα της. Όταν η τελευταία πήγε στο νοσοκομείο βρήκε τη Θωμάκου σε άθλια κατάσταση με παραμορφωμένο πρόσωπο και θεώρησε πως ήταν επικίνδυνο να παραμένει στο νοσοκομείο έτσι αποφάσισαν να φύγει την επόμενη κιόλας μέρα όμως το ίδιο βράδυ Γερμανοί εισέβαλλαν στο νοσοκομείο και μετέφεραν την Θωμάκου στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου σε αυστηρή απομόνωση. Τελικά την εκτέλεσαν λίγες μέρες αργότερα, στις 6 Ιουνίου²³¹.

Στη δράση της ΕΠΟΝ με διαβήματα διαμαρτυρίας προς τις δημοτικές Κατοχικές Αρχές για διεκδίκηση συσσιτίων συγκαταλέγεται και η διαδήλωση που οργάνωσε η ΕΠΟΝ του τομέα Κοκκινιάς τον Αύγουστο του 1944 με τη συμμετοχή πολλών Αετόπουλων²³².

Στην τακτική της ΕΠΟΝ για στρατολόγηση νέων μελών μέσω των πνευματικών δραστηριοτήτων και της καλλιέργειας ιδανικών κοινωνικής αλληλεγγύης εντάσσονται οι συγκεντρώσεις μαθητών. Μία τέτοια αντιπροσωπευτική συγκέντρωση ήταν η πρωτοβουλία μαθητών της Ιωνιδείου Σχολής του Πειραιά να διοργανώσει πασχαλινό τραπέζι το 1943 στο κέντρο Κανακάκη που βρισκόταν στην Καστέλα. Μαθητές σε συνεργασία με καθηγητές και γονείς κατόρθωσαν να συγκεντρώσουν σπορέλαιο και πλιγούρι ταΐζοντας 65 παιδιά με χυλό από καλαμποκάλευρο και γλυκό πίτα φτιαγμένο από χαρουπάλευρο και χαρουπόμελο. Η αίθουσα του κέντρου Κανακάκη μετατράπηκε στη συνέχεια από τους μαθητές του Πειραιά σε λέσχη της ΕΠΟΝ. Εκεί συγκεντρώνονταν κρυφά από τους κατακτητές δημιουργώντας βιβλιοθήκη, τραπέζια για πινγκ-πονγκ και επιτραπέζια παιχνίδια. Από τη λέσχη Κανακάκη δεν έλειψε το κουκλοθέατρο που το οργάνωναν οι νεαροί Επονίτες για τη διασκέδαση των αετόπουλων. Τα κείμενα των σκετς στο κουκλοθέατρο γράφονταν από τον Γεράσιμο Σταύρου (που είχε το ψευδώνυμο «Γρηγόρης») ενώ τη μουσική επιμέλεια είχε αναλάβει ο μουσικοσυνθέτης Αλέκος Ξένου που είχε γράψει και τη μουσική για τον ύμνο της ΕΠΟΝ και της ΠΕΕΑ καθώς και τα τραγούδια για τα αετόπουλα²³³.

²³¹ Αρχείο της ΠΕΑΕΑ. Κερατσινίου: Υπόθεση Άννα Θωμάκου-Παυλάκου

²³² Ζορμπαλάς Σ., ο.π., σελ. 115.

²³³ Τα τραγούδια είχαν ως πηγή έμπνευσης τον αγώνα και τα ανδραγαθήματα των αγωνιστών του ΕΛΑΣ και του Άρη Βελουχιώτη. Οι πιο γνωστοί ήρωες στο κουκλοθέατρο ήταν ο Μπάρμπα Γιώργος, αγρότης που παράτησε την γκλίτσα και το ταγάρι για να σηκώσει το τουφέκι και να πολεμήσει στο πλευρό του ΕΛΑΣ ως Καπετάνιος, η θεία Βάβω που ζύμωνε ψωμί για τους αγωνιστές στο Βουνό

Εκτός από την αίθουσα Κανακάκη που είχε μετατραπεί σε λέσχη της ΕΠΟΝ Πειραιά, οι Πειραιώτες Επονίτες συγκεντρώνονταν σε διάφορα σπίτια για να οργανώσουν καλύτερα τη δράση τους και τις κινήσεις τους και να συντονίσουν το αντιστασιακό τους έργο. Ένα από αυτά τα σπίτια όπου το 1943 είχε διοργανωθεί μία συνεδρίαση μελών της ΕΠΟΝ Πειραιά ήταν της Ελένης Αφεντούλη που βρισκόταν επί της οδού Πειραιώς²³⁴.

Το φθινόπωρο του 1943 οι Ταγματασφαλίτες έβαλαν στο στόχαστρό τους τις λέσχες της ΕΠΟΝ στα Ταμπούρια και στην Αγία Σοφία και έβαλαν εναντίον τους με χειροβομβίδες και αυτόματα²³⁵.

Από τους Επονίτες της Ιωνιδείου έχουν διασωθεί τα ονόματα των, Χ. Αρβανιτίδης, Μ. Αργυρόπουλος, Π. Βασιλάτος, Ν. Βλάχος, Δ. Γερασιμάτος, Μ. Γιαννόπουλος, Ν. Καρράς, Α. Λεκκός, Χ. Μάρης, Σ. Παγώνης, Α. Παλαιολόγος, Α. Παπαδάτος, Δ. Σέρβος, Κ. Τελειώνης, Κ. Χατζής και Ι. Ψιρόπουλος.

Από τους καθηγητές της Ιωνιδείου Σχολής που στάθηκαν σύμμαχοι στους μαθητές τους ήταν ο Γ. Κότσιρας, οι γυμναστές Ν. Παινέζης, Μουλάς και Μουτάφης, οι μαθηματικοί Τσόπελας και Παπαϊωάννου, οι φιλόλογοι Κ. Σγουρός και Σιδέρης, ο καθηγητής Θρησκευτικών Παπασωτηρίου καθώς και άλλοι καθηγητές της Ιωνιδείου όπως ο Ξύδης, ο Βούλγαρης, ο Ευφραιμίδης (τα μικρά ονόματα των οποίων δεν αναφέρονται). Ο τελευταίος επειδή γνώριζε γερμανικά αναλάμβανε να καθησυχάζει τους Γερμανούς στρατιώτες όταν έμπαιναν έξαλλοι μέσα στη Σχολή όταν κάποιοι μαθητές τους είχαν φτύσει από την ταρατσα και τους φώναζαν “Wicher” και “Scheisse”, λέγοντάς τους ότι ήταν απλά παιδιά και δεν τους μισούσαν αλλά απλά έπαιζαν²³⁶.

καθώς και η άλλη θέιτσα που έπλεκε ρούχα για τους Ελασίτες. Άλλοι πρωταγωνιστές στο κουκλοθέατρο ήταν ο «Χάνος» και ο «Γαρίδας» που είχαν τη θέση του Συνδέσμου ανάμεσα στα στελέχη του ΕΛΑΣ αλλά και το μικρό αετόπουλο, ο «Φτερωτός» που έτρεχε να ειδοποιήσει τους κατοίκους, άλλοτε χτυπώντας την καμπάνα και άλλοτε με διάφορους συνθηματικούς τρόπους, ότι έρχονταν οι Γερμανοί. Έρχονταν οι Μπουραντάδες. Οι τελευταίοι ήταν το μηχανοκίνητο Ευζωνικό Τάγμα της Αστυνομίας που πήρε το όνομά του από τον αρχηγό του, τον Μπουραντά. Το Τάγμα αυτό δημιουργήθηκε την άνοιξη του 1943 με αστυνομικούς που φορούσαν γερμανικά κράνη σαν αυτά των SS. Σερβός Δ., ο.π., σελ. 37-38, 54-55

²³⁴ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 41-42.

²³⁵ Βαρών Βασάρ Ο., *Η ενηλικίωση μιας γενιάς*, ο.π., σελ. 506.

²³⁶ Σερβός Δ., ο.π., σελ. 37-38, 54-55

3στ) Τα παράνομα τυπογραφεία του ΕΑΜ Πειραιά, περιοδικά και Τύπος της Αντίστασης στον Πειραιά

Αρχικά τα παράνομα τυπογραφεία της αντίστασης που είχαν έδρα στην Αθήνα κάλυπταν και τις ανάγκες του ΕΑΜ Πειραιά. Υπεύθυνοι για την διακίνηση του παράνομου Τύπου της αντίστασης ήταν δύο αγωνιστές, ο Μανώλης Βαφείδης και ο Ν.Μ. του οποίου το όνομα δεν αναφέρεται μετά την επιθυμία του ίδιου να διατηρήσει την ανωνυμία του. Οι δύο αυτοί αγωνιστές ασχολούνταν αποκλειστικά με τη διακίνηση του Τύπου καθώς ο μέγιστος κίνδυνος που διέτρεχαν λόγω της αποστολής τους απέκλειε τη δράση τους σε άλλους τομείς του αντιστασιακού αγώνα. Η διαδικασία μεταφοράς του Τύπου από την Αθήνα στην Κοκκινιά και από εκεί η διάθεση του σε όλο τον Πειραιά ήταν μία δύσκολη υπόθεση. Οι δύο αγωνιστές κατόπιν συνεννοήσεως με τον οδηγό του λεωφορείου που εκτελούσε το δρομολόγιο Αθήνα-Κοκκινιά με αφετηρία στην οδό Μενάνδρου στην Ομόνοια, τοποθετούσαν το δέμα κάτω από το κάθισμα του οδηγού και όταν έφταναν στην Κοκκινιά αφού άδειαζε όλο το λεωφορείο έπαιρναν διακριτικά το δέμα²³⁷.

Το δέμα το έκρυβαν επειδή οι Κατοχικές δυνάμεις έκαναν εφόδους και στα λεωφορεία, όταν όμως τα μπλόκα είχαν αρχίσει να πληθαίνουν γινόταν έλεγχος και στον οδηγό και έτσι δεν ήταν λίγες οι φορές που οι δύο αγωνιστές αναγκάζονταν να μεταφέρουν τον παράνομο Τύπο καλύπτοντας την απόσταση Αθήνα-Κοκκινιά με τα πόδια²³⁸.

Όλη αυτή η δυσκολία και η επικίνδυνη μεταφορά του παράνομου Τύπου τερματίστηκε όταν η οργάνωση αναγκάστηκε να μεταφέρει το τυπογραφείο της από την Αθήνα στην Κοκκινιά εξαιτίας μίας διαταγής των Ιταλών το 1943 να δηλωθούν όλα τα τυπογραφεία που λειτουργούσαν στην Αθήνα. Οι αγωνιστές που ανέλαβαν τη μεταφορά του τυπογραφείου από την Αθήνα στην Κοκκινιά ήταν ο Σίμος Μιχαηλίδης, ο Χάρης Εβρένογλου και ο Μανώλης Παπαδάκης, ο τελευταίος θα αναλάμβανε και την ευθύνη για τη λειτουργία του παράνομου τυπογραφείου μετά τη μεταφορά του στην Κοκκινιά. Το τυπογραφείο μεταφέρθηκε καμουφλαρισμένο με φορτηγό στο σπίτι του Μανώλη και της γυναίκας του, Ελένη Παπαδάκη στην οδό Αιτωλικού 2 και Τζαβέλα. Το τυπογραφείο κρύφτηκε σε μία καταπακτή αφού

²³⁷ Δήμος Νίκαιας, ο.π., σελ. 23.

²³⁸ Μιχαηλίδης Σ., (1984), *Το ΕΑΜ Κοκκινιάς*, ο.π., σελ. 46-47.

έσκαψαν όλη την κουζίνα και πάνω από την καταπακτή τοποθέτησαν κάρβουνα. Μάλιστα έφτιαξαν και εσωτερική κρύπτη από το τζάκι για να είναι προσβάσιμο αλλά και για να περάσουν ρεύμα και αεραγωγούς. Όταν το τυπογραφείο αυτό δούλευε πρωί-βράδυ για να τυπώσει την «Ελεύθερη Ελλάδα», τις προκηρύξεις, τα τρικ και το υπόλοιπο αντιστασιακό υλικό εκτός από τον Μανώλη και την Ελένη Παπαδάκη βοήθησαν και οι Νικόλαος Τσακίρης και Λευτέρης Νικηταράς, κουνιάδος του Μ. Παπαδάκη. Ό,τι τυπωνόταν στο τυπογραφείο από τον Μανώλη Παπαδάκη μεταφερόταν στον σπίτι της οικογένειας Μουτσάτσου στον Πειραιά και από εκεί διοχετευόταν σε όλους τους τομείς του ΕΑΜ Πειραιά. Το τυπογραφείο της Κοκκινιάς άρχισε να λειτουργεί την άνοιξη του 1943 και συνέχισε κανονικά μέχρι την Απελευθέρωση.

Την ίδια περίοδο, το 1943 υπήρχε ένα ακόμα παράνομο τυπογραφείο του Κ.Κ.Ε. στην περιοχή Άσπρα Χώματα(συνοικία της Κοκκινιάς) με υπεύθυνο λειτουργίας τον Παναγιώτη Τιμογιαννάκη καλά κρυμμένο μέσα σ' ένα ξεροπήγαδο στην αυλή του σπιτιού των αδελφών Γιώργου και Δέσποινας Σούραλη. Αυτό το τυπογραφείο λειτούργησε μέχρι και την περίοδο του εμφυλίου οπότε και ανακαλύφθηκε από την Ασφάλεια²³⁹.

Βέβαια για τις ανάγκες του αγώνα λειτουργούσαν διάσπαρτα στον Πειραιά διάφορα μικρά τυπογραφεία όπως αυτό του Γ. Κανέλλου ήδη από το 1942 σε ένα υπόγειο κάτω από τον κινηματογράφο Χάι-Λάιφ. Ακόμα και μετά τη μεταφορά του τυπογραφείου από την Αθήνα στην Κοκκινιά, το τυπογραφείο του Κανέλου συνέχισε να χρησιμοποιείται για την κοπή του χαρτιού σε διάφορα μεγέθη, δυνατότητα που δεν πρόσφερε το τυπογραφείο της Κοκκινιάς. Από εκεί το κομμένο χαρτί μεταφερόταν με ένα καροτσάκι από τον Μ. Παπαδάκη -που έβαζε και το γιό του (6 ετών) μέσα στο καρότσι για να μην κινεί υποψίες όταν θα πέρναγε μπροστά από τους Γερμανούς στην οδό Καραϊσκού στον Πειραιά- και μεταφερόταν στην Κοκκινιά. Όταν ο Θ. Κανέλλος ανέλαβε υπεύθυνη θέση στην οργάνωση, για να μην κινούν υποψίες εγκατέλειψαν το τυπογραφείο του αδελφού του και αντί αυτού χρησιμοποιούσαν για την κοπή και την εκτύπωση του χαρτιού, το τυπογραφείο του αγωνιστή Αντώνη Καραμούζη που βρισκόταν επί της οδού Κολοκοτρώνη στον Πειραιά.

Η προμήθεια του χαρτιού γινόταν από το κατάστημα χονδρικής πώλησης χαρτιού και χαρτονιού του Διονυσόπουλου στην Αθήνα στην πλατεία Κλαυθμώνος και από

²³⁹ Δήμος Νίκαιας, ο.π., σελ. 23.

εκεί μεταφερόταν με σούστα στην Κοκκινιά από τον Μ. Παπαδάκη που άλλοτε συνοδευόταν και από τον Σίμο Μιχαηλίδη²⁴⁰.

Στην περιοχή Άσπρα Χώματα υπήρχε και ένα δεύτερο τυπογραφείο της αντίστασης και άνηκε στην ΕΠΟΝ Πειραιά. Αυτό ήταν εγκατεστημένο σε μία παλιά μονοκατοικία που ανήκε στον Γεώργιο Δράκο. Εκεί είχε δημιουργηθεί μία ειδική κρύπτη που οδηγούσε σε ένα μικρό δωμάτιο ειδικά κατασκευασμένο μετά από βαθύ σκάψιμο κάτω από τα θεμέλια του σπιτιού. Την λειτουργία του τυπογραφείου είχε αναλάβει ο αγωνιστής «Αρίστος» (το όνομά του δεν αναφέρεται) που είχε δεχθεί να κλειστεί εκεί μέσα, να αποκοπεί από συγγενείς και φίλους και γενικότερα από τον κόσμο και να βγει από εκεί όταν πια όλα θα είχαν τελειώσει σε χρόνο άγνωστο²⁴¹.

Μέχρι τον Οκτώβριο του 1944 στον Πειραιά κυκλοφορούσαν παράνομες εφημερίδες πολυγραφημένες ή τυπωμένες σε χειροκίνητα πιεστήρια ή τυπογραφεία. Οι εφημερίδες που απευθύνονταν στους εργαζόμενους ήταν,

Η εφημερίδα «Αγωνιστής» που κυκλοφορούσε το 1943 στο εργοστάσιο Λιπασμάτων της Δραπετσώνας και την ευθύνη της έκδοσής της είχε η τοπική οργάνωση του Κ.Κ.Ε.

Ο «Εργάτης της Θάλασσας» που κυκλοφορούσε από τους ναυτεργάτες του Πειραιά και αυτή το 1943.

Ο «Εργάτης Μετάλλου» κυκλοφορούσε το 1943 από τους μεταλλουργούς του Πειραιά.

Ο «Εργάτης» που εκδιδόταν από τους εργαζόμενους στους κλάδους της υφαντουργίας και του καπνού κατά το έτος 1943.

Ο «Σιδηροδρομικός Αγώνας» και ο «Μηχανοδηγός» που εκδίδονταν από το εργατοϋπαλληλικό προσωπικό των ΣΕΚ (Σιδηρόδρομοι Ελληνικού Κράτους) και του ΣΠΑΠ (Σιδηρόδρομος Πειραιώς Αθηνών και Πελοποννήσου)²⁴².

Οι εφημερίδες που κυκλοφόρησαν το 1943 ήταν η σατυρική εφημερίδα «Μπόμπα» που την επιμέλεια των άρθρων της είχε ο Μηνάς Λαμπρινίδης ενώ το ίδιο έτος η τοπική οργάνωση του Κ.Κ.Ε. στην Κοκκινιά επανέκδωσε την εβδομαδιαία εφημερίδα «Η Κοκκινιά μας» με μεγάλο για την εποχή εκείνη τιράζ. Οι εφημερίδες

²⁴⁰ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ. 116-118.

²⁴¹ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 43-44.

²⁴² Καραμήτσος Ι., «Περιοδικά Νέων στον Πειραιά στα χρόνια της Κατοχής», άρθρο στην εφημερίδα *Φωνή του Πειραιώς*, φύλλο 17.03.1948.

«Κορυδαλλός» που κυκλοφόρησε το 1943 και «Πειραιϊκό Μέλλον» το 1944 του νικαιώτη ποιητή Παναγιώτη Τσουτάκου, οι «Φίλοι της Αλληλεγγύης» που κυκλοφόρησε τον Ιανουάριο του 1943 και την έκδοσή της είχε αναλάβει το γυναικείο τμήμα του ΕΑΜ Πειραιά, ο «Λυτρωμός» που ήταν έντυπο της Κομματικής Οργάνωσης του Κ.Κ.Ε. του Πειραιά²⁴³.

Τα έντυπα των Νέων που κυκλοφόρησαν στον Πειραιά ξεκίνησαν στις 25 Ιανουαρίου 1943 με την παράνομη εφημερίδα «Για τη Λευτεριά» σε περιορισμένο αριθμό αντιτύπων με ευθύνη της Επιτροπής Πόλης Νέων του ΕΑΜ Πειραιά και λίγο αργότερα, στις 5 Φεβρουαρίου 1943 κυκλοφόρησε το δεύτερο και τελευταίο φύλλο της με κύριο άρθρο, «Η Ενότητα της Νεολαίας». Η εφημερίδα αυτή τυπωνόταν σε ένα παράνομο τυπογραφείο που βρισκόταν σε ένα υπόγειο καταφύγιο στην Κοκκινιά.

Με την ίδρυση της ΕΠΟΝ, κυκλοφόρησε και η «Νέα Γενιά», η εφημερίδα του Κεντρικού Συμβουλίου της. Το πρώτο φύλλο της κυκλοφόρησε τον Μάρτιο του 1943 και μέχρι την άνοιξη του επόμενου έτους είχε δημοσιεύσει 29 παράνομα φύλλα με μέσο όρο 5.000 αντίτυπα. Τα επόμενα φύλλα κυκλοφόρησαν στην Ελεύθερη Ελλάδα όπου και μεταφέρθηκε το Προεδρείο της ΕΠΟΝ ενώ το 39^ο φύλλο κυκλοφόρησε στην απελευθερωμένη πλέον Αθήνα, τον Νοέμβριο του 1944²⁴⁴.

Την ευθύνη της έκδοσής της «Νέας Γενιάς» είχε αρχικά η Ηλέκτρα Αποστόλου που υπέγραφε τα άρθρα της με το δημοσιογραφικό ψευδώνυμο «Λεύτερη Νέα» που παραπέμπει στην αντιστασιακή οργάνωση «Λεύτερη Νέα» της οποίας ήταν καθοδηγήτρια ενώ την άνοιξη του 1944 την ευθύνη της έκδοσής της ανέλαβε ο Σταύρος Ζορμπαλάς²⁴⁵.

Στα φύλλα της, εκτός από τους Επονίτες, συνέβαλαν και συνεργάστηκαν στην αρθρογραφία οι καθηγητές Πανεπιστημίου, Α. Σβώλος, Π. Κόκκαλης και Γ. Γεωργαλάς, οι παιδαγωγοί Κ. Σωτηρίου και Ρ. Ιμβριώτη, οι συγγραφείς και ποιητές Γ. Ρίτσος, Τ. Λειβαδίτης, Θ. Κορνάρος, Β. Ρώτας, Σ. Σκίπης, Μ. Λουντέμης, Γ. Καζαντζάκη και η Έλλη Αλεξίου, οι ζωγράφοι Ηλίας Φέρτης και Ν. Καστανάκης, οι

²⁴³ Χατζημανωλάκης Ι., (1973), *Το Χρονικό της Πειραιϊκής Πνευματικής Ζωής (1835-1973)*, ο.π., σελ. 154.

²⁴⁴ Βαρών Βασάρ Ο., (1987), *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1941-1945) καταγραφή*, τόμος 1^{ος}, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σελ. 75-80, 297.

²⁴⁵ Γενικά Αρχεία του Κράτους, Δωρεά από το Προσωπικό Αρχείο του Ηρακλή Πετιμεζά, κ. 52, τ.χ. 1

ευθυμογράφοι Δ. Ψαθάς και Α. Γιαλαμάς καθώς και πολλοί άλλοι εκπρόσωποι των γραμμάτων και των τεχνών²⁴⁶.

Τα «Μαθητικά Νιάτα» ήταν το περιοδικό που έβγαζαν οι Επονίτες του Α΄ Γυμνασίου Πειραιά και αποτέλεσε πόλο έλξης του μαθητικού κόσμου του Πειραιά καθώς και το επίκεντρο και το σημείο αναφοράς για την διοργάνωση μίας σειράς πολιτιστικών εκδηλώσεων. Σε αυτό αρθρογραφούσε και ο Θεόδωρος Παντελίδης που μετά από επαφές του με Πανεπιστημιακούς καθηγητές συμφώνησαν να συμμετέχουν στις πολιτιστικές εκδηλώσεις που διοργάνωνε το περιοδικό²⁴⁷.

Άλλα λογοτεχνικά περιοδικά ήταν η «Νεοελληνική Μούσα» που την διεύθυνσή της είχε αναλάβει ο Νίκος Καθρέπτης και την επιμελητεία των άρθρων της ο Στέλιος Παναγιωτόπουλος (το ψευδώνυμο του Στέλιου Γεράνη) που κυκλοφόρησε τέσσερα τεύχη από τον Ιανουάριο μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1943 με άγνωστο αριθμό αντιτύπων. Το λογοτεχνικό αυτό περιοδικό συνδεόταν με την αντίσταση και το ΕΑΜ για αυτό το λόγο άλλωστε οι εκδότες του υπέστησαν πολλές διώξεις από τους κατακτητές. Παρόλα αυτά κατόρθωσαν με διάφορους τρόπους να ξεγελούν τις Κατοχικές Αρχές και να δημοσιεύουν άρθρα και κείμενα με εμφανές ή υπονοούμενο αντιστασιακό περιεχόμενο. Τα γραφεία του περιοδικού βρίσκονταν στη οδό Βιτωλίων 12 στον Πειραιά.²⁴⁸ Το «Ξεκίνημα» τον Μάιο του 1944 που την ευθύνη της έκδοσής του είχε ο Μανώλης Ρούνης με συνεργάτη τον δημοσιογράφο Π. Κρινάκο και κυκλοφόρησε δύο τεύχη με άγνωστο αριθμό αντιτύπων, το «Γλυκοχάραμα» του Γ. Νικολακάκου το ίδιο έτος, τα «Χαρούμενα Παιδιά» το 1944 της Φιλικής Εταιρείας Νέων και για μικρό χρονικό διάστημα το 1944 οι «Μαθητικές Ακτίνες» με υπεύθυνους τους Θ. Καββαδία, Διονύση Βαρόνο και Γ. Αναστασόπουλο που ήταν μαθητές της Ιωνιδείου Σχολής στον Πειραιά²⁴⁹.

Η «Νέα Αυγή» ή «Νέα Αβγή» διευθυνόταν από μία τριμελή επιτροπή που την αποτελούσαν ο Κώστας Νικηράτος (το ψευδώνυμο του Νίκου Χατζηδουλή), ο Κώστας Έλατος (το ψευδώνυμο του Κώστα Θεοφάνους) και ο Φραγκίσκος Επιτρόπουλος. Συνολικά κυκλοφόρησε τέσσερα τεύχη κατά το έτος 1943 με 500

²⁴⁶ Ζορμπαλάς Σ., ο.π., σελ. 178.

²⁴⁷ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 42.

²⁴⁸ Βαρών Βασάρ Ο., *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1941-1945)*, ο.π., σελ. 299-303.

²⁴⁹ Καραμήτσος Ι., «Περιοδικά Νέων στον Πειραιά στα χρόνια της Κατοχής», άρθρο στην εφημερίδα *Φωνή του Πειραιώς*, φύλλο 17.03.1948.

αντίτυπα. Το περιοδικό αυτό όπως και τα προηγούμενα είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα της πνευματικής άνθησης που επιτελέστηκε στον Πειραιά κατά τη διάρκεια της Κατοχικής περιόδου και συνδεόταν με την εαμική καθοδήγηση. Το τυπογραφείο της βρισκόταν στην οδό Νοταρά 63 στον Πειραιά.

Το λογοτεχνικό - φιλολογικό περιοδικό «Αργώ» με διευθυντή και αρχισυντάκτη τον Μηνά Ματσάκη και συνεργάτη τον Σωτήρη Λεωνιδάκη (ψευδώνυμο του Αλέξη Πάρνη) που κυκλοφόρησε δώδεκα τεύχη από το τέλος του 1942 μέχρι το τέλος του 1943 με άγνωστο αριθμό αντιτύπων. Το τυπογραφείο της ήταν στην οδό Υψηλάντου 166 στον Πειραιά.

Το περιοδικό «Νεότης» με διευθυντή τον Νίκο Πάγκο που κυκλοφόρησε έξι τεύχη από την άνοιξη του 1943 ως το φθινόπωρο του ίδιου έτους με άγνωστο αριθμό αντιτύπων. Το τυπογραφείο βρισκόταν στην οδό Φιλικής Εταιρείας 1 στον Πειραιά.

Τα περιοδικά «Αργώ» και «Νεότης» δεν σχετίζονταν με την αντίσταση ούτε βέβαια συμμετείχαν με άρθρα τους στην καλλιέργεια αντιστασιακού πνεύματος ούτε καταφέρονταν κατά των κατακτητών²⁵⁰. Άλλωστε ο διευθυντής του περιοδικού «Νεότης», ο Νίκος Πάγκος, ήταν τραυματίας του Αλβανικού Μετώπου και έκανε θεραπείες σε νοσοκομεία στην Αθήνα όπου και παρακολουθούσε και κατέδιδε στην Ειδική Ασφάλεια όσους αντιστασιακούς νοσηλεύονταν σε αυτά²⁵¹.

Με εξαίρεση λοιπόν τα δύο πρώτα τεύχη του περιοδικού αυτού που κυκλοφόρησαν την άνοιξη του 1943 και την επιμέλειά τους είχαν αναλάβει ο Κ. Έλατος και ο Κ. Νικηράτος, η ύλη του περιοδικού αυτού ποτέ δεν περιέλαβε άρθρα αντιστασιακών ή άρθρα υπέρ της αντίστασης. Βέβαια στα δύο πρώτα τεύχη ο Ν. Πάγκος δεν είχε καταλάβει το ρόλο των Κ. Έλατου και Κ. Νικηράτου που ήταν η συγκέντρωση της νεολαίας στην ΕΠΟΝ και στρατολόγηση νέων μελών σε αυτή την οργάνωση, όταν όμως το συνειδητοποίησε οι αντιστασιακοί αρθρογράφοι θα καταδίδονταν και θα συλλαμβάνονταν αν δεν είχε προλάβει να τους προειδοποιήσει η σύντροφος του Ν. Πάγκου, η Τζένη (το όνομά της δεν αναφέρεται) για να εξαφανιστούν. Το περιοδικό «Νεότης» συνέχισε την έκδοσή του με επιμελητή άρθρων τον Σάββα Αυγερινό²⁵².

Αντίθετα με τα περιοδικά «Νεότης» και «Αργώ», τα περιοδικά «Νεοελληνική Μούσα» και «Νέα Αυγή» ή «Νέα Αβγή» συνδέονταν με την αντίσταση και

²⁵⁰ Βαρών Βασάρ Ο., *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1941-1945)*, ο.π., σελ. 321-324.

²⁵¹ Ο Ν. Πάγκος εκτελέστηκε το 1944 από την ΟΠΛΑ. Προσωπική συνέντευξη με τον Τ. Μπενά στις 16/09/2011.

²⁵² Βαρών Βασάρ Ο., *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1941-1945)*, ο.π., σελ. 29-33, 113-116.

κατευθύνονταν από αυτή για αυτό το λόγο άλλωστε αντιμετώπισαν διώξεις, κυνηγητό και διάφορες περιπέτειες ενώ οι διευθυντές τους και οι επιμελητές των άρθρων τους βρίσκονταν συχνά στο στόχαστρο των κατακτητών και των οργάνων τους καθώς και της Ειδικής Ασφάλειας. Παρόλη όμως την ταλαιπωρία τους, τις συχνές ανακρίσεις και τη λογοκρισία που είχαν να αντιμετωπίσουν, κατόρθωσαν να ξεγελούν τους αντιπάλους τους με διάφορους τρόπους και τεχνάσματα όπως με τη δημοσίευση λογοτεχνικών κειμένων που έμμεσα και με υπονοούμενα πρόβαλλαν το αντιστασιακό τους νόημα. Ήταν μία καθημερινή πάλη, ένα παιχνίδι λόγου και μέσων έκφρασης που παρόλα αυτά ανταποκρινόταν στο στόχο του, δηλαδή περνούσε αντιστασιακά μηνύματα, έδινε θάρρος στους νέους να συνεχίσουν τον αγώνα και καλλιεργούσε την ελπίδα για τη νίκη.

Τα περιοδικά «Αργώ», «Νεότης», «Νεοελληνική Μούσα», «Νέα Αυγή» ή «Νέα Αβγή» κυκλοφόρησαν μέχρι και τον συμμαχικό βομβαρδισμό του Ιανουαρίου 1944 οπότε και διακόπηκε η κυκλοφορία τους²⁵³.

Το μοναδικό πειραϊκό περιοδικό που συνέχισε να κυκλοφορεί και μετά τον βομβαρδισμό ήταν τα «Πειραϊκά Γράμματα». Πριν τον βομβαρδισμό είχε διευθυντή τον Κλέαρχο Μιμικό και την Ισιδώρα Καμαρινέα και κυκλοφορούσε νόμιμα. Τον Ιούλιο του 1943 άλλαξε ονομασία και καλούνταν «Γράμματα» ενώ παράλληλα άλλαξε και έδρα και μεταφέρθηκε από τον Πειραιά στην Αθήνα με διευθυντή μόνο τον Κ. Μιμικό²⁵⁴.

Τα άρθρα που δημοσιεύονταν στο περιοδικό αυτό χαρακτηρίζονταν από την καλλιέργεια του αντιστασιακού πνεύματος. Πολλά είναι τα παραδείγματα που επιβεβαιώνουν τον αντιστασιακό χαρακτήρα του περιοδικού. Τον Μάρτιο του 1943 ο Ρήγας Γκόλφης δημοσίευσε σε αυτό ένα ποίημα που εξυμνούσε τους αγώνες του ελληνικού έθνους. Πολλοί στοχασμοί, μελέτες και ποιήματα των Θ. Μουστοξύδη, Ρ. Καρθαίου, Γ. Λαμπελέτ και άλλων κατά το έτος 1944 μεταφέρουν όλη την τρομοκρατία των κατακτητών και δίνουν δύναμη για τη συνέχιση του αγώνα. Επίσης η δημοσίευση μέρους του ιστορικού μυθιστορήματος «Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ» το Α. Τερζάκη που και αυτό με τη σειρά του περνούσε αντιστασιακά μηνύματα²⁵⁵.

²⁵³ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 56-57.

²⁵⁴ Αλεξίου Ε., (1962), «Οι συγγραφείς στην Αντίσταση», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. Νοέμβριος

²⁵⁵ Κοΐνης Π., (1962), «Η αντίσταση με νόμιμα μέσα», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 87-88

Επίσης ο Ευάγγελος Κριτσίκης, γραμματέας της ΕΠΟΝ Σαλαμίνας, σε συνεργασία με τον Κ. Θεοφάνους και τον Σ. Γεράνη κυκλοφόρησαν το 1943 το περιοδικό «Σαλαμίνα»²⁵⁶.

Η χειρόγραφη εφημερίδα «Πυρσός» που κυκλοφόρησε το έτος 1942 γύρω στα τέσσερα με πέντε τεύχη με εκδότη, συντάκτη, τυπογράφο και διανομέα ένα πρόσωπο, τον Γιάννη Καραμήτσο που αργότερα ασχολήθηκε επαγγελματικά με την δημοσιογραφία. Η εφημερίδα αυτή²⁵⁷ ήταν ένα έντυπο με αρθρογραφία της επικαιρότητας που τοποθετούνταν ξεκάθαρα κατά των κατακτητών, κατά των Βουλγάρων και των ωμοτήτων τους, κατά της γερμανικής επιστράτευσης και υπέρ της αντιστασιακής δράσης. Το περιεχόμενο των άρθρων της βασιζόταν σε πληροφορίες από πηγές εσωτερικού ή από ξένες εκπομπές και παράνομες ραδιοφωνικές αναμεταδώσεις. Μοιραζόταν από πόρτα σε πόρτα μετά τη λήξη του επιτρεπόμενου ωραρίου κυκλοφορίας ενώ σταμάτησε την έκδοσή του γιατί από λάθος μοιράστηκε και σε σπίτια που είχαν επιτάξει και διέμεναν Γερμανοί.²⁵⁸

Επίσης στον Πειραιά το 1943 κυκλοφόρησε και η πολυγραφημένη εφημερίδα «ΡΑΔΙΟ ΕΠΟΝ» που την επιμέλεια των άρθρων της είχε ο δημοσιογράφος Τάσος Δήμιον, η παράνομη εφημερίδα «Εξόρμηση» που την ευθύνη της έκδοσής της είχε η Οικονομική Επιτροπή της ΕΠΟΝ Πειραιά, οι «Πρωτοπόροι» και ο «Τεχνικός Παλμός», παράνομες εφημερίδες με άγνωστο αριθμό αντιτύπων που ανήκαν στον εργατικό τομέα της ΕΠΟΝ Πειραιά, καθώς και το μηνιαίο περιοδικό του τομεακού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ Κοκκινιάς, η «Πρόοδος»²⁵⁹.

Επίσης οι μαθητές της Ιωνιδείου είχαν αναλάβει την έκδοση μίας χειρόγραφης και αυτοσχέδιας μικρής εφημερίδας με τίτλο «Μαθητική Πένα» που ήταν το κύριο εκπολιτιστικό και αντιστασιακό έντυπο της Ιωνιδείου Σχολής που στόχο είχε την ψυχολογική υποστήριξη των μαθητών και την ενίσχυση της αντιστασιακής δράσης. Την ευθύνη έκδοσης της «Μαθητικής Πέννας» είχε αναλάβει ο Επονίτης μαθητής της

²⁵⁶ Σερβός Δ., ο.π., σελ. 50.

²⁵⁷ Η έκδοση αντιτύπων του «Πυρσού» γινόταν με βάση τον καολίνη, μία πηχτή ύλη που τοποθετούνταν σε ένα μικρό ταψί σε σχήμα κόλλας διαγωνισμού. Το κείμενο είχε γραφτεί με μελάνη σε κόλλα που στη συνέχεια τη τοποθετούσαν πάνω στην καολίνη για πέντε με δέκα λεπτά μέχρι να απορροφηθεί και μετά κάθε φύλλο που περνούσε πάνω από την καολίνη τυπωνόταν με το κείμενο. Αυτό αρκούσε για 100-150 αντίτυπα γιατί στα επόμενα αντίτυπα γινόταν θαμπή η τύπωση

²⁵⁸ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 57.

²⁵⁹ Βαρών Βασάρ Ο., *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1941-1945)*, ο.π., σελ. 153-154, 355, 580-582.

Ιωνιδείου, Χάρης Χατζησάββας, που είχε εγκαταστήσει στο σπίτι του στην οδό Σανταρόζα στην Πλατεία Αλεξάνδρας την έδρα της εφημερίδας²⁶⁰.

²⁶⁰ Σερβός Δ., ο.π., σελ. 38.

Κεφάλαιο 4°

Ο ΕΛΑΣ Πειραιά

Ο επιτελικός αξιωματικός του Α΄ Σώματος του ΕΛΑΣ στην Αθήνα, Βασίλης Κουζινόπουλος τον Μάρτιο του 1942 έλαβε από την Κομματική Οργάνωση του Πειραιά (ΚΟΠ) την εντολή σχηματισμού ένοπλου στρατού στην πόλη. Ο Κουζινόπουλος άρχισε τις επαφές με την Κεντρική Επιτροπή του ΕΛΑΣ και προχώρησε στην συγκρότηση ένοπλων μονάδων τέλος του μήνα²⁶¹.

Η Διοίκηση του πρώτου τομέα ΕΛΑΣ Πειραιά συγκροτήθηκε ως εξής, ο μόνιμος υπολοχαγός Πεζικού και απόφοιτος της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων, Αλέκος Μανωλάκος ανέλαβε στρατιωτικός επίτροπος του ΕΛΑΣ Πειραιά μέχρι το 1943 που έφυγε για το Βουνό, ο έφεδρος αξιωματικός και στέλεχος του Κ.Κ.Ε., Νίκανδρος Κεπέσης ορίστηκε καπετάνιος του ΕΛΑΣ Πειραιά και ο Ν. Ευθυμίου ανέλαβε τη διαφώτιση²⁶². Στο αρχικό στάδιο ο ΕΛΑΣ Πειραιά στηριζόταν σε πολιτικά στελέχη και σε οργανωμένους κομμουνιστές.

Τον Απρίλιο του 1942 πραγματοποιήθηκε συνεδρίαση των στρατιωτικών στελεχών του ΕΛΑΣ Πειραιά στην Αθήνα σε ένα κτίριο στην οδό Φειδίου με θέμα την καλύτερη οργάνωση του ΕΛΑΣ Πειραιά. Σ' αυτή συμμετείχαν ο έφεδρος υπολοχαγός Πεζικού και πολεμιστής του αλβανικού μετώπου, Πέτρος Ευσταθόπουλος, ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ, Νίκανδρος Κεπέσης, ο στρατιωτικός επίτροπος του ΕΛΑΣ Πειραιά, Α. Μανωλάκος και ο συνταγματάρχης Ν. Παπασταματιάδης από την Κεντρική Επιτροπή του ΕΛΑΣ. Αποφασίστηκε να συγκροτηθούν τρία τάγματα των δύο ή τριών λόχων προκειμένου ο ΕΛΑΣ Πειραιά να οργανωθεί αποτελεσματικότερα και να αναπτυχθεί συντομότερα. Σύμφωνα με τις αποφάσεις που πάρθηκαν από τους συμμετέχοντες στην συνεδρίαση αυτή, ο ΕΛΑΣ Πειραιά θα οργανωνόταν σε τρία Τάγματα, το Τάγμα της Κοκκινιάς με προσωρινό στρατιωτικό διοικητή τον λοχαγό της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων, Ηλιάδη Στυλιανό, το Τάγμα στο Κέντρο του Πειραιά (Πασαλιμάνι, Πειραιϊκή, Άγιος Βασίλειος, Καστέλα) με προσωρινό στρατιωτικό διοικητή τον λοχαγό Μονιάκη Ευάγγελο και το Τάγμα των Συνοικιών

²⁶¹ Κουζινόπουλος Β., (Ιούλης-Αύγουστος- Σεπτέμβρης, 1985), «Σχετικά με τον ΕΛΑΣ Πειραιά», Αθήνα: περιοδικό *Εθνικής Αντίστασης*, τεύχος 47, σελ. 21-22.

²⁶² Κεπέσης Ν., (1988), *Ο Πειραιάς στην Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα: το βιβλίο εκδόθηκε με τη συμβολή του Συνδέσμου Δήμων περιοχών Πειραιά και Δυτικής Αττικής, σελ.119-120.

Αγία Σοφία, Ταμπούρια, Κερατσίνι, Δραπετσώνα με προσωρινό στρατιωτικό διοικητή τον υπολοχαγό Πέτρο Ευσταθόπουλο.

Όλα αυτά τα Τάγματα συγκρότησαν το Σύνταγμα του ΕΛΑΣ Πειραιά που είχε προσωρινό στρατιωτικό διοικητή τον λοχαγό πεζικού, Κορνηλάκη Βασίλειο.

Κάθε Τάγμα αποτελούνταν λοιπόν από δύο με τρεις λόχους που έπαιρναν την ονομασία τους από την συνοικία στην οποία συγκροτούνταν.

Αρχικά λοιπόν, το 1942, το Τάγμα της Κοκκινιάς αποτελούνταν από δύο λόχους με διοικητές τους εφέδρους αξιωματικούς και αδέρφια Λάλο και Μίμη Θηριώτη, το Τάγμα του Κέντρου του Πειραιά από δύο λόχους με στρατιωτικούς διοικητές τους εφέδρους Σωτηριάδη Γεώργιο και Ευθυμίου Νικόλαο ενώ το Τάγμα της Αγίας, Σοφίας, Κερατσινίου, Ταμπουρίων και Δραπετσώνας αποτελούνταν από ένα λόχο με στρατιωτικό διοικητή τον έφεδρο αξιωματικό Μιλτιάδη Τσανάκα²⁶³.

Στο αρχικό διάστημα της ίδρυσής του ο ΕΛΑΣ Πειραιά είχε να αντιμετωπίσει βασικά προβλήματα όπως η έλλειψη όπλων και πυρομαχικών, ο μικρός αριθμός ανταρτών του ένοπλου ΕΛΑΣ και η ελλιπής εκπαίδευση τους.

Το ζήτημα της ελλιπούς εκπαίδευσης εξακολουθούσε να προβληματίζει τα στελέχη του ΕΛΑΣ ακόμα και μετά την πάροδο περίπου ενός χρόνου. Όταν ο λοχαγός Σωτήρης Κύβελος ανέλαβε την στρατιωτική οργάνωση του 1^{ου} Τάγματος Κοκκινιάς τον Νοέμβριο του 1943, περιέγραψε τους άνδρες του ΕΛΑΣ ως ενθουσιώδεις και πατριώτες άλλα άπειρους στρατιωτικά²⁶⁴.

Το πρόβλημα του οπλισμού ήταν οξύ. Ο αρχικός οπλισμός που διέθετε ο ΕΛΑΣ Πειραιά, συγκεντρωμένος από στελέχη του Κ.Κ.Ε. και από φίλους και οπαδούς της αντίστασης ήταν λίγα πιστόλια με σφαίρες, ακόμα λιγότερα τουφέκια, μερικές χειροβομβίδες και ένα πολυβόλο Χότσκις.

Ένα επιπλέον πρόβλημα ήταν και η δυσκολία να κρατηθεί μυστική η ταυτότητα των αγωνιστών του ΕΛΑΣ, να βρεθούν καταφύγια αλλά και να συντηρηθούν οι αγωνιστές.

Επίσης οι μόνιμοι αξιωματικοί-μέλη του ΕΛΑΣ- που είχαν αναλάβει να εκπαιδεύσουν τους αγωνιστές του ΕΛΑΣ διακινδύνευαν τουλάχιστον τον μισθό τους

²⁶³ Κουζινόπουλος Β., ο.π., σελ. 21-22.

²⁶⁴ Αρχείο ΠΕΑΕΑ Κοκκινιάς, Μαγνητοφωνημένη Συνέντευξη του Σ. Κύβελου, στρατιωτικού διοικητή του 1^{ου} Τάγματος Κοκκινιάς

που εξακολουθούσαν να παίρνουν από το κράτος, αν γινόταν αντιληπτή αυτή η συμβολή τους²⁶⁵.

Παρά όμως τις παραπάνω δυσκολίες, η ανάπτυξη του ΕΛΑΣ Πειραιά ακολούθησε σταθερή ανοδική πορεία με αποτέλεσμα ο ΕΛΑΣ να αριθμεί 5.000 μαχητές μετά την πάροδο ενός χρόνου, το 1943.

Πολλά στελέχη του ΕΑΜ Πειραιά μετατάχθηκαν για να στελεχώσουν τις νεοσύστατες μαχητικές μονάδες του ΕΛΑΣ Πειραιά. Μία από τις ένοπλες μονάδες του Πειραιά που ξεχώρισαν ήταν ο Πρώτος Λόχος στον Κεντρικό Πειραιά που πήρε την ονομασία «Πρότυπος» εξαιτίας της αποτελεσματικής του δράσης. Ήταν η μοναδική από τις μονάδες που δρούσαν στον Πειραιά που δεν είχε καμία απώλεια αγωνιστών σε όλη τη διάρκεια της Κατοχικής περιόδου παρόλο που το πεδίο δράσης της ήταν υπό την φρούρηση ισχυρών Κατοχικών δυνάμεων. Στρατιωτικός διοικητής του Πρότυπου Λόχου, ήταν ο Πέτρος Ευσταθόπουλος (που είχε αναλάβει προσωρινά και την στρατιωτική διοίκηση του Τάγματος των Συνοικιών), πρώτος πολιτικός καπετάνιος ήταν ο Χρήστος Μαντούδης και Β' καπετάνιος ο Κώστας Θεοφάνους.

Ο Πρότυπος Λόχος κάλυπτε με τη δράση του τις περιοχές του Κεντρικού Πειραιά (Δημοτικό Θέατρο, Πασαλιμάνι), εκεί ξεχώρισαν για τη δράση τους οι αγωνιστές Αντώνης Κακλαμάνος, Νίκος Τραϊφόρος, Κώστας Θεοδώρου και Νικηφόρος Σπηλιωτόπουλος, την περιοχή του Προφήτη Ηλία με πολιτικό υπεύθυνο τον Γ. Καραμήτρο, την περιοχή των Καμινίων με στρατιωτικό υπεύθυνο τον Αντώνη Χατζηαθανασίου και τον Θεόδωρο Ζωητά καθώς και την περιοχή του Νέου Φαλήρου²⁶⁶.

Το φθινόπωρο του 1942 στρατολογήθηκαν αρκετά νέα μέλη στον ΕΛΑΣ και αυτό γιατί ο απόηχος της δράσης του ΕΛΑΣ στα βουνά, οι στρατιωτικές του επιτυχίες και οι διεθνείς εξελίξεις στο μέτωπο του πολέμου, επέδρασαν θετικά στην ψυχολογία των αγωνιστών με αποτέλεσμα οι περισσότεροι να ζητάνε τη μετάταξή τους στις ένοπλες δυνάμεις του ΕΛΑΣ. Ο ρυθμός συγκρότησης νέων λόχων στις συνοικίες του Πειραιά παρουσίασε αξιοζήλευτη πρόοδο και έφτασε σε υψηλό επίπεδο με συνεχή συγκρότηση νέων λόχων ως αποτέλεσμα η κάθε περιοχή να διαθέτει πάνω από δύο και τρεις λόχους.

²⁶⁵ Κουζινόπουλος Β., ο.π., σελ. 21-22.

²⁶⁶ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 65-66, 70-71.

Η αντεπίθεση των Σοβιετικών στο Στάλινγκραντ, τον Σεπτέμβριο του 1942, που κύκλωσαν τους Γερμανούς, η δεύτερη μάχη του Ελ Αλαμείν που διεξήχθη στα τέλη Οκτωβρίου του 1942 μέχρι τις αρχές Νοεμβρίου του ίδιου έτους που υπήρξε στρατηγικής συμμαχίας αφού σήμανε την υποχώρηση των δυνάμεων του Άξονα στο Βορειοαφρικανικό μέτωπο πολέμου, η ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου τη νύχτα της 25^{ης} Νοεμβρίου το 1942 καθώς και η απόβαση των συμμάχων στη Βόρεια Αφρική στα τέλη του ίδιου μήνα, ήταν ενισχυτικοί παράγοντες που δημιούργησαν ελπίδες για θετική έκβαση του Συμμαχικού πολέμου, φούντωσαν την εσωτερική αντίσταση και οδήγησαν στην αύξηση των στρατολογούμενων μαχητών στον ΕΛΑΣ.

Βέβαια το πρόβλημα του οπλισμού του ΕΛΑΣ Πειραιά εξακολουθούσε να υπάρχει. Η συνθηκολόγηση της Ιταλίας το 1943 και η κατάρρευση του ιταλικού στρατού δεν απέφερε σημαντικό οπλισμό στον ΕΛΑΣ Πειραιά. Η προσπάθεια των μαχητών να συμφωνήσουν με τις ιταλικές δυνάμεις του Πειραιά για παράδοση του οπλισμού τους και αποστολή τους στο Βουνό απέτυχε. Μεμονωμένα ήταν και τα περιστατικά ιταλών στρατιωτών που παρέδιδαν τον εξοπλισμό τους στον ΕΛΑΣ Πειραιά με αντάλλαγμα να τους βρουν καταφύγιο. Τα περισσότερα όπλα είτε ήταν λάφυρα από τις ένοπλες συγκρούσεις είτε προέρχονταν από επιχειρήσεις του ΕΛΑΣ σε στρατιωτικές αποθήκες των δυνάμεων Κατοχής. Το 1943, μετά την συνθηκολόγηση της Ιταλίας, ένας Ελασίτης που καλούνταν «Μπάμπης» έκλεψε από τον ιταλικό καταυλισμό στα Καμίνια ένα φορτηγό γεμάτο πυρομαχικά που γέμισαν κυριολεκτικά όλους τους χώρους αποθήκευσης του κουρείου του Σταύρου Αγάμαλη στον Πειραιά που χρησιμοποιούνταν σαν γιάφκα αποθήκευσης πυρομαχικών²⁶⁷.

Παρόμοιο περιστατικό για εξασφάλιση πυρομαχικών λίγο μετά την ιταλική συνθηκολόγηση ήταν με μία ομάδα Ελασιτών που προσποιούμενοι τους εργάτες του ΟΛΠ έκαναν τρεις νυκτερινές επιδρομές σε αποθήκη κοντά στο Χατζηκυριάκειο και απέσπασαν πολεμοφόδια τα οποία μετέφεραν με κάρα σκεπασμένα με πισσόχαρτα, ξύλα και τενεκέδες²⁶⁸.

Ο αριθμός του ΕΛΑΣ Πειραιά στα τέλη του 1943 ανερχόταν σε 5.000 μαχητές ενώ τον Ιούνιο του 1944 σε 1.500. Πρόκειται για σημαντική μείωση του αριθμού των

²⁶⁷ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 67, 73-74.

²⁶⁸ Αρχείο Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., Αδημοσίευτη γραπτή μαρτυρία του Γιάννη Πισσά, Απρίλιος 1969.

μαχητών και οφειλόταν στον αγγλοαμερικανικό συμμαχικό βομβαρδισμό του Πειραιά, τον Ιανουάριο του 1944, που αποδιοργάνωσε όχι μόνο τον ΕΛΑΣ Πειραιά και τις άλλες αντιστασιακές οργανώσεις αλλά και ολόκληρη την πόλη. Η οργανωτική του δομή διαλύθηκε καθώς τα Τάγματα και οι Λόχοι άδειασαν από μαχητές και δεν αντιστοιχούσαν πλέον στις συνοικίες του Πειραιά που παρουσίαζαν εικόνα καταστροφής και εγκατάλειψης. Χρειάστηκε να περάσουν κάποιοι μήνες μέχρι η πόλη του Πειραιά να συνέλθει από τις σοβαρές απώλειες σε ανθρώπινο δυναμικό που προκάλεσε ο συμμαχικός βομβαρδισμός. Η αριθμητική μείωση των δυνάμεων που υπέστη ο ΕΛΑΣ Πειραιά μετά τον συμμαχικό βομβαρδισμό είχε σαν αποτέλεσμα τον Ιούνιο του 1944 να αριθμεί 1.500 μαχητές. Ωστόσο η ανάκαμψη και η αναδιοργάνωση του ΕΛΑΣ Πειραιά οδήγησε στην αύξηση των μαχητών σε 3.500 τον Σεπτέμβριο του 1944 και σε 5.500 τον Οκτώβριο του ίδιου έτους²⁶⁹.

Εντωμεταξύ το καλοκαίρι του 1944 ο ΕΛΑΣ Πειραιά ανασυντάχθηκε σε νέα διαρθρωτική βάση που είχε την παρακάτω μορφή:

Ο ευρύτερος Πειραιάς, το κέντρο και οι συνοικίες, υπάχθηκε στο 6^ο Σύνταγμα με στρατιωτικό διοικητή τον Σωτήρη Κύβελο και πολιτικό καπετάνιο τον Νίκανδρο Κεπέση που είχε το ψευδώνυμο «Αγαμέμνων».

Σ' αυτό υπάγονταν τέσσερα Τάγματα.

-Το Πρώτο Τάγμα κάλυπτε τις συνοικίες Αγία Σοφία, Ταμπούρια, Αμφιάλη, Ευγένεια, Δραπετσώνα και Λιπάσματα με στρατιωτικό διοικητή τον Πέτρο Ευσταθόπουλο που παρέμεινε στη θέση αυτή μέχρι την απελευθέρωση και είχε το ψευδώνυμο «Νώντας» με πολιτικούς καπετάνιους τον Αλέκο Βαρυτιμίδη που είχε το ψευδώνυμο «Κυριάκος» -και τον Σπύρο Ζερβό. Το Τάγμα αυτό λόγω της μεγάλης αριθμητικής του δύναμης χωρίστηκε από τον Ζερβό σε 12 λόχους, δηλαδή αντιστοιχούσαν δύο λόχοι σε κάθε περιοχή, ένας τακτικός και ένας εφεδρικός λόχος.

-Το Δεύτερο Τάγμα κάλυπτε τις συνοικίες Παλαιά Κοκκινιά, Νίκαια και Κορυδαλλό με στρατιωτικό διοικητή τον έφεδρο αξιωματικό Καρυζώνη (το μικρό του όνομα δεν αναφέρεται) και πολιτικό καπετάνιο τον Χρήστο Συμεωνίδη. Στρατιωτικά στελέχη

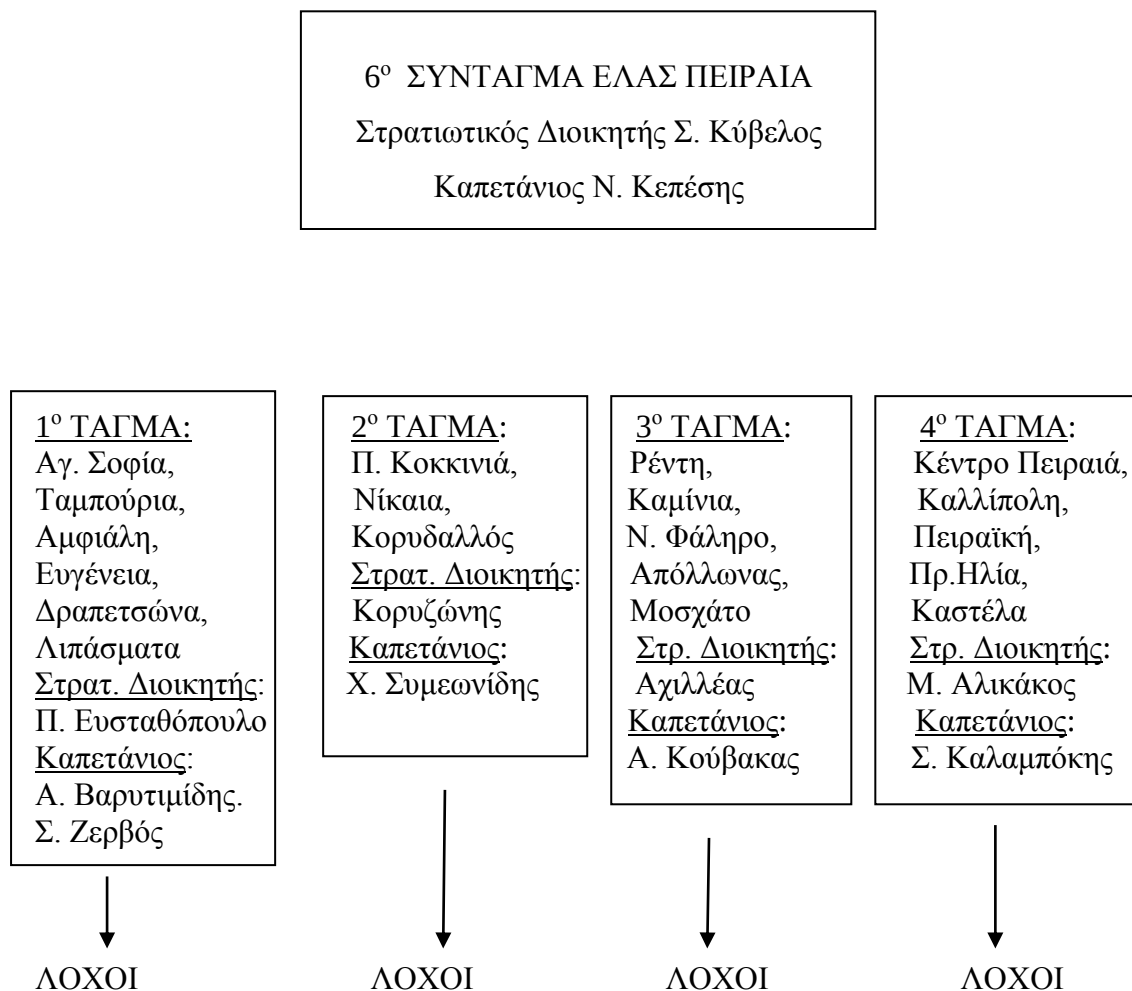
²⁶⁹ *Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης. Το χρονικό του αγώνα. Στ' άρματα στ' άρματα*, συλλογική εργασία αγωνιστών (1964), Αθήνα: Γιαννίκος, Τόμος Α'-Δ', σελ. 142-143.

του τάγματος ΕΛΑΣ Κοκκινιάς ήταν ο Ν. Χιωτάκης, ο Χατζής Φλώρος, ο Γιάννης Πισσάνος και άλλοι²⁷⁰.

-Το Τρίτο Τάγμα κάλυπτε τις συνοικίες Ρέντη, Καμίνια, Νέο Φάληρο, Απόλλωνας και Μοσχάτο με στρατιωτικό διοικητή τον «Αχιλλέα» (το πραγματικό ονοματεπώνυμό του δεν αναφέρεται) και πολιτικό καπετάνιο τον Θανάση Κούβακα που είχε το ψευδώνυμο «Αλέξης».

-Το Τέταρτο και τελευταίο Τάγμα κάλυπτε τον Κεντρικό Πειραιά και τις γύρω περιοχές του, Καλλίπολη, Πειραιϊκή, Προφήτη Ηλία και Καστέλα με στρατιωτικό διοικητή τον Μίλτο Αλικάκο και πολιτικό καπετάνιο τον Σωτήρη Καλαμπόκη²⁷¹.

Σχεδιάγραμμα 3. Διάρθρωση ΕΛΑΣ Πειραιά



²⁷⁰ Δήμος Νίκαιας, ο.π., σελ. 21.

²⁷¹ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 66-69.

Πως όμως βρέθηκαν τόσα μέλη να στελεχωσουν τον ΕΛΑΣ Πειραιά και γιατί έγιναν τόσο ισχυρές οι δυνάμεις του από τον Σεπτέμβριο μέχρι τον Οκτώβριο του 1944.

Δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι χρονικά βρισκόμαστε λίγο πριν την απελευθέρωση της χώρας επομένως η ενίσχυση των δυνάμεων του ΕΛΑΣ Πειραιά αποτελούσε προτεραιότητα γιατί οι λιμενικές και βιομηχανικές εγκαταστάσεις της πόλης θα βρίσκονταν στο στόχαστρο των αποχωρούντων Κατοχικών δυνάμεων άρα ο ΕΛΑΣ έπρεπε να έχει ισχυρές δυνάμεις για τις μάχες με τους κατακτητές. Άλλωστε οι προετοιμασίες για την επικείμενη αποχώρηση των Γερμανών έχουν αρχίσει μερικούς μήνες πριν. Από τον Φεβρουάριο του 1944 οι Κατοχικές δυνάμεις βρίσκονταν σε επιφυλακή τόσο στην Αθήνα όσο και στον Πειραιά κλείνοντας δρόμους, καίγοντας αρχεία τους ενώ παράλληλα στο αεροδρόμιο της Ελευσίνας ήταν εμφανής η αυξημένη κινητικότητα²⁷².

Η ραγδαία αύξηση των δυνάμεων του ΕΛΑΣ Πειραιά σε 5.500 τον Οκτώβριο του 1944 προφανώς λοιπόν να οφειλόταν στο γεγονός ότι θα ακολουθούσαν μάχες με τους Γερμανούς. Ωστόσο η ενίσχυση των δυνάμεων του δεν έγινε αποκλειστικά με Πειραιώτες Ελασίτες άλλωστε δεν θα ήταν δυνατό μέσα σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα. Η ενίσχυση των μαχητικών του δυνάμεων συντελέστηκε προφανώς από τις δυνάμεις ΕΛΑΣ Αθήνας ή και άλλων περιοχών. Εκείνη τη χρονική περίοδο όλα φανέρωναν ότι οι Γερμανοί που επίσπευαν την εκκένωση της Αττικής δεν θα περιορίζονταν σε μία απλή αποχώρηση αλλά θα προχωρούσαν και σε αντίποινα²⁷³ έτσι ο ΕΛΑΣ Πειραιά έπρεπε να είναι προετοιμασμένος για συγκρούσεις μαζί τους. Προετοιμασία που αποδείχθηκε σωτήρια όπως θα εξετάσουμε στο κεφάλαιο της απελευθέρωσης.

Λίγους μήνες πριν την ανασυγκρότηση των δυνάμεων του ΕΛΑΣ Πειραιά ύστερα από πρωτοβουλία ενός Πειραιώτη Ελασίτη γνωστού μόνο με το ψευδώνυμο «Μήτσος» που φοιτούσε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και ήταν ενταγμένος στη διλοχία

²⁷² Talbot Rice προς Howard, Αριθ. DTR/GR/6923, 12 Φεβρ. 1944. F.O. 371/43678/R2434. Σπηλιωτοπούλου Μ. – Παπαστράτης Π., (2004), *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940-1944 Από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών Foreign Office 371, τόμος Β' 1944*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερευνας της ιστορίας του Νεότερου Ελληνισμού, σελ. 77.

²⁷³ Leeper προς F.O., Τηλ. 69, immediate, απορρ., 5 Οκτ. 1944. F.O. 371/43693/R15882. Ο.π. σελ. 654.

του ΕΛΑΣ που ήταν συγκροτημένη μέσα σε αυτό, δημιουργήθηκε μία Διμοιρία του ΕΛΑΣ, τον Ιανουάριο 1944, που θα την στελέχωναν φοιτητές που διέμεναν στον Πειραιά. Η Διμοιρία αυτή ανήκε οργανωτικά στην Δίλοχία του Πανεπιστημίου Αθηνών με καπετάνιο τον Κ. Φίλη που είχε το ψευδώνυμο «Αχιλλέας» ενώ δεν είχε καμία εξάρτηση ή συνεργασία με τις άλλες αντιστασιακές οργανώσεις του Πειραιά.

Στόχος της ήταν η μέγιστη δυνατή προβολή του έργου της Εθνικής Αντίστασης στον Πειραικό λαό και η στρατολόγηση νέων μελών.

Τα μέλη της θα συμμετείχαν στις αντιστασιακές εκδηλώσεις με το Πανεπιστήμιο Αθηνών και όχι του Πειραιά για να αποφευχθεί ο εντοπισμός τους από τις δυνάμεις Κατοχής όταν θα άρχιζαν να δρουν στον Πειραιά.

Στρατιωτικός διοικητής της Διμοιρίας ανέλαβε ο Δημοσθένης Λουλούδης που φοιτούσε στην Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων και είχε το ψευδώνυμο «Πάτροκλος» ενώ καπετάνιος ορίστηκε ο «Μήτσος».

Η Διμοιρία ΕΛΑΣ Φοιτητών Πειραιά αποτελούνταν από τρεις ομάδες και η κάθε ομάδα από πέντε με έξι αγωνιστές. Η κάθε ομάδα είχε το δικό της στρατιωτικό διοικητή και καπετάνιο και αφού προηγήθηκε μία στοιχειώδης στρατιωτική εκπαίδευση στο σύνολο της διμοιρίας, η τελευταία προχώρησε σε μία σειρά αντιστασιακών πράξεων με συνθήματα στους τοίχους, με χειρόγραφες προκηρύξεις και τρικ που πετούσαν κάτω από τις πόρτες των σπιτιών και με τοποθέτηση μεγάλων χαρτονιών με συνθήματα στα καλώδια ηλεκτροδότησης.

Η δράση της ήταν πάντοτε πολύ καλά σχεδιασμένη και προετοιμασμένη με μεγάλη συνωμοτικότητα και προφυλάξεις για αυτό άλλωστε και δεν θρήνησε ποτέ θύματα.

Ορισμένοι από τους μαχητές της διμοιρίας ήταν ο Παναγιώτης Γκούμας, ο Γιάννης Μοννάς, ο Πέτρος Κοτσερούλης, ο Γιάννης Κρητικός με το ψευδώνυμο «Σταύρος», ο Γιάννης Παππάς με το ψευδώνυμο «Απόστολος» και άλλοι όπως και ο Πειραιώτης Επονίτης, Γεώργιος Μπελαβίλας, που πρωτοστάτησε στην επιτυχή ολοκλήρωση της οργάνωσης της Διμοιρίας αυτής²⁷⁴.

²⁷⁴ Ο Γεώργιος Μπελαβίλας, κάτοικος Πειραιά, υπήρξε μέλος της ΟΚΝΕ που το 1942 εντάχθηκε στο ΕΑΜ Πειραιά ενώ τον Φεβρουάριο του 1943 έγινε μέλος της ΕΠΟΝ Πειραιά με τομέα δράσης την περιοχή Χατζηκυριάκειο-Βρυώνη. Λόγω της δράσης του συνελήφθη από τους Γερμανούς στις 24 Ιουνίου 1944 και κρατήθηκε στις φυλακές του στρατοπέδου του Χαϊδαρίου μέχρι τις 14/09/1944 οπότε και αποφυλακίστηκε. Ιστορικό Αρχείο Ε.Δ.Ι.Α.- Αρχείο Γ. Μπελαβίλα.

Ο ΕΛΑΣ Πειραιά (όπως και το ΕΑΜ Πειραιά) διέθετε δύο Συνδέσμους, τον Δημήτρη Ρούση που εργαζόταν στο εργοστάσιο της Ηλεκτρικής στο Κερατσίνι και την «Μάρθα» της οποίας το ονοματεπώνυμο δεν καταγράφεται. Οι δύο αυτοί Σύνδεσμοι προσέφεραν τις υπηρεσίες τους όχι μόνο για την ανταλλαγή μηνυμάτων μεταξύ των στελεχών και των μαχητών του ΕΛΑΣ Πειραιά αλλά ταυτόχρονα διαδραμάτισαν ένα σπουδαίο ρόλο τόσο στην οργανωτική διαδικασία του ΕΛΑΣ Πειραιά όσο και στον στρατιωτικό εξοπλισμό της οργάνωσης.

Επίσης οι Σύνδεσμοι σημαντικό ρόλο είχαν και στην διάσωση των μαχητών του ΕΛΑΣ που έπρεπε να φυγαδευτούν. Ο Σύνδεσμος ήταν αυτός που παραλάμβανε τους μαχητές, τους οδηγούσε στην Αθήνα στον Σύνδεσμο του Βουνού, Θανάση Γοργόλη για να τους προωθήσει. Τη διαδικασία αυτή ακολουθούσαν όχι μόνο για την αποστολή ανταρτών αλλά και για τη διάσωση Ιταλών και βρετανών αιχμαλώτων που είχαν δραπετεύσει²⁷⁵.

Ο ΕΛΑΣ Πειραιά χρησιμοποιούσε ένα σημαντικό αριθμό από γιάφκες για την αποθήκευση οπλισμού καθώς και έντυπου υλικού. Το κουρείο του Σταύρου Αγάμλη που βρισκόταν στο κέντρο του Πειραιά επί της Καραολή Δημητρίου και Ηρώων Πολυτεχνείου γωνία. Το κουρείο του Αντώνη Μπαρμπαρή στην περιοχή του Προφήτη Ηλία στο τέρμα της οδού Σηραγγείου. Ο Μπαρμπαρής είχε καταφέρει να έχει επαφές με Ιταλούς στρατιώτες του αντιαεροπορικού πυροβολείου και τους διοχέτευε με αντιστασιακές προκηρύξεις τυπωμένες στα ιταλικά ενώ αυτοί του έδιναν χειροβομβίδες, περίστροφα, όπλα φωτοβολίδων ακόμα και μασούρια δυναμίτη. Το κουρείο επί της οδού Ευαγγελιστρίας 31-33 στην περιοχή Κρητικά του Πειραιά. Μία μάντρα με καυσόξυλα που ανήκε στον Γρηγόρη Γεωργιάδη επί της οδού Ευαγγελιστρίας 34. Εκεί γινόταν αποθήκευση και του ρουχισμού που προερχόταν από την δραστηριότητα της οργάνωσης της Εθνικής Αλληλεγγύης στον Πειραιά. Το υλικό που μαζευόταν στην μάντρα διοχετευόταν στο Τάγμα του ΕΛΑΣ στη Νίκαια καθώς και στην «Ελεύθερη Ελλάδα» με την ευθύνη της οργάνωσης «Επιμελητεία του Αντάρτη» (Ε.Τ.Α.). Η τελευταία διέθετε πυρήνες και στον Πειραιά που αναλάμβαναν την μεταφορά του συγκεντρωμένου αυτού υλικού στην «Ελεύθερη Ελλάδα» κατόπιν συνεννόησης με οργανωμένους στην αντίσταση σιδηροδρομικούς υπαλλήλους²⁷⁶.

²⁷⁵ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 74-75.

²⁷⁶ Ο.π., σελ. 67-68.

Τα κουρεία αποτελούσαν συχνά επιλογή των μαχητών για γιάφκες. Πρόκειται για συνειδητοποιημένη επιλογή επειδή ήταν πολυσύχναστα δίχως να κινούν υποψίες στις Κατοχικές δυνάμεις και τα Τάγματα Ασφαλείας. Βέβαια με τον ίδιο τρόπο χρησιμοποιούνταν και όλα τα σπίτια καθώς και οι επαγγελματικοί χώροι όπου γίνονταν οι συνεδριάσεις τόσο του ΕΑΜ όσο και του ΕΛΑΣ Πειραιά και έχουν αναφερθεί παραπάνω.

Κεφάλαιο 5°

Το Ε.Λ.Α.Ν. Πειραιά

Το πρώτο εξάμηνο του 1943 το οργανωμένο αντιστασιακό έργο εναντίον των Κατοχικών δυνάμεων στο θαλάσσιο τομέα περιοριζόταν στη διάθεση των σκαφών που είχαν υπό την κατοχή τους οι δυνάμεις του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ για τη μεταφορά στρατιωτικών εφοδίων, τροφίμων και στελεχών, ανταρτικών μονάδων και βρετανών συμμάχων. Από το φθινόπωρο όμως του ίδιου έτους η δράση τους εξελίχθηκε και επιτίθονταν εναντίον γερμανικών σκαφών αιχμαλωτίζοντας και κατάσχοντας το φορτίο τους. Η ενίσχυση των δυνάμεων του ΕΛΑΣ και κατ' επέκταση της δράσης τους στον θαλάσσιο χώρο εναντίον των κατακτητών έθεσε επιτακτικά την ανάγκη δημιουργίας ειδικών μονάδων που θα οδηγούσε σε ισχυρή αντιστασιακή δράση στη θάλασσα. Ωστόσο η ίδρυση αυτών των ειδικών μονάδων έγινε καθυστέρηση - συγκριτικά με τις υπόλοιπες αντιστασιακές οργανώσεις - εξαιτίας του ελέγχου των ελληνικών λιμανιών και των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων που εξαπέλυσαν οι κατακτητές για να καταστείλουν τον θαλάσσιο ανταρτοπόλεμο. Όσο όμως περιορισμένη και αν ήταν η δράση τους στη θάλασσα λόγω της σφοδρής αντεπίθεσης των κατακτητών δεν παύει να αποτελέσει το εναρκτήριο βήμα που έθεσε τις βάσεις για την περαιτέρω ανάπτυξη του ένοπλου θαλάσσιου αγώνα²⁷⁷.

Η οργάνωση και εξάπλωση των ένοπλων θαλάσσιων δυνάμεων άρχισε μετά την συνθηκολόγηση της Ιταλίας τον Σεπτέμβριο του 1943 όταν πέρασαν στην κατοχή του ΕΛΑΣ πολεμοφόδια ιταλικών μονάδων και έτσι εξασφάλισαν τον απαραίτητο στρατιωτικό εξοπλισμό για τη δημιουργία αυτών των ειδικών αντιστασιακών μονάδων.

Σαφώς δεν άφηναν ευκαιρία ανεκμετάλλευτη να αποκτήσουν σκάφη που θα συνέδραμαν στο θαλάσσιο αγώνα. Μία από αυτές τις ευκαιρίες παρουσιάστηκε τον Απρίλιο του 1944 όταν ο εφεδρικός ΕΛΑΣ Γαλαξιδίου επιχείρησε εναντίον γερμανικού σκάφους που ήταν εξοπλισμένο με κανόνι ταχυβόλο των 88 χιλιοστών και με δύο βαριά πολυβόλα και είχε αγκυροβολήσει στο λιμάνι λόγω κακοκαιρίας. Άδειασαν το καΐκι από τα πολεμοφόδια και το βούλιαξαν προσωρινά για να μην

²⁷⁷ Κάιλας Μ., (1975), *Μαρτυρίες ΕΛΑΝ, Στερνές υποθέσεις των ηρώων μας*, Αθήνα: Νέα Σύνορα, σελ. 14-20.

εντοπιστεί από τους Γερμανούς που θα το αναζητούσαν και αργότερα το επισκεύασαν και εξυπηρέτησε πολλές αποστολές με επικεφαλής τον καπετάν Ζαχαρία²⁷⁸.

Η δημιουργία του Ε.Λ.Α.Ν. δρομολογήθηκε τον Ιούλιο του 1944 μετά από απόφαση της Π.Ε.Ε.Α. που προχώρησε στην ίδρυση της Ναυτικής Υπηρεσίας ως Κεντρικής Υπηρεσίας για το συντονισμό του αντιστασιακού αγώνα στη θάλασσα και παράλληλα στην συγκρότηση έξι Μοιρών με αυτονομία δράσης.

Οι Μοίρες που συστάθηκαν την άνοιξη του 1944 είναι οι εξής,

1^η Μοίρα Πελοποννήσου-Ζακύνθου

2^η Μοίρα Δυτικής Στερεάς- Ιόνιων Νήσων

3^η Μοίρα Ευβοϊκού-Σαρωνικού-Κορινθιακού

4^η Μοίρα Πηλίου-Παγασητικού και η ανεξάρτητη Μοίρα Αργολικού-Ερμιονίδος και ο ανεξάρτητος Στολίσκος Μαλιακού ενώ το φθινόπωρο του 1944 συστάθηκαν η 5^η Μοίρα Ανατολικής Μακεδονίας-Δυτικής Θράκης ή αλλιώς η Μοίρα Στρυμόνα-Αλεξανδρούπολης καθώς και η 6^η Μοίρα Θερμαϊκού-Χαλκιδικής²⁷⁹.

Παρόλη την προσπάθεια για την συγκέντρωση της δύναμης του Ε.Λ.Α.Ν. σε Μοίρες που θα διευκόλυνε την επικοινωνία με την Ναυτική Υπηρεσία και θα συντόνιζε το αντιστασιακό έργο και θα βελτίωνε την οργανωτική του δομή άρα και τις λειτουργίες του, εξακολούθησαν να υπάρχουν ανεξάρτητοι σχηματισμοί του Ε.Λ.Α.Ν. σε διάφορες περιοχές που υπάγονταν στον τοπικό Ε.Λ.Α.Σ., με την Ναυτική Υπηρεσία να αγνοεί την ύπαρξή τους ακόμα και μέχρι την απελευθέρωση.

Τα περισσότερα μέλη του Ε.Λ.Α.Ν. ήταν ναυτεργάτες, ψαράδες, ναύτες και αξιωματικοί του Εμπορικού Ναυτικού όμως προέρχονταν και από το Βασιλικό Ναυτικό κυρίως ναύτες επί θητεία. Ήδη από την άνοιξη του 1944 είχε κατορθώσει να στρατολογήσει ένα σημαντικό αριθμό μελών και να καταστεί υπολογίσιμη δύναμη που μπορούσε να αναλάβει δύσκολες αποστολές όπως αιφνίδιες επιθέσεις σε σκάφη των κατακτητών και την αιχμαλωσία τους, φυγάδευση μελών της αντίστασης και συμμάχων, μεταφορά δυνάμεων του Ε.Λ.Α.Σ., προϊόντων, τροφίμων, εμπορευμάτων,

²⁷⁸ Σάντας Λ., (2010), *Μία νύχτα στην Ακρόπολη...μνήμες από μία σπουδαία εποχή*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 72-76.

²⁷⁹ Κολοβός Γ., (2009), *Η δράση του Ελληνικού Ναυτικού(Πολεμικού, Αντάρτικου και Εμπορικού) κατά τη διάρκεια του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου*, Αθήνα: ιδιωτική έκδοση, σελ. 59.

εξοπλισμού και πολεμοφοδίων, ενεργό συμμετοχή σε επιχειρήσεις του ΕΛΑΣ και άλλα²⁸⁰.

Ο στόλος του ΕΛΑΝ είχε αυξημένη ανάγκη από καύσιμα όπως διαπιστώνεται και από το γεγονός ότι οι μαχητές του μάζευαν πετρέλαιο για τα σκάφη και από αυτό που προοριζόταν για τις λάμπες των σπιτιών τους²⁸¹.

Οι δυνάμεις του ΕΛΑΝ όταν εμπλέκονταν σε συγκρούσεις με εχθρικά πλοία χρησιμοποιούσαν διάφορους τρόπους για να ξεφεύγουν από την καταδίωξη τους όπως η προσωρινή βύθιση του σκάφους ή η κάλυψή του από κλαδιά για την απόκρυψή του ή η τοποθέτηση κοφινιών με νωπά υφάσματα στην εξάτμιση της μηχανής για να μην γίνονται αντιληπτά τα καυσαέρια. Για την ανέλκυση των σκαφών οι δυνάμεις του ΕΛΑΝ είχαν δημιουργηθεί ειδικά τμήματα.²⁸²

Ο στόλος του Ε.Λ.Α.Ν. αποτελούνταν κυρίως από τρεις κατηγορίες σκαφών. Στην πρώτη κατηγορία υπάγονταν τα σκάφη άνω των 10 τόνων με ταχύτητα που υπερέβαινε τα 7 μίλια την ώρα. Στην δεύτερη κατηγορία ανήκαν όσα ήταν κάτω των 10 τόνων που είχαν όμως ταχύτητα άνω των 7 μιλίων ανά ώρα και στην τρίτη κατηγορία ήταν τα ιστιοφόρα και τα μηχανοκίνητα σκάφη των οποίων η μικρή ταχύτητα δεν τους επέτρεπε να λειτουργούν ως καταδιωκτικά. Την αποκατάσταση των βλαβών και την γενικότερη επισκευή των σκαφών στις Μοίρες, είχαν αναλάβει ειδικά συνεργεία²⁸³.

Σοβαρές ελλείψεις πέρα από τα πολεμοφόδια είχαν και στον ιματισμό. Τουλάχιστον το αρχικό διάστημα δεν είχαν συγκεκριμένη στολή. Πολύ αργότερα υιοθέτησαν τη σκούρα μπλε στολή που έμοιαζε με την αντίστοιχη του γερμανικού ναυτικού.

Το 1944, μετά από εντολή της Π.Ε.Ε.Α. ορίστηκε ως διακριτικό χαρακτηριστικό του ΕΛΑΝ ο μαύρος μπερές με κεντημένα πάνω του τα γράμματα του Ε.Λ.Α.Ν. και το σήμα μίας άγκυρας. Η σημαία που υιοθέτησε το Ε.Λ.Α.Ν. ήταν αυτή του Ελληνικού Βασιλικού Ναυτικού²⁸⁴.

²⁸⁰ Ο.π., σελ. 60.

²⁸¹ Γεωργιάδης Κ., (2000), *Ο καπετάν Ζαχαρίας και το ΕΛΑΝ στην Αντίσταση*, Αθήνα: εκδότης Κώστας Γεωργιάδης, σελιδοποίηση και επιμέλεια εκτύπωσης Γ. Ζερδεβάς, σελ.512-513.

²⁸² Ο.π., σελ. 507-508.

²⁸³ Κάλας Μ., ο.π., σελ. 20-25.

²⁸⁴ Κάλας Μ., ο.π., σελ. 60-61.

Πληροφορίες για το Ε.Λ.Α.Ν. Πειραιά αντλούμε από το προσωπικό αρχείο του Γρηγόρη Θεοχάρη²⁸⁵ σύμφωνα με το οποίο, το Ε.Λ.Α.Ν. Πειραιά είχε στόχο να αναπτύξει αντιστασιακή δράση, να κάνει σαμποτάζ στα πλοία των κατακτητών, όπως επίσης να αντιμετωπίσει και εξαφανίσει τους ληστές των καϊκιών που εκμεταλλευόμενοι τις Κατοχικές συνθήκες και συνεργαζόμενοι με τους κατακτητές δημιουργούσαν προβλήματα στις θαλάσσιες μεταφορές. Επιπρόσθετος στόχος ήταν η τροφοδοσία των ανταρτών καθώς και η παροχή πληροφοριών για την κατάσταση των θαλάσσιων μεταφορών και των μετακινήσεων των κατακτητών, όπως επίσης και η φυγάδευση Βρετανών στρατιωτών ή μελών των αντιστασιακών οργανώσεων.

Την Κεντρική Διοίκηση του Ε.Λ.Α.Ν. Πειραιά αποτέλεσαν οι, Δικοτσιράκης (το μικρό του όνομα δεν αναφέρεται), Ευθυμίου Αθανάσιος, Πίκας Νικόλαος, Σάμοντας Θεόδωρος, εμποροπλοίαρχος και Σωτήρης Στεργίου, μηχανικός του Εμπορικού Ναυτικού και αργότερα πρόεδρος της ΠΕΜΕΝ.²⁸⁶

Το Ε.Λ.Α.Ν. Πειραιά στελεχώθηκε με ναυτεργάτες, αποθηκάρχους, καπετάνιους, μηχανικούς του Εμπορικού Ναυτικού και απόφοιτους της Σχολής Ναυτικών Δοκίμων. Βέβαια το Ε.Λ.Α.Ν. συνεργαζόταν και με σαμποτέρ και εφοδιάζοντάς τους με βόμβες προκαλούσαν σημαντικές ζημιές στα πλοία των κατακτητών²⁸⁷.

Η Ναυτική Διοίκηση του Ε.Λ.Α.Ν. Πειραιά είχε κατορθώσει να αυξήσει τον αριθμό των οργανωμένων Ελανιτών γεγονός που λειτούργησε θετικά για την ίδρυση νέων βάσεων και για την οργάνωση σαμποτάζ στα ναυπηγεία, στα πλοία και σε ολόκληρο το πλέγμα των γερμανικών εγκαταστάσεων.

Στον Πειραιά αριθμούσε έξι καΐκια στο Στόλο του που προέρχονταν από αρπαγές καϊκιών των Γερμανών. Η επάνδρωση των καϊκιών με Ελάνιτες ήταν αποκλειστική υπόθεση της διοίκησης του Ε.Λ.Α.Ν. Πειραιά ενώ ο εξοπλισμός τους προερχόταν κυρίως από αρπαγές από τις αποθήκες και τα πλοία των κατακτητών μετά τις επιχειρήσεις των ανδρών του. Άλλη πηγή πολεμοφοδίων ήταν και οι Ιταλοί

²⁸⁵ Πειραιώτης δικηγόρος, λογοτέχνης που διετέλεσε και Πρόεδρος της Φιλολογικής Στέγης Πειραιά, εκπρόσωπος του Σοσιαλιστικού Κόμματος ενώ κατά την Κατοχική Περίοδο εντάχθηκε στο ΕΑΜ Πειραιά αναπτύσσοντας αντιστασιακή δραστηριότητα στην πόλη.

Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 121.

²⁸⁶ Ο.π., σελ. 121-124.

²⁸⁷ Ο.π., σελ. 121-122.

αντιφασίστες που προσέφεραν ωρολογιακές βόμβες, τις επονομαζόμενες χελώνες, και άλλα χρήσιμα υλικά²⁸⁸.

Η δύναμη του Ε.Λ.Α.Ν. Πειραιά είχε χωριστεί σε πρώτο και δεύτερο Στολίσκο ενώ οι εφεδρικές μονάδες είχαν διαιρεθεί σε φρουρές. Το Ε.Λ.Α.Ν. Πειραιά είχε αναλάβει την παρακολούθηση των κινήσεων των κατακτητών στη θάλασσα και στην ξηρά καθώς και τον συντονισμό της δράσης εναντίον τους και για απόσπαση πολεμοφοδίων και χρήσιμου υλικού.

Τα αποτελέσματα της δράσης των Ελανιτών είχαν προκαλέσει την αντίδραση των κατακτητών που με καταδιωκτικά σκάφη -στην αρχή τα επάνδρωναν Γερμανοί και Ιταλοί ενώ αργότερα αντικαταστάθηκαν από άνδρες των Ταγμάτων Ασφαλείας- καθιέρωσαν καταδιωκτικές περιπολίες στο λιμάνι Κερατσινίου, Πειραιά και Πασαλιμανιού. Επίσης επέβαλαν καθημερινό σωματικό έλεγχο των εργαζομένων του λιμανιού κατά την είσοδό τους στο λιμάνι και την έξοδό τους.²⁸⁹

Στα σημαντικότερα σαμποτάζ και καταστροφές που προκάλεσε το Ε.Λ.Α.Ν. Πειραιά εναντίον των κατακτητών για το διάστημα τέλος του 1943 ως το φθινόπωρο του 1944 περιλαμβάνονται τα παρακάτω περιστατικά.

Η ανατίναξη στο Ναύσταθμο της Σαλαμίνας ενός ρυμουλκού και ενός δεξαμενόπλοιου με φορτίο 400 τόνους πετρέλαιο ύστερα από την τοποθέτηση δύο ωρολογιακών βομβών στο ρυμουλκό και μίας ωρολογιακής βόμβας στην πλωτή δεξαμενή που ήταν ρυθμισμένες να ανατιναχθούν 12 ώρες μετά την τοποθέτησή τους. Η ανατίναξη έγινε στις δέκα το βράδυ και προκάλεσε την βύθιση και των δύο πλοίων που χρειάστηκαν επτά μήνες για να επισκευαστούν²⁹⁰.

Η τοποθέτηση δύο ωρολογιακών βομβών στο μηχανοστάσιο και στην πρύμνη γερμανικού πλοίου πλήρως εξοπλισμένου, ρυθμισμένες να ανατιναχθούν μετά την πάροδο 24 ωρών. Το πλοίο αναχώρησε για άγνωστο προορισμό επτά ώρες μετά την τοποθέτηση των βομβών αλλά δεν επέστρεψε ποτέ στον Πειραιά.

Η τοποθέτηση μίας ωρολογιακής βόμβας σε καταδιωκτικό σκάφος των Γερμανών με πλήρωμα επτά άνδρες ρυθμισμένη να εκραγεί μετά την πάροδο έξι ωρών. Η

²⁸⁸ Ιστορικό Αρχείο Ε.Δ.Ι.Α.(Εταιρεία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων), «Το Ε.Λ.Α.Ν. Πειραιά», καταγραφή προσωπικής μαρτυρίας του Γρηγόρη Θεοχάρη.

²⁸⁹ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 121-122.

²⁹⁰ Ιστορικό Αρχείο Ε.Δ.Ι.Α. (Εταιρεία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων), «Το Ε.Λ.Α.Ν. Πειραιά», ο.π.

ανατίναξη πραγματοποιήθηκε εν ώρα περιπολίας από το πλήρωμα διασώθηκαν μόνο δύο που περισυλλέγησαν από άλλο γερμανικό καταδιωκτικό πλοίο.

Η πρόκληση μίας σειράς βλαβών όπως για παράδειγμα η ανάφλεξη λέβητα και η θραύση μηχανής στα πλοία των κατακτητών από τους Ελανίτες που εργάζονταν στα μηχανουργεία επισκευής και κατασκευής πλοίων που μεριμνούσαν να γίνονται αισθητές μετά την αναχώρηση των πλοίων από τον Πειραιά.

Η απόπειρα ανατίναξης του ισπανικού ατμόπλοιου «Σαν Χουάν» στον Πειραιά με πλήρες φορτίο και προορισμό την Κρήτη με την τοποθέτηση μίας βόμβας στην εξωτερική πλευρά του πλοίου 50 εκατοστά κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας και μία άλλη στην εξωτερική πλευρά του μηχανοστασίου ωστόσο η τελευταία βόμβα δεν κόλλησε καλά και έπεσε στον βυθό ενώ παράλληλα το πλοίο δεν αναχώρησε τελικά για Κρήτη και η έκρηξη πραγματοποιήθηκε δώδεκα ώρες μετά προκαλώντας σοβαρό ρήγμα στο πλοίο και φθορά στο φορτίο του ενώ το πλοίο μισοβυθίστηκε. Η επισκευή του διήρκησε αρκετούς μήνες²⁹¹.

Η τοποθέτηση ωρολογιακών βομβών στο ισπανικό ατμόπλοιο «Αντές» στο λιμάνι με πλήρες φορτίο έτοιμο προς αναχώρηση για Κρήτη. Οι βόμβες ρυθμίστηκαν να εκραγούν μετά από δώδεκα ώρες και η ανατίναξη πραγματοποιήθηκε μεσοπέλαγα. Το πλήρωμά του το εγκατέλειψε καθώς το πλοίο βυθίστηκε εντός 50 λεπτών.

Η τοποθέτηση δύο ωρολογιακών βομβών στο ισπανικό ατμόπλοιο «Κρέσπη» που είχε την ίδια τύχη με το «Αντές».

Η τοποθέτηση δύο βομβών στο γερμανικό ατμόπλοιο «Νοντ-Λεβάντ Λάιν» που εξερράγησαν μετά την αναχώρηση του πλοίου πλησίον της Μονεμβασιάς. Το πλοίο υπέστη πολλές ζημιές.

Η τοποθέτηση τεσσάρων ωρολογιακών βομβών στο ατμόπλοιο «Μοντ Ιθώμη» που είχε καταφθάσει από την Τεργέστη στον Πειραιά φορτωμένο με γαιάνθρακα. Οι βόμβες ρυθμίστηκαν να εκραγούν 24 ώρες μετά, δηλαδή ενώ είχε ξεφορτώσει και είχε αναχωρήσει από τον Πειραιά. Για την τύχη του πλοίου δεν υπάρχει καμία πληροφορία. Το πλήρωμα του ήταν Γερμανοί και Αυστριακοί.

Η τοποθέτηση δύο ωρολογιακών βομβών στο ισπανικό ατμόπλοιο «Μαρ. Αμαλία» στο λιμάνι του Πειραιά. Οι βόμβες είχαν ρυθμιστεί να εκραγούν μετά από 24 ώρες και έτσι η έκρηξη έγινε όταν το πλοίο προσέγγιζε τη Θεσσαλονίκη. Το πλοίο υπέστη σοβαρές ζημιές και ρυμουλκήθηκε για να επισκευαστεί στην Θεσσαλονίκη.

²⁹¹ Ιστορικό Αρχείο Ε.Δ.Ι.Α. (Εταιρεία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων), «Το Ε.Λ.Α.Ν. Πειραιά», ο.π.

Επίσης το ΕΛΑΝ Πειραιά είχε τοποθετήσει ωρολογιακές βόμβες στο γερμανικό ατμόπλοιο «Σαντφέ» οι οποίες όμως επειδή είχαν τοποθετηθεί στο εξωτερικό των πλοίων έγιναν αντιληπτές από τους Γερμανούς που τις απομάκρυναν²⁹².

Το ΕΛΑΝ Πειραιά οργάνωσε επίσης σαμποτάζ στο ιταλικό υπερωκεάνιο «Κόντε ντε Σαβόια» που ήταν αγκυροβολημένο στο Πέραμα ενώ στο Κερατσίνι ανατίναξε το ιταλικό πετρελαιοκίνητο «Σελίνο»²⁹³.

²⁹² Ιστορικό Αρχείο Ε.Δ.Ι.Α. (Εταιρεία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων), «Το Ε.Λ.Α.Ν. Πειραιά», ο.π.

²⁹³ Ζορμπαλάς Σ., ο.π., σελ. 157-158.

Κεφάλαιο 6^ο

Η Εξάπλωση του ΕΑΜ Πειραιά

6α) Η διείσδυση του ΕΑΜ Πειραιά στον κρατικό οργανισμό

Το ΕΑΜ Πειραιά είχε στρατολογήσει μέλη και είχε συγκροτήσει πυρήνες σε όλους τους οργανισμούς και τις υπηρεσίες. Ανάλογα με τους οργανισμούς και το βαθμό επέκτασης του ΕΑΜ σε αυτούς, εξαρτιόνταν και οι υπηρεσίες που αυτοί θα προσέφεραν στον αντιστασιακό αγώνα.

Στα ιατρεία του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων στον Πειραιά επί της οδού Νοταρά 38, εργάζονταν γιατροί που είχαν ενταχθεί στο ΕΑΜ και προσέφεραν δωρεάν ιατρικές εξετάσεις και φάρμακα στους ανασφάλιστους αγωνιστές του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Ο Χρήστος Μαντούδης -προϊστάμενος τότε στο τμήμα φαρμάκων του ΙΚΑ Πειραιά- διακινδύνευε τη θέση του για να παρέχει δωρεάν φάρμακα με πλαστά χαρτιά στους αγωνιστές της αντίστασης²⁹⁴.

Το ΕΑΜ αριθμούσε μέλη και στο νοσοκομείο Σαπόρτα (πλέον Γενικό Κρατικό Νικαίας) μεταξύ των οποίων ο ιατρός Κ. Ζήσιμος, ο φαρμακοποιός Καρκαδάς (το μικρό του όνομα δεν αναγράφεται), ο κουρέας του νοσοκομείου Α. Βοσκίδης, ο φύλακας του νοσοκομείου Χρήστος (το επώνυμό του δεν αναφέρεται) αλλά και στο Τζάνειο νοσοκομείο Πειραιά όπου οι περισσότεροι γιατροί είτε ήταν οργανωμένοι στο ΕΑΜ είτε έβλεπαν με συμπάθεια την οργάνωση. Η ομάδα γιατρών στο Τζάνειο που ήταν ενταγμένη στο ΕΑΜ Πειραιά με επικεφαλής τον Π. Γεωργακόπουλο (Διευθυντής του Ακτινολογικού Τμήματος του νοσοκομείου) και μέλη τον ουρολόγο Γ. Κατσαφάδο, τους χειρουργούς Κοντογιάννη, Μπάρμπα, Παπαγρηγορίου και Παπαμιχαήλ (τα μικρά τους ονόματα δεν αναφέρονται), τους ιατρούς Ι. Γάλλο και Νικολετόπουλο (το μικρό του όνομα δεν αναφέρεται) και άλλους, πρόσφεραν μεγάλη βοήθεια στους πληγωμένους αγωνιστές της αντίστασης καθώς η εισαγωγή τους στο νοσοκομείο γινόταν με ψεύτικα ονόματα. Επίσης και η πλειοψηφία των νοσοκόμων, με πρωτοπόρα την Μ. Κωστάκη βοηθούσε τα μέλη του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ με παροχή

²⁹⁴ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 28.

ιατρικών υπηρεσιών και με τήρηση απόλυτης εχεμύθειας των στοιχείων ταυτότητας των αγωνιστών που νοσηλεύονταν²⁹⁵.

Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμιστεί και η αντιστασιακή προσφορά του χειρουργού Γιάννη Παπαϊωάννου που δούλεψε και αυτός στο νοσοκομείο Σαπόρτα. Ο Παπαϊωάννου πήγαινε στα σπίτια που κρύβονταν οι τραυματισμένοι αγωνιστές της αντίστασης και τους έδινε κάθε δυνατή βοήθεια ενώ παράλληλα είχε οργανώσει μαθήματα ανατομίας -στην Κατοχή το ανατομείο του Πανεπιστημίου Αθηνών είχε διακόψει τη λειτουργία του- στο νεκροταφείο της Αναστάσεως στο Κερατσίνι. Εκεί παράλληλα με τα μαθήματα που παρέδιδε στους φοιτητές στρατολογούσε και νέα μέλη στις αντιστασιακές οργανώσεις του ΕΑΜ²⁹⁶.

Σημαντική παρουσία είχε το ΕΑΜ Πειραιά και στην Αστυνομία. Σύμφωνα με τον Νίκανδρο Κεπέση από τους 900 αστυνομικούς του Πειραιά, οι 500 ήταν ενταγμένοι στο ΕΑΜ της πόλης, σύμφωνα όμως με τον Χαράλαμπο Τσιρίδη, γραμματέα του ΕΑΜ στα Λιπάσματα-Δραπετσώνα, οι οργανωμένοι αστυνομικοί στο εαμικό κίνημα, ήταν αρκετά λιγότεροι. Ανεξάρτητα όμως από τον αριθμό των οργανωμένων, η προσφορά τους ήταν ιδιαίτερα σημαντική επειδή οι πληροφορίες που παρείχαν στην οργάνωση είχαν σώσει αρκετούς αγωνιστές και είχαν αποφευχθεί πολλές συλλήψεις και δολοφονίες αντιστασιακών²⁹⁷.

Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι τόσο η αστυνομία Πειραιά όσο και η αστυνομία Αθηνών προσπαθούσε -μέσα στα πλαίσια του δυνατού- να κρατά τις αποστάσεις της από τις υπόλοιπες υπηρεσίες ασφαλείας, τα Τάγματα Ασφαλείας, τη Χωροφυλακή, την Ειδική Ασφάλεια Αθηνών και Πειραιώς ενώ η στάση τους απέναντι στους κομμουνιστές αλλά και τα μέλη του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ ήταν πιο μετριοπαθής όπως επιβεβαιώνεται και από τις περιστασιακές συγκρούσεις μεταξύ αστυνομικών και Ταγμάτων Ασφαλείας καθώς και τις συγκρούσεις μεταξύ Αστυνομίας και Χωροφυλακής, όπως επίσης και από το γεγονός ότι οι Ταγματασφαλίτες κατηγορούσαν τους Αστυνομικούς ότι δεν εκτελούσαν αρκετούς κομμουνιστές. Αυτή άλλωστε η μετριοπαθής στάση της Αστυνομίας και το γεγονός ότι απέφευγε να

²⁹⁵ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ. 152-153.

²⁹⁶ Ο.π., σελ. 169-170.

²⁹⁷ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 29.

διαπράξει ακρότητες ήταν ο λόγος που οι Ελασίτες όταν συλλάμβαναν αστυνομικό, του έπαιρναν το όπλο και αφού τον ανέκριναν, συνήθως τον άφηναν ελεύθερο.²⁹⁸

Επίσης η Αστυνομία Πόλεων δεν συμμετείχε σε μπλόκα και με πρωτοβουλία του αστυνομικού διευθυντή Αθηνών, Άγγελου Έβερτ, απέφευγε όσο ήταν δυνατόν να συγκρούεται με τις εαμικές οργανώσεις όπως απέφευγε να μετατραπεί σε ομάδα κρούσης εναντίον τους όπως σχεδίαζε η Κατοχική κυβέρνηση. Εξαίρεση σε αυτή τη στάση της αστυνομίας ήταν το Μηχανοκίνητο Τάγμα της Αστυνομίας πόλεων με επικεφαλής τον αστυνόμο Ν. Μπουραντά²⁹⁹.

Αντιστασιακοί πυρήνες είχαν σχηματιστεί και στην Πρότυπο Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή Θηλέων Πειραιά που βρισκόταν στην πλατεία Κοραή με πρωτοβουλία του διευθυντή της σχολής, καθηγητή και συγγραφέα, Νίκου Κατσίκαρου. Εκεί είχαν σχηματιστεί δύο αντιστασιακοί πυρήνες, ένας του ΕΑΜ και ένας της Εθνικής Αλληλεγγύης. Στον πυρήνα του ΕΑΜ είχαν προσχωρήσει καθηγητές μεταξύ των οποίων ο Γ. Αναστασάκος, ο Γ. Αντωνακάκος και ο Κ. Σγουρός που είχαν αναπτύξει έντονη δραστηριότητα καθώς σχεδόν κάθε βδομάδα οργάνωναν βραδιές στη Σχολή με την παρουσία διανοομένων, ποιητών, λογοτεχνών και ηθοποιών που κάποιοι από αυτούς ήταν οργανωμένοι στο ΕΑΜ. Εκεί στρατολογούσαν νέα μέλη στις αντιστασιακές οργανώσεις. Μέσα στο πλαίσιο της στρατηγικής του ΕΑΜ για την προσέλκυση νέων μελών, στις εκδηλώσεις αυτές συμμετείχαν και λογοτέχνες όπως οι, Κ. Βάρναλης, Λ. Βολανάκης, Α. Καζάκος, Τ. Βουλοδήμος, Θ. Λιαρούτσος, Σ. Μουτάφης, Γ. Λιόνης, Γ. Μπουκουβάλας, Τ. Σακελλαρίου, Χ. Λεβαντάς³⁰⁰.

Το ΕΑΜ Πειραιά αριθμούσε μέλη και στην Υπηρεσία της Πυροσβεστικής τόσο στην Αθήνα όσο και στον Πειραιά. Τα ενταγμένα στο ΕΑΜ μέλη της Πυροσβεστικής

²⁹⁸ Mazower M., (1994), *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 374-375.

²⁹⁹ Αρμαανίδης Φίλιππος, (2014), «Η περίοδος της Μεγάλης τρομοκρατίας στην περιοχή της πρωτεύουσας κατά την διάρκεια της Κατοχής – Αιματηρή καταστολή της αντίστασης και ένοπλος δοσιλογισμός (Ιούνιος 1943 – Οκτώβριος 1944)», Διπλωματική εργασία – Πάντειο Πανεπιστήμιον, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, ΠΜΣ, κατεύθυνση Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Αθήνα, σελ. 42-45.

³⁰⁰ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 29-30.

υπηρεσίας εμπόδιζαν τους κατακτητές που ήθελαν να τους χρησιμοποιήσουν για να διαλύσουν τα συλλαλητήρια διαμαρτυρίας. Σε τέτοιες περιπτώσεις, όπως έγινε και στα συλλαλητήρια του 1942, οι πυροσβέστες είτε αχρήστευαν μόνοι τους τις αντλίες είτε πετούσαν το νερό με την χαμηλότερη δυνατή πίεση. Οι κατακτητές το είχαν αντιληφθεί και για να εκφοβίσουν τους πυροσβέστες τοποθετούσαν στρατιώτες τους σε κάθε πυροσβεστικό σταθμό που τους συνόδευαν σε κάθε επιχείρηση. Κάποιοι πυροσβέστες είχαν περάσει από ιταλικό στρατοδικείο για την αχρήστευση των αντλιών. Επιπρόσθετα μέτρα που έλαβαν ήταν η συχνή αλλαγή του αρχηγού του Σώματος της Πυροσβεστικής όταν δεν ήταν ικανοποιημένοι ενώ το 1942 τοποθέτησαν για αρχηγό τον συνταγματάρχη Απόστολο Παπαγεωργίου³⁰¹ με απευθείας εντολές από τον Λογοθετόπουλο να μετατρέψει τους πυροσβέστες³⁰² σε συνεργάτες των κατακτητών. Ωστόσο η αποστολή του Παπαγεωργίου απέτυχε και

³⁰¹ Ο συνταγματάρχης Απόστολος Παπαγεωργίου ήταν οργανωμένος στον ΕΔΕΣ Αθηνών αλλά τον Ιούλιο του 1943 σε συνεδρίαση της Κεντρικής Διοικητικής Επιτροπής μαζί με άλλα δύο στελέχη του ΕΔΕΣ Αθηνών, τον συνταγματάρχη Χαράλαμπο Παπαθανασόπουλο και τον δικηγόρο Ηλία Σταματόπουλο κατηγόρησαν τον Ζέρβα και τον Πυρομάγλου ότι δεν δρούσαν προς την σωστή κατεύθυνση και πως οι τρεις τους ήταν υπέρμαχοι της συγκρότησης των Ταγμάτων Ασφαλείας και της ένοπλης καταστολής του ΕΑΜ με αποτέλεσμα αυτή η ένταση να οδηγήσει σε μία εσωτερική διάσπαση στις 17 Σεπτεμβρίου 1943 με τον Ζέρβα να τους κατηγορεί για διασπαστές. Έκτοτε ο Α. Παπαγεωργίου προωθήθηκε από την κατοχική κυβέρνηση στη θέση του Αρχηγού του Πυροσβεστικού Σώματος Αθηνών ενώ ο Χ. Παπαθανασόπουλος μετέβη στην Εύβοια ως επικεφαλής των εκεί Ταγμάτων Ασφαλείας.

Αρμανίδης Φίλιππος, ο.π., σελ. 49-50.

³⁰² Και ενώ οι αρχές Κατοχής δεν κατάφεραν να μετατρέψουν τους πυροσβέστες σε πειθήνια υποχείριά τους και να μειώσουν την επιρροή που ασκούσε το εαμικό κίνημα σε αυτούς, η ελληνική κυβέρνηση όπως είχε μετασηματιστεί μετά τα Δεκεμβριανά(ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός ανέλαβε την αντιβασίλειά τέλη Δεκεμβρίου 1944 και η Κυβέρνηση Παπανδρέου παραιτήθηκε αρχές Ιανουαρίου 1945) προχώρησε σε διώξεις εναντίον πυροσβεστών που ήταν μέλη του ΕΑΜ ή αλλιώς του «στασιαστικού κινήματος» όπως το αποκαλούσαν με αποτέλεσμα να κατηγορηθούν υπάλληλοι της Πυροσβεστικής Υπηρεσίας και σε βάρος τους να υποβληθούν μηνύσεις και να ασκηθούν ποινικές διώξεις από την προϊστάμενη αρχή. Μεταξύ αυτών που κατηγορήθηκαν ήταν οι, Σπ. Σχοινιάς ετών 36 οδηγός α, Κλ. Σπαυράκης ετών 37 οδηγός β, Π. Μουρκογιάνης ετών 27 πυροσβέστης και Αθ. Περιβολιώτης ετών 38 αρχιπυροσβέστης. Πειραιϊκή Εφημερίδα *Φωνή του Πειραιώς*, «Το κίνημα και η Πυροσβεστική Υπηρεσία», φύλλο 16/01/1945.

αποχώρησε από τη θέση του αρχηγού το 1943 απογοητευμένος αφού οι πυροσβέστες έβαζαν κάθε μέρα στο μπουφάν του προκηρύξεις του ΕΑΜ³⁰³.

Το εαμικό κίνημα αριθμούσε μέλη και στην Ένωση Τραυματιών και Αναπήρων του Πειραιά. Ο στρατιωτικός υπεύθυνος της οργάνωσης, Σταύρος Γιαννιός, συνεργαζόταν με άντρες του ΕΛΑΣ κεντρικού Πειραιά σε αποστολές.³⁰⁴

Όπως προαναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο το εργατικό κίνημα όπως αναπτύχθηκε και οργανώθηκε από τη Γ.Σ.Ε.Ε. και το Κ.Κ.Ε. αλλά και από το Ε.Κ.Π. Πειραιά έθεσε τις βάσεις για ένα ισχυρό εργατικό αντιστασιακό κίνημα στην Κατοχή. Με αυτόν τον τρόπο το ΕΑΜ δημιούργησε εύκολα αντιστασιακούς πυρήνες στους εργαζόμενους των βιομηχανιών και των εργοστασίων και τα μέλη του οργανώθηκαν στο ΕΕΑΜ, Εργατικό Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο.

Τα μέλη του ΕΕΑΜ συμμετείχαν σε κάθε κινητοποίηση και αντιστασιακή δράση ενισχύοντας οικονομικά τις οργανώσεις του ΕΑΜ. Το ΕΕΑΜ με την αγωνιστική παρουσία του ασκούσε επιρροή σε όλο το αντιστασιακό κίνημα του Πειραιά.

Πυρήνες του εργατικού ΕΑΜ δημιουργήθηκαν και στους Σιδηρόδρομους Ελληνικού Κράτους -ΣΕΚ- στην Λεύκα του Πειραιά όπου και εντάχθηκαν εργάτες, τεχνίτες και υπάλληλοι. Κατά την διάρκεια της Κατοχής, δούλευαν περίπου 600 μόνιμοι υπάλληλοι και 1.800 έκτακτοι από τους οποίους οι περισσότεροι ήταν οργανωμένοι στο ΕΑΜ Πειραιά ενώ οι υπόλοιποι ήταν φιλικόι προς την εαμική αντίσταση. Παρόλη τη δυσκολία που είχε να αντιμετωπίσει η εξάπλωση του ΕΑΜ στους σιδηροδρομικούς, επειδή σε κάθε τμήμα υπήρχε και από ένας Γερμανός υπεύθυνος, η εξάπλωση του έφτασε σε τέτοιο σημείο ώστε στην απεργία που οργάνωσε το ΕΑΜ στις 22 Ιουλίου 1943 για να διαμαρτυρηθεί για την κάθοδο των Βουλγάρων στην Μακεδονία, οι ενταγμένοι εργατοτεχνίτες των ΣΕΚ στην Λεύκα είχαν συγκεντρωθεί έξω από εργοστάσιο να διαμαρτυρηθούν και αρνήθηκαν να μπουκ για δουλειά ακόμα και όταν οι Γερμανοί άρχισαν να απειλούν με τα όπλα. Ήταν μία από τις πιο επιτυχημένες κινητοποιήσεις των Σιδηροδρομικών υπό την καθοδήγηση του ΕΑΜ.

³⁰³ Πετρόπουλος Γ., (Οκτώβρης-Νοέμβρης- Δεκέμβρης 1985), «Η Πυροσβεστική υπηρεσία στον Πειραιά τον καιρό της Κατοχής», Αθήνα: περιοδικό Εθνικής Αντίστασης, τεύχος 48, σελ. 41-43.

³⁰⁴ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 68.

Παρόμοια στάση τήρησαν και στην 24ωρη απεργία που πραγματοποιήθηκε στις 4 Μαρτίου 1944 από τους υπαλλήλους και τους εργατοτεχνίτες των ΣΕΚ – ΣΠΑΠ (Σιδηρόδρομοι Αθηνών-Πειραιώς και Πελοποννήσου). Οι Γερμανοί προχώρησαν σε συλλήψεις απεργών³⁰⁵.

Παρόμοια ανάπτυξη του ΕΕΑΜ πραγματοποιήθηκε και στον ιδιωτικό τομέα εργασίας όπως για παράδειγμα στο καπνεργοστάσιο του Παπαστράτου στον Πειραιά. Το εργοστάσιο απασχολούσε 2.500 εργαζόμενους εκ των οποίων οι 2.000 ήταν μέλη του ΕΑΜ. Εκεί τα μέλη είχαν φροντίσει να σχηματίσουν πυρήνες της Εθνικής Αλληλεγγύης και της ΕΠΟΝ. Το ΕΕΑΜ εντός του εργοστασίου Παπαστράτου ήταν υπόδειγμα για τους υπόλοιπους πυρήνες του σε άλλα εργοστάσια καθώς ξεχώριζε για τον υψηλό βαθμό οργάνωσής του, για την πειθαρχία και την μαζικότητα του, για την οικονομική στήριξη του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα καθώς και για την επιρροή που ασκούσε γενικότερα στο εργατικό κίνημα του Πειραιά και στην εμψύχωσή του³⁰⁶.

Στο εργοστάσιο του Παπαστράτου τα παιδικά συσσίτια διατηρήθηκαν σε όλη της διάρκεια της Κατοχικής περιόδου ενώ το προσωπικό πληρωνόταν σε είδος λόγω του πληθωρισμού και έπαιρνε το συσσίτιο του ακόμα και αν κάποια μέρα δεν μπορούσε να πάει για δουλειά³⁰⁷.

Με βάση πληροφορία που μετέδωσε ο οργανωτικός γραμματέας της Επιτροπής Πόλης της Κομμουνιστικής Οργάνωσης Πειραιά (ΚΟΠ) στον Γραμματέα της Κομμουνιστικής Οργάνωσης της Καπνοβιομηχανίας Παπαστράτου, προβλεπόταν χτύπημα των Γερμανών σε συνεργασία με Τάγματα Ασφαλείας συγκεκριμένη μέρα στο εργοστάσιο το 1944 με έφοδο και σύλληψη εργατών. Η αντίδραση των εργαζομένων υπήρξε άμεση και αυτό γιατί ο αγώνας προβλεπόταν άνισος από τη στιγμή που οι Ταγματασφαλίτες ήταν οργανωμένο και εξοπλισμένο σώμα³⁰⁸.

Συνήλθε η ολομέλεια του ΕΕΑΜ Παπαστράτου σε έκτακτη συνέλευση μέσα στο εργοστάσιο με θέμα την αντιμετώπιση της επίθεσης. Υπήρχαν δύο προοπτικές. Η μία

³⁰⁵ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ. 172-173.

³⁰⁶ Παπαδόπουλος Ι., (Ιούλης-Αύγουστος- Σεπτέμβρης 1985), «Μία πτυχή των αγώνων του ΕΑΜ εργατών Παπαστράτου». Αθήνα: περιοδικό *Εθνικής Αντίστασης*, τεύχος 47, σελ. 15-17.

³⁰⁷ Ιστορικό Αρχείο ΕΔΙΑ (Εταιρεία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων) - Αρχείο Ι. Παπαδημητρίου, «Αγώνες για την επιβίωση».

³⁰⁸ Παπαδόπουλος Ι., ο.π.

ήταν να αποφύγουν την επικείμενη σύγκρουση με αποχή όλων των εργαζόμενων από τη δουλειά λαμβάνοντας μέτρα προφύλαξης της οργάνωσης και η άλλη ήταν να αναμετρηθούν με τους κατακτητές και τους συνεργάτες τους ώστε να σταματήσουν να κάνουν σχέδια και για άλλες επιθέσεις εναντίον τους στο μέλλον.

Αποφασίστηκε να οχυρωθούν μέσα στο εργοστάσιο οι εργαζόμενοι και κατά ομάδες θα έλεγχαν όλες τις πόρτες εισόδου και εξόδου, την κίνηση σε όλα τα γραφεία και τις τηλεφωνικές γραμμές επικοινωνίας ενώ όταν θα αντιλαμβάνονταν επίθεση των Ταγματασφαλιτών θα χτυπούσαν τον συναγερμό, θα έκοβαν το ρεύμα και θα χρησιμοποιούσαν κάθε εξάρτημα και εργαλείο του εργοστασίου σαν όπλο εναντίον τους και με αυτόν τον τρόπο θα τους καθυστερούσαν για να σπεύσουν να τους συνδράμουν οι εργάτες των γύρω εργοστασίων καθώς και πλήθος Εαμιτών, Ελασιτών, Επονιτών και συγγενών τους.

Όταν τελικά η μέρα της αναμέτρησης έφτασε, ο αρχηγός των Ταγματασφαλιτών που είχε αναλάβει την επίθεση αναγκάστηκε να διατάξει υποχώρηση καθώς ενημερώθηκε από τον Γενικό Διευθυντή³⁰⁹ του Εργοστασίου ότι οι εργάτες ήταν προετοιμασμένοι και τους περίμεναν να αναμετρηθούν ακόμα και σώμα με σώμα³¹⁰.

³⁰⁹ Όπως προαναφέρθηκε το εργοστάσιο του Παπαστράτου συνεργαζόταν με τους κατακτητές στην παραγωγή και κέρδιζε από την τοποθέτηση μέρους της παραγωγής στην μαύρη αγορά με τη συγκατάθεση των κατακτητών. Η συνεργασία αυτή επεκτάθηκε καθώς ο υπεύθυνος του λογιστηρίου τους ενημέρωνε για την ετοιμότητα των εργατών απέναντι στην επίθεση των Κατοχικών δυνάμεων και των Ταγμάτων Ασφαλείας. Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι ο Γενικός διευθυντής του εργοστασίου, Θάνος Καψάλης μαζί με τον Τάσο Παπαστράτο μεταπολεμικά χρηματοδοτούσαν την Οικονομική Επιτροπή των Βασιλοφρόνων εναντίον του ΕΑΜ και υπέρ της παλινόρθωσης. Τον ηγετικό της πυρήνα αποτελούσαν ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρύσανθος που ήταν πρόεδρος της καθώς και οι, Σ. Μαρκεζίνης, Κ. Παπαγιάννης, Θ. Καψάλης, Τάσος Παπαστράτος, Αχ. Κύρος, Α. Μπενάκης και Χ. Ζαλοκώστας που ήταν από τα βασικά στελέχη της. Επιπρόσθετα τα μέλη της ενημέρωναν τον Βασιλιά για την οργανωτική και πολιτική πρόοδο που είχε πραγματοποιηθεί από την Επιτροπή ενώ παράλληλα δημιουργούσαν βασιλικούς πυρήνες και στις επαρχίες για την πληρέστερη κάλυψη της Επικράτειας και οργάνωναν περιοδείες σε όλες τις μεγάλες πόλεις. Για παράδειγμα ο Θ. Καψάλης περιόδευε στη Βόρεια Πελοπόννησο, στην Αιτωλοακαρνανία και στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη.

Ριζάς Σ., (2011), *Από την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, Αθήνα: Καστανιώτη, σελ. 150-151, 194.

³¹⁰ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 136-142.

Παρόμοια ήταν η εξάπλωση του ΕΕΑΜ και στο καπνεργοστάσιο του Κεράνη με σχηματισμό εαμικών πυρήνων που στελεχώνονταν τόσο από το εργατικό όσο και από το διοικητικό προσωπικό.³¹¹

Οι εργαζόμενοι στου Κεράνη διεκδίκησαν από τη διεύθυνση του εργοστασίου και πέτυχαν να παίρνουν συσσίτιο, όπως επίσης διεκδίκησαν από το εργοστάσιο και από το Υπουργείο Οικονομικών να παίρνουν μία κούτα τσιγάρα τα οποία θα μπορούσαν να τα ανταλλάσσουν στην αγορά με τρόφιμα. Αργότερα, τον Μάρτιο του 1942, κατάφεραν με νέες κινητοποιήσεις η μία κούτα να γίνουν δύο³¹².

Τόσο στο καπνεργοστάσιο του Παπαστράτου όσο και του Κεράνη οι εργάτες μέλη του ΕΕΑΜ είχαν αγανακτήσει από τις προσπάθειες των Ταγμάτων Ασφαλείας να τους αποδιοργανώσουν με εφόδους και είχαν εξαγριωθεί από την προθυμία των διευθυντών³¹³ των εργοστασίων να συνεργαστούν με τα δωσίλογα τάγματα εναντίον τους με αποτέλεσμα ο διευθυντής της καπνοβιομηχανίας Κεράνη, Σοφοκλής Φλέγγας, να τραυματιστεί ύστερα από επίθεση που δέχτηκε με ξύλα και λοστούς από καπνεργάτες και εργαζόμενους στους σιδηροδρόμους και ανάλογο περιστατικό συνέβη και με τον διευθυντή του λογιστηρίου του Παπαστράτου, τον Ανδρεάδη³¹⁴.

Το ΕΕΑΜ είχε αναπτυχθεί και στον τομέα του Ηλεκτρικού Σιδηρόδρομου. Το 1942 ο Ι. Παπαδημητρίου ανέλαβε γραμματέας του ΕΕΑΜ Ηλεκτρικού

³¹¹ Ιστορικό Αρχείο ΕΔΙΑ (Εταιρεία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων), «Αγώνες των καπνεργατών», αφήγηση του Πάνου Καρυοφύλλη καπνεργάτη στου Κεράνη.

³¹² Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 68.

³¹³ Η συμπεριφορά τους αυτή απέναντι στους εργάτες συνεχίστηκε και μετά την Απελευθέρωση καθώς οι καπνοβιομήχανοι αρνούσαν να επαναλειτουργήσουν τα εργοστάσιά τους αν πρώτα δεν γινόταν εκκαθάριση του εργατικού προσωπικού από μέλη του ΕΑΜ. Οι καπνοβιομήχανοι λοιπόν αρνούσαν να ξεκινήσουν τις εργασίες ακόμα και αν γινόταν πλήρης αποκατάσταση της ηλεκτροδότησης καθώς τα αποθέματα καπνού που ανέρχονταν σε 450 τόνους καπνών αρκούσαν για την κατανάλωση δύο μηνών και αυτό που προείχε ήταν η εκκαθάριση των καπνεργατών. Πειραιϊκή Εφημερίδα *Φωνή του Πειραιώς*, «Η επανάληψις εργασιών της καπνοβιομηχανίας. Επαρκή αποθέματα καπνών. Η εκκαθάρισης», Φύλλο 10/01/1945

³¹⁴ Αρχείο ΑΣΚΙ, ΕΠΟΝ κωδικός αρχείου Α92, τίτλος αρχείου, «Σύντομη Έκθεση χρονιάτικης δράσης της ΕΠΟΝ του Πειραιά (Μάρτιος 1943- Μάρτιος 1944)».

Σιδηροδρόμου στον Πειραιά και παρείχε πληροφορίες στα μαχόμενα τμήματα του ΕΛΑΣ στην ύπαιθρο μέσω του Σιδηροδρομικού δικτύου³¹⁵.

Πυρήνες του ΕΕΑΜ αναπτύχθηκαν και στο εργοστάσιο Λιπασμάτων στην Δραπετσώνα. Εκεί τα μέλη του ΕΕΑΜ αγωνίζονται για την καθιέρωση συσσιτίων ενώ με τις διεκδικήσεις τους πετυχαίνουν να τους παραχωρείται θειάφι, γαλαζόπετρα και άλλα λιπάσματα που θα τα αντάλλασσαν στην αγορά με άλλα προϊόντα.³¹⁶

6β) Αντίσταση και θέατρο στον Πειραιά

Οι κατακτητές έλεγχαν όλα τα έργα που ανέβαζαν οι θίασοι στα θέατρα. Η προετοιμασία των θεατρικών παραστάσεων απαιτούσε άδεια από το γερμανικό γραφείο επιτάξεων για να μπορούν να προμηθευτούν από την αγορά τα απαραίτητα υλικά για την κατασκευή των σκηνικών³¹⁷.

Η υπηρεσία λογοκρισίας έλεγχε τις θεατρικές παραστάσεις εφαρμόζοντας το Νόμο του Μεταξά το 1936 «Περί ελέγχου θεατρικών έργων» που τον ενίσχυσαν με αστυνομικές διατάξεις οι Κατοχικές κυβερνήσεις και ένα χρόνο αργότερα τον Αύγουστο του 1942 δημοσίευσαν τον αναγκαστικό Νόμο 108/1942 με λεπτομερέστερες ρυθμίσεις για την επιβολή της θεατρικής λογοκρισίας σύμφωνα με τον οποίο απαγορευόταν η διδασκαλία έργων με κομμουνιστικό και ανατρεπτικό περιεχόμενο³¹⁸.

Απαγορευόταν να ανεβάσουν έργα που είχαν γράψει συγγραφείς με καταγωγή από τις χώρες των Συμμάχων. Ενώ μετά την Μάχη της Κρήτης απαγορεύτηκαν και οι κρητικές μαντινάδες. Επίσης απαγορεύονταν σκηνικά που αναπαριστούσαν βουνά

³¹⁵ Ο Ι. Παπαδημητρίου(κάτοικος Πειραιά από το 1930 και μετέπειτα βουλευτής της Ε.Δ.Α. στον Πειραιά) στα χρόνια της Κατοχής φοιτούσε στην Νομική και εργαζόταν στον Ηλεκτρικό Σιδηρόδρομο Αθηνών-Πειραιώς. Από εκεί εντάχθηκε στο Εργατικό ΕΑΜ και εξελίχθηκε σε γραμματέα του ΕΕΑΜ των εργαζομένων στους ΣΕΚ και ΣΠΑΠ οργανώνοντας και συμμετέχοντας σε όλους τους αγώνες, διεκδικήσεις και απεργίες του κλάδου.

Ιστορικό Αρχείο Ε.Δ.Ι.Α.(Εταιρεία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων) -Αρχείο Ι. Παπαδημητρίου.

³¹⁶ Ιστορικό Αρχείο Ε.Δ.Ι.Α. (Εταιρεία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων) - Αρχείο Ι. Παπαδημητρίου, «Αγώνες για την επιβίωση».

³¹⁷ Καγγελάρη Δ., (2007), «Η θεατρική σκηνή 1941-1953», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος 1940-1945 Κατοχή και Αντίσταση*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Γ' Τόμος, Μέρος 2^ο, σελ. 336-337.

³¹⁸ Μαχαίρας Ε., (2009), *Η τέχνη της Αντίστασης*, Αθήνα: Καστανιώτη, σελ. 107-111.

και πλαγιές προκειμένου να αποφεύγονται οι όποιοι συνειρμοί με τον ένοπλο αντιστασιακό αγώνα. Δεν ήταν λίγες οι πιέσεις που ασκήθηκαν για να ανέβουν γερμανικά έργα ωστόσο πολύ λίγα ανέβηκαν και αυτά δεν ήταν προπαγανδιστικά άλλωστε οι Έλληνες θεατές δεν τα προτιμούσαν.

Για να ανέβει μία παράσταση χρειαζόταν να λάβει άδεια από την Διεύθυνση Λαϊκής Διαφώτισης. Έτσι οι θιασάρχες έπρεπε μετά τον σχηματισμό των θιάσων τους να αναφέρουν εγγράφως σε αυτή την Υπηρεσία τα πλήρη στοιχεία των θιάσων τους και του έργου που θα ανέβαζαν. Η άδεια δινόταν αφού το έργο δεν παρουσίαζε καμία παραβίαση του παραπάνω νόμου και οι αιτούντες θιασάρχες κατέβαλλαν παράβολο για την αποζημίωση των μελών της επιτροπής ελέγχου. Βέβαια και κατά τη διάρκεια της παράστασης αν διαπιστωνόταν κάποια παραβίαση προβλέπονταν κυρώσεις όπως φυλάκιση του θιάσου, κλείσιμο θεάτρου και χρηματικά πρόστιμα.

Παρόλη βέβαια την ασφυκτική αυτή πίεση οι ηθοποιοί έβρισκαν πάντα τρόπο να ξεφεύγουν από την λογοκρισία ανεβάζοντας έργα που περιείχαν μηνύματα αντίστασης και ελευθερίας. Χειρονομίες, γκριμάτσες, αλλοίωση φωνής, αναφορές στο «τσάι του Βουνού» ή «τι ζέστη κάνει αέρα αέρα» και παραποίηση έργων ήταν μερικοί από τους τρόπους που χρησιμοποιούσαν για να ξεφεύγουν από τα ασφυκτικό πλαίσιο της Κατοχικής λογοκρισίας και να τονώσουν το πατριωτικό και αντιστασιακό πνεύμα.

Η πείνα και η ανέχεια είχαν σαν αποτέλεσμα ηθοποιοί να λιποθυμούν στη σκηνή ενώ θίασοι να ξηλώνουν σανίδια και να ανάβουν φωτιά για να ζεσταθούν. Ενώ τα υφάσματα για τα κοστούμια δεν κόβονταν αλλά προσαρμόζονταν προκειμένου να χρησιμοποιηθούν ξανά σε άλλες παραστάσεις. Παρόλα αυτά ο αριθμός των θιάσων αυξήθηκε σημαντικά ενώ δεν ήταν λίγοι οι κινηματογράφοι που μετατράπηκαν σε θέατρα. Εκτός από τις θεατρικές αίθουσες, θεατρικές παραστάσεις ανέβαιναν σε σπίτια, σε νοσοκομεία ακόμα και στους δρόμους³¹⁹.

Κατά την Κατοχική περίοδο πολλοί ηθοποιοί και θίασοι ήταν οργανωμένοι στις αντιστασιακές οργανώσεις του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου.

Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι ένα σημαντικό ποσό από τα έσοδα των παραστάσεων το πρόσφεραν στις αντιστασιακές οργανώσεις του ΕΑΜ.

Επιπρόσθετα οι θίασοι που αποτελούνταν από ηθοποιούς που ήταν οργανωμένοι στην αντίσταση ανέβαζαν έργα μέσα από τα οποία εμψύχωναν τον ελληνικό λαό

³¹⁹ Καγγελάρη Δ., ο.π., σελ. 336-337, 339-341, 345, 355.

περνώντας μηνύματα ελπίδας και αλληλεγγύης. Από την πλευρά του ο ελληνικός λαός παρά τις οικονομικές δυσκολίες της εποχής και παρά τον καθημερινό αγώνα για την επιβίωσή του, γέμιζε τις θεατρικές αίθουσες³²⁰.

Υπήρξαν περιπτώσεις που οι ηθοποιοί που είτε ήταν ενταγμένοι στις αντιστασιακές οργανώσεις είτε έβλεπαν θετικά τον αγώνα των αντιστασιακών, έθεταν σε κίνδυνο τη ζωή τους όταν διέκοπταν κάποιες από τις παραστάσεις τους για να μιλήσουν μέλη της αντίστασης στο θεατρικό κοινό παρόλη την παρουσία Κατοχικών δυνάμεων εντός του θεάτρου και όταν μεταμφιέζαν σε ηθοποιούς κυνηγημένους αγωνιστές και τους έβγαζαν στη σκηνή για να γλυτώσουν. Για παράδειγμα στο θέατρο Αλκαζάρ στην Κοκκινιά θίασος στον οποίο συμμετείχε και ο Β. Μεσολογγίτης το 1943 κατά τη διάρκεια παράστασης κατέφυγε στο θέατρο ένας νεαρός κυνηγημένος από τους Γερμανούς γιατί έγραφε αντιστασιακά συνθήματα στους τοίχους. Τότε ο θίασος τον έβγαλε στη σκηνή με ψεύτικο μουστάκι για να τον περάσουν για ηθοποιό και να μην αναγνωριστεί. Οι Γερμανοί αφού έψαξαν όλο το θέατρο έφυγαν και οι θεατές ξέσπασαν σε χειροκρότημα³²¹.

Στον Πειραιά ο τριπλός ρόλος των ηθοποιών όπως παρουσιάστηκε παραπάνω έγινε αισθητός με την συγκρότηση θιάσων που στόχο τους είχαν να εμψυχώσουν τον αντιστασιακό αγώνα, να καλλιεργήσουν την ιδέα της συμμετοχής των πειραιωτών στην οργανωμένη αντίσταση και να συμβάλλουν με το δικό τους καλλιτεχνικό τρόπο στον αγώνα ανεβάζοντας έργα στο θέατρο «Αλκαζάρ» της Κοκκινιάς, στο θέατρο του Αλέκου Χρυσοστομίδα στο Κερατσίνι και στο θέατρο «Καλιφόρνια» στην Αγία Σοφία του Πειραιά.

Ο προπολεμικός κινηματογράφος «Αλκαζάρ» επί της οδού Κονδύλη στην Παλαιά Κοκκινιά που πρόβαλλε κυρίως πολεμικές ταινίες και περιπέτειες πριν την έναρξη του πολέμου μετατράπηκε στα χρόνια της Κατοχής σε θέατρο και χώρο καλλιτεχνικών εκδηλώσεων και παραστάσεων.

Το κινηματοθέατρο «Καλιφόρνια» που ιδρύθηκε το 1930 στη συνοικία της Αγίας Σοφίας Πειραιά στην οδό Παλαμηδίου, με πρώτο ιδιοκτήτη τον Νίκο Μάμμα πρόβαλε από τον Σεπτέμβριο του 1940 ταινίες ενώ διέθετε και καταφύγιο.

³²⁰ Κουτελάκης Χ., Φωσκόλου Α., ο.π., σελ. 274.

³²¹ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ.60

Το θέατρο του Αλέκου Χρυσοστομίδη ιδρύθηκε το 1933 στο Κερατσίνι από τον πατέρα του, τον Στέφανο Χρυσοστομίδη³²². Ο Στέφανος Χρυσοστομίδης διατηρούσε καφενείο στο Πασαλιμάνι που αργότερα το μετέφερε στο Κερατσίνι. Το καφενείο αυτό είχε ήδη από το 1920 μετατραπεί σε κέντρο λογίων και καλλιτεχνών, εκεί σύχναζαν λογοτέχνες και πνευματικές προσωπικότητες όπως οι Χρ. Λεβαντάς, ο Λ. Βολανάκης και ο Δημήτρης Παπαδίδας ενώ άτυπα ο χώρος λειτουργούσε και σαν σχολή λαϊκού θεάτρου³²³. Ο Αλέκος Χρυσοστομίδης σε νεαρή ηλικία φοίτησε στις Δραματικές σχολές του Πειραιϊκού Συνδέσμου³²⁴ και του Εθνικού Ωδείου Αθηνών αλλά δεν πρόλαβε να τελειώσει τις σπουδές του γιατί κηρύχθηκε ο ελληνοϊταλικός πόλεμος, πήρε όμως την Γενική άδεια Ηθοποιού και έτσι έγινε και επίσημα ηθοποιός³²⁵.

Στο θερινό θέατρο του Α. Χρυσοστομίδη στο Κερατσίνι ανέβηκαν έργα που αντανακλούσαν τον κοινωνικό παλμό της περιόδου. Για παράδειγμα το 1942 ανέβασαν το έργο, «Η ψυχοκόρη και ο ληστής Κρικέλας» του Κ. Κρυστάλλη. Ο πατέρας του Α. Χρυσοστομίδη που υποδυόταν τον ληστή Κρικέλα είχε μία σκηνή στην οποία εμφανιζόταν ντυμένος ληστής κάνοντας τον κυνηγημένο και ρίχνοντας τουφεκίες, τότε οι Ιταλοί στρατιώτες που παρακολουθούσαν την παράσταση πίστεψαν πως ο Κρικέλας ήταν πραγματικός αντάρτης και θέλησαν να τον συλλάβουν. Χρειάστηκε να μεσολαβήσουν θεατές που γνώριζαν την ιταλική γλώσσα για να τους εξηγήσουν ότι ο Κρικέλας ήταν ηθοποιός και όχι αντάρτης.

Το 1943 ο Α. Χρυσοστομίδης ανέβασε το έργο, «Λεφτά με ουρά» με πρωταγωνίστρια την Νίτσα Φιλοσόφου και πρωταγωνιστή τον Σωτήρη Δελликаτερίνη, ο τελευταίος στο ρόλο του μπεκρή με το τραγούδι του έδινε ένα άμεσο μήνυμα στους θεατές να υπομείνουν την κατάσταση με τους μαυραγορίτες

³²² Ο χώρος του καφενείου λειτουργούσε μικτά και ως θέατρο και ως κινηματογράφος. Πριν αρχίσει κάποια θεατρική παράσταση πρόβαλλαν στο πανί του κινηματογράφου -που κάλυπτε την είσοδο της σκηνής- βουβές κωμωδίες του Τσάρλυ Τσάπλιν.

Σ. Μανουσάκης, (08/09/2011), «Αλέκος Χρυσοστομίδης: Οι αναμνήσεις ενός Θεατρίνου», τοπική εφημερίδα Κερατσινίου, *Δημότης Ανταποκριτής*.

³²³ www.koutouzis.gr, link «Θέατρα στον Πειραιά».

³²⁴ Τον Οκτώβριο του 1894 μία ομάδα φιλοπρόοδων και πνευματικών προσωπικοτήτων του Πειραιά προχώρησε στην ίδρυση του Πειραιϊκού Συνδέσμου ως «Μουσικός Γυμναστικός Σύλλογος» που με την πάροδο των χρόνων ανέπτυξε δράση στο τομέα των Τεχνών, των Γραμμάτων, του Πολιτισμού και της Άθλησης. www.peiraios.gr

³²⁵ Μανουσάκης Σ., ο.π.

καθώς η μέρα που θα τιμωρηθούν για την απαράδεκτη συμπεριφορά τους ήταν πολύ κοντά³²⁶.

Το θέατρο του Α. Χρυσοστομίδη χρησιμοποιούταν από τις τοπικές οργανώσεις του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ σαν τόπος συναντήσεων για τον σχεδιασμό και τον συντονισμό της δράσης τους³²⁷.

Στο θέατρο Καλιφόρνια το 1943 ανέβηκε η επιθεώρηση «Ο Καρνάβαλος» του Α. Χρυσοστομίδη με τους Ν. Πλατή, Νελή Ροζιέ, Ζάχο Θάνο ενώ ο ίδιος ο Χρυσοστομίδης είχε το ρόλο του αλήτη που τα είχε πουλήσει όλα και απένταρος τριγυρνούσε στους δρόμους και τραγουδούσε. Το τραγούδι μετέφερε τους θεατές στο πνεύμα της εποχής, εναντιωνόταν στους μαυραγορίτες και στα Κατοχικά στρατεύματα ενώ παράλληλα εμψύχωνε τους θεατές καθώς ο αλήτης τα είχε πουλήσει όλα για να επιβιώσει εκτός από το άσπρο του πουκάμισο και το μπλε του παντελόνι, δεν είχε πουλήσει την ελληνική σημαία. Ο ρόλος του αλήτη προκαλούσε τέτοια συγκίνηση στους θεατές που όταν αποχωρούσαν από το θέατρο τραγουδούσαν το τραγούδι του³²⁸.

Στον Πειραικό Σύνδεσμο είχαν συγκροτηθεί θιάσοι και λειτουργούσε χώρος για θεατρικές παραστάσεις. Εκεί την οργάνωση του θιάσου είχαν αναλάβει οι συγγραφείς Γ. Θίσβης και Μ. Βασιλειάδης που ήταν οργανωμένοι στο ΕΑΜ Πειραιά για να μοιράζεται αντιστασιακό υλικό στους θεατές κατά την είσοδό τους στο θέατρο και για να διακόπτεται η παράσταση από μέλη του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ που τους μιλούσαν για τη σημασία του αγώνα. Η δράση αυτή διακόπηκε γιατί συνεργάτες της Ειδικής Ασφάλειας Πειραιά εισέβαλλαν στο θέατρο ερευνώντας όλους τους χώρους και τρομοκράτησαν τους ηθοποιούς και τους θεατρικούς συγγραφείς για να τους αναγκάσουν να ομολογήσουν τα ονόματα των αγωνιστών που δρούσαν εντός του θεάτρου. Μετά από την έρευνα της ειδικής ασφάλειας, ο Γιάννης Κοντούλης, μέλος της ΕΠΟΝ Πειραιά μαζί με τον Ευάγγελο Καμπέρο, πειραιώτη δικηγόρο και ποιητή, έθεσαν τις βάσεις για τη σύσταση ενός ερασιτεχνικού θιάσου εντός του Πειραικού Συνδέσμου που θα αποτελούνταν αποκλειστικά από Επονίτες του Πειραιά. Η όλη

³²⁶ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 60.

³²⁷ Σερβός Δ., ο.π., σελ. 74.

³²⁸ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 60-61.

προσπάθεια δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί καθώς ακολούθησε ο συμμαχικός βομβαρδισμός του 1944 και ο Πειραιάς σχεδόν ερήμωσε³²⁹.

Θεατρικοί ερασιτεχνικοί θίασοι όπως αυτός της Καλλιπόλης, αναπτύχθηκαν και στον Ορειβατικό Φυσιολατρικό Όμιλο της Νίκαιας με αξιόλογη καλλιτεχνική δραστηριότητα που δεν περιοριζόταν σε θεατρικές παραστάσεις αλλά επεκτεινόταν στην οργάνωση φιλολογικών συζητήσεων καθώς και σε σειρά καλλιτεχνικών εκδηλώσεων όπου περνούσαν αντιστασιακά μηνύματα και εμψύχωναν του πολίτες, συμπαραστέκονταν στα μέλη των αντιστασιακών οργανώσεων και άνοιγαν τον δρόμο για την ένταξη νέων μελών στις αντιστασιακές οργανώσεις.³³⁰

6γ) Αντίσταση και Πειραιώτες λογοτέχνες

Οι Πειραιώτες λογοτέχνες συνέβαλλαν με το δικό τους τρόπο στον εθνικό αγώνα και στην αντίσταση. Διοργάνωναν διαλέξεις μαζί με τα μέλη των αντιστασιακών οργανώσεων και μέσα από σκίτσα, ποιήματα και τραγούδια αναδείκνυαν τη σημασία της αντίστασης. Ο λόγος τους και η πνευματική τους δημιουργία υπηρετούσαν τους σκοπούς της στρατολογώντας παράλληλα νέα μέλη.

Μεταξύ των πνευματικών εκπροσώπων που ήταν μέλη των αντιστασιακών οργανώσεων στον Πειραιά, ήταν ο ποιητής Στέλιος Γεράνης (φιλολογικό ψευδώνυμο του Στέλιου Παναγιωτόπουλου) που με ποιήματά του εξυμνούσε την αντίσταση καθώς σκιαγραφούσε την προδοτική συμπεριφορά των παραδοσιακών πολιτικών που κυριολεκτικά εγκατέλειψαν τον ελληνικό λαό στην τύχη του και οι μόνοι που έμειναν δίπλα του για να τον υπερασπιστούν και αυτόν και την πατρίδα ήταν οι οργανώσεις της εαμικής αντίστασης.³³¹

Επίσης, ο λογοτέχνης Κ. Θεοφάνους που χρησιμοποιούσε το ψευδώνυμο Κ. Έλατος και μαζί με άλλους διανοούμενος Πειραιώτες εξέδωσε το περιοδικό «Νέα Αυγή» (όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο Τύπος της οργανωμένης αντίστασης), ο ποιητής Παναγιώτης Τσουτάκος, ο Στέλιος Μπινιάρης που όλο το έργο τους ήταν εμπνευσμένο από την Κατοχική περίοδο, ο ποιητής Σταύρος Θανόπουλος και ο

³²⁹ Σερβός Δ., ο.π., σελ. 74-75.

³³⁰ Χατζημανωλάκης Ι., (1973), *Το Χρονικό της Πειραιϊκής Πνευματικής Ζωής (1835-1973)*, ο.π., σελ. 153-154.

³³¹ Λιάτσος Δ., (1960), *Κοκκινιά ένα όνομα μία πολιτεία, η πολιτισμική και πνευματική πορεία της Κοκκινιάς*, Νίκαια: το βιβλίο τυπώθηκε στο τυπογραφείο Ν. Τρομάρα, σελ. 93-94.

νικαιώτης πεζογράφος Στρατής Ευστρατιάδης που το 1943 παρουσίασε μία συλλογή διηγημάτων με τίτλο «Θολοί Ορίζοντες» με αντιστασιακό περιεχόμενο³³².

Έργα με αντιστασιακό περιεχόμενο έγραψαν και οι νικαιώτες ποιητές, Μίμης Παπαδίτσας που κυκλοφόρησε τη συλλογή «Το φρέαρ με τις φόρμιγγες» το 1943 καθώς και ο ποιητής Έκτωρ Κακναβάτος³³³ που παρουσίασε τη συλλογή «FUGA» το ίδιο έτος³³⁴.

Ο Γ. Μετσόλης κυκλοφόρησε τη συλλογή «Νέες παρτιτούρες» την ίδια περίοδο ενώ σε ποίημα του με τίτλο «Επίγραμμα» εξυμνεί τους πεσόντες αγωνιστές της εθνικής αντίστασης³³⁵.

Ο νεαρός νικαιώτης, Αλέκος Μουχτούρης, ένα χρόνο νωρίτερα, το 1942, είχε γράψει ποιήματα που τυπώνονταν στις εφημερίδες της αντίστασης του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ που κυκλοφορούσαν στις συνοικίες παράνομα από χέρι σε χέρι και από πόρτα σε πόρτα. Ο Αλέκος Μουχτούρης που είχε περάσει στην παρανομία, εκτελέστηκε από τους κατακτητές τον Μάρτη του 1944 αφού πρώτα είχε αρνηθεί την πρόταση των κατακτητών να γίνει διερμηνέας τους καθώς γνώριζε καλά τη γερμανική γλώσσα. Μεταξύ των ποιημάτων του ξεχωρίζει εκείνο με τίτλο «Κόδρος» που συμβολικά παραπέμπει στον μυθικό Βασιλιά των Αθηνών που προτίμησε να θυσιαστεί παρά να κατακτηθεί η πολιτεία του από τους εχθρούς.³³⁶

Ο Νικαιώτης σκιτσογράφος, Μιχάλης Νικολινάκος, όταν έγινε η ιταλική επίθεση εναντίον της Ελλάδας επειδή ήταν ακόμα ανήλικος και δεν μπορούσε να καταταγεί, βρήκε ένα εναλλακτικό τρόπο. Ανέλαβε να κυκλοφορήσει ένα σατυρικό φύλλο με τίτλο «Εξορμήσεις» όπου με μία σειρά σκίτσων καυτηρίαζε και γελοιοποιούσε την

³³² Χατζημανωλάκης Ι., (1973), *Το Χρονικό της Πειραιϊκής Πνευματικής Ζωής (1835-1973)*, ο.π., σελ. 163-164, 167-168, 171.

³³³ Το πραγματικό του όνομα είναι Γ. Κοντογεώργης, το Κακναβάτος δεν ήταν ψευδώνυμο αλλά το επίθετο από το γένος της μητέρας του. Ο μαθηματικός Γ. Κοντογεώργης γεννήθηκε στη Σμύρνη το 1920 και έφτασε στην Ελλάδα το 1922 με τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ύστερα από 3 χρόνια περιπλάνησης η οικογένειά του εγκαταστάθηκε το 1926 στην Κοκκινιά. Εκεί ο Γ. Κοντογεώργης αποφοίτησε από το δημοτικό και το γυμνάσιο ενώ το 1937 μπήκε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών στη μαθηματική σχολή. Δίδαξε στο Λύκειο Αθηνών (Σχολή Μωραΐτη).

³³⁴ Λιάτσος Δ., *Κοκκινιά ένα όνομα μία πολιτεία*, ο.π., σελ. 85.

³³⁵ Ο.π., σελ. 93.

³³⁶ Ο.π., σελ. 90-91.

ιταλική επίθεση εναντίον της Ελλάδας ενώ κατά την Κατοχική περίοδο γελοιογραφίες και σκίτσα του φιλοξενήθηκαν στις εφημερίδες της αντίστασης³³⁷.

Ο Γρηγόρης Τουφεξιάν εμπνέεται από τα βιώματα της Κατοχής και η θεματογραφία των έργων του περιλαμβάνει σκηνές από την πείνα, την εξαθλίωση και την αντίσταση στην Κατοχική περίοδο. Αντίστοιχα και ο Αντώνης Κανάς μεταφέρει στα έργα του τις εφιαλτικές μέρες που βίωνε ο ελληνικός λαός. Η μεγάλη απήχηση των έργων του στον ελληνικό λαό προκάλεσε την άμεση αντίδραση των κατακτητών που τον φυλάκισαν και κατέστρεψαν πολλούς από τους πίνακές του.

Ο πειραιώτης ζωγράφος Επαμεινώνδας Λιώτης με το φιλολογικό ψευδώνυμο «Νώντας» κυκλοφόρησε λεύκωμα που περιελάμβανε δέκα σχέδια εμπνευσμένα από ισάριθμα ποιήματα του Καβάφη με αντιστασιακό περιεχόμενο³³⁸.

Συμπεραίνουμε πως τόσο η πολιτιστική όσο και η πνευματική κίνηση των διανοουμένων και καλλιτεχνών του Πειραιά ήταν δυναμική κατά την διάρκεια της Κατοχικής περιόδου αν αναλογιστούμε τους κινδύνους που διέτρεχαν και την λογοκρισία που είχε επιβληθεί από τους κατακτητές. Στήριξαν την αντίσταση εμπνυχώνοντας τους πειραιώτες και πολεμώντας τους κατακτητές τόσο μέσα από το έργο τους όσο και με την ενεργό ένταξη τους σε αυτή.

Παρόλη όμως την συνεχή παρουσία των πνευματικών και καλλιτεχνικών εκπροσώπων του Πειραιά και την έντονη συμμετοχή τους στις πνευματικές και αντιστασιακές εκδηλώσεις και παρόλη την έκδηλη προθυμία να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην αντίσταση, η προσπάθεια του Γ. Θεοχάρη (μέλος του ΕΑΜ Πειραιά) το 1943 να συσπειρώσει τους Πειραιώτες λογοτέχνες σ' ένα ενιαίο Εαμικό πυρήνα με τους πειραιώτες ζωγράφους και ηθοποιούς δεν απέδωσε τα επιθυμητά και αναμενόμενα αποτελέσματα. Ο Γ. Θεοχάρης ανέλαβε τον Απρίλιο του 1943 να συγκαλέσει στο σπίτι του στον Πειραιά μία συνάντηση όλων των πνευματικών εκπροσώπων της πόλης όπου τους ανέπτυξε την αναγκαιότητα του αντιστασιακού αγώνα και την σημασία του αντιστασιακού έργου και τους πρότεινε να ενταχθούν σ' ένα εαμικό πυρήνα διανοουμένων-λογοτεχνών-καλλιτεχνών-ηθοποιών. Όμως παρά την καλή διάθεση και την θετική ανταπόκριση στο κάλεσμα του Γ. Θεοχάρη, δεν

³³⁷ Τριμηνιαίο Περιοδικό, (Ιανουάριος 1966), *Πειραιϊκόν Ημερολόγιον, Αρχείον Πειραιϊκών Σπουδών*, Διευθυντής Νίκος Κατσίκaros, Γραμματέας Σύνταξης Γ. Μ. Πολιτάρχης, Πειραιά, τομ. 1, σελ. 250-251.

³³⁸ Θεοφάνους Κ., (1985), *Η καλλιτεχνική ιστορία του Πειραιά 1884-1984, Πειραιώτες ζωγράφοι και γλύπτες*, Πειραιάς: Γκαλερί Κόννη, σελ. 59, 72, 88.

προχώρησε τίποτα στην πράξη καθώς δεν αποφασίστηκε η σύσταση ενός τέτοιου εαμικού πυρήνα όπως είχε γίνει στην Αθήνα.

Σε μία παρόμοια δεύτερη σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε λίγους μήνες μετά -το καλοκαίρι του 1943- στα γραφεία της Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής Θηλέων στον Πειραιά, με πρωτοβουλία και πάλι του ΕΑΜ Πειραιά προσκλήθηκαν και πάλι διανοούμενοι, ηθοποιοί και πνευματικοί εκπρόσωποι της πόλης όμως ούτε σε αυτή τη συνάντηση πάρθηκε κάποια σχετική απόφαση παρά μόνο περιορίστηκαν στην ανταλλαγή γνώμων για τους τρόπους που θα μπορούσαν να οργανωθούν. Σκοπός ήταν να ιδρυθεί ένας νόμιμος -για τους κατακτητές- πνευματικός σύλλογος που θα συνδεόταν όμως μυστικά με τις αντιστασιακές οργανώσεις, θα διευκόλυνε και θα στήριζε το έργο τους. Και στη δεύτερη αυτή σύσκεψη η προσπάθεια για τη σύσταση ενός τέτοιου πυρήνα έμεινε μόνο στην ανταλλαγή απόψεων³³⁹. Προφανώς ο λόγος που δεν πραγματοποιήθηκε ήταν ο φόβος να ανακαλυφθούν από τις δυνάμεις Κατοχής δεδομένου ότι ο χώρος δράσης τους, ο Πειραιάς σε αντίθεση με την Αθήνα ήταν πιο περιορισμένος και προπύργιο των κατοχικών δυνάμεων.

³³⁹ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 55.

Κεφάλαιο 7°

Αντιστασιακές οργανώσεις του Πειραιά

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξεταστούν οι ενώσεις, τα κινήματα, οι σύλλογοι, οι όμιλοι, οι οργανώσεις καθώς και αγωνιστές της αντίστασης που έδρασαν κατά την Κατοχική περίοδο στην πόλη του Πειραιά και τους γειτονικούς δήμους και είτε συνεργάζονταν ή είχαν άμεση σχέση με το εαμικό κίνημα είτε δρούσαν σε συνεργασία με την εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση στο Κάιρο και το Συμμαχικό Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής. Οι οργανώσεις αυτές που θα αναφερθούν είτε είχαν την έδρα τους στον Πειραιά και στους γειτονικούς δήμους είτε είχαν ιδρυθεί αλλού για παράδειγμα στην Αθήνα και δρούσαν και στον Πειραιά λόγω της στρατηγικής σημασίας του λιμανιού.

Οι οργανώσεις που είχαν άμεση συνεργασία με το ΕΑΜ ήταν οι εξής,

Ο ΟΦΟΚ(Ορειβατικός Φυσιολατρικός Όμιλος Κοκκινιάς) που σήμερα ονομάζεται ΟΦΟΝ(Ορειβατικός Φυσιολατρικός Όμιλος Νίκαιας) ιδρύθηκε το 1936 από μέλη του Κ.Κ.Ε. και η ιστορική του αναδρομή παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς πρόκειται για ένα σύλλογο με κοινωνική, πνευματική και αντιστασιακή δράση.

Ο σύλλογος σύντομα μετά την ίδρυσή του διαλύθηκε από την δικτατορία του Μεταξά. Η ίδρυση του εκείνη τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή ήταν μια προσπάθεια να διεισδύσει στην πειραιϊκή κοινωνία και να λειτουργήσει ως δημοκρατικό αντίβαρο στην δικτατορία που όλα έδειχναν πως ήταν προ των πυλών. Λειτουργήσε ξανά στα χρόνια της Κατοχής μέχρι την επόμενη διάλυσή του από την Χούντα των Συνταγματαρχών το 1967 που του αφαίρεσαν όλα του τα περιουσιακά στοιχεία κατάσχοντας όχι μόνο τα χρήματα που είχε συγκεντρώσει αλλά ακόμα και τα έπιπλα. Ο ΟΦΟΝ επαναλειτούργησε μετά την μεταπολίτευση συνεχίζοντας το εκδρομικό, πνευματικό και εκπολιτιστικό του έργο μέχρι σήμερα³⁴⁰.

Η στρατηγική του ΕΑΜ να διευρύνει τη μαζικότητά του ήταν αυτή που οδήγησε τον ΟΦΟΚ στη περίοδο της Κατοχής να γίνει το επίκεντρο της νεολαίας της Κοκκινιάς και να εξελιχθεί σε κέντρο με πολύμορφες δραστηριότητες που περιλάμβανε εκδρομές, φιλολογικές συζητήσεις, βραδιές τραγουδιού, ποίησης και θεατρικών παραστάσεων και εράνους με απώτερο στόχο την ενδυνάμωση της αντίστασης και την στρατολόγηση νέων μελών στις οργανώσεις της.

³⁴⁰ Μιχαηλίδης Σ., (1993), *Η Γέννηση της Κοκκινιάς απ' όσα έζησα και θυμάμαι*, Πειραιάς, σελ. 121.

Αποτέλεσε την απαρχή για την πνευματική αναγέννηση της Κοκκινιάς στην Κατοχή. Από τους κόλπους του αναδείχθηκαν μεγάλες πνευματικές προσωπικότητες όπως ο νικαιώτης ποιητής Αλέξανδρος Μουχτούρης και ο Έκτωρας Κακναβάτος, οι ποιητές Μ. Παπαδίτσας, Γ. Μετσόλης, Ν. Χιονίδης, Γ. Φουντούλης, Ι. Νοακόμβος, τραγουδιστές όπως Ι. Γραβάκης και ο Μ. Καπετανάκης και η Άλκηστη Μιχαηλάκη αλλά και μουσικοί όπως ο Ηλίας Σεφέρογλου που με το ακορντεόν του συνόδευε σχεδόν όλες τις πνευματικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις του ομίλου³⁴¹.

Ο ΟΦΟΚ ήταν χώρος συγκέντρωσης των μελών της αντίστασης, τόπος προώθησης και διευκόλυνσης του αντιστασιακού έργου καθώς και πηγή άντλησης και στρατολόγησης νέων μελών στις αντιστασιακές οργανώσεις του ΕΑΜ. Τα ιδρυτικά στελέχη του ΟΦΟΚ ήταν οργανωμένοι στο Κ.Κ.Ε.

Μέλη του ΟΦΟΚ στελέχωναν την ΕΠΟΝ Κοκκινιάς και τον ΕΛΑΣ Κοκκινιάς που από εκεί προωθούνταν στον Βουνό, στην ελεύθερη Ελλάδα. Οργανωμένοι στην αντίσταση μέσα στον ΟΦΟΚ ήταν οι Β. Αρβανιτόπουλος, Φ. Αρβανιτόπουλος, Θ. Αποστόλου, Β. Αργυρόπουλος, Χ. Εβραϊνογλου, Σ. Ηλιάδης, Ν. Θεοφύλακτος, Μ. Θηριώτης, Χ. Θηριώτης, Η. Ιωαννίδης, Α. Ιωαννίδης, Α. Καρβέλας, Π. Καραβασίλης, Κ. Κρομμύδας, Β. Καπουσόγλου, Τ. Καζαμίας, Ι. Κοντούλης, Β. Κοντούλης, Γ. Κοντογιώργης, Κ. Κατσαφανάς, Κ. Λαμπράκης, Δ. Λιαγούρας, Α. Μουχτούρης, Φ. Μαυροφρύδου, Ι. Μπασιάνος, Σ. Μιχαηλίδης, Σ. Μουτάφης, Γ. Μπορίτης, Δ. Νικηταράκος, Μ. Νικολινάκος, Α. Ντάγκα, Γ. Παπαδόπουλος, Τ. Παπαδόπουλος, Α. Παπαδοπούλου, Α. Παπαδάκης, Β. Ραϊκόπουλος, Δ. Ραϊκόπουλος, Σ. Ρούτσος, Μ. Σολάκος, Π. Σαϊτανίδης, Σ. Σκούταρης, Σ. Σπανούδης, Α. Σαραντίδης, Χ. Συμεωνίδης, Σ. Σπερδούκλης, Χ. Τσολοζίδης, Κ. Τρομαρίδης, Γ. Φουντούλης, Γ. Φιλιππίδης, Α. Χατζιαθανασόγλου, Α. Χατόγλου, Ι. Χαραμής και Ι. Χούλης³⁴².

Το αντιστασιακό έργο του ΟΦΟΚ ήταν ο λόγος που οι κατακτητές έβαλαν τον όμιλο στο στόχαστρό τους. Τον Φεβρουάριο του 1943 ένοπλοι Γερμανοί εισέβαλλαν στην αίθουσά του και συνέλαβαν 25 άτομα που βρίσκονταν εκεί. Οι συλληφθέντες οδηγήθηκαν στα γραφεία της Γκεστάπο στη Μέρλιν και από εκεί στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου, μία πορεία δίχως επιστροφή για τους περισσότερους από τους συλληφθέντες. Την ίδια τύχη είχαν και άλλα μέλη του ΟΦΟΚ τα οποία εκείνη τη μέρα διέφυγαν τη σύλληψη όμως συνελήφθησαν και εκτελέστηκαν αργότερα από

³⁴¹ Λιάτσος Δ., *Κοκκινιά ένα όνομα μία πολιτεία*, ο.π., σελ. 82-83.

³⁴² Λιάτσος Δ., ο.π., σελ. 163-165.

τους κατακτητές. Χαρακτηριστικά αναφέρω τον ποιητή Α. Μουχτούρη που εκτελέστηκε το 1944 στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου, τον διανοούμενο νικαιώτη Μ. Σολάκα που οι Γερμανοί τον εκτέλεσαν μπροστά στα μάτια της μητέρας του, την Β. Καπουσόγλου που συνελήφθηκε από τους Γερμανούς το 1943 και αγνοείται η τύχη της³⁴³.

Ο Φοιτητικός Σύνδεσμος Νίκαιας που διατηρούσε τα γραφεία του επί της οδού Θράκης ήταν ένας ακόμα σύνδεσμος μέσω του οποίου το ΕΑΜ προσπαθούσε να εξαπλωθεί πολιτικά στην τοπική κοινωνία και να αυξήσει τους υποστηρικτές του και τα στελέχη του. Στις αίθουσές τους η στρατηγική ανάπτυξης πνευματικών και καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων μέσα από τις οποίες στρατολογούσε νέα μέλη στις αντιστασιακές οργανώσεις έγινε καθημερινή πρακτική.

Ο Φοιτητικός Σύνδεσμος Νίκαιας είχε το δικό του δελτίο ενημέρωσης με μία εφημερίδα τοίχου στην οποία αρθρογραφούσαν οι Ν. Οικονομίδης, Κυπριανός Παπαδόπουλος (τότε διάκος μετέπειτα μητροπολίτης της Κεντρικής Αφρικής), Ε. Γόβατζη και άλλοι.

Ο Φοιτητικός Σύνδεσμος και ο ΟΦΟΚ συνεργάστηκαν αποτελεσματικά. Διοργάνωναν από κοινού εκδηλώσεις και καλλιτεχνικές βραδιές με μαζική προσέλευση, στρατολογούσαν νέα μέλη, προχωρούσαν σε αντιστασιακές πράξεις εκφωνώντας αντιστασιακούς λόγους και μοιράζοντας προκηρύξεις υπέρ της αντίστασης με συνθήματα εναντίον των κατακτητών.

Παρόμοια δράση με τον ΟΦΟΚ και τον Φοιτητικού Συνδέσμου Νίκαιας ανέπτυξε ο πολιτιστικός σύλλογος «Ηρακλής» Νίκαιας. Το ΕΑΜ όπως και στους παραπάνω ομίλους κατεύθυνε τη δράση του Ηρακλή διοργανώνοντας κατάλληλες εκδηλώσεις όπου στρατολογούσε νέα μέλη για τις οργανώσεις του³⁴⁴.

Η Ένωση Τραυματιών Νίκαιας- Κορυδαλλού – Π. Κοκκινιάς που ιδρύθηκε στα τέλη του 1941 πρόσφερε σημαντικό έργο με την συμμετοχή του σε όλες τις

³⁴³ Τριμηνιαίο Περιοδικό, (Ιανουάριος 1966), *Πειραιϊκόν Ημερολόγιον, Αρχείον Πειραιϊκών Σπουδών*, Διευθυντής Νίκος Κατσίκaros, Γραμματέας Σύνταξης Γ. Μ. Πολιτάρχης, Πειραιάς, τομ. 1, σελ. 256-258.

³⁴⁴ Λιάτσος Δ., ο.π., σελ. 85.

αντιστασιακές κινητοποιήσεις και μαχητικές διαδηλώσεις και με τη συμμετοχή του σε ειδικές μυστικές αποστολές της εαμικής αντίστασης.

Πρόεδρος της Ένωσης αυτής από την ίδρυσή της και για 26 συνεχόμενα χρόνια ήταν ο Ιωάννης Ποιητίδης που την οδήγησε σε αντιστασιακή πορεία καθώς συνεργάζονταν σε αποστολές με εφέδρους πολεμιστές του '40 που είχαν για αρχηγό τους τον κοκκινιώτη αγωνιστή Παναγιώτη Ασμάνη.

Παράλληλα ο Ποιητίδης ανέλαβε να οργανώσει εξωσχολικά συσσίτια με αποτέλεσμα να βοηθάει σε καθημερινή βάση γύρω στα 30 με 40 μέλη του ΕΑΜ εξασφαλίζοντας τους μία μερίδα. Τα συσσίτια του Ποιητίδη προς τους αγωνιστές της αντίστασης, στήριξαν τα αδέρφια του, Αλέκος, Σταύρος και Χαράλαμπος καθώς και οι Ε. Γαγκιώζης και Ν. Χωματόπουλος. Ο Ποιητίδης συνεργάστηκε και με την Εθνική Αλληλεγγύη της Νίκαιας.

Η Ένωση Εφέδρων Νικαίας συστάθηκε το 1942 ύστερα από πρωτοβουλία των Π. Ασμάνη, Μ. Μελίδη, Χ. Παραρά και Α. Χατζηβασιλείου και διατηρούσε τα γραφεία της επί της οδού Ηλιουπόλεως στη Νίκαια.

Η Ένωση αυτή αποτέλεσε καταφύγιο των μελών του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ Νικαίας ενώ για να μην κινούν τις υποψίες των κατακτητών και των συνεργατών τους, δημιούργησαν ένα καλλιτεχνικό τμήμα υπό την εποπτεία του Στρατή Ευστρατιάδη και του Γ. Μετσόλη ανεβάζοντας θεατρικές παραστάσεις όπως αυτή του Δ. Μπόγρη, «Η Καινούργια Ζωή» τον Αύγουστο του 1942 στη θεατρική σκηνή του Κρυστάλ. Οι υπεύθυνοι του καλλιτεχνικού τμήματος συνεργάστηκαν και με τον δημοσιογράφο Ιωακείμ Βιζυηνό που με την εμπειρία του βοήθησε στο κομμάτι των καλλιτεχνικών εκδηλώσεων της Ένωσης³⁴⁵.

Ο Σύλλογος Εφέδρων Υπαξιωματικών και Οπλιτών του πολέμου του '40, ιδρύθηκε στα τέλη του 1942 στον Πειραιά με γραμματέα τον Βασίλη Μόφορη. Την πρωτοβουλία για την ίδρυση του είχε η Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ. Τα γραφεία του συλλόγου ήταν στη γωνία των οδών Ζωσιμάδων και Ελευθερίου Βενιζέλου στον Πειραιά³⁴⁶.

³⁴⁵ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ. 97-98.

³⁴⁶ Ο.π., σελ. 143.

Παραρτήματα του Συλλόγου των Εφέδρων αναπτύχθηκαν βάσει σχεδίου της ΚΕ του ΕΑΜ στις γύρω συνοικίες του Πειραιά όπως στο Κερατσίνι, στα Καμίνια, στο Νέο Φάληρο και στην Αγία Σοφία με τους περισσότερους εφέδρους να στελεχώνουν τις κατά τόπους οργανώσεις του ΕΑΜ.

Η δράση αυτών των συλλόγων ήταν κοινωνική και αντιστασιακή. Οι οργανωμένοι στο ΕΑΜ έφεδροι συμμετείχαν σε όλες τις κινητοποιήσεις και αντιστασιακές διαδηλώσεις όπως στην διαμαρτυρία εναντίον της καθόδου των Βουλγάρων και εναντίον της επιστράτευσης Ελλήνων εργατών στην Γερμανία, στον εορτασμό των εθνικών επετείων, στις μυστικές και επικίνδυνες αποστολές και σε οτιδήποτε σχετιζόταν με αντιστασιακές ενέργειες όπως σαμποτάζ, κατασκοπείες, κλοπή υλικών από τις αποθήκες των Γερμανών και άλλα.

Παράλληλα τα παραρτήματα των εφεδρικών συλλόγων είχαν αναλάβει και κοινωνικό έργο. Φρόντιζαν για την τοποθέτηση των φυματικών και αρρώστων εφέδρων σε σανατόρια και νοσοκομεία, στήριζαν τους άνεργους εφέδρους και τους βοηθούσαν να βρουν δουλειά ενώ διοργάνωναν συσσίτια με τα οποία εξασφάλιζαν μία μερίδα φαγητού στους εφέδρους και στα παιδιά των συνοικιών.

Επίσης συνέβαλλαν στην ψυχαγωγία των παιδιών οργανώνοντας παραστάσεις με Καραγκιόζη και κινηματογράφο³⁴⁷.

Στους παραπάνω συνδέσμους και ομίλους ο στόχος ήταν κοινός και επιτεύχθηκε σε μέγιστο βαθμό από το Κ.Κ.Ε. και το ΕΑΜ. Το σχέδιο της διείσδυσης, της επέκτασης και του ελέγχου στο χώρο τους από τις οργανώσεις του ΕΑΜ Πειραιά ήταν αυτό που έφερε τη μαζική συμμετοχή σε αυτές και την κυριαρχία στον αντιστασιακό αγώνα.

Παράλληλα με την καταλυτική παρουσία του ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΕΠΟΝ, Εθνική Αλληλεγγύη και τις οργανώσεις που προαναφέρθηκαν και συνεργάζονταν με το εαμικό κίνημα, η δραστηριότητα των άλλων αντιστασιακών οργανώσεων που έδρασαν στον Πειραιά περιορίζεται κατά κύριο λόγο στον τομέα των δολιοφθορών και της συλλογής πληροφοριών, δηλαδή δεν ανέπτυξαν ένοπλα τμήματα εναντίον των κατακτητών αντίστοιχα του ΕΛΑΣ και δεν είχαν την μαζική απήχηση που είχαν οι εαμικές οργανώσεις. Πιθανόν η συνεργασία ορισμένων από αυτών με το Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής ήταν ο μοναδικός τρόπος για να αποκτήσουν τα αναγκαία για

³⁴⁷ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944, αναμνήσεις*, ο.π., σελ. 131.

την δράση τους. Παρακάτω παρουσιάζονται οι οργανώσεις που δεν σχετίζονταν με το ΕΑΜ και έδρασαν στον Πειραιά³⁴⁸.

Την περίοδο της Κατοχής έδρασε στο λιμάνι του Πειραιά (αλλά και στην Αθήνα και στη Πάτρα) η αντιστασιακή οργάνωση «Υβόννη». Ιδρυτής της υπήρξε ο Ιωάννης Πελτέκης που διέφυγε στη Μέση Ανατολή διωκόμενος από τους Γερμανούς λόγω της συμμετοχής του στην οργάνωση Προμηθέας ΙΙ από τα τέλη του 1942 ως τον Φεβρουάριο του 1943 οπότε και διαλύθηκε. Συνεργαζόταν με την Ειδική Υπηρεσία Επιχειρήσεων - SOE (Special Operations Executive) και από κοινού αποφάσισαν να αναλάβει ο Πελτέκης την ανασυγκρότηση των κλιμακίων πληροφοριών και δολιοφθορών που διέκοψαν τη λειτουργία τους μετά την εξάρθρωση της οργάνωσης Προμηθέας ΙΙ. Από τη Μέση Ανατολή ξεκίνησε για την Αθήνα στις 6 Μαρτίου 1943 με το κωδικό όνομα Απόλλων³⁴⁹.

Ο Πελτέκης μετέβη στην Εύβοια όπου και ήρθε σε επαφή με τον ψαρά Νίκο Αδάμ. Ο τελευταίος από τα τέλη του 1942 είχε δημιουργήσει ένα υποτυπώδες δίκτυο διαφυγής μέσω του οποίου φυγαδεύονταν αξιωματικοί από την Ελλάδα στο Τσεσμέ της Τουρκίας. Ο Πελτέκης μετέφερε τον Αδάμ στην Αθήνα και του ανέθεσε την εκτέλεση δολιοφθορών στα πλοία του εχθρού στο λιμάνι του Πειραιά. Ο Αδάμ μαζί με τον Βασίλη Θεοφίλου (υπαξιωματικό του Πολεμικού Ναυτικού) εφοδιάστηκαν με εκρηκτικά και προχώρησαν σε μία σειρά δολιοφθορών στα πλοία του εχθρού σε

³⁴⁸ Για ορισμένες οργανώσεις όπως η Ρ.Α.Ν (Ρωμυλία-Αυλών -Νήσοι) και η Εθνική Δράση δεν προκύπτουν στοιχεία για αντιστασιακή δράση στον Πειραιά και για ένοπλο αγώνα εναντίον των κατακτητών.

Εθνικιστικές Οργανώσεις όπως η ΡΑΝ και η Εθνική Δράση στόχευαν όχι τόσο στον αγώνα εναντίον των κατακτητών αλλά επικεντρώνονταν στο χτύπημα των οργανώσεων του ΕΑΜ του ΕΛΑΣ και της ΕΠΟΝ. Άλλωστε αυτή την κατεύθυνση της δράσης τους την επικύρωσαν υπογράφοντας τον Σεπτέμβριο του 1943 πρωτόκολλο συνεργασίας με τις φασιστικές οργανώσεις Χ και Εθνικό Κομιτάτο. Οι δύο τελευταίες δρούσαν στο πλευρό των Ταγμάτων Ασφαλείας με κύριο στόχο την καταπολέμηση του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ και όλων των εαμικών οργανώσεων. Το πρωτόκολλο υπογράφηκε και από τον ΕΔΕΣ Αθηνών.

«7 μέρες μαζί», Ριζοσπάστης, ένθετη έκδοση, φύλλο 20/06/2004

³⁴⁹ Σαμπατακάκης Θ., (2006), *Ταυτότητες πρακτόρων και κωδικά ονόματα. Η δραστηριότητα των βρετανικών υπηρεσιών πληροφοριών στην Ελλάδα (1939-1944)*, Αθήνα: Φιλίστωρ, σελ. 243-246

συνεργασία με τον Καραγιάννη (το μικρό του όνομα δεν αναφέρεται) που εργαζόταν στο λιμάνι του Πειραιά ως επισκευαστής υδροφόρων³⁵⁰.

Ο Ι. Πελέκης ανέθεσε στα μέλη του Απόλλωνα καθήκοντα. Στους Ερρίκο Μοάτσο και Ζωή Κορωνάκη ανέθεσε τα τηλεγραφήματα και την τήρηση κώδικα, στους ηλεκτρομηχανικούς Παναγή και Άλκη Δελμούζο τις ασύρματες επικοινωνίες, στους μηχανικούς Πέτρο Δοανίδη -παλιό συνεργάτη στην οργάνωση Προμηθέας Π- και Κωνσταντίνο Δοξιάδη την Υπηρεσία Διαβιβάσεων και το δίκτυο πληροφοριών.

Εντωμεταξύ ο Ι. Πελέκης στις 7 Μαΐου 1943 κατάφερε δωροδοκώντας έναν Γερμανό αξιωματικό να αφηθεί ελεύθερος ο Χαράλαμπος Κουτσογιαννόπουλος τον οποίο και φυγάδευσαν στην Τουρκία μέσω του δικτύου του Αδάμ στην Εύβοια στις 27 Ιουνίου 1943.

Επίσης η ομάδα Απόλλων μετέδιδε πληροφορίες στη SOE που αφορούσαν δραστηριότητες του εχθρού, κώδικες επικοινωνιών, έγκυρες πληροφορίες για την κίνηση των πλοίων στον Πειραιά, τη χωρητικότητά τους και το φορτίο τους. Οι πληροφορίες αφορούσαν επίσης τους αριθμούς και τους τύπους των εχθρικών αεροσκαφών στα αεροδρόμια της Αττικής και τις κινήσεις των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων³⁵¹.

Η δράση του Απόλλωνα στο τομέα των δολιοφθορών από την ομάδα του Αδάμ, Καραγιάννη και Θεοφίλου υπήρξε σημαντική. Πρώτο σοβαρό χτύπημα της ομάδας αυτής ήταν η ανατίναξη του ιταλικού πλοίου «Conte di Savoia» στις 12 Ιουνίου 1943, χωρητικότητας 7.000 τόνων. Το πλοίο προοριζόταν για την Λιβύη φορτωμένο με τόνους πολεμοφοδίων και με επιβάτες στρατιώτες. Ο Καραγιάννης ανέλαβε να τοποθετήσει τη βόμβα-χελώνα ρυθμίζοντας η πυροδότηση της να γίνει μετά από 15 ώρες. Η φόρτωση όμως του πλοίου καθυστέρησε και η βόμβα εξερράγη ενώ το πλοίο βρισκόταν ακόμα στο λιμάνι της Ζέας προκαλώντας ρωγμή που το βύθισε. Οι Γερμανοί θεώρησαν πως η ανατίναξη του πλοίου οφειλόταν σε ένα ιταλικό τάγμα το οποίο κατά τη διάρκεια της φόρτωσης αρνιόταν να επιβιβαστεί από δειλία για να μην πάει στο μέτωπο της Αφρικής.

Επόμενο χτύπημα δύο μήνες αργότερα είναι η ανατίναξη ενός γερμανικού πετρελαιοφόρου 1.500 τόνων στο λιμάνι του Περάματος από τον Θεοφίλου και τον Καραγιάννη.

³⁵⁰ Ζαλοκώστας Χ., (1997), *Το Χρονικό της σκλαβιάς*, Αθήνα: Εστία, σελ. 50-51.

³⁵¹ Σαμπατακάκης Θ., ο.π., σελ. 247-254.

Το τρίτο σαμποτάζ το πραγματοποίησε ο λιμενεργάτης και λεβητοποιός Απόστολος Δούκας, ετών 19. Ο Δούκας εντάχθηκε στην ομάδα στις 21 Μαΐου 1943 αλλά πριν την ένταξή του στην ομάδα δρούσε σαν σαλταδόρος στην περιοχή Δραπετσώνας - Άγιος Διονύσης. Ως σαμποτέρ χρησιμοποιούσε το ψευδώνυμο «Δαίμονας». Μετά από συνεννόηση με τον Θεοφίλου τοποθέτησε μία χελώνα στο πλοίο «Manilla» που ήταν 7.000 τόνων και ξεφόρτωνε κάρβουνο στο λιμάνι του Κερατσινίου.

Το τέταρτο σαμποτάζ πραγματοποίησε και πάλι ο Α. Δούκας ο οποίος προσποιούμενος ότι κολυπούσε βρήκε τρόπο να τοποθετήσει μία χελώνα στο γερμανικό ιστιοφόρο 500 τόνων Κ.Ρ. 12 και φόρτωνε πυρομαχικά στο λιμάνι του Περάματος. Το ιστιοφόρο προοριζόταν για την Αφρική και διαλύθηκε τελείως από την έκρηξη

Ο Α. Δούκας προχώρησε και σε ένα ακόμα σαμποτάζ ενός γερμανικού πλοίου 2.000 τόνων με ονομασία το γράμμα «G».

Ο Δούκας αναγκάστηκε να φύγει στις 21 Αυγούστου 1943 για την Τουρκία και από εκεί στην Μέση Ανατολή επειδή είχε επικηρυχθεί από τους Γερμανούς.

Ακολούθησαν μία σειρά νέων σαμποτάζ. Ο Θεοφίλου μαζί με τον Θωμά Συκιώτη που εντωμεταξύ είχε οργανωθεί στην ομάδα, ανατίναξαν το ιταλικό ναυαγοσωστικό πλοίο «Κύκλωψ» 1.000 τόνων μπροστά στο Τελωνείο του Πειραιά³⁵².

Επόμενος στόχος του Θεοφίλου στις 15 Αυγούστου 1943 αποτέλεσε το πλοίο «Αρδέννα» που μετέφερε Γερμανούς για το νησί Μήλος, η έκρηξη όμως της βόμβας έγινε τη στιγμή που το πλοίο έπλεε στον Σαρωνικό και δεν βυθίστηκε αλλά επέστρεψε στο λιμάνι του Πειραιά για επισκευή³⁵³.

Ακολούθησε το γερμανικό πλοίο «Orion» 4.000 τόνων το οποίο μόλις είχε βγει από επισκευή. Ο Θεοφίλου ήρθε σε επαφή με τον ξυλουργό Αρβανίτη (το μικρό του όνομα δεν αναφέρεται) που έκανε μικροεπισκευές στο πλοίο και του έδωσε τον εκρηκτικό μηχανισμό. Το πλοίο βυθίστηκε ενώ ήταν αγκυροβολημένο στην ακτή Βασιλειάδη.

³⁵² Ζαλοκώστας Χ., ο.π., σελ. 52-55.

³⁵³ National Archives: HS5/416, From D/HV to V/CD, 06/09/1943, "Sabotage activities by Apollo in Piraeus and adjacent ports".

Ο Αδάμ με τον Θεοφίλου προχώρησαν σε σαμποτάζ των φορτηγών πλοίων K273 και C800.

Ο Συκιώτης παρέλαβε από τον Θεοφίλου ένα σακίδιο γεμάτο με εκρηκτικά που το τοποθέτησε σε ένα γερμανικό πετρελαιοφόρο 3.000 τόνων ανακατεύοντας τα εκρηκτικά με το κάρβουνο της μηχανής προκαλώντας ανεπανόρθωτη ζημιά στη μηχανή του³⁵⁴.

Ο ίδιος ανατίναξε και το ρυμουλκό «Ταξιάρχης» στις 23 Αυγούστου 1943 στο λιμάνι του Πειραιά³⁵⁵.

Ένας ακόμα σαμποτέρ που συνεργάστηκε με την ομάδα του Αδάμ είναι ο Γεώργιος Βαρνακιώτης, ναυτικός, που είχε το ψευδώνυμο «Φάντασμα». Ο Βαρνακιώτης γεννήθηκε στη Λευκάδα το 1917 και στα χρόνια της Κατοχής εγκαταστάθηκε στον Κορυδαλλό. Ο συμπατριώτης του Θωμάς Συκιώτης που εργαζόταν σε ένα ρυμουλκό στο ναύσταθμο της Σαλαμίνας για λογαριασμό των Γερμανών φρόντισε να του βρει δουλειά ως καπετάνιου σε ένα άλλο ρυμουλκό.

Ο Βασίλης Σμπόσδας που ήταν οργανωμένος στον Απόλλωνα εργαζόταν στο σηματορείο στον Ναύσταθμο και από εκεί μετέδιδε στους συμμάχους τις κινήσεις των Γερμανών. Ο Συκιώτης στρατολόγησε τον Βαρνακιώτη στην οργάνωση και έτσι άρχισε η συνεργασία Σμπόδα, Συκιώτη και Βαρνακιώτη³⁵⁶.

Ο Βαρνακιώτης με την εργατικότητα και την καλή διαγωγή που είχε επιδείξει κατόρθωσε να κερδίσει την εμπιστοσύνη των Γερμανών στο Ναύσταθμο που τον έκαναν καπετάνιο στο Ειδικό βοηθητικό ρυμουλκό M21, το μοναδικό πλοίο που προσέγγιζε το νησάκι Λέρος μεταξύ του Ναύσταθμου και του Περάματος. Εκεί οι Γερμανοί είχαν αποθηκεύσει πυρομαχικά και πολεμοφόδια και για αυτό το λόγο η Λέρος ήταν υπό τον αυστηρό έλεγχο των Γερμανών ενώ οι βραχώδεις ακτές του νησιού φυλάγονταν από τετράδιπλες σειρές ηλεκτρικών καλωδίων και διάσπαρτες νάρκες. Παρά τις δυσκολίες που παρουσίαζε ο συγκεκριμένος στόχος, ο Βαρνακιώτης ήταν αποφασισμένος να εκτελέσει το σχέδιο της ομάδας και να προκαλέσει σαμποτάζ.

³⁵⁴ Ζαλοκώστας Χ., ο.π., σελ. 52-55.

³⁵⁵ National Archives: HS5/416, From D/HV to V/CD, 06/09/1943, "Sabotage activities by Apollo in Piraeus and adjacent ports".

³⁵⁶ Αργύρης Α., (1997), *Ο Σαμποτέρ Φάντασμα του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου*, Πειραιάς, σελ. 30-31, 39-41.

Από τις αρχές του Οκτωβρίου του 1943 το ρυμουλκό M21 του Βαρνακιώτη είχε ανέλαβε τη μεταφορά στη Λέρο του συνταγματάρχη του γερμανικού επιτελείου, Χανς Σέφερ που ήταν υπεύθυνος για την επίβλεψη των πυρομαχικών.

Στις 17 του ίδιου μήνα ο Βαρνακιώτης μετέφερε για πολλοστή φορά τον Σέφερ στο νησάκι αλλά αυτή τη φορά έφερε μαζί του δύο εμπρηστικές βόμβες που ήταν ρυθμισμένες να πυροδοτηθούν σε τρεις ώρες για να έχει το χρονικό περιθώριο να φύγει. Η έκρηξη ανατίναξε σημαντική ποσότητα πυρομαχικών. Μπορεί τα πυρομαχικά που ήταν αποθηκευμένα στις υπόγειες στοές να παρέμειναν άθικτα είναι όμως γεγονός ότι με την πράξη αυτή κατάφεραν να πλήξουν έναν αυστηρά φρουρούμενο στρατιωτικό στόχο³⁵⁷.

Στο τομέα δράσης του δικτύου δολιοφθορών της οργάνωσης εντάσσεται και η επιτυχημένη δολιοφθορά σε δύο πλοία του εχθρού στο Πέραμα που έκαναν το δρομολόγιο Πειραιά – Ναυπηγεία Σαλαμίνας, όπως ενημέρωσαν την S.O.E.³⁵⁸.

Πρώτο πλήγμα για την ομάδα Απόλλων ήταν η σύλληψη της ομάδας δολιοφθορών του Αδάμ που προδόθηκε στην προσπάθειά της να ανατινάξει το βουλγαρικό πλοίο Santa Fe όταν τους αντιλήφθηκε ο θερμαστής του πλοίου. Τα μέλη της συνελήφθησαν και εκτελέστηκαν στις 9 Οκτωβρίου 1943 με αποτέλεσμα η οργάνωση να διαλυθεί και πολλά μέλη της να φυγαδευτούν³⁵⁹.

Ο Άλκης Δελμούζος ανέλαβε την αναδιοργάνωση του Απόλλωνα σε συνεργασία με τον έμπορο και εργολάβο Γεώργιο Καζακόπουλο που επανασυγκρότησαν τις υπηρεσίες πληροφοριών, δολιοφθορών, διαφυγών και διαβιβάσεων. Μεταξύ των κορυφαίων στελεχών της ομάδας ήταν οι πλοηγοί Πέτρος Δρακόπουλος και Αγησίλαος Λεοντακιανάκος που η θέση τους στον πλοηγικό σταθμό του Πειραιά τους επέτρεπε να στέλνουν καθημερινά πληροφορίες από το βιβλίο κίνησης του λιμένα και από το θάλαμο των χαρτών, ο Σταύρος Τσιώκος διερμηνέας της γερμανικής γλώσσας στο Λιμεναρχείο Πειραιά ενημέρωνε καθημερινά από τον ασύρματο το Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής για τις αφίξεις και αναχωρήσεις καθώς και για την πορεία των εχθρικών σκαφών, ο Κωνσταντίνος Τριανταφυλλίδης εργάτης του ΟΛΠ που αναμετέδιδε πληροφορίες από μυστικό πομπό, ο Εμμανουήλ Κουτσογεωργίου δικηγόρος Πειραιά που είχε αναλάβει τη σύνταξη του ναυτικού

³⁵⁷ Αργύρης Α., ο.π., σελ. 40-41, 68-69, 70-74.

³⁵⁸ F.O. 371/43677/R1719, Αριθ. DTR/ GR/ 5881 Talbot – Rice προς Howard, 30 Ιαν. 1944 στο Σπηλιωτοπούλου Μ.- Παπαστράτης Π., *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940-1944*, ο.π., σελ. 48.

³⁵⁹ Σαμπατακάκης Θ., ο.π., σελ. 248-254.

δελτίου της ομάδας, ο Εμμανουήλ Παρλαμάς ιδιοκτήτης εστιατορίου στην έξοδο του λιμεναρχείου που από την επίκαιρη αυτή θέση παρατηρούσε κάθε κίνηση και μετέδιδε χρήσιμες πληροφορίες, ο Κωνσταντίνος Φιλλιπάκης ναυτιλιακός υπάλληλος στον Πειραιά συνεργαζόταν με τον Ε. Παρλαμά στην αναμετάδοση πληροφοριών, ο Νίκος Σπάθης εργάτης στο σταθμό των ΣΕΚ του Αγίου Ιωάννη Ρέντη που έδρασε ως σαμποτέρ, ο Γρηγόριος Αριστείδης υποκελευστής του λιμενικού Σώματος καθώς και οι Ερ. Λεβεντάκος, Ν. Καλαντζής, Γ. Μαστοράκης και Ν. Μελαχροινός που εκτελούσαν χρέη πληροφοριοδοτών, μεταφορέων εκρηκτικών υλών και δολιοφθορέων³⁶⁰.

Το δίκτυο πληροφοριών και δολιοφθορών συνέχισε να λειτουργεί άψογα όπως προκύπτει και μέσα από τα τηλεγραφήματα που έστελνε η οργάνωση στο συμμαχικό στρατηγείο. Η οργάνωση ενημερώνει την SOE ότι μετά τον συμμαχικό βομβαρδισμό του Πειραιά στις 11 Ιανουαρίου 1944 καταστράφηκαν λιμενικές και επισκευαστικές εγκαταστάσεις στη Σαλαμίνα³⁶¹ και ότι στις 10 Απριλίου απέπλευσε από τον Πειραιά ελληνικό σκάφος με Έλληνα πλοίαρχο μαζί με 5 κατασκόπους των Γερμανών οι δύο εκ των οποίων θα αποβιβάζονταν στην Κύπρο και οι άλλοι τρεις στην Βηρυτό με ασύρματους³⁶².

Δεύτερο πλήγμα δέχθηκε η οργάνωση όταν στα τέλη του Μαρτίου του 1944 ο διοικητής της Ειδικής Ασφάλειας Αλ. Λάμπου³⁶³ ανέθεσε στους συνεργάτες του Α. Βλαχόπουλο, Α. Μαντά, Ε. Πουλή και Δ. Κουρεμπανά την παρακολούθηση του δικηγόρου Αλέξανδρου Ιωαννίδη για τον οποίο είχε πληροφορίες ότι ήταν μέλος της ομάδας Απόλλων και μετέφερε πληροφορίες στο Βρετανικό Στρατηγείο στη Μέση Ανατολή. Με την παρακολούθηση ανακάλυψαν ασύρματο στο σπίτι του Ιωαννίδη και τον συνέλαβαν μαζί με τους συνεργάτες του, τον λιμεναργάτη Κ. Τριανταφυλλίδη και τον δικηγόρο Ε. Κουτσογεωργίου. Ο Ιωαννίδης δεν άντεξε τα βασανιστήρια και

³⁶⁰ Σβολόπουλος Κ., (2005), *Χαϊδάρι 8 Σεπτεμβρίου 1944. Η αόρατη στρατιά στο απόσπασμα*, Αθήνα: Πατάκη, σελ. 29-38.

³⁶¹ F.O. 371/43674/R379, Αριθ. DTR/ GR/ 5797, Talbot – Rice προς Dew., 13 Ιαν. 1944, στο Σπηλιωτοπούλου Μ.- Παπαστράτης Π., *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940-1944*, ο.π., σελ. 21-22.

³⁶² F.O. 371/43687/ R8675, Αριθ. STR/ GR/356, Talbot – Rice προς Howard., 22 Μαΐου 1944, στο Σπηλιωτοπούλου Μ.- Παπαστράτης Π., *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940-1944*, ο.π., σελ. 282.

³⁶³ Μεταπολεμικά στη δίκη για τους δωσίλογους κατατέθηκε ότι ο Λάμπου, σύμφωνα με πληροφορίες του διερμηνέα Κ. Λάτση, μαζί με τους συνεργάτες του έλαβαν το ποσό των 1.000 λιρών ως αμοιβή από τους Γερμανούς για την σύλληψη των μελών της οργάνωσης Απόλλων-Υβόνη.

Αρμαανίδης Φ., ο.π., σελ. 41.

ομολόγησε τους συνεργάτες του οπότε ακολούθησε η σύλληψη των Εμ. Παρλαμά (που ήταν στο ναυτικό δίκτυο πληροφοριών), Ι. Θειακάκη (δικηγόρο) που ήταν ο ταμίας της οργάνωσης, Ι. Σκουλά, Α. Καλύβα, Γ. Καζακόπουλου, Β. Τσουκαλά, Π. Αγιωργίτη, Σ. Τσιώκου, Ι. Κανάρογλου, Α. Λεοντακιανάκου, Π. Δρακόπουλου, Α. Κορδία, Μ. Δημοπούλου, Γ. Μπίλλη και Κ. Φιλιππάκη. Ο Πελτέκης διέφυγε στο Κάιρο μαζί με άλλα μέλη της οργάνωσης στις 21 Απριλίου 1944³⁶⁴.

Την αναδιοργάνωση του Απόλλωνα ανέλαβε για μία ακόμα φορά ο Άλκης Δελμούζος που αφού φυγάδευσε όσους συνεργάτες πρόλαβε να ειδοποιήσει, επαναλειτούργησε το δίκτυο δολιοφθορών και μέσα σε λίγες μέρες, στις 13 Μαΐου οι σαμποτέρ της οργάνωσης ανατίναξαν ένα σκάφος που έκανε δρομολόγιο Πειραιάς - Αίγινα – Πόρος. Η έκρηξη της βόμβας έγινε εν πλω και το πλοίο βυθίστηκε μαζί με 17 Γερμανούς στρατιώτες και αξιωματικούς³⁶⁵.

Όμως στις 25 Ιουνίου 1944 οι Γερμανοί συνέλαβαν και τους αδερφούς Δελμούζου καθώς και τη συνεργάτιδα τους, τη Λέλα Καραγιάννη που είχε τη δική της ομάδα με το κωδικό όνομα «Μπουμπουλίνα» μαζί με τους συνεργάτες της Ι. Χούπη, Ι. Μανέρη και Γ. Βαρσόπουλο³⁶⁶.

Η οργάνωση Απόλλων αποδιοργανώθηκε πλήρως και ο Ι. Πελτέκης επέστρεψε για την αναδιοργάνωση με το νέο κωδικό όνομα «Υβόννη» και σε συνεργασία με τους Κωνσταντίνο Μπενάκη και Γεώργιο Παππά συγκρότησε νέες ομάδες δολιοφθορών και πληροφοριών με επικεφαλής τον Ταγματάρχη του Πυροβολικού, Στέφανο Δούκα. Επίσης πρόσθεσαν νέα Υπηρεσία Τύπου και Προπαγάνδας με υπεύθυνο τον Π. Κόκκα. Ωστόσο στα τέλη του Αυγούστου 1944 συνελήφθηκαν τα παραπάνω μέλη της οργάνωσης, τα οποία εκτελέστηκαν μαζί με αυτά που είχαν συλληφθεί νωρίτερα, όπως προαναφέρθηκε, ένα μήνα πριν την απελευθέρωση, στις 8 Σεπτεμβρίου σε δασική περιοχή στο Δαφνί³⁶⁷.

Το συνολικό έργο της οργάνωσης αυτής υπήρξε σημαντικό καθώς από την ίδρυση της μέχρι την απελευθέρωση της Ελλάδας, τα μέλη της οργάνωσης απέστειλαν 1.100 σήματα στο Συμμαχικό Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής με πληροφορίες για τις

³⁶⁴ Σαμπατακάκης Θ., ο.π., σελ. 255-265.

³⁶⁵ Ε.Ο. 371/43687/ R8675, Αριθ. STR/ GR/7356, Talbot – Rice προς Howard., 22 Μαΐου 1944 στο Σπηλιωτοπούλου Μ.- Παπαστράτης Π., *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940-1944* ο.π., σελ. 277.

³⁶⁶ Ιωαννίδης Ι., (1954), *Ελληνες και ξένοι κατάσκοποι στην Ελλάδα*, Αθήνα: Α. Μαυρίδη, σελ. 74-79.

³⁶⁷ Σαμπατακάκης Θ., ο.π., σελ. 259-265.

κινήσεις γερμανικών πλοίων που μετέφεραν στρατεύματα και πολεμοφόδια, για τις γραμμές ανεφοδιασμού, για την δραστηριότητα των αεροδρομίων της Τανάγρα, του Τατοΐου, του Χασανίου (περιοχή Ελληνικό) και της Ελευσίνας, για ναρκοπέδια και για άλλα χρήσιμα στοιχεία. Στο έργο των δολιοφθορών της οργάνωσης συγκαταλέγεται η πρόκληση καταστροφών σε 58 εχθρικά σκάφη (16 από αυτά καταστράφηκαν ολοκληρωτικά) συνολικού βάρους 56.000 τόνων, η ανατίναξη πυρομαχικών στα αεροδρόμια της Αττικής που προαναφέρθηκαν και η ανατίναξη 27 ατμομηχανών και μίας αμαξοστοιχίας που μετέφερε πετρέλαιο³⁶⁸.

Ο ΕΔΕΣ (Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος) που ιδρύθηκε από τον απόστρατο συνταγματάρχη Ν. Ζέρβα τον Σεπτέμβριο του 1941 σε αρχικό στάδιο οργανώθηκε μόνο στην Αθήνα και μέχρι τις αρχές του 1942 δεν μπορούσε να διευρύνει την επιρροή του. Μόνο το καλοκαίρι του 1942 άρχισαν να εμφανίζονται κάποιες ομάδες του ΕΔΕΣ στην Άρτα και ύστερα από τις επαφές του Ζέρβα με τον υπαρχηγό της Βρετανικής Αποστολής στην Ελλάδα, Chris Woodhouse, η οργάνωση του ΕΔΕΣ άρχισε να αναπτύσσεται και ειδικά μετά την δήλωση υποταγής στο βασιλιά και την βρετανική κυβέρνηση δημιουργήθηκαν τμήματα του ΕΔΕΣ και σε άλλες περιοχές³⁶⁹.

Το καλοκαίρι του 1943 στον ΕΔΕΣ Αθηνών διακρίνονταν δύο αντιμαχόμενες ομάδες. Η μία ομάδα υπό τον Ι. Ματσούκα έχοντας την πλήρη εξουσιοδότηση από τον Ν. Ζέρβα προσανατολιζόταν σε αντιστασιακό έργο ενώ η άλλη ομάδα υπό τον δικηγόρο Ηλία Σταματόπουλο και τους συνταγματάρχες Απόστολο Παπαγεωργίου και Χαράλαμπο Παπαθανασόπουλο³⁷⁰ στόχευε στην καταπολέμηση της αντιστασιακής δράσης, στην διάλυση των ανταρτικών ομάδων στο Βουνό και στην

³⁶⁸ Σβολόπουλος Κ., ο.π., σελ. 29-39.

³⁶⁹ Ημερολόγιο Μαηδώνη Φ. (24.6-10.9.1944), στο περιοδικό *Μνήμων*, τόμος 9 (1984), Hagen Fleischer, Αρ. Στεργέλλης (επιμ.), σελ. 36-38.

³⁷⁰ Όπως αναφέραμε και παραπάνω ο Α. Παπαγεωργίου προωθήθηκε από την Κατοχική Κυβέρνηση στη θέση του αρχηγού του Πυροσβεστικού Σώματος για να μετατρέψει τους πυροσβέστες σε συνεργάτες των κατακτητών ενώ ο Χ. Παπαθανασόπουλος μετέβη στην Εύβοια ως επικεφαλής των εκεί Ταγμάτων Ασφαλείας.

εναντίωση στο ΕΑΜ³⁷¹. Επίσης από τα τέλη του 1943 είχε την χρηματική υποστήριξη των Γερμανών και διατηρούσε σχέσεις με την Κατοχική κυβέρνηση³⁷².

Οι πιστοί του Ζέρβα και του αντιστασιακού αγώνα, Ι. Ματσούκας και ο Ηρακλής Πετιμεζάς, προδόθηκαν για τη δράση τους από στέλεχος του προδοτικού ΕΔΕΣ Αθηνών και φυλακίστηκαν το φθινόπωρο του 1943 ενώ ο Ι. Βουλπιώτης μέλος του προδοτικού ΕΔΕΣ Αθηνών πρόσφερε στις κατοχικές δυνάμεις ένοπλα τμήματα του ΕΔΕΣ για να τους βοηθήσουν στην καταπολέμηση του εαμικού κινήματος³⁷³.

Σε αυτή την προδοτική πτέρυγα του διασπασμένου ΕΔΕΣ³⁷⁴ ανήκε ο δικηγόρος Α. Χατζησπύρου και ο Σήφης Βαρδινογιάννης. Ο τελευταίος ήταν αρχηγός του ΕΔΕΣ Πειραιά και συνεργάτης της Ειδικής Ασφάλειας Πειραιώς. Η δράση και των δύο επικεντρωνόταν στην εξόντωση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ για αυτό και μπήκαν στο στόχαστρο της ΟΠΛΑ Πειραιά που τους εκτέλεσε όπως θα εξετάσουμε σε επόμενο κεφάλαιο.

Στον Πειραιά³⁷⁵ ο ΕΔΕΣ άργησε να συσταθεί καθώς όπως σημειώθηκε αντιμετώπιζε μέχρι και το 1942 σοβαρό πρόβλημα να επεκταθεί πέρα από την Αθήνα. Το 1943 όταν ο ΕΔΕΣ αναπτύσσεται σταθερά και στον Πειραιά την αρχηγία αναλαμβάνει ο Σ. Βαρδινογιάννης ενώ σημαντικό στέλεχος του υπήρξε και ο Εμμανουήλ Σεϊμενάκης που όπως προαναφέρθηκε ήταν ανακριτής και διοικητής της Ειδικής Ασφάλειας Πειραιώς. Η δράση τους επικεντρωνόταν αποκλειστικά στην εξουδετέρωση των εαμικών οργανώσεων³⁷⁶.

³⁷¹ Παπαφλωράτος Ι., (2006), *ΕΔΕΣ άγνωστες πτυχές από την ιστορία της οργάνωσης*, Αθήνα: Περισκόπιο, σελ. 92

³⁷² Σκαλιδάκης Ι., (Φεβρουάριος 2008), «Η Αθήνα ενάντια στην ύπαιθρο. Η εκστρατεία των Ταγμάτων Ασφαλείας από την Αθήνα στην Εύβοια», *Ο Πολίτης*, περιοδικό τεύχος 163

³⁷³ Φλάισερ Χ., (1995), *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της αντίστασης 1941-1944*, τόμος 2^{ος}, Αθήνα: Παπαζήση, σελ. 22-25.

³⁷⁴ Η διάσπαση του ΕΔΕΣ Αθηνών επεκτάθηκε και στην οργάνωση της νεολαίας του, στην ΕΔΕΕ(Εθνική Δημοκρατική Ένωση Ελληνοπαίδων). Το τμήμα της ΕΔΕΕ που τάχθηκε με τον προδοτικό ΕΔΕΣ εξέδωσε δική της εφημερίδα, την «Δημοκρατική Φλόγα» στην οποία αποκήρυσσαν το επίσημο έντυπο του ΕΔΕΣ, τη «Δημοκρατική Σημαία».

Ι.Α.Ε.Ν.-Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας- Νεανικός Τύπος, (www.iaen.gr ψηφιοποιημένα αρχεία)

³⁷⁵ Δεν εντοπίστηκαν στοιχεία για τη δράση του αγωνιστικού ΕΔΕΣ στον Πειραιά παρά μόνο για την δράση του προδοτικού ΕΔΕΣ Πειραιά.

³⁷⁶ «7 μέρες μαζί», Ριζοσπάστης, ένθετη έκδοση, φύλλο 20/06/2004

Στον προδοτικό ΕΔΕΣ Πειραιά είχαν προσχωρήσει 17 υψηλόβαθμοι μόνιμοι αξιωματικοί του Στρατού και της Χωροφυλακής ενώ από απλούς πολίτες γίνονταν δεκτοί μόνο άτομα απολύτου εμπιστοσύνης, με υψηλό το φρόνημα της Εθνοφροσύνης και με πολεμική εμπειρία.³⁷⁷

Ύστερα από τη σύλληψη του Ι. Ματσούκα ο αγωνιστικός ΕΔΕΣ Αθηνών από τα τέλη του 1943 σταματά να δραστηριοποιείται στην Αθήνα όπου τη θέση του παίρνει ο προδοτικός ΕΔΕΣ, γεγονός που αναγκάζει τον Ζέρβα να αποκηρύξει τον ΕΔΕΣ Αθηνών μετά και από την παρότρυνση των Βρετανών³⁷⁸.

Η οργάνωση Όμηρος στον Πειραιά προχώρησε σε δολιοφθορές σε επτά πλοία ισπανικής προέλευσης³⁷⁹.

Η ΠΕΑΝ(Πανελλήνια Ένωσις Αγωνιστών Νέων)³⁸⁰ δραστηριοποιήθηκε στην Αθήνα, στην Καλλιθέα και στον Πειραιά και περιελάμβανε δολιοφθορές, παροχή πληροφοριών στους Συμμάχους και διαφώτιση του λαού με την εφημερίδα «Δόξα»³⁸¹. Για τη δράση της στον τομέα δολιοφθορών είχε δημιουργηθεί τμήμα καταστροφών που αποτελείτο από τους Κ. Περρίκο, Α. Μυτιληναίο, Σπ. Γαλάνη, Παναγιώτη Μιχαηλίδη, Νίκο Μούρτο, Νίκο Λάζαρη, Ιουλία Μπίμπα, Αικατερίνη Μπέση, Α. Χανιώτη, Ι. Νικολόπουλο, Αντώνη Κουμινέα και Γεώργιο Παπαγιάννη.

³⁷⁷ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 907/Α/3, «Περιγραφή του τρόπου συγκροτήσεως της εν Πειραιεί Εθνικής Οργανώσεως Εθνικής Αντιστάσεως ΕΔΕΣ», 3 Νοεμβρίου 1952.

³⁷⁸ *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Κατοχή-Αντίσταση*, ο.π., σελ. 39.

³⁷⁹ Η οργάνωση Όμηρος ιδρύθηκε τον Σεπτέμβριο του 1941 με αρχηγό τον υπομοίραρχο Πέτρο Λώλα, υπαρχηγό τον Αγησίλαο Βλάχο και μέλη της τους συνταγματάρχες Κωνσταντίνο Δόβα και Στυλιανό Κιτριλάκη. Συνεργαζόταν με την εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση και το Συμμαχικό Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής. Η δράση της περιελάμβανε συλλογή και μεταβίβαση πληροφοριών, θέσεων και κινήσεων των εχθρικών στρατευμάτων στην Ελλάδα και διενέργεια δολιοφθορών κατά πλοίων και αποθηκών. Ε/ Ιστορικά -Εθνική Αντίσταση, φύλλο 22/11/2001, ένθετο εφημερίδας *Ελευθεροτυπίας*.

³⁸⁰ Η ΠΕΑΝ ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1941 από τον αξιωματικό αεροπορίας Κ. Περρίκο που ήταν ο αρχηγός της με ιδρυτικά μέλη τον Γ. Αλεξιάδη που ήταν Γενικός Γραμματέας και Υπεύθυνος Τύπου, τον Ι. Κατεβάτη και τον Δ. Παπαβασιλόπουλο

Λυμπεράτος Μ., (2007), «Οι οργανώσεις της Αντίστασης» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Κατοχή-Αντίσταση*, τόμος Γ', μέρος Β', Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 50-53

³⁸¹ Ι.Α.Ε.Ν.-Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας- Νεανικός Τύπος, (www.iaen.gr ψηφιοποιημένα αρχεία)

Στον Πειραιά το τμήμα Ουλαμού Καταστροφών της ΠΕΑΝ ανατίναξε το 1942 το φορτηγό πλοίο «Λούτσε» που ήταν αγκυροβολημένο στο λιμάνι και μετέφερε πολεμικό υλικό³⁸².

Η Ε.Π.Ε.(Ελληνική Πατριωτική Εταιρεία) σε επαφή με το Συμμαχικό Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής δημιούργησε ένα κατασκοπευτικό τμήμα στο λιμάνι του Πειραιά με αρχηγό τον Μανώλη Κουτσοδάκη και μετέφερε πληροφορίες για τις κινήσεις των πλοίων, τις νηοπομπές, τις παράκτιες οχυρώσεις στην Αττική και στα νησιά και για τις αντιαεροπορικές βάσεις στο λιμάνι του Πειραιά³⁸³.

Η Ιερά Ταξιαρχία τον Αύγουστο του 1942 εκτύπωσε μία αντιφασιστική προκήρυξη γραμμένη στα ιταλικά και φρόντισε να φτάσει σε τμήμα Ιταλών στρατιωτών που προορίζονταν για το μέτωπο της Αφρικής με αποτέλεσμα να εκδηλωθεί στάση σε ιταλικό οπλιταγωγό στον Άγιο Γεώργιο Κερατσινίου από σύνταγμα Βερσαλλιέρων και να ματαιωθεί η αποστολή τους στη Λιβύη³⁸⁴.

³⁸² «33 αντιστασιακές οργανώσεις. Η άγνωστη ιστορία και δράση τους» στο www.original-fippak.blogspot.gr

³⁸³ Η Ε.Π.Ε. ιδρύθηκε στα τέλη του 1942 από τον Ρήγα Ρηγόπουλο που ήταν και ο αρχηγός της οργάνωσης. Βασικά μέλη της ήταν ο Δ. Ρεδιάδης, ο Σταύρος Βραχνός, ο Αλ. Καϊρης(διερμηνέας σε γερμανική υπηρεσία), ο Αντώνης Μπαχάς, ο Δήμητριος Σαμαντζόπουλος και ο Μανώλης Κουτσοδάκης.

Κρούσης Α., (27/10/2014), «Η Εθνική Αντίσταση της “Δεξιάς” και η στάση της Αριστεράς», Εφημερίδα *Γνώμη*

³⁸⁴ Η Ιερά Ταξιαρχία ιδρύθηκε τον Ιούνιο του 1941 ύστερα από προτροπή του Παναγιώτη Κανελλόπουλου αλλά επίσημα εμφανίστηκε τον Αύγουστο του 1942 μετά από απόφαση της οργάνωσης «Ομηρος». Μέλη της ήταν οι, Β. Λαμπίρης, Κ.Καζολέας, Χ. Κουρουκλής, Ν. Λέρτας, Δ. Μαρινόπουλος, Αλίκη Μοίρη, Τ. Παναγιωτόπουλος, Μαρία παναγιωτοπούλου, Σ. Σπυράτος, Λουκάς Πάτρας

Ο.π., φύλλο 03/11/2014.

Κεφάλαιο 8°

Μαχητικές διαδηλώσεις του ΕΑΜ Πειραιά

8α) Αντιστασιακές διαδηλώσεις κατά της πείνας το 1942, της γερμανικής επιστράτευσης το 1943 και της καθόδου των Βουλγάρων το 1943

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε την αντιστασιακή δραστηριότητα που ανέπτυξε το ΕΑΜ Πειραιά σε συνεργασία με τις άλλες αντιστασιακές οργανώσεις του. Βέβαια αντίστοιχη δραστηριότητα υπήρξε και σε άλλες πόλεις καθώς οι δραστηριότητες πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της γενικότερης πολιτικής του ΕΑΜ. Η μαζικότητα και η επέκταση του στο λαό ήταν ο απώτερος στόχος του έτσι η οργάνωση των διαδηλώσεων εκ μέρους του εξυπηρετούσε τον σκοπό αυτό με τον καλύτερο τρόπο. Στο πλαίσιο αυτό θα εξεταστούν οι μαχητικές διαδηλώσεις που οργάνωσε το ΕΑΜ Πειραιά για την πείνα το 1942, για την επιστράτευση Ελλήνων εργατών στην Γερμανία το 1943 και για την κάθοδο των Βουλγάρων το ίδιο έτος όπως και οι μαζικές διαδηλώσεις που πραγματοποίησε το ΕΑΜ Πειραιά για τον εορτασμό των εθνικών επετείων της 25^{ης} Μαρτίου και της 28^{ης} Οκτωβρίου του 1942 και του 1943 καθώς και οι απεργίες στις οποίες προχώρησαν οι εργαζόμενοι Πειραιώτες.

Μία από τις πρώτες μορφές αντίστασης, τα συνθήματα στους τοίχους εξελίχθηκαν και άλλαξαν μορφή -κυρίως έκταση- όπως αναπτύχθηκε η στελέχωση, η έκταση, η οργάνωση και η δράση της αντίστασης.

Τα πρώτα συνθήματα των αντιστασιακών στους τοίχους ήταν απλά και βιαστικά, συνήθως μία λέξη όπως, «ΕΑΜ», «ΕΠΟΝ», «Ε.Α.» ή «ΕΑΜ = Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο», «ΕΑΜ = Ψωμί, Λευτεριά, Δημοκρατία», «ΕΑΜ = Θάνατος στους Φασίστες, Λευτεριά στον Λαό», στη συνέχεια η έκταση των συνθημάτων επεκτάθηκε και η θεματολογία εμπλουτίστηκε καθώς νέα στελέχη οργανώθηκαν στο ΕΑΜ και την ΕΠΟΝ ενώ μέλη της ΕΠΟΝ Χατζηκυριάκειου βρήκαν και νέους τρόπους για να γράφουν στους τοίχους τα συνθήματά τους.

Τα συνθήματα στους τοίχους πήραν άλλη μορφή, ο ζωγράφος και σκιτσογράφος Μιχάλης Νικολινάκος, ζωγράφιζε στους τοίχους μέσα στη νύχτα τα σκίτσα των Στάλιν, Ρούσβελτ και Τσόρτσιλ ενώ όταν το 1944 είχε αρχίσει να διαφαίνεται η ήττα των Γερμανών, τα συνθήματα έλεγαν, «12 παρά πέντε», «θάνατος και κρεμάλα στους

φασίστες» όπως επίσης όταν ιδρύθηκαν από τον Ι. Ράλλη τα τάγματα ασφαλείας τα συνθήματα στρέφονταν και εναντίον τους³⁸⁵.

Μπορεί τα πρώτα βήματα να ήταν διστακτικά με σοβαρές ελλείψεις στον οργανωτικό τομέα και με μικρά ποσοστά συμμετοχής αλλά πλέον το 1943 γίνεται αισθητή η εξέλιξη της δράσης της αντίστασης και από απλές διαμαρτυρίες, κινητοποιήσεις στα σχολεία, στα πανεπιστήμια και στους εργασιακούς χώρους, το ΕΑΜ οργάνωνε με κάθε επιτυχία απεργίες πανελλαδικού χαρακτήρα με υψηλά ποσοστά συμμετοχής

Για να επιτύχει το ΕΑΜ Πειραιά τη μεγαλύτερη δυνατή συμμετοχή στις διαδηλώσεις του, είχε αναθέσει σε κάθε τομέα του να οργανώσει προσεκτικά την προσυγκέντρωση του.

Για τον τομέα Καμίνια - Φάληρο τόπος προσυγκέντρωσης είχε οριστεί η Γέφυρα Καλαμακίου, για τον τομέα Ταμπούρια - Δραπετσώνα ήταν ο ηλεκτρικός σταθμός του Πειραιά, για τον τομέα της Κοκκινιάς αρχικά ήταν η Λεύκα ενώ στη συνέχεια ορίστηκε η πλατεία Ιπποδαμείας γιατί η απόσταση Λεύκα-Πλατεία Ιπποδαμείας ήταν μεγάλη και έδινε χρόνο στις Κατοχικές δυνάμεις να χτυπήσουν τους Νικαιώτες και να τους διαλύσουν πριν προλάβουν να ενωθούν με τους υπόλοιπους τομείς. Για τον τομέα του ΕΑΜ Κεντρικού Πειραιά δεν υπήρχε τόπος προσυγκέντρωσης, εδώ τα μέλη πήγαιναν απευθείας στο σημείο συγκέντρωσης την καθορισμένη ώρα³⁸⁶.

Μαζική αντιστασιακή διαδήλωση πραγματοποιήθηκε στις 20 Δεκεμβρίου 1942 και είχε τη μορφή διαμαρτυρίας για την έλλειψη τροφίμων που οδηγούσε στο θάνατο μεγάλο αριθμό Πειραιωτών σε καθημερινή βάση. Όλα τα τοπικά ΕΑΜ είχαν αναλάβει να ενημερώνουν το λαό του Πειραιά ενώ το ΕΑΜ Κεντρικού Πειραιά είχε αναλάβει επιπλέον να πείσει τους καταστηματάρχες στο κέντρο της πόλης να κλείσουν τα καταστήματά τους. Όταν έφτασε εκείνη η μέρα, η αγορά του Πειραιά είχε νεκρώσει. Οι μόνοι που θέλησαν να καταστρέψουν την διαμαρτυρία ήταν οι μαυραγορίτες που είχαν στήσει τα καροτσάκια τους επί της οδού Δ. Γούναρη. Μέλη

³⁸⁵ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ.19.

³⁸⁶ Μιχαηλίδης Σ., (1984), *Το ΕΑΜ Κοκκινιάς*, ο.π., σελ. 62.

του ΕΑΜ Κεντρικού Πειραιά προσπάθησαν να τους μεταπείσουν προτρέποντάς τους να αποσυρθούν αλλά οι μαυραγορίτες ήταν αδιάλλακτοι³⁸⁷.

Τα μέλη του κάθε τοπικού ΕΑΜ μαζεύτηκαν στα σημεία προσυγκέντρωσης και άρχισαν πορεία προς την πλατεία του Δημαρχείου κρατώντας πλακάτ και πανό, όπου είχαν γράψει συνθήματα, Πεινάμε, Θέλουμε Ψωμί, συσσίτια, Θέλουμε να ζήσουμε λεύτεροι, Λευτεριά, ΕΑΜ. Το συγκεντρωμένο πλήθος στην πορεία προς το μέγαρο του Δημαρχείου είχε αυξηθεί από περαστικούς, νέους, μητέρες και ηλικιωμένους που όλοι μαζί συγκεντρώθηκαν για να διαμαρτυρηθούν έξω από το κτίριο του Δημαρχείου. Κάτω από τις ζητωκραυγές, τα συνθήματα, τα τραγούδια και τις φωνές των Πειραιωτών, ο δήμαρχος, Σωτήρης Στρατήγης, βγήκε δειλά στον εξώστη του Δημαρχείου για να ακούσει τα αιτήματα και το πλήθος ξέσπασε σε νέα συνθήματα³⁸⁸.

Το διαμαρτυρόμενο πλήθος συνέχισε την πορεία του προς το δικαστικό μέγαρο αλλά εκεί δέχθηκε επίθεση από Γερμανούς με αποτέλεσμα να διαλυθεί. Μοτοσικλετιστές των SS χτύπησαν το πλήθος ενώ η Ασφάλεια Πειραιώς προχώρησε σε συλλήψεις ατόμων μεταξύ των οποίων ο Κ. Μαυρόπουλος (υπάλληλος στην εταιρεία Λιπασμάτων στη Δραπετσώνα), ο δικηγόρος Αλέκος Κακουλίδης, ο Γεώργιος Γαλιώτης (υπάλληλος των ΕΛΤΑ) και ο Μιχάλης Στριλάτος. Οι τέσσερις τελευταίοι ύστερα από διαβήματα στις αστυνομικές αρχές από επιτροπές που στελέχωναν εξέχουσες πνευματικές πειραϊκές προσωπικότητες αφέθηκαν τελικά ελεύθεροι ύστερα από 13 ημέρες κράτησης και δεν παραδόθηκαν στους Γερμανούς³⁸⁹.

Παρά τις συλλήψεις και την επίθεση των Γερμανών στους διαδηλωτές, η διαμαρτυρία των Πειραιωτών και των δημοτών των γειτονικών δήμων δικαιώθηκε καθώς λίγο καιρό μετά καθιερώθηκαν τα παιδικά συσσίτια στην πόλη από τις δημοτικές αρχές του Πειραιά.

Παρόμοια διαμαρτυρία κατά της πείνας -αλλά μικρότερης έκτασης από άποψη συμμετεχόντων- πραγματοποιήθηκε και στο δήμο Κερατσινίου τον Σεπτέμβριο του 1944. Ύστερα από πρωτοβουλία της ΕΠΟΝ Κερατσινίου, γονείς και μαθητές προχώρησαν σε διαμαρτυρία προς τις δημοτικές αρχές Κερατσινίου αλλά ο τότε

³⁸⁷ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ. 103-104.

³⁸⁸ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 19-21.

³⁸⁹ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ. 104.

δήμαρχος, Λάζαρος Παπαδόπουλος, όταν του ζητήθηκε από την Επιτροπή να τους συναντήσει και να του επιδώσουν τα αιτήματά τους, ειδοποίησε αμέσως τη Γκεστάπο ζητώντας την επέμβασή της³⁹⁰. Οι Επονίτες ενημέρωσαν το συγκεντρωμένο πλήθος να διασκορπιστεί αλλά οι SS πρόλαβαν και εκτέλεσαν επί τόπου δύο Επονίτες, μέλη της ομάδας περιφρούρησης, τον Αξιώτη Σοφρώνη και τον Βενιζέλο Πασσαλή.

Την επόμενη μέρα ο λαός του Κερατσινίου συμμετείχε στην κηδεία των δύο Επονιτών παρά τα ακραία μέτρα εκφοβισμού που είχαν λάβει οι Ταγματασφαλίτες και οι Γερμανοί στρατιώτες. Η πορεία προς το νεκροταφείο της Αναστάσεως έγινε με τη συμμετοχή πλήθος κόσμου και με την περιφρούρηση ένοπλων τμημάτων του ΕΛΑΣ Κερατσινίου που λίγο πριν την έναρξη της πομπής ενεπλάκησαν με ένα απόσπασμα ταγματασφαλιτών που επιχείρησε να ματαιώσει την τελετή³⁹¹.

Επίσης στη Νίκαια την 1^η Αυγούστου του 1944, 3.000 νέα παιδιά προχώρησαν υπό την καθοδήγηση της ΕΠΟΝ Νίκαιας σε διαδήλωση διαμαρτυρίας που επαναλήφθηκε και την επόμενη μέρα με αιτήματα για τρόφιμα, υποδήματα και ενδύματα και για βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης. Στις διαδηλώσεις διαμαρτυρίας συμμετείχαν και τα Αετόπουλα και Επιτροπές προσωπικοτήτων μετέφεραν τα αιτήματα των νεαρών στις αρμόδιες αρχές³⁹².

Οι προπαγανδιστικές προσπάθειες των Γερμανών για την αποστολή Ελλήνων εργατών στα εργοστάσια της Γερμανίας είχαν ξεκινήσει ήδη από τον Μάρτιο του

³⁹⁰ Ο κατοχικός Δήμαρχος Κερατσινίου, Λ. Παπαδόπουλος, απομακρύνθηκε από τα δημαρχιακά καθήκοντα στις 30 Ιουνίου 1945, οπότε και ανέλαβε ο δημοσιογράφος και εκδότης της ημερήσιας πειραϊκής εφημερίδας *Θάρρος*, Θεόδωρος Χαραλάμπους. Μετά την απομάκρυνση του ο Λ. Παπαδόπουλος, είχε να αντιμετωπίσει κατηγορίες για συνεργασία με τις κατοχικές αρχές. Οι δημότες του Κερατσινίου επιζητούσαν να κινηθεί η νομική διαδικασία για να δικαστεί ο Λ. Παπαδόπουλος για δωσιλογισμό στην δίκη των δωσίλογων, κάτι που θα μπορούσε να τον φέρει αντιμέτωπο με την ποινή του θανάτου. Ωστόσο λόγω της ανάπτυξης -προπολεμικά- καλών σχέσεων με τους Άγγλους, ως διευθυντής της παιδικής Στέγης «Κρόσφιλντ», αθωώθηκε. Το 1947 επανήλθε κανονικά στα καθήκοντα του διευθυντή της παιδικής Στέγης ενώ στις δημοτικές εκλογές της 21^{ης} Νοεμβρίου του 1954 έβαλε υποψηφιότητα με τον «Τοπικό Συνδυασμό Κερατσινίου» του Ε. Εμμανουηλίδη και έλαβε 297 ψήφους. Λουκάς Δ., Κλαδιά Μ., Μπελέζος Δ., ο.π., σελ. 191, 213.

³⁹¹ Λουκάς Δ., Κλαδιά Μ., Μπελέζος Δ., ο.π., σελ. 163.

³⁹² Ζορμπαλάς Σ., ο.π., σελ. 71.

1942 με δημοσιεύσεις άρθρων στις ελεγχόμενες εφημερίδες που εξιδανίκευαν τις εκεί συνθήκες εργασίας και παρουσίαζαν τους εργάτες απόλυτα ευχαριστημένους από τις παροχές καθώς και ότι τηρούσαν το δωρο ενώ σε περίπτωση υπερωρίας πληρώνονταν με προσαύξηση 25%. Σύμφωνα πάντα με αυτά τα δημοσιεύματα οι εργάτες στα εργοστάσια της Γερμανίας προέρχονταν από διάφορες χώρες και ήταν πολλά εκατομμύρια που με δική τους θέληση και απόλυτη προθυμία πήγαιναν στην Γερμανία να εργαστούν ενώ και οι γυναίκες που δούλευαν στα εκεί εργοστάσια ανέρχονταν στα 16,9 εκατομμύρια³⁹³. Βέβαια η προπαγάνδα των Γερμανών δεν φάνηκε να είναι και τόσο πειστική στην περίπτωση των Ελλήνων με αποτέλεσμα να κηρυχθεί επιστράτευση εργατών.

Στην απόφαση της Κατοχικής κυβέρνησης του Λογοθετόπουλου και των γερμανικών δυνάμεων στις αρχές Μαρτίου 1943 να επιστρατεύσουν Έλληνες εργάτες τόσο το ΕΑΜ Αθηνών όσο και το ΕΑΜ Πειραιά έδωσαν εντολή να προετοιμαστούν οι αντίστοιχοι τομείς ορίζοντας ως ημέρα διαμαρτυρίας εναντίον της πολιτικής επιστράτευσης την 5^η Μαρτίου.

Αντίστοιχες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας ορίστηκαν να εκδηλωθούν σε όλες τις μεγάλες πόλεις.

Στον Πειραιά οι τομείς του ΕΑΜ σε συνεργασία με τμήματα της τοπικής ΕΠΟΝ εργάστηκαν σκληρά για να οργανώσουν την διαδήλωση και να προετοιμάσουν τον λαό με κάθε μέσο.

Έγραψαν συνθήματα στους τοίχους, βγήκαν με τα χωνιά στις γειτονιές και μοίρασαν προκηρύξεις. Η δραστηριότητά τους ήταν τόσο έντονη που κατάφεραν να στρατολογήσουν και νέα μέλη. Οι Κατοχικές δυνάμεις είχαν πληροφορηθεί από τους πληροφοριοδότες τους για την διαδήλωση αλλά επειδή αγνοούσαν το ακριβές σημείο συγκέντρωσης τοποθέτησαν Έλληνες αστυνομικούς με πολιτικά σε κεντρικά σημεία ώστε να επέμβουν όταν θα παρουσιαζόταν ανάγκη.

Το ποσοστό συμμετοχής του Πειραιϊκού λαού στη συγκέντρωση διαμαρτυρίας ήταν υψηλό. Πολλοί δημόσιοι υπάλληλοι, καταστηματάρχες, πλήθος φοιτητών, ο εργατόκοσμος της βιομηχανικής περιοχής αλλά και μαθητές και ηλικιωμένοι συμμετείχαν μαζικά. Η φάλαγγα του τομέα της Παλαιάς Κοκκινιάς σε κάποιο σημείο

³⁹³ Εφημερίδα *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Οι ξένοι εργάται εν Γερμανία», Φύλλο 09/03/1942 και «Ο αριθμός των εργαζόμενων γυναικών εις την Γερμανία», Φύλλο 28/09/1942.

της πορείας της προς τον τόπο συγκέντρωσης δέχθηκε επίθεση από Γερμανούς στρατιώτες που συνέλαβαν διαδηλωτές τραυματίζοντας πολλούς³⁹⁴.

Στην περιοχή της Λεύκας μέλη της ΕΠΟΝ Νίκαιας έβγαλαν λόγο στο συγκεντρωμένο πλήθος με τον οποίο τους καλούσαν να ακυρώσουν την επιστράτευση με την μαζική συμμετοχή τους σε αυτές τις διαδηλώσεις στρατολογώντας παράλληλα νέα μέλη³⁹⁵.

Οι συγκεντρωμένοι Πειραιώτες άκουγαν τους ομιλητές της ΕΠΟΝ και του ΕΑΜ τηρώντας παραδειγματική σιγή. Μέσα στη σιγή αυτή αντηχούσαν δυνατά οι φωνές των επικεφαλής των τομέων με συνθήματα εναντίον της επιστράτευσης.³⁹⁶

Το συγκεντρωμένο πλήθος έχοντας διογκωθεί από τον ολοένα και αυξανόμενο αριθμό των συμμετεχόντων, προσπάθησε να κατευθυνθεί προς το Δημαρχείο για να επιδώσει ψηφίσματα διαμαρτυρίας κατά της πολιτικής επιστράτευσης. Εκεί ήρθαν αντιμέτωποι με ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις οι οποίες ωστόσο δεν επενέβησαν δυναμικά για την καταστολή της διαδήλωσης. Σύντομα όμως επενέβησαν δυνάμεις Καραμπινιέρων και Γερμανών SS που τους ανάγκασαν να διαλυθούν αφού πρώτα συνέλαβαν αρκετούς διαδηλωτές ανάμεσα στους οποίους τους, Γεώργιο Γαλώνη, Ιωάννη Μεντζεσέμη και Γαβριήλ Χατζηγεωργίου. Το πλήθος άρχισε να διαλύεται αλλά κατόρθωσε να συγκεντρωθεί εκ νέου στην Λεύκα και από εκεί να ξεκινήσει νέα πορεία προς την Κοκκινιά όμως και εδώ Ιταλοί Καραμπινιέροι τους αναχαίτισαν αναγκάζοντάς τους να αλλάξουν πορεία προς το Κερατσίνι ακολουθώντας την διαδρομή Αιτωλικού - Αγίου Δημητρίου - Κρεμμυδαρού - Καλοκαιρινού - Ελευθερίου Βενιζέλου. Στο Κερατσίνι τους πρόλαβαν δυνάμεις των SS που συνέλαβαν γύρω στα 50 άτομα αναγκάζοντάς τους να διαλυθούν οριστικά από τη στιγμή που είχαν συρρικνωθεί³⁹⁷.

Ο Λογοθετόπουλος αναγκάστηκε να κάνει δηλώσεις που εγγυόταν ότι δεν θα πραγματοποιούσαν πολιτική επιστράτευση. Παράλληλα οι ραδιοφωνικοί σταθμοί του Λονδίνου και του Καΐρου αναμετέδιδαν συγχαρητήρια μηνύματα για τις μαζικές εκδηλώσεις του Αθηναϊκού και του Πειραιϊκού λαού.

³⁹⁴ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 23, 36.

³⁹⁵ Ανταίος Π., (1979), *Συμβολή στην Ιστορία της ΕΠΟΝ*, Β' Τόμος, Αθήνα: Καστανιώτη, σελ. 18-19.

³⁹⁶ Χ. Τσιρίδης, (Μάρτιος 1990), «Όχι στην πολιτική επιστράτευση 5.3.43», άρθρο στην εφημερίδα Δικηγορική και Σοσιαλιστική Επιθεώρηση, αριθμός φύλλου 52.

³⁹⁷ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 27.

Η μαζική κινητοποίηση που οργάνωσε το ΕΑΜ είχε απόλυτη επιτυχία καθώς η λαϊκή αγανάκτηση κατόρθωσε να ανατρέψει τα σχέδια των Γερμανών κατακτητών για πολιτική επιστράτευση.

Εκτιμάται ότι σχεδόν το σύνολο του φοιτητικού κόσμου καθώς και οι δημόσιοι υπάλληλοι σε ποσοστό περίπου 65%, έλαβαν μέρος στην διαμαρτυρία ενώ το κλείσιμο των επιχειρήσεων και των καταστημάτων καθώς και η συμμετοχή εργατών, μαθητών, γυναικών και ηλικιωμένων στην εκδήλωση, ολοκληρώνει την εικόνα της μαζικότητας και της πολυσυλλεκτικότητας της κινητοποίησης³⁹⁸.

Νέα μαζική διαδήλωση οργάνωσε το ΕΑΜ τον Ιούλιο του 1943 κατά της καθόδου των Βουλγάρων στη Μακεδονία και το Αιγαίο. Η 22^η Ιουλίου ορίστηκε ως η μέρα της κινητοποίησης και όλοι οι τομείς του Πειραιά εργάστηκαν για να προετοιμάσουν και αυτή την διαδήλωση. Φρόντισαν να ενημερώσουν όλες τις πειραϊκές συνοικίες ενώ παράλληλα ήρθαν σε επαφή με τους καταστηματάρχες, των οποίων το μεγαλύτερο ποσοστό συμφώνησε να συμμετάσχει στην διαμαρτυρία ενώ η ΕΠΟΝ Πειραιά με προκήρυξή της καλούσε τον λαό να συμμετάσχει στην διαδήλωση³⁹⁹.

Σε αυτή την διαδήλωση η ΕΠΟΝ Πειραιά είχε και την πρώτη της απώλεια καθώς ο Βαγγέλης Στεφανιώτης, γραμματέας της ΕΠΟΝ Κοκκινιάς, στην προσπάθεια του να πείσει τους πωλητές της Αγοράς των Αγίων Αναργύρων Παλαιάς Κοκκινιάς να συμμετάσχουν στην διαδήλωση έγινε αντιληπτός από Ιταλούς караμπινιέρηδες που τον στραγγάλισαν επί τόπου⁴⁰⁰.

Οι τομείς του ΕΑΜ προσυγκεντρώθηκαν και κατευθύνθηκαν στην πλατεία Ιπποδαμείας με τελικό προορισμό την πλατεία της Αγίας Τριάδας. Στην πορεία των τομέων προς την Αγία Τριάδα εμφανίστηκαν δύο Γερμανοί με πολιτικά και υπό την απειλή των όπλων συνέλαβαν τον Χάρη Εβραϊνογλου και τον Κώστα Πασά -που κρατούσαν πανό- και τους οδήγησαν έξω από τον όγκο των διαδηλωτών παραδίδοντάς τους σε Γερμανούς στρατιώτες. Ο Μανώλης Βαφίδης προσπάθησε να πλησιάσει τους δύο Γερμανούς και να ελευθερώσει τους συναγωνιστές αλλά οι Γερμανοί έστρεφαν τα όπλα τους σε όποιον τους πλησίαζε. Τελικά ο Εβραϊνογλου κατόρθωσε να ξεφύγει τη στιγμή παράδοσής τους αλλά ο Πασάς φυλακίστηκε,

³⁹⁸ Mazower M., ο.π., σελ. 145-146.

³⁹⁹ Κουτελάκης Χ., Φωσκόλου Α., ο.π., σελ. 248.

⁴⁰⁰ Ανταίος Π., ο.π., σελ. 502-503.

βασανίστηκε και χωρίς να προδώσει κανένα εκτελέστηκε παρά τα διαβήματα διαφόρων επιτροπών προς τους Γερμανούς και την Κατοχική κυβέρνηση⁴⁰¹.

Παρά τις συλλήψεις και τις προσπάθειες των Γερμανών να εμποδίσουν την διαδήλωση, ο Πειραιϊκός λαός συμμετείχε μαζικά σε αυτήν εκφράζοντας ανοιχτά την αντίθεσή του στα σχέδια των Γερμανών και των Βουλγάρων κατακτητών να πλήξουν τα εθνικά κυριαρχικά του δικαιώματα.

8β) Εορτασμός επετείων

Ο εορτασμός των εθνικών επετείων του «ΟΧΙ» και της 25^{ης} Μαρτίου αποτέλεσαν ευκαιρίες για διαδηλώσεις εναντίον των κατακτητών.

Ο εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου το 1942, μετατράπηκε από το ΕΑΜ Πειραιά σε διαδηλώσεις κατά των κατακτητών χωρίς όμως συμπλοκές με τους Ιταλούς και τους Γερμανούς και θύματα.

Η πλατεία Ιπποδαμείας ορίστηκε ως το σημείο συνάντησης και από εκεί ξεκίνησαν όλοι μαζί οι τομείς του ΕΑΜ Πειραιά κρατώντας ελληνικές σημαίες και μοιράζοντας προκηρύξεις στους περαστικούς που παρακολουθούσαν την πορεία. Η διαδρομή ήταν Πλατεία Ιπποδαμείας - Πλατεία Αγίας Τριάδας. Στο δρόμο είχαν τοποθετηθεί αστυνομικοί που αντιμετώπισαν φιλικά τους διαδηλωτές λέγοντάς τους να προσέχουν τους Γερμανούς. Όταν οι διαδηλωτές έφτασαν στην Αγία Τριάδα άρχισαν τα πατριωτικά συνθήματα και τραγούδια, έψαλλαν τον Εθνικό Ύμνο, απήγγειλαν ποιήματα εθνικού περιεχομένου και πρόλαβαν να διαλυθούν πριν καταφθάσουν οι Γερμανοί μοτοσικλετιστές.

Η επέτειος τιμήθηκε από το ΕΑΜ Πειραιά με τη συμμετοχή περίπου 300 οργανωμένων μελών του⁴⁰² και αποτέλεσε την πρώτη μαζική εκδήλωση που οργάνωσε το ΕΑΜ Πειραιά στην Κατοχή χωρίς πανό και συνθήματα. Το μόνο που κρατούσαν οι διαδηλωτές ήταν η ελληνική σημαία, το μόνο σύνθημα ήταν το «ΕΑΜ» και μόνο ο Εθνικός Ύμνος ακουγόταν. Αυτή η πρώτη μαζική κινητοποίηση έθεσε τις βάσεις για την εξέλιξη και ανάπτυξη των μορφών διαμαρτυρίας⁴⁰³.

⁴⁰¹ Μιχαηλίδης Σ., (1984), *Το ΕΑΜ Κοκκινιάς*, ο.π., σελ. 74-75.

⁴⁰² Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 22.

⁴⁰³ Μιχαηλίδης Σ., (1984), *Το ΕΑΜ Κοκκινιάς*, ο.π., σελ. 64-68.

Τον Οκτώβριου του 1942 η Εθνική επέτειος του «ΟΧΙ» μετατράπηκε σε αντιστασιακή διαδήλωση και πραγματοποιήθηκε τρεις μέρες μετά την ογκώδη διαδήλωση του ΕΑΜ για την πείνα (όπως αναφέρθηκε παραπάνω).

Στελέχη και μέλη του ΕΑΜ κατήρτισαν το πρόγραμμα για την εκδήλωση σύμφωνα με το οποίο τόπος συγκέντρωσης ορίστηκε ο ιερός ναός του Αγίου Νικολάου απέναντι από το Λιμεναρχείο.

Μέλη του ΕΑΜ Πειραιά συγκεντρώθηκαν εκεί από νωρίς ενώ ανάπηροι του Αλβανικού Μετώπου που νοσηλεύονταν στο Τζάνειο Νοσοκομείο, με τη βοήθεια των νοσηλευτριών που έσπρωχναν τα αναπηρικά τους καροτσάκια, κατόρθωσαν να συμμετάσχουν στην τιμητική διαδήλωση. Οι ανάπηροι Πολέμου είχαν στο ιστορικό τους και άλλες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, όπως αυτή στην Πλατεία Ιπποδαμείας ζητώντας από τις Κατοχικές δυνάμεις να παράσχουν τρόφιμα στον ελληνικό λαό.

Με το τέλος της λειτουργίας το συγκεντρωμένο πλήθος σχημάτισε μία μεγάλη πομπή και κατευθύνθηκε στο κέντρο του Πειραιά ενώ στο δρόμο ενισχυόταν και από περαστικούς χωρίς όμως να είναι πολυάριθμη. Όταν οι διαδηλωτές έφτασαν στους κήπους της Τερψιθέας οι καθοδηγητές της πορείας έβγαλαν λόγο για την σημασία του εορτασμού των επετείων, απήγγειλαν ποιήματα, τραγούδησαν τον Εθνικό Ύμνο και μοίρασαν προκηρύξεις.

Πριν ολοκληρωθεί η τιμητική εκδήλωση το συγκεντρωμένο πλήθος ενημερώθηκε από τους τσιλιαδόρους ότι πλησιάζουν Γερμανοί μοτοσικλετιστές και διαλύθηκε μέσα σ' ένα καταιγισμό πυροβολισμών δίχως να τραυματιστεί κάποιος⁴⁰⁴.

Ο εορτασμός της 25^η Μαρτίου 1943 είχε καλύτερη οργάνωση και πολυπληθέστερη συμμετοχή σε σύγκριση με το προηγούμενο έτος. Το αντιστασιακό κίνημα είχε πλέον αναπτυχθεί, πολλά νέα μέλη είχαν προσχωρήσει στις γραμμές του ΕΑΜ, του ΕΛΑΣ και της ΕΠΟΝ, την κύρια οργάνωση μέσα στα σχολεία, με την πλειοψηφία των μαθητών να αποτελούν μέλη της αν και είχε ιδρυθεί ένα μόλις μήνα πριν, τον Φεβρουάριο του 1943. Αυτό οφειλόταν στο γεγονός ότι η ΟΚΝΕ είχε προετοιμάσει κατάλληλα το έδαφος για απήχηση στη νεολαία αλλά και στο γεγονός ότι προϋπήρχε η γνώση και η εμπειρία από την ίδρυση του ΕΑΜ ένα χρόνο πριν που διευκόλυνε τον τρόπο ανάπτυξης της ΕΠΟΝ. Η ΕΠΟΝ Πειραιά έχει μάθει πια να αγωνίζεται, να

⁴⁰⁴ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 13-15.

διαμαρτύρεται, να διαδηλώνει και να πολεμά με αποτέλεσμα και σε αυτή την επέτειο η συμμετοχή της να είναι μαζική⁴⁰⁵.

Η 25^η Μάρτη 1943 συγκέντρωσε πλήθος κόσμου στην πλατεία Ιπποδαμείας που φρουρούνταν από Ιταλούς Καραμπινιέρους, SS και συνεργάτες των κατακτητών. Η κορυφή της πορείας συγκρούστηκε με τις δυνάμεις αυτές λίγο πριν φτάσει στην πλατεία ενώ και νέες δυνάμεις των κατακτητών κατέφθασαν και άρχισαν τις συλλήψεις και τους πυροβολισμούς με άγνωστο αριθμό τραυματιών και απωλειών. Οι διαδηλωτές διαλύθηκαν δίνοντας όμως νέο ραντεβού στο Ορφανοτροφείο (κοντά στις γραμμές του τραίνου). Εκεί σε λίγη ώρα συγκεντρώθηκε μεγάλος αριθμός Πειραιωτών.

Οι δυνάμεις Κατοχής μαζί με τους συνεργάτες τους κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια να εμποδίσουν τους διαδηλωτές να ενωθούν και απώθησαν τους μισούς προς την Ρετσίνα (όπου βρισκόταν και το ομώνυμο εργοστάσιο του Ρετσίνα) οπότε τα μέλη του ΕΑΜ συνέχισαν τη συγκέντρωση στην Κοκκινιά. Η πομπή πέρασε έξω από την Μάνδρα της Κοκκινιάς και οι Ιταλοί Καραμπινιέροι διέλυσαν την πορεία τους αλλά το συγκεντρωμένο πλήθος κατευθύνθηκε προς την πλατεία της Οσίας Ξένης. Από εκεί συνέχισαν την πορεία τους προς τον Πειραιά περνώντας μέσα από τα Μανιάτικα και τον Άγιο Δημήτριο. Εκεί χτυπήθηκαν από τις Κατοχικές δυνάμεις και διαλύθηκαν τελικά στην πλατεία του Ηλεκτρικού σταθμού του Πειραιά αφού οι διαδηλώσεις είχαν διαρκέσει αρκετές ώρες μέχρι το μεσημέρι⁴⁰⁶.

Η Εθνική επέτειος της 28^{ης} Οκτωβρίου 1943 εορτάστηκε από τον Πειραιϊκό λαό και πάλι κάτω από αυστηρότατα μέτρα ασφαλείας που είχαν φροντίσει να λάβουν οι Κατοχικές δυνάμεις. Το ΕΑΜ σχεδίασε για μία ακόμα φορά τον τρόπο δράσης και οργάνωσε τις κατάλληλες προετοιμασίες για τον εορτασμό. Τόπος συγκέντρωσης ορίστηκε η Πλατεία Ιπποδαμείας αλλά πριν προλάβει ο κύριος ομιλητής να βγάλει λόγο οι δυνάμεις Κατοχής χτύπησαν το συγκεντρωμένο πλήθος που αναγκάστηκε να σκορπιστεί⁴⁰⁷.

⁴⁰⁵ Ανταίος Π., ο.π., σελ. 69-70.

⁴⁰⁶ Γιωτόπουλος Γ., (1983), *Πέντε και μία μέρες της Μακρονήσου*, Αθήνα, σελ. 141-142.

⁴⁰⁷ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ. 105-106.

8γ) Απεργίες

Η Κεντρική Επιτροπή του Κ.Κ.Ε. σε συνεργασία με την Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ ανέλαβαν την οργάνωση των απεργιακών κινητοποιήσεων στα χρόνια της Κατοχής αναδεικνύοντας την δυναμική του αντιστασιακού κινήματος. Η τακτική του Κ.Κ.Ε. και του ΕΑΜ να οργανώνουν απεργίες εντασσόταν στο ευρύτερο πλαίσιο της πολιτικής στρατηγικής τους και οι βάσεις για την ανάπτυξη τους έχουν τις ρίζες τους στην οργάνωση του εργατικού κινήματος στον Μεσοπόλεμο (όπως προαναφέρθηκε στο σχετικό κεφάλαιο).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οργανώθηκαν απεργίες στον Πειραιά (και σε άλλες μεγάλες πόλεις όπως Αθήνα και Θεσσαλονίκη) με τη συμμετοχή όλων των αντιστασιακών οργανώσεων, ΕΑΜ, ΕΕΑΜ, ΕΠΟΝ, ΕΛΑΣ.

Στις 12 Δεκεμβρίου 1941 πραγματοποιείται η πρώτη οργανωμένη στάση εργασίας από τους εργαζομένους στον Ηλεκτρικό Σιδηρόδρομο με διεκδικήσεις συσσιτίων. Μάλιστα στη στάση αυτή η Ειδική Ασφάλεια Πειραιώς προχώρησε σε συλλήψεις των απεργών μεταξύ των οποίων ήταν οι, Ι. Παπαδημητρίου που το 1942 ανέλαβε γραμματέας του ΕΕΑΜ των Σιδηροδρομικών ΣΕΚ και ΣΠΑΠ, Γ. Πανόπουλος και Ε. Καπράνος. Τελικά οι συλληφθέντες αφέθηκαν ελεύθεροι καθώς κινητοποιήθηκαν συνάδελφοί τους σιδηροδρομικοί και για να αποφύγει η Ασφάλεια Πειραιά μαζικότερες κινητοποιήσεις προτίμησε να χαρακτηρίσει τη στάση εργασίας αυθόρμητη ενέργεια με σκοπό την οργάνωση συσσιτίων⁴⁰⁸.

Τον Απρίλιο του 1942 οι ταχυδρομικοί υπάλληλοι στην Αθήνα, στον Πειραιά και στις άλλες μεγάλες πόλεις προχώρησαν σε απεργία

Νέα κινητοποίηση έγινε στις 12 Ιουλίου 1942 από περίπου 50.000 δημοσίους υπαλλήλους σε Αθήνα, Πειραιά, Θεσσαλονίκη και Πάτρα με κύριο αίτημα τη βελτίωση της οικονομικής τους κατάστασης⁴⁰⁹.

⁴⁰⁸ Ιστορικό Αρχείο Ε.Δ.Ι.Α.(Εταιρεία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων) – Ιστορικό Αρχείο Ι. Παπαδημητρίου

⁴⁰⁹ Mazower M., ο.π., σελ. 147.

Μέσα στους επόμενους δύο μήνες, στις 7 Σεπτεμβρίου 1942 ξέσπασε νέο απεργιακό κύμα 60.000 εργαζόμενων του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα καθώς και εργατών και επαγγελματιών στην Αθήνα και τον Πειραιά. Κλωστοϋφαντουργοί των εργοστασίων Ρετσίνας και Σφαέλου, εργατοτεχνίτες του εργοστασίου Ηλεκτροπαραγωγής στο Κερατσίνι και εργάτες των Λιπασμάτων στη Δραπετσώνα απαίτησαν την χορήγηση 100 δραμιών ψωμιού και καθημερινό συσσίτιο. Οι δυνάμεις Κατοχής αντέδρασαν προχωρώντας σε συλλήψεις απεργών καθώς πίστευαν ότι με αυτό τον τρόπο θα έκαμπαν τον απεργιακό αγώνα που έφερε ωστόσο τα αντίθετα αποτελέσματα καθώς 20.000 νέοι εργάτες απάντησαν στις συλλήψεις με συλλαλητήριο στο κέντρο της Αθήνας και του Πειραιά ζητώντας την απελευθέρωση των συλληφθέντων και την ικανοποίηση των αιτημάτων τους. Οι Ιταλοί χτύπησαν τους απεργούς διαδηλωτές προκαλώντας τραυματισμούς όμως η απεργία σε Πειραιά και Αθήνα συνεχίστηκε μέχρι και τις 15 του μήνα οπότε και έληξε με την νίκη των απεργών καθώς καθιερώθηκε η λειτουργία τακτικών συσσιτίων και αφέθηκαν ελεύθεροι όσοι είχαν συλληφθεί.

Στις 17 Δεκεμβρίου 1942 περίπου 7.000 εργάτες στον Πειραιά μόνο κατέβηκαν σε απεργία και προχώρησαν σε διαδηλώσεις με αίτημα τη χορήγηση τροφίμων.

Τον Ιούνιο του 1943 οι εργάτες του καπνεργοστασίου του Παπαστράτου στον Πειραιά κατέβηκαν σε διαρκή απεργία 13 ημερών με αίτημα την αναπροσαρμογή των ημερομισθίων. Και αυτή η απεργία έληξε με νίκη των απεργών⁴¹⁰.

Τον ίδιο μήνα, Ιούνιος 1943, οι τραπεζιτικοί υπάλληλοι της Τράπεζας της Ελλάδος προχώρησαν σε λευκή απεργία. Η Κυβέρνηση προχώρησε σε επίταξη προσωπικού της τράπεζας, γεγονός που γνωστοποιήθηκε και μέσα από άρθρα της εφημερίδας «Ακρόπολις» που τότε αποτελούσε το φερέφωνο της Κατοχικής κυβέρνησης και των κατακτητών. Στις 2 Ιουνίου 1943 η «Ακρόπολις» με πρωτοσέλιδο άρθρο της αναφερόταν στις ενέργειες της Κυβέρνησης για την αντιμετώπιση των απεργών, «*Τα κυβερνητικά μέτρα δια την αντιμετώπισιν της λευκής απεργίας των τραπεζικών*

⁴¹⁰ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 27-28.

*υπαλλήλων. Επετάχθη το προσωπικόν της τραπεζής της Ελλάδος»*⁴¹¹. Η επίταξη του προσωπικού αποτέλεσε μία προσωρινή λύση που δεν μπόρεσε να σταματήσει τις κινητοποιήσεις καθώς μέσα στις επόμενες μέρες και τους επόμενους μήνες ξέσπασαν νέες απεργίες με μαζικότερη συμμετοχή σε όλους σχεδόν τους επαγγελματικούς κλάδους.

Στις 25 Ιουνίου 1943 το ΕΑΜ κάλεσε όλους τους εργαζόμενους να απεργήσουν με αιτήματα κατά της Κατοχικής βίας και των εκτελέσεων ομήρων ενώ απευθύνθηκε και σε όλο τον ελληνικό λαό να συμμετάσχει στην κινητοποίηση ζητώντας παράλληλα από τους καταστηματάρχες να μην ανοίξουν τα καταστήματά τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην απεργία συμμετείχαν μέχρι και αστυνομικοί με δήθεν οικονομικά αιτήματα αλλά ο κύριος λόγος ήταν για να μην έρθουν αντιμέτωποι με το μεγάλο όγκο των απεργών και των διαδηλωτών⁴¹².

Εφημερίδες-φερέφωνα της Κατοχικής κυβέρνησης και των κατακτητών άρχισαν να δημοσιεύουν ολοένα και περισσότερα πρωτοσέλιδα άρθρα εναντίον των απεργών. Τα άρθρα αυτά προσπαθούσαν να διχάσουν τον ελληνικό λαό, να υποτιμήσουν τη σημασία των μαζικών κινητοποιήσεων και να προκαλέσουν πανικό στους εργαζόμενους με αναφορές για επιβολή κυρώσεων στους απεργούς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το πρωτοσέλιδο άρθρο της εφημερίδας «Βραδινής» στις 30 Αυγούστου 1943 που έκανε επίθεση στους δημόσιους υπαλλήλους που συμμετείχαν στις απεργίες, «Απαράδεκτα τα αιτήματα των δημοσίων υπαλλήλων. Κατηγορηματικά δηλώσεις του προέδρου της κυβερνήσεως κ. Ι. Ράλλη. Η απεργία των υπαλλήλων εξυπηρετεί τα αναρχικά στοιχεία. Διετάχθη η πληρωμή των μη απεργησάντων δημοσίων υπαλλήλων». Οι δηλώσεις του Ι. Ράλλη είναι αντιπροσωπευτικές του κλίματος διχασμού που ήθελε να καλλιεργήσει μεταξύ των Ελλήνων και να στρέψει τις κοινωνικές ομάδες τη μία απέναντι στην άλλη όπως επίσης και να σπλώσει τη δίκαιη διεκδίκηση των αιτημάτων των απεργών, «*Η κοινή γνώμη είναι απολύτως ενάντια προς τα αιτήματα των δημοσίων υπαλλήλων διότι δεν*

⁴¹¹ Εφημερίδα *Ακρόπολις*, «Τα κυβερνητικά μέτρα δια την αντιμετώπισιν της λευκής απεργίας των τραπεζιτικών υπαλλήλων. Επετάχθη το προσωπικόν της τραπεζής της Ελλάδος. Πως θα καθορίζεται εφεξής ο φόρος κοινωνικής πρόνοιας. Ανακοινώσεις του κ. Προέδρου της Κυβερνήσεως», φύλλο Τετάρτη 02.06.1943.

⁴¹² Mazower M., ο.π., σελ. 147-148.

υπάρχει άνθρωπος κατοικών εις αυτόν τον τόπον, ο οποίος αγνοεί ότι αν τυχόν εγίνοντο δεκτά τοιαύτα αιτήματα ουδ' επ' ελάχιστον θα εβελτιούτο η θέσις των δημοσίων υπαλλήλων. Ταυτοχρόνως όμως θα είχαν ως αναγκαίον επακόλουθον την καταστροφήν του κοινωνικού συνόλου...»⁴¹³. Παράλληλα ο Ι. Ράλλης προσπάθησε να στρέψει την κοινή γνώμη εναντίον της εαμικής αντίστασης που εξέφραζε την επιθυμία του λαού για απελευθέρωση, που πολεμούσε για τα δικαιώματά του και που μαχόταν εναντίον των κατακτητών, «...Γνωρίζει ακόμη πας Έλλην ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι δια της απεργίας αυτής εξυπηρετούν μόνον τα συμφέροντα αναρχικών στοιχείων των οποίων οι σκοποί ουδεμίαν απολύτως έχουν σχέσιν προς τον ενδόμυχον πόθον του λαού...Ταύτα πάντα καλώς γνωρίζουν οι υγειώς σκεπτόμενοι πολίται κατ' ένεκα τούτου έχουν εξεγερθή κατά των δημοσίων υπαλλήλων...λόγω ελλείψεως εργασίας εις τας πλείστας των δημοσίων υπηρεσιών απεργιών των, έχουν καταστήση αληθώς αβίωτον και ανυπόφορον την ζωήν της ελληνικής κοινωνίας»⁴¹⁴.

Παράλληλα προσπαθούσε να κάμψει το αγωνιστικό πνεύμα του ελληνικού λαού και να αποτρέψει τη συμμετοχή των εργαζομένων στις απεργίες με την απειλή των απολύσεων και της μη καταβολής των μισθών, «Η εγκύκλιος δια την καταβολή των μισθών των μη απεργησάντων δημοσίων υπαλλήλων...Αι απολύσεις των απεργησάντων δημοσίων υπαλλήλων των Δήμων, των Κοινοτήτων, των εργαζομένων στις τράπεζες της Ελλάδος, Αγροτική και Εθνική καθώς και των υπαλλήλων στις κοινοπραξίες ενώσεων γεωργικών συνεταιρισμών»⁴¹⁵.

Ωστόσο παρά τα παραπάνω μέτρα και τα επαναλαμβανόμενα απειλητικά άρθρα οι απεργιακές κινητοποιήσεις αυξάνονταν όπως αυξανόταν και ο αριθμός των συμμετεχόντων σε αυτές.

Από τις αρχές του 1944 και μετά τα αιτήματα των κινητοποιήσεων εμπλουτίστηκαν με αποτέλεσμα πέρα από τις διεκδικήσεις για τρόφιμα και συσσίτια στις απεργίες περιλαμβάνονταν αιτήματα και συνθήματα κατά της τρομοκρατίας που ασκούσαν οι κατακτητές σε συνεργασία με τα Τάγματα Ασφαλείας και κατά των

⁴¹³ Εφημερίδα *Βραδινή*, «Απαράδεκτα τα αιτήματα των δημοσίων υπαλλήλων. Κατηγορηματικά δηλώσεις του προέδρου της κυβερνήσεως κ. Ι. Ράλλη. Η απεργία των υπαλλήλων εξυπηρετεί τα αναρχικά στοιχεία. Διετάχθη η πληρωμή των μη απεργησάντων δημοσίων υπαλλήλων», φύλλο 30 Αυγούστου 1943.

⁴¹⁴ Εφημερίδα *Βραδινή*, ο.π.

⁴¹⁵ Εφημερίδα *Βραδινή*, ο.π.

αυθαίρετων φυλακίσεων, ξυλοδαρμών και εκτελέσεων που διαπράττονταν από τις δυνάμεις Κατοχής. Άλλωστε δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι το 1944 ο αριθμός των μπλόκων είχε αυξηθεί.

Στις 26 Ιανουαρίου 1944 κατέβηκαν σε απεργία οι κλωστοϋφαντουργοί του Πειραιά και οι εργάτες του Ναυστάθμου με αίτημα τη χορήγηση τροφίμων και την παύση της τρομοκρατίας⁴¹⁶.

Στις 4 Μαρτίου 1944 πραγματοποιήθηκε 24ωρη απεργία των εργατών και διοικητικών υπαλλήλων στους ΣΕΚ και ΣΠΑΠ. Στην απεργία συμμετείχαν 18.000 σιδηροδρομικοί που ήρθαν σε σύγκρουση με δυνάμεις των Γερμανών σε Αθήνα και Πειραιά με αποτέλεσμα να συλληφθούν περίπου 3.000 πολλοί από τους οποίους μεταφέρθηκαν στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου⁴¹⁷.

Στις 19 Σεπτεμβρίου 1944 στον Πειραιά ξεκίνησε νέα απεργία ενάντια στην πείνα, στην τρομοκρατία, στις συλλήψεις και στις εκτελέσεις. Η ιδιαιτερότητά της ήταν ότι δεν δούλεψαν όχι μόνο οι εργαζόμενοι και τα καταστήματα αλλά ολόκληρος ο πειραιϊκός λαός από γειτονιά σε γειτονιά και από άκρη σε άκρη είχε κλειστεί σπίτι και στο δρόμο δεν υπήρχε κανείς. Το μόνο που θύμιζε ζωή ήταν τα συνθήματα στους τοίχους. Η απουσία, η σιωπή, η απομόνωση ήταν αποδεικτικό της απήχησης που είχε η έκκληση του ΕΑΜ για συμμετοχή και σε αυτή την κινητοποίηση. Η απελευθέρωση της χώρας πλησίαζε κάτι που δρούσε ενθαρρυντικά με αποτέλεσμα η συμμετοχή του πειραιϊκού λαού σ' αυτή την απεργία να είναι καθολική και σύμφωνα με την μαρτυρία ενός Ελασίτη φρουρού στους δρόμους της Κοκκινιάς, «...δεν έβλεπες ούτε γάτα...πέρναγαν γερμανικά αυτοκίνητα γεμάτα στρατιώτες και αυτοί απορούσαν. Δεν συναντούσαν ψυχή»⁴¹⁸.

Την ησυχία αυτή διέκοψαν σε προκαθορισμένη ώρα μετά το μεσημέρι τα «χωνιά» του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ με συνθήματα, «*Ζήτω η Εθνική Απεργία*», «*Λευτεριά στα φυλακισμένα αδέρφια μας*», «*Διανομή τροφίμων που έχουν στις αποθήκες και σαπίζουν*»⁴¹⁹.

⁴¹⁶ Σερβός Δ., ο.π., σελ. 34.

⁴¹⁷ Θεοφάνους Κ., (1996) *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 28.

⁴¹⁸ Κεπέσης Ν., (1984), *Ο Δεκέμβρης του 1944*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, τέταρτη έκδοση, σελ. 45-46.

⁴¹⁹ Κεπέσης Ν., ο.π., σελ. 46.

Ακολούθησαν συγκεντρώσεις με πανό και πλακάτ, με συνθήματα στους τοίχους, με προκηρύξεις και τραγούδια.

Δεν πέρασαν δέκα μέρες και το ΕΑΜ οργάνωσε νέα απεργία στις 23 του ίδιου μήνα όπου και εδώ η συμμετοχή υπήρξε μαζική με τα καταστήματα και τους φούρνους να συμμετέχουν στην κινητοποίηση. Στην απεργία αυτή αίσθηση προκάλεσαν τα πανό και τα συνθήματα. Ένα τεράστιο πλακάτ είχε τοποθετηθεί πάνω από τα ρολά ενός κεντρικού καταστήματος στον Πειραιά με ζωγραφισμένο ένα λουκέτο και με σχόλια από κάτω, «Λουκέτο στα μαγαζιά», ένα άλλο τεράστιο πλακάτ είχε τοποθετηθεί έξω από φούρνο με ζωγραφισμένη μία καμινάδα δίχως καπνό και με λεζάντα, «Φούρνος να μην καπνίσει».

Οι υφασματέμποροι της Κοκκινιάς είχαν δώσει στις οργανώσεις του ΕΑΜ αρκετά τόπια για να γεμίσουν τις γειτονιές με πανό και με συνθήματα για την ελευθερία⁴²⁰.

⁴²⁰ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 110-111.

Κεφάλαιο 9^ο

Η κλιμάκωση των συγκρούσεων

9α) Η Μάχη της Κοκκινιάς

Όλες οι συνοικίες του Πειραιά αριθμούσαν πολλά μέλη στις τοπικές οργανώσεις και στα τοπικά τμήματα του ΕΑΜ, του ΕΕΑΜ του ΕΛΑΣ, της ΕΠΟΝ και της Εθνικής Αλληλεγγύης. Από όλες τις γειτονιές του Πειραιά, εκείνη που ξεχώρισε για την συμμετοχή της στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα ήταν η Κοκκινιά. Η Κοκκινιά είχε δικαίως χαρακτηριστεί αντιστασιακή περιοχή καθώς σχεδόν στο σύνολό τους οι Κοκκινιώτες και οι Κοκκινιώτισσες ήταν στελεχωμένοι στο ΕΑΜ και στις οργανώσεις του ενώ η μαζικότητα, η ενότητα, η αποφασιστικότητα και η αγωνιστικότητα ήταν χαρακτηριστικά που συνόδευαν πάντα την αντιστασιακή δράση της περιοχής.

Στην Κοκκινιά μία φτωχή γειτονιά οι κάτοικοί της είχαν μάθει να αγωνίζονται καθημερινά για την επιβίωσή τους. Η εγκατάσταση σε αυτή ενός τεράστιου αριθμού προσφύγων μετά την μικρασιατική καταστροφή, είχε προσδώσει στην περιοχή πολιτικό χαρακτήρα διαφορετικό από αυτό του αστικού κόσμου. Οι πρόσφυγες πολιτικά όπως προαναφέρθηκε υποστήριζαν τον Ελευθέριο Βενιζέλο και με τη δική τους στήριξη το Κόμμα των Φιλελευθέρων βγήκε πρώτο σε Αθήνα και Πειραιά στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1926⁴²¹. Οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης, οι στερήσεις, οι επαγγελματικές δυσκολίες και ο κοινωνικός αποκλεισμός, είχαν απογοητεύσει τους πρόσφυγες που εναλλακτικά είχαν αναπτύξει τις δικές τους μορφές αυτοοργάνωσης και αυτοσυντήρησης και ξεχώριζαν για τις προοδευτικές τους αντιλήψεις. Το Κ.Κ.Ε. τέλη της δεκαετίας του 1920 δημιούργησε εξωκομματικές και κομματικές

⁴²¹ Το Κόμμα των Φιλελευθέρων συνέχιζε να συγκεντρώνει τις περισσότερες προσφυγικές ψήφους και στις εκλογές του 1932 όπου κέρδισε το 77% των ψήφων στην Κοκκινιά και το 50% στον Πειραιά ενώ το Κ.Κ.Ε. κέρδισε το 7,5% στην Κοκκινιά και το 6% στον Πειραιά ενώ το Λαϊκό Κόμμα του Τσαλδάρη κέρδισε μόλις το 4,7% στην Κοκκινιά και το 33% στον Πειραιά. Ωστόσο η χρόνια αδιαφορία και ολιγωρία της πολιτείας απέναντι στους πρόσφυγες ανάγκασε τους τελευταίους να στραφούν στην εναλλακτική λύση που τους πρόσφερε το Κ.Κ.Ε. που βρισκόταν δίπλα τους και οργάνωνε τις διεκδικήσεις τους. Οι πρόσφυγες μετακινήθηκαν έτσι προς μία ριζοσπαστική αριστερή πολιτική κάνοντας το Κ.Κ.Ε. να μετρά ολοένα και περισσότερους υποστηρικτές ανάμεσά τους. Hirschon R., ο.π., σελ. 110-111.

οργανώσεις με σκοπό να προσελκύσει τον προσφυγικό πληθυσμό στις κινητοποιήσεις που οργάνωνε και να δώσει μία εναλλακτική μορφή διεκδίκησης των αιτημάτων τους τονίζοντας την άμεση σχέση δράσης και αποτελέσματος ενώ η ΟΚΝΕ με δραστηριότητες και πρωτοβουλίες βρισκόταν πάντα δίπλα στους πρόσφυγες και αφουγκραζόταν τις ανάγκες τους προσπαθώντας μέσα από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις να προωθήσει τα αιτήματά τους. Αυτή ακριβώς η στρατηγική του Κ.Κ.Ε. στις προσφυγικές περιοχές κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου προετοίμασε πολιτικά το έδαφος για την συγκρότηση εαμικών αντιστασιακών οργανώσεων κατά την περίοδο της Κατοχής. Η στρατηγική του Κ.Κ.Ε. για μαζικές κινητοποιήσεις ήταν αυτή που έδειξε και τον τρόπο δράσης στην Κατοχή όταν όλα τα δίκτυα μεσαζόντων της παραδοσιακής πολιτικής ηγεσίας διαλύθηκαν από τους κατακτητές. Αυτό το γεγονός εξηγεί και την άμεση συσπείρωση των Κοκκινιωτών στις οργανώσεις του ΕΑΜ. Η Κοκκινιά πρώτη από όλες τις συνοικίες κατανόησε την αναγκαιότητα της οργανωμένης δράσης κατά των κατακτητών για αυτό και αντέδρασε μαζικά σαν μία ενιαία δύναμη με έντονη αντιστασιακή δράση⁴²².

Μία αντιστασιακή περιοχή όπως η Κοκκινιά όπου δέσποζαν τα αντιστασιακά συνθήματα στους τοίχους, όπου αντηχούσαν από άκρη σε άκρη τα «χωνιά» του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ, όπου ο ΟΦΟΚ στρατολογούσε κάθε μέρα νέα μέλη στις οργανώσεις του ΕΑΜ και όπου η στελέχωση του ΕΛΑΣ έφτανε σε υψηλά επίπεδα μετατρέποντας την περιοχή σε φρούριο κάνοντας του κατακτητές να φοβούνται να διαβούν από τα στενά της, ήταν αναμενόμενο να μπει στο στόχαστρο των κατακτητών. Αν οι κατακτητές κατάφερναν ένα σοβαρό χτύπημα στην περιοχή θα έκαμπταν όχι μόνο το ηθικό των Κοκκινιωτών αλλά και των άλλων πειραϊκών γειτονιών ενώ παράλληλα θα τόνωναν το δικό τους καθώς το 1944 όλα έδειχναν ότι η ήττα των Γερμανών ήταν αναμενόμενη. Η Ιταλία είχε συνθηκολογήσει ήδη από τον περασμένο χρόνο, ο Σοβιετικός στρατός είχε περάσει στην αντεπίθεση προελαύνοντας στα Βαλκάνια ενώ το ναζιστικό πολεμικό μέτωπο στην Ευρώπη ήταν σε φάση υποχώρησης ήδη από τα τέλη Φεβρουαρίου 1944. Υπολόγιζαν λοιπόν οι κατακτητές ότι μία ενδεχόμενη διαφυγή τους θα ήταν δύσκολη έως αδύνατη να πραγματοποιηθεί μέσω της διαδρομής Αθήνα - Λαμία - Θεσσαλονίκη λόγω της ανάπτυξης του ΕΛΑΣ στις

⁴²² Χαραλαμπίδης Μ., (2011), «Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα: το εαμικό αντιστασιακό κίνημα στις ανατολικές συνοικίες της Αθήνα: Καισαριανή, Βύρωνα, Παγκράτι, Γούβα, Υμηττός», Διδακτορική Διατριβή - Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Αθήνα, σελ. 38, 85-86.

περιοχές αυτές, έτσι χρειαζόντουσαν ελεύθερο το λιμάνι του Πειραιά για να διαφύγουν προς τη Μεσόγειο. Θα έπρεπε επομένως να έχουν ελεύθερους και ανεμπόδιστους τους δρόμους που οδηγούσαν στο λιμάνι καθώς σε περίπτωση διαφυγής τους θα έφταναν σε αυτό μεγάλα τμήματα και δυνάμεις των Γερμανών⁴²³.

Βέβαια δεν ήταν μόνο το θέμα της διαφυγής τους που τους απασχολούσε ήταν και το ζήτημα της ταπείνωσης καθώς οι γερμανικές Κατοχικές δυνάμεις ήταν πολύ καλά πληροφορημένες από τους καταδότες για τη «Μικρή Μόσχα» όπως χαρακτηριστικά αποκαλούσαν την Κοκκινιά. Ιδιαίτερα από τα τέλη 1943 και αρχές του 1944 που η εαμική αντίσταση είχε ισχυροποιηθεί σε ποσοστό 90% για την περιοχή της Κοκκινιάς οι Κατοχικές δυνάμεις αδυνατούσαν να διατηρήσουν τον έλεγχο της περιοχής⁴²⁴.

Στα παραπάνω αίτια που οδήγησαν στη μάχη της Κοκκινιάς πρέπει να προστεθεί και το γεγονός ότι η δράση της οργανωμένης αντίστασης προκαλούσε στους Γερμανούς απώλειες τόσο σε έμπυχο όσο και σε άψυχο υλικό.

Η επιλογή λοιπόν της Κοκκινιάς δεν ήταν τυχαία, οι κατακτητές γνώριζαν πολύ καλά πως ένα πλήγμα στην Κοκκινιά θα ισοδυναμούσε με ένα σοβαρό πλήγμα στο προπύργιο του πειραϊκού απελευθερωτικού αγώνα, θα έκαμπε το πειραϊκό επαναστατικό πνεύμα, θα του άφηνε ανοιχτούς τους δρόμους διαφυγής προς το λιμάνι του Πειραιά, θα μείωνε τις σοβαρές ζημιές που κατάφερναν οι αντιστασιακές οργανώσεις στις Κατοχικές δυνάμεις, θα επανακτούσαν τον έλεγχο της περιοχής που είχαν χάσει από το τέλος του 1943 και θα έδιναν ένα σκληρό μάθημα της υπεροχής και της δύναμής τους στο πειραϊκό λαό.

Σύμφωνα με τον παράνομο Ριζοσπάστη τα αίτια αυτής της μάχης πρέπει να αναζητηθούν στην πάγια στρατηγική της ισοπέδωσης που ακολουθούσαν οι Γερμανοί κατακτητές σε κάθε περιοχή που βρισκόταν υπό την κατοχή τους με στόχο πάντοτε την εξόντωση του λαού⁴²⁵.

Για το λόγο αυτό από τις 4 ως τις 8 Μαρτίου 1944 η Κοκκινιά αποτέλεσε στόχο των κατακτητών και των Ελλήνων συνεργατών τους, των Ταγματασφαλιτών και της Χωροφυλακής. Η υπεράσπιση της Κοκκινιάς έγινε υπόθεση όλου του Κοκκινιώτικου λαού που στάθηκε δίπλα στους Ελασίτες και το 6^ο Ανεξάρτητο Σύνταγμα τους που

⁴²³ Δήμος Νίκαιας, ο.π., σελ. 21-22, 42-43.

⁴²⁴ Δεσύπρης Μ., (2009), «Η Δημογραφική τύχη του πληθυσμού της Νίκαιας Αττικής (Κοκκινιάς) την περίοδο της κατοχής», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία - Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα, σελ. 19-22

⁴²⁵ Ριζοσπάστης, «Κατάρα και θάνατος στους Ράλληδες», Αριθμός Φύλλου 88, 12 Μαρτίου 1944.

ανέλαβε την ένοπλη προστασία της περιοχής αλλά και του 5^{ου} Συντάγματος του ΕΛΑΣ Πειραιά που βοήθησε στην απόκρουση της πρώτης επίθεσης. Επί τέσσερις ημέρες οι επιδρομείς χτυπούσαν και αναχαιτίζονταν από τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ Κοκκινιάς ενώ κάθε μέρα οι κατακτητές και οι Έλληνες προδότες επέστρεφαν εξοπλισμένοι με πιο βαρύ οπλισμό αλλά κάθε φορά έβρισκαν απέναντί τους Ελασίτες που ήταν αποφασισμένοι να μην αφήσουν τους εχθρούς να προελάσουν. Ας εξετάσουμε όμως τα γεγονότα από την αρχή που έμειναν γνωστά στην πειραϊκή ιστορία ως η μάχη της Κοκκινιάς.

Σάββατο 4 Μαρτίου 1944 η Κοκκινιά δέχτηκε την πρώτη επίθεση από δυνάμεις της χωροφυλακής που προσέγγιζαν την περιοχή από την πλευρά της Λεύκας. Η δύναμη αυτή των χωροφυλάκων απωθήθηκε ύστερα από την άμεση επέμβαση του 1^{ου} Τάγματος του 5^{ου} Συντάγματος του ΕΛΑΣ Πειραιά αναγκάζοντας τους επίδοξους επιδρομείς σε υποχώρηση⁴²⁶.

Λίγο αργότερα την ίδια μέρα έγινε απόπειρα εισβολής από δυνάμεις της χωροφυλακής και των ταγματасφαλιτών. Αυτή τη φορά οι επιδρομείς προσέγγισαν την περιοχή από την οδό Κυδωνιών (σημερινή Πέτρου Ράλλη) στο ύψος του Γ' Νεκροταφείου. Η προσέγγιση μέσω αυτής της οδού ήταν και η πιο επικίνδυνη για τους Κοκκινιώτες καθώς η οδός Κυδωνιών συνδέει με την Αθήνα επομένως ήταν εύκολη η πρόσβαση στην περιοχή για τους κατακτητές να εφοδιάσουν τις δυνάμεις τους. Επιπρόσθετα η περιοχή ήταν αραιοκατοικημένη γεγονός που βοηθούσε στον καλύτερο έλεγχο της από τους επιδρομείς. Οι Ελασίτες ωστόσο μετέτρεψαν αυτό το μειονέκτημα σε πλεονέκτημα καθώς η αραιή κατοίκηση της οδού Κυδωνιών, τους διευκόλυνε στους ελιγμούς κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων με τους χωροφύλακες και τους ταγματасφαλίτες. Την απώθηση αυτής της επίθεσης ανέλαβε το 3^ο Τάγμα του ΕΛΑΣ Κοκκινιάς με διοικητή και καπετάνιο τον Γιάννη Πισσάνο. Οι συγκρούσεις εξαπλώθηκαν από το Γ' Νεκροταφείο στις εργατικές κατοικίες της Κοκκινιάς και οι επιδρομείς εξαναγκάστηκαν σε άτακτη φυγή άλλοι προς Αθήνα και άλλοι προς το Κουτσουκάρι (περιοχή του σημερινού Δήμου Κορυδαλλού). Κατά την

⁴²⁶ Κατηφές Π., (2004), *Το μπλόκο της Κοκκινιάς. Χρονικό Μνήμης*, (επιμ.) Βαμβακάς Μ., Ζέρβας Θ., Λαυρεντιάδου Μ., Σερβός Δ., εκδόσεις Δήμος Νίκαιας, σελ. 28-29.

υποχώρησή τους οι Ταγματασφαλίτες λεηλατούσαν ό,τι έβρισκαν στο δρόμο τους και πυροβολούσαν αδιακρίτως προκαλώντας το θάνατο δύο ατόμων⁴²⁷.

Μετά την επιτυχημένη απόκρουση και των δύο επιθέσεων, στελέχη του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ Κοκκινιάς συγκάλεσαν έκτακτη γενική συνέλευση του οργανωτικού τους τομέα και αποφάσισαν να είναι σε γενική επιφυλακή, να ενημερώσουν το λαό της Κοκκινιάς και να οργανώσουν την επόμενη κιόλας μέρα -Κυριακή 5 Μαρτίου- συλλαλητήριο όπου οι Κοκκινιώτες θα διαδήλωναν κατά της τρομοκρατίας και των Ταγματασφαλιτών και θα απαιτούσαν συσσίτια⁴²⁸.

Την Κυριακή 5 Μαρτίου όλη η Κοκκινιά ήταν συγκεντρωμένη στην Πλατεία Αγίου Νικολάου για να διαδηλώσει κατά της τρομοκρατίας και για να διεκδικήσει συσσίτια για τα παιδιά. Κατά τη διάρκεια του συλλαλητηρίου, μέλη του ΕΑΜ Κοκκινιάς που πραγματοποιούσαν έρανο στην περιοχή Άσπρα Χώματα για να εξασφαλίσουν τρόφιμα για τα παιδιά, απειλήθηκαν με σύλληψη από έναν χωροφύλακα που τελικά σκοτώθηκε στην ένοπλη σύγκρουση που ακολούθησε.

Μετά το τέλος της διαμαρτυρίας η περιοχή δέχθηκε δύο επιθέσεις.

Η πρώτη επίθεση έγινε και πάλι από την Λεύκα από δυνάμεις της χωροφυλακής και των ταγματασφαλιτών που δεν βρήκαν σοβαρή αντίσταση με αποτέλεσμα να φτάσουν μέχρι το ναό των Αγίων Αναργύρων όπου και επιδόθηκαν σε τρομοκράτηση των κατοίκων, λεηλασία των σπιτιών και καταστημάτων τους και σύλληψη των, Νίκο Σαββαΐδη (υπαστυνόμος με δημοκρατικές αρχές), τη γυναίκα του Άννα (δασκάλα και μέλος του ΕΑΜ), Γεώργιο Βενέτα και Στέφανο Πατεράκη (εργάτη και ποδοσφαιριστή της Προοδευτικής).

Η δεύτερη επίθεση έγινε από την πλευρά του Γ' Νεκροταφείου από δυνάμεις ταγματασφαλιτών. Οι συγκρούσεις μεταξύ Ελασιτών και ταγματασφαλιτών εξαπλώθηκαν στην ευρύτερη περιοχή αλλά το 3^ο Τάγμα του ΕΛΑΣ Κοκκινιάς κατάφερε να αναχαιτίσει τους εισβολείς.

⁴²⁷ Χανδρινός Ι., (2009), «Το Τιμωρό Χέρι του Λαού», Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη Αθήνα(1942-1944), Διπλωματική Εργασία - Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα, σελ.118-119.

⁴²⁸ Λιάτσος Δ., (φύλλο 12.03.1990), «Η μάχη της Κοκκινιάς» άρθρο στην εφημερίδα Νίκη της Νίκαιας,

Η απόκρουση τόσο μεγάλων και εχθρικών δυνάμεων προκάλεσε ενθουσιασμό στον λαό της Κοκκινιάς ενώ ο δωσίλογος δήμαρχος της Κοκκινιάς, Γρηγόρης Χατζής⁴²⁹, αναγκάστηκε να παραιτηθεί κάτω από την πίεση των εξελίξεων⁴³⁰.

Την Δευτέρα 6 Μαρτίου ο Πειραιάς συμμετείχε μαζικά σε διαμαρτυρία κατά της τρομοκρατίας που ασκούσαν οι κατακτητές και οι Έλληνες συνεργάτες τους στον λαό της Κοκκινιάς εκφράζοντας την αμέριστη συμπαράστασή τους. Οι Γερμανοί για τρίτη συνεχόμενη μέρα προσπάθησαν με ακόμα περισσότερες δυνάμεις να εισβάλλουν στην Κοκκινιά. Από νωρίς μετέφεραν δυνάμεις Ταγματασφαλιτών με φορτηγά από την πλευρά του Γ' Νεκροταφείου που τελικά αναχαιτίστηκαν από τις δυνάμεις του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ Κοκκινιάς ωστόσο πριν προλάβει να περάσει μία ώρα, η Κοκκινιά δέχτηκε συντονισμένη επίθεση μίας μεγάλης φάλαγγας Γερμανών και ταγματασφαλιτών από το ίδιο σημείο που μέσω της οδού Κυδωνιών προσπαθούσαν να φτάσουν στο εσωτερικό της περιοχής. Εκεί εμποδίστηκαν από την σθεναρή αντίσταση των δυνάμεων του ΕΛΑΣ, πρώτα από την διμοιρία του Μιχάλη Ραφαηλάκη, λίγο πιο κάτω από την διμοιρία του Θωμά Σεβίλια ενώ στο ύψος της Παιδικής Στέγης Νικαίας χτυπήθηκαν από την διμοιρία του Γεώργιου Κιστριάδη και αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν σπάζοντας τη φάλαγγά τους σε δύο τμήματα. Το πρώτο τμήμα διέφυγε προς το Κουτσουκάρι δεχόμενο επιθέσεις μέσα από τα σοκάκια από τις διμοιρίες του Νίκου Παπαδόπουλου και του Κώστα Διαμαντή κάτι που το ανάγκασε να διαλυθεί και να σκορπιστεί ενώ το δεύτερο τμήμα της φάλαγγας που ήταν και το πιο ογκώδες κατευθύνθηκε προς τα Άσπρα Χώματα όπου δέχτηκε επιθέσεις από τις διμοιρίες του Μιχάλη Ραφαηλάκη και του Θεόδωρου Μπιζάνη και αναγκάστηκε και αυτό με τη σειρά του να σκορπιστεί⁴³¹.

Παράλληλα το 1^ο Τάγμα του ΕΛΑΣ αναχαιτίσε επίθεση ταγματασφαλιτών που χτυπούσαν συντονισμένα από την πλευρά της Λεύκας μέσω της οδού Θηβών ενώ

⁴²⁹ Ο συνταγματάρχης Γρηγόρης Χατζής στρατιωτικό στέλεχος του ΕΔΕΣ διορίστηκε τον Μάιο του 1944 δήμαρχος Νίκαιας με γερμανική εντολή που προέβλεπε την εξασφάλιση στελεχών του ΕΔΕΣ σε κρατικές θέσεις. Ο Χατζής υποβοήθησε τον πόλεμο των κατοχικών δυνάμεων εναντίον των δημοτών της Νίκαιας και κατηγορήθηκε από το ΕΑΜ ως δωσίλογος. Χανδρινός Ι., (2012), *Το τιμωρό χέρι του Λαού, η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*, Αθήνα: Θεμέλιο, (β' συμπληρωμένη έκδοση), σελ. 130

⁴³⁰ Δήμος Νίκαιας, ο.π., σελ. 28-30.

⁴³¹ Κατηφές Π., ο.π., σελ. 30-33.

ταυτόχρονα τραυμάτισε χωροφύλακες και απελευθέρωσε όσους αιχμαλώτισαν οι ταγματасφαλίτες και οι χωροφύλακες από το νοσοκομείο Σαπόρτα της Νίκαιας, όπου είχε μεταφερθεί ο νεκρός χωροφύλακας από τις ένοπλες συγκρούσεις της προηγούμενης ημέρας.

Για τρίτη μέρα ο λαός της Κοκκινιάς βγήκε στους δρόμους να πανηγυρίσει την γενναιότητα των μαχητών του ΕΛΑΣ ενώ το ίδιο βράδυ όλοι οι τοίχοι γέμισαν με συνθήματα κατά των Γερμανών και των Ταγματасφαλιτών και τα χωνιά του ΕΑΜ αντηχούσαν σε όλα τα στενά της περιοχής⁴³².

Την Τρίτη 7 Μαρτίου όλη η Κοκκινιά βρισκόταν σε ετοιμότητα αναμένοντας την νέα επίθεση των Ναζί και των Ταγματасφαλιτών ενώ ο ΕΛΑΣ είχε παραταχθεί λαμβάνοντας θέσεις μάχης. Οι διμοιρίες του φρουρούσαν τις κύριες αρτηρίες της περιοχής από το Γ' Νεκροταφείο ως το Κουτσουκάρι και τα Γερμανικά από τη μία πλευρά και ως τις Εργατικές Κατοικίες και τα Άσπρα Χώματα από την άλλη. Το 3^ο Τάγμα του Ι. Πισσάνου είχε αναλάβει την περιφρούρηση της Βόρειας πλευράς της περιοχής στην Πλατεία Δαβάκη. Εκεί είχε συγκεντρωθεί και η κύρια δύναμη του ΕΛΑΣ ενώ πίσω από την πλατεία Δαβάκη η διμοιρία του Κωνσταντίνου Διαμαντή είχε στήσει το οπλοπολυβόλο που διέθετε ο ΕΛΑΣ στην ταράτσα του κτηρίου της τότε κλινικής Χρυσόχερη⁴³³.

Κατά τις 06:00 τα χαράματα, 40 ταγματасφαλίτες προχώρησαν από τη Θηβών στην οδό Καραϊσκάκη και τέσσερα φορτηγά με Γερμανούς στρατιώτες ξεκίνησαν από την κεντρική πλατεία Κουτσουκαρίου με προορισμό το εσωτερικό της Κοκκινιάς. Πέντε λεπτά αργότερα ο ΕΛΑΣ έδωσε το σύνθημα της επίθεσης και οι μάχες δίνονταν σε κάθε στενό σώμα με σώμα ενώ συμμετείχαν παιδιά, γυναίκες και ηλικιωμένοι χτυπώντας τους κατακτητές με κάθε αντικείμενο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως όπλο και βοηθώντας τους αγωνιστές με κάθε δυνατό τρόπο⁴³⁴.

Η έλλειψη όπλων στον ΕΛΑΣ και ο μεγάλος αριθμός των Κατοχικών δυνάμεων ανάγκασε τους μαχητές της αντίστασης να υποχωρήσουν και οι ταγματасφαλίτες εισέβαλλαν στην πόλη από την πλευρά του Δημαρχείου όπου τους αντιμετώπισαν οι δυνάμεις του 3^{ου} Τάγματος με μοναδικά όπλα ένα οπλοπολυβόλο και πέντε

⁴³² Αρμαανίδης Φ., ο.π., σελ. 84-86.

⁴³³ Κατηφές Π., ο.π., σελ. 33-35.

⁴³⁴ Δήμος Νίκαιας, ο.π., σελ. 34-39.

χειροβομβίδες. Τις τελευταίες μάλιστα τις έριξε εναντίον των εχθρών ένας 18χρονος, ο Στέλιος Καρδαράς. Η σθεναρή αντίσταση του Τάγματος ανάγκασε τους Ταγματασφαλίτες σε οπισθοχώρηση.

Το 2^ο Τάγμα του ΕΛΑΣ προσπαθούσε να συγκρατήσει τις δυνάμεις των Ταγμάτων Ασφαλείας που επιτίθονταν από την οδό Καραϊσκάκη αλλά ο ελλιπής οπλισμός που είχαν τους ανάγκασε σε υποχώρηση γύρω στις 10:30 το πρωί.

Ο ΕΛΑΣ Κοκκινιάς λόγω της σοβαρής έλλειψης οπλισμού και λόγω του γεγονότος ότι είχε κυκλωθεί από 1.000 Γερμανούς στρατιώτες και ταγματασφαλίτες, άρχισε σιγά-σιγά να χάνει το ένα μέτωπο μάχης μετά το άλλο και γύρω στις 11:00 πήρε την απόφαση να κάνει μία τελευταία προσπάθεια αντεπίθεσης με την διμοιρία του Θ. Μπιζάνη που μαζί με τον Σ. Καρδαρά αντεπιτέθηκαν στους ταγματασφαλίτες που είχαν εισβάλλει από την οδό Καραϊσκάκη. Η διμοιρία του Μ. Ραφαηλάκη επιτέθηκε από την Κονδύλη, οι δυνάμεις του Θ. Σεβίλια χτύπησαν στην οδό Κυδωνίων και η διμοιρία του Μπιζάνη ρίχτηκε στη αντεπίθεση από την πλευρά της εκκλησίας της Παναγίτσας.

Οι δυνάμεις των SS που είχαν στρατοπεδεύσει σε ένα κτήριο επί της οδού Λαμψάκου έριχναν συνεχόμενα όλμους κατά των Ελασιτών. Η αντεπίθεση του ΕΛΑΣ που διήρκεσε γύρω στις δύομιση ώρες ήταν τόσο σφοδρή που παρά την αριθμητική υπεροχή των κατακτητών και τον καλύτερο εξοπλισμό τους, οι Ναζί και οι συνεργάτες τους υποχώρησαν και στρατοπέδευσαν στο σχολείο που βρισκόταν επί των οδών Γρεβενών και Ραιδεστού εγκαθιστώντας φρουρές περιμετρικά.

Οι μάχες της 7^{ης} Μαρτίου στοίχησαν σύμφωνα με σχετική έκθεση του ΕΛΑΣ, 8 νεκρούς και 20 τραυματίες από την πλευρά των Ελασιτών ενώ οι απώλειες από την πλευρά των κατακτητών έφτασαν τους 34 νεκρούς και τους 100 τραυματίες⁴³⁵.

Τρίτη βράδυ προς ξημερώματα Τετάρτης 8 Μαρτίου οι Γερμανοί στρατιώτες και οι συνεργάτες τους που είχαν στρατοπεδεύσει στο σχολείο επί της οδού Γρεβενών επιδόθηκαν σε τρομοκρατικές πράξεις εναντίον των κατοίκων και σε συλλήψεις ενώ ανακοίνωναν πως αν δεν τους επιτεθεί ο ΕΛΑΣ, εκείνοι δεν επρόκειτο να επιτεθούν. Ο ταγματασφαλίτης συνταγματάρχης Ι. Πλυντζανόπουλος, επικεφαλής του 1^{ου} Συντάγματος Ευζώνων Αθηνών, έφτασε νωρίς το πρωί της Τετάρτης στο σχολείο και αποφάσισε ποιοι από τους νυχτερινούς συλληφθέντες θα μεταφερθούν στο

⁴³⁵ Λιάτσος Δ., (12.03.1990), «Η μάχη της Κοκκινιάς» άρθρο στην εφημερίδα Νίκη της Νίκαιας

στρατόπεδο του Χαϊδαρίου ενώ την ίδια μέρα οι ταγματασφαλίτες και οι Γερμανοί στρατιώτες αφού εκτέλεσαν τους Ν. Σαββαΐδη, Γεώργιο Βενέτα και Δ. Τσακανίκα (που όπως προαναφέρθηκε είχαν συλληφθεί στις 5 Μαρτίου του 1944) στην πλατεία των Αγίων Αναργύρων αποχώρησαν από την Κοκκινιά έχοντας συλλάβει 300 Κοκκινιώτες που τους οδήγησαν στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου.

Οι Κοκκινιώτες που βίωσαν την τετραήμερη επιδρομή είχαν ανάμεικτα συναισθήματα. Από τη μία είχαν κάθε λόγο να αισθάνονται χαρούμενοι και να θέλουν να γιορτάσουν το γεγονός ότι οι κατακτητές παρόλο που ήταν υπεράριθμοι και καλύτερα εξοπλισμένοι δεν μπόρεσαν να νικήσουν τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ από την άλλη 300 συμπολίτες τους είχαν μεταφερθεί στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου με αβέβαιο μέλλον⁴³⁶.

Οι Γερμανοί και οι συνεργάτες τους δεν επιχείρησαν ξανά να εισβάλλουν στην Κοκκινιά παρά μόνο πέντε μήνες αργότερα, στις 17 Αυγούστου, με το μπλόκο της Κοκκινιάς. Βέβαια όλο αυτό το διάστημα οι κατακτητές σε συνεργασία με τους ταγματασφαλίτες φρόντισαν να καλλιεργήσουν ένα κλίμα τρομοκρατίας καθώς επιδίδονταν σε καθημερινή βάση σε μικρά μπλόκα σε συγκεκριμένους δρόμους που οδηγούσαν στην Κοκκινιά, σε γειτονικές περιοχές, σε στάσεις λεωφορείων και σε εργοστάσια ψάχνοντας από τις ταυτότητές τους να βρουν Κοκκινιώτες.

Στις 11 Αυγούστου ταγματασφαλίτες συγκεντρώθηκαν έξω από το Δημαρχείο της Κοκκινιάς κάνοντας επίδειξη των όπλων τους και ανακοινώνοντας τα ονόματα των 50 Κοκκινιωτών ομήρων από τη μάχη της Κοκκινιάς που εκτελέστηκαν. Όσο περνούσαν οι πρώτες μέρες του Αυγούστου τόσο στένευαν τα περιθώρια για ελεύθερη κυκλοφορία των αντιστασιακών στην Κοκκινιά. Οι τρομοκρατικές πράξεις των γερμανικών Κατοχικών δυνάμεων και των ταγματασφαλιτών σε καθημερινή βάση καθώς και οι περιπολίες τους στην περιοχή, αύξησαν τον κίνδυνο σύλληψης που διέτρεχαν τα μέλη του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ στην Κοκκινιά με αποτέλεσμα να δοθεί εντολή από την Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ να μην παραμένουν το βράδυ στην πόλη⁴³⁷.

⁴³⁶ Αντωνίου Α., (2008), «Η μάχη της Κοκκινιάς», άρθρο στο περιοδικό ΕΑΜ-Αντίσταση, τεύχος 84, Αθήνα: έκδοση Π.Σ.Α.Ε.Ε.Α.,

⁴³⁷ Χανδρινός Ι., «Το Τιμωρό Χέρι του Λαού», Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη Αθήνα(1942-1944), Διπλωματική Εργασία, ο.π., σελ. 119-120

Προάγγελος για το τι θα επακολουθούσε στις 17 Αυγούστου με το μπλόκο της Κοκκινιάς υπήρξαν οι συνεχείς συγκρούσεις και οι έντονες οδομαχίες μεταξύ Ελασιτών και Ταγματасφαιλιτών μόλις δύο μέρες πριν στο γειτονικό Κερατσίνι αλλά και στην Κοκκινιά.

Στις 15 Αυγούστου διμοιρία του ΕΛΑΣ Αμφιάλης ήρθε σε σύγκρουση με ταγματасφαιλίτες στην περιοχή της Χαλκηδόνας(περιοχή κοντά στη Νίκαια) αποτρέποντάς τους από τις συλλήψεις και από την αρπαγή προϊόντων στην εκεί λαϊκή αγορά.

Την επόμενη μέρα, στις 16 Αυγούστου, οι Ταγματасφαιλίτες προσπαθούσαν να χτυπήσουν ξανά το Κερατσίνι όμως ο εκεί ΕΛΑΣ τους απώθησε και εκείνοι στρατοπέδευαν στο 1^ο δημοτικό Σχολείο Κερατσινίου, στην περιοχή Νερό. Η μάχη μεταξύ τους κράτησε δύο ώρες και ο ΕΛΑΣ Κερατσινίου έχασε τον αγωνιστή Κ. Φωτάκη⁴³⁸.

Την ίδια στιγμή Γερμανοί και Ταγματасφαιλίτες χτυπούσαν την Κοκκινιά από την Νότια πλευρά περνώντας μέσα από τα Μανιάτικα όμως η Αντίσταση των Ελασιτών τους ανάγκασε να υποχωρήσουν μετά από πολύωρες οδομαχίες που κράτησαν από το πρωί ως το μεσημέρι. Ωστόσο λίγες ώρες μετά αυτή την απώθηση, πολυπληθείς γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις, προχώρησαν σε νέα πολυμέτωπη και καλά οργανωμένη επίθεση με ενισχυμένο οπλισμό. Ο ΕΛΑΣ παρόλη τη σθεναρή αντίσταση δεν μπόρεσε να συγκρατήσει τα μέτωπα καθώς οι δυνάμεις και ο οπλισμός των αντιπάλων ήταν υπέρμετρα μεγαλύτερος, έτσι οι κατακτητές αποδυνάμωσαν τον ΕΛΑΣ και εισέβαλαν στο κέντρο της πόλης προχωρώντας σε συλλήψεις Κοκκινιωτών που οδηγήθηκαν με τα γερμανικά οχήματα στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Χαϊδαρίου. Οι κατακτητές άνοιξαν έτσι τον δρόμο για το μεγάλο μπλόκο της Κοκκινιάς την επόμενη μέρα⁴³⁹.

⁴³⁸ Κουτελάκης Χ., Φωσκόλου Α., ο.π., σελ. 252.

⁴³⁹ Δήμος Νίκαιας, ο.π., σελ. 46.

9β) Το Μπλόκο της Κοκκινιάς

Τα μπλόκα που πραγματοποιήθηκαν κατά την διάρκεια της Κατοχής στην Ελλάδα είχαν ιδιαίτερη σημασία και δεν αποτέλεσαν ποτέ τυχαία πολεμικά περιστατικά. Πρόκειται για καλά προετοιμασμένες και προσχεδιασμένες στρατιωτικές επιχειρήσεις που συνήθως γίνονταν σε περιοχές που διακρίνονταν για την έντονη αντιστασιακή τους δράση και το αυξημένο πατριωτικό και αντιστασιακό τους φρόνημα. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι στα μπλόκα συλλαμβάνονταν μόνο όσοι είχαν ανάμειξη στις αντιστασιακές οργανώσεις. Ανάμεσα στους συλληφθέντες, στους ομήρους, στους φυλακισμένους και στους εκτελεσθέντες, πολλοί ήταν αυτοί που όχι μόνο δεν ήταν μέλη της οργανωμένης αντίστασης αλλά και που ουδέποτε συμμετείχαν σε κάποια αντιστασιακή πράξη έστω αυθόρμητα ή περιστασιακά ή μεμονωμένα. Άλλωστε όταν δινόταν από τα αρχηγεία των SS η εντολή για τουφεκισμό Ελλήνων ποτέ δεν ανέφεραν ονόματα παρά μόνο τον αριθμό. Για αυτούς η ύπαρξη ενοχοποιητικών στοιχείων δεν είχε καμία σημασία. Σημασία είχε ο εκφοβισμός, τα αντίποινα, η αποδυνάμωση της αντίστασης και η επίδειξη ισχύος.

Στην Ελλάδα από το φθινόπωρο του 1943 ως την απελευθέρωση ο διοικητής της γερμανικής ασφάλειας Βάλτερ Μπλούμε και στενός συνεργάτης του διοικητή των SS Βάλτερ Σιμάνα, εφάρμοσε την πολιτική του χάους όπως συνέβη και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες που βρίσκονταν υπό γερμανική κατοχή. Η θέση του χάους της οποίας ήταν φανατικός υποστηρικτής ο Μπλούμε προέβλεπε την ισοπέδωση των εναπομεινάντων νομικών κανόνων και την επιβολή ενός συστήματος τρομοκρατίας που θα καλλιεργούσε στους κατοίκους ανασφάλεια και αέναο φόβο. Η τακτική της καμένης γης, της ισοπέδωσης των σημαντικών εγκαταστάσεων των χωρών, οι συλλήψεις και εκτελέσεις, η ακραία βία και η γενικότερη κατάσταση αναρχίας ήταν μέσα στο πλαίσιο αυτής της τακτικής που εφάρμοσαν οι κατακτητές και στη χώρα μας⁴⁴⁰.

Ο σκοπός των μπλόκων ήταν πενταπλός. Καταρχάς επιδίωκαν να αποδυναμώσουν τη δράση της εαμικής αντίστασης και κατά δεύτερον να μειώσουν την απήχηση και την επιρροή του ΕΑΜ και των άλλων αντιστασιακών οργανώσεων. Τρίτος στόχος ήταν ο εκφοβισμός του ελληνικού λαού ώστε ο τελευταίος να στραφεί ενάντια στην οργανωμένη αντίσταση. Τέταρτος στόχος ήταν τα αντίποινα. Κάθε αντιστασιακή

⁴⁴⁰ Mazower M., ο.π., σελ. 249-262

πράξη που προκαλούσε ανθρώπινες και υλικές απώλειες στον κατακτητή, συχνά αποτελούσε λόγος για διενέργεια μπλόκου ως αντίποινα. Πέμπτος στόχος των μπλόκων ήταν η συγκέντρωση ανθρώπινου δυναμικού που θα αποστέλλονταν στην Γερμανία για δουλειά στα εκεί εργοστάσια άλλωστε είναι γνωστή η Χιτλερική πρακτική για βίαιη επίταξη του εργατικού δυναμικού της Ευρώπης που θα κάλυπταν τα κενά και θα εξυπηρετούσαν τις πολεμικές και οικονομικές ανάγκες της Ναζιστικής Γερμανίας.

Στην Κοκκινιά, το μπλόκο της 17^{ης} Αυγούστου του 1944 έγινε γιατί συνέτρεχαν και οι πέντε παραπάνω λόγοι αλλά και τέσσερις επιπλέον εκ των οποίων οι δύο έχουν προαναφερθεί στο κεφάλαιο με τη μάχη της Κοκκινιάς και είναι η ανάγκη των Γερμανών να έχουν ανοιχτούς και ανεμπόδιστους τους δρόμους που οδηγούσαν στο λιμάνι του Πειραιά καθώς και η επιθυμία τους να τονώσουν το χαμηλό πολεμικό ηθικό τους λόγω της αρνητικής τροπής που είχε πάρει ο πόλεμος για τους Γερμανούς σε όλα τα μέτωπα. Τρίτος λόγος ήταν η προηγηθείσα μάχη της Κοκκινιάς με την ηρωική αντίσταση των Κοκκινιωτών έναντι των Ελλήνων συνεργατών τους. Αυτή η εστία αντίστασης στην Κοκκινιά ήταν πολύ ισχυρή και δημιουργούσε στους κατακτητές πολλά προβλήματα αμφισβητώντας παράλληλα την κυριαρχία τους. Τελευταίος λόγος ήταν ότι η Κοκκινιά μία προσφυγική και κατά βάση εργατική συνοικία θα προσέφερε έμπειρα εργατικά χέρια που είχαν ανάγκη τα εργοστάσια της Γερμανίας.⁴⁴¹

Τα μπλόκα γίνονταν κατά βάση μετά από απόφαση του Βάλτερ Μπλούμε σε στενή συνεργασία με τον Βάλτερ Σιμάνα και πύκνωσαν κατά τους τελευταίους μήνες της Κατοχής με ευρεία εφαρμογή τους και σε άλλες συνοικίες της Αθήνας, του Περιστερίου, της Καισαριανής και της Καλλιθέας. Ξημερώματα της 17^{ης} Αυγούστου, ημέρα Πέμπτη, δεκάδες φορτηγά με Γερμανούς στρατιώτες άρχισαν από τις 02:30 μετά τα μεσάνυχτα να περικυκλώνουν την Κοκκινιά από όλες τις κατευθύνσεις. Το μπλόκο ήταν εκτεταμένο, από το Γ' Νεκροταφείο σε όλο το μήκος της Θηβών μέχρι τις γραμμές των ΣΕΚ στην Λεύκα αλλά και στην οδό Μεθώνης και στην Κυδωνιών με αποτέλεσμα εντός του πεδίου του μπλόκου να είναι οι περιοχές Κορυδαλλού, Νέου Φαλήρου, Ρέντη, Κερατσινίου, Αγίας Σοφίας και Μανιάτικων.

⁴⁴¹ Ευστρατιάδης Σ., (1990), *Με το μαστίγιο...από το μπλόκο της Νίκαιας μέχρι και το στρατόπεδο του Χαϊδαρίου*, Αθήνα: Επικαιρότητα, σελ. 29-30.

Περίπου 3.000 Γερμανοί και ταγματасφαλίτες οπλισμένοι με πολυβόλα, αυτόματα, ταχυβόλα, μυδράλια, πήραν τις θέσεις τους στην ευρύτερη περιοχή στήνοντας συρματοπλέγματα και τοποθετώντας φρουρούς σε όλα τα περάσματα⁴⁴².

Αφού κύκλωσαν την περιοχή, μοίρασαν τις δυνάμεις και τοποθέτησαν φρουρούς με οπλοπολυβόλα στα περάσματα και σε καίρια σημεία θέτοντας υπό τον έλεγχό τους και τις γειτονικές περιοχές μέσα στη νύχτα. Γύρω στις 06:00 οι ταγματасφαλίτες άρχισαν να καλούν όλους τους άνδρες από 14-60 ετών στην πλατεία της Οσίας Ξένης μαζί με τις ταυτότητές τους ενώ για όσους δεν πήγαιναν προβλεπόταν εκτέλεση.⁴⁴³

Οι Κοκκινιώτες δεν ήξεραν πώς να αντιδράσουν. Άλλοι πήγαιναν στην πλατεία με τους συγγενείς τους να αγωνιούν για την τύχη τους, να τους ακολουθούν σχηματίζοντας πομπές, κλαίγοντας και παρακαλώντας τους ταγματасφαλίτες, άλλοι κρύβονταν σε πηγάδια, στις στέγες και στα κεραμίδια των σπιτιών⁴⁴⁴. Ενώ άλλοι παρέμεναν στα κρεβάτια τους και σκεπάζονταν με κουβέρτες μέσα στη ζέστη για να υποδυθούν τους φυματικούς και να αποφύγουν να πάνε στην πλατεία καθώς οι Ταγματасφαλίτες στο άκουσμα φυματικών έφευγαν δίχως να κάνουν έρευνα⁴⁴⁵.

Η πλατεία της Οσίας Ξένης και οι γύρω δρόμοι μέσα σε λίγη ώρα γέμισαν από κόσμο. Οι Γερμανοί σε συνεργασία με τους Ταγματасφαλίτες έκαιγαν σπίτια, άρπαζαν και έκλεβαν ό,τι έβρισκαν, χτύπαγαν και εκτελούσαν γυναίκες και παιδιά και κατέστρεφαν ό,τι βρισκόταν μπροστά τους⁴⁴⁶. Οι κατακτητές ήταν εξαγριωμένοι, φώναζαν, έβριζαν και χτυπούσαν το συγκεντρωμένο πλήθος που καθόταν γονατισμένο μέσα στην αφόρητη ζέστη. Πολλοί ήταν αυτοί που λιποθυμούσαν. Οι Κοκκινιώτες στην πλατεία χωρίστηκαν κατά ηλικιακές ομάδες σε πεντάδες αφήνοντας χώρο μεταξύ τους για να μπορούν να περνούν οι καταδότες και να σηκώνουν όσους προορίζονταν για εκτέλεση στη Μάνδρα όπου είχε στηθεί ένα πολυβόλο. Οι ομάδες κάθονταν σε τρεις σειρές. Στην πρώτη σειρά κάθονταν οι νέοι

⁴⁴² Ριζοσπάστης, «Το δηλητήριο της Προπαγάνδας», φύλλο 20 Αυγούστου 1944.

⁴⁴³ Λιάτσος Δ., *Ιστορίες της Κατοχής*, ο.π., σελ. 61-62.

⁴⁴⁴ Ο ζωγράφος-σκιτσογράφος, Μιχάλης Νικολινάκος, κρύφτηκε σ' ένα ξεροπήγαδο στη Νίκαια για δέκα ολόκληρες ώρες και έτσι απέφυγε τη σύλληψή του από τους Γερμανούς και τα Τάγματα Ασφαλείας που τον έψαχναν κρατώντας φωτογραφία του στα χέρια τους.

Ευστρατιάδης Σ., ο.π., σελ. 18.

⁴⁴⁵ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 82.

⁴⁴⁶ Ριζοσπάστης, «Ο σπαραγμός της Κοκκινιάς», φύλλο 20 Αυγούστου 1944.

μέχρι είκοσι ετών, στην δεύτερη οι άνδρες 21-25 ετών και στην τρίτη όσοι ήταν άνω των 25⁴⁴⁷.

Και από το ραδιόφωνο της Αθήνας εκπεμπόταν η φωνή των κατακτητών ή αλλιώς η φωνή των «Βελζεβούλ του Γκαίμπελς» όπως χαρακτηριστικά ανέφερε η εφημερίδα Ριζοσπάστης, *«Την βλέπετε Έλληνες αυτή την κόλαση; Δεν είναι έργο δικό μας. Είναι έργο του ΕΑΜ! Εμείς σας σκοτώνουμε για να σας σώσουμε από τον κομμουνισμό. Σας στέλνουμε στη Γερμανία για να σας προφυλάξουμε από τους Εαμίτες! Σας καίμε τα σπίτια σας, σας ληστεύουμε τις περιουσίες σας για να μη σας τα πάρουν οι μπολσεβίκοι! Αυτοί είναι οι εχθροί, Εμείς οι προστάτες!»*⁴⁴⁸.

Επικεφαλής του μπλόκου ήταν ο Γερμανός διοικητής Μπράουνγκ σε συνεργασία με τους Ταγματασφαλίτες, συνταγματάρχη Ι. Πλυντζανόπουλο που φορούσε κάσκα και κρατούσε μαστίγιο, Γ. Σγουρό με τον γιό του Θ. Σγουρό που ήταν οπλισμένος με αραβίδα και ντυμένος τσολιάς αλλά και με αρκετούς καταδότες και δωσίλογους όπως ο Κιρκόρ Μπαταβιάν, ο Θ. Βακαλόπουλος που παλαιότερα ήταν οργανωμένος στο ΕΑΜ μέχρι που συνελήφθη και έγινε πράκτορας της Ειδικής Ασφάλειας, δεν φορούσε μάσκα και μπλούζα, ο 22χρονος κουρέας Βασίλης Μπεμπέκογλου κάτοικος Νίκαιας που πρόδωσε 30 άτομα (οι περισσότεροι πελάτες του), ο Επονίτης Γρηγόρης Ιωαννίδης που ύστερα από μεγάλη αμοιβή έγινε καταδότης, ο Τ. Τσανακαλιώτης, ο Μόρφης (της Ειδικής Ασφάλειας Πειραιώς), ο λοχαγός Παπαγεωργίου, ο Μητρόπουλος, ο διερμηνέας Ανθόπουλος, ο Γκίνος (τα μικρά τους ονόματα δεν αναφέρονται) και ο 20χρονος Μπατράνης που ήταν Ελασίτης για ένα μήνα και μετά κατατάχθηκε στην Ειδική Ασφάλεια Πειραιά είχε δεμένο στο κεφάλι του ένα πανί, φορούσε ιταλικές αρβύλες και ήταν οπλισμένος με ιταλικό περίστροφο. Όλοι μαζί περπατούσαν ανάμεσα στο πλήθος στην πλατεία, μάλιστα κάποιοι από αυτούς φορούσαν τις γνωστές μαύρες κουκούλες των δωσίλογων και με το χέρι έδειχναν και πρόσταζαν τα άτομα να σηκωθούν⁴⁴⁹.

Μέσα στο γενικότερο χάος, τις συλλήψεις και τις εκτελέσεις, τρία είναι τα περιστατικά με τους καταδότες που συγκλόνισαν το συγκεντρωμένο πλήθος στην πλατεία της Οσίας Ξένης.

⁴⁴⁷ Κατηφές Π., ο.π., σελ. 45-57.

⁴⁴⁸ Ριζοσπάστης, «Ο σπαραγμός της Κοκκινιάς», ο.π.

⁴⁴⁹ Αρμαανίδης Φ., ο.π., σελ. 157-174.

Το πρώτο ήταν όταν ο καταδότης Μπρατράνης εντόπισε ανάμεσα στο πλήθος τον Αποστόλη Χατζηβασιλείου, λοχαγό του ΕΛΑΣ Νικαίας, και του είπε ειρωνικά, «*Τα σέβη μου λοχαγέ*». Τότε οι ταγματасφалίτες άρχισαν να φωνάζουν με λύσσα, «*Λοχαγός του ΕΛΑΣ, Λοχαγός του ΕΛΑΣ*» και ένας από αυτούς του έβγαλε το ένα μάτι με ξιφολόγχη προστάζοντάς τον να προδώσει. Ο Χατζηβασιλείου βασανίστηκε σκληρά μέχρι να τον εκτελέσουν, μάλιστα του έβγαλαν και το άλλο μάτι αλλά δεν πρόδωσε κανένα αντιθέτως βρήκε τη δύναμη λίγο πριν πεθάνει και φώναξε, «*Πατριώτες εκδίκηση*»⁴⁵⁰.

Ο Μπατράνης συναγωνιζόταν με τον Βακαλόπουλο ποιος θα προδώσει τους περισσότερους. Έβγαζε από τις σειρές όποιον ήθελε, αδίστακτα και σήκωνε πολλούς νέους και με βρισιές τους οδηγούσε στην Μάνδρα για εκτέλεση. Στο τέλος δεν τον άντεξαν ούτε οι Γερμανοί και τον εκτέλεσαν και αυτόν.

Το δεύτερο περιστατικό ήταν όταν ο Ταγματасφалίτης Πλυντζανόπουλος παρέλαβε στα χέρια του τον εαμίτη, Κωνσταντίνο Περιβόλα. Ο τελευταίος έχοντας χτυπηθεί απάνθρωπα από άλλους ταγματасφалίτες για να μιλήσει, βρισκόταν σε άθλια σωματική κατάσταση σχεδόν ένα βήμα πριν τον θάνατο αλλά συνέχιζε να αρνείται να προδώσει τους συναγωνιστές του και μόλις τον παρέλαβε ο Πλυντζανόπουλος, ο Περιβόλας του δάγκωσε το χέρι σαν ύστατη πράξη αντίστασης. Αμέσως έτρεξαν ταγματасφалίτες προς το μέρος του Πλυντζανόπουλου για να τον βοηθήσουν και εκείνος έβγαλε το όπλο του και τον σκότωσε⁴⁵¹.

Το τρίτο περιστατικό ήταν όταν οι Γερμανοί -μετά από προδοτική καταγγελία κάποιου- συνέλαβαν την αγωνίστρια του ΕΛΑΣ, Διαμάντω Κουμπάκη (προοριζόταν να συνεχίσει τον αντιστασιακό αγώνα στο Βουνό) και την μετέφεραν στην Μάνδρα ξυλοκοπώντας την με τους υποκόπανους των όπλων τους. Η Κουμπάκη ακόμα και σε αυτή τη δύσκολη στιγμή βρήκε τη δύναμη να τους πει, «*Σαν και σας προδότες έφαγα 65*» ενώ λίγο πριν την εκτελέσουν έδωσε θάρρος στους υπόλοιπους με τα εξής λόγια, «*Μια ζωή τη χρωστάμε, ας μας την πάρουν οι προδότες, υπάρχουν χιλιάδες λεβέντες να τους εκδικηθούνε*»⁴⁵²

⁴⁵⁰ 17 Αυγούστου 1945(*Ο ΜΠΛΟΚΟΣ*), έκδοση η Κοκκινιά μας, 1945.

Η έκδοση περιγράφει τα γεγονότα του Μπλόκου της Κοκκινιάς μέσα από κείμενα της εποχής και έχει εκδοθεί το 1945 στην πρωτότυπη μορφή από το Ιστορικό Αρχείο της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. Δημοσιευμένη αρχειακή πηγή Ιστορικού Αρχείου της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., σελ. 13-14.

⁴⁵¹ Ο.π. σελ. 14-15.

⁴⁵² Ο.π. σελ. 15.

Για τους Γερμανούς η σύλληψη και η εκτέλεση της Κουμπάκη που ήταν γνωστή ως «Ματούλα» ήταν κατόρθωμα και μία από τις πολλές επιτυχίες του μπλόκου δεδομένης της αντιστασιακής δράσης της στην περιοχή της Κοκκινιάς και των Ταμπουρίων.

Ίδια κατάληξη με την Κουμπάκη είχε και η αγωνίστρια Αθηνά Μαύρου που καθώς την έσερναν από την πλατεία της Οσίας Ξένης στην Μάνδρα και την βασάνιζαν για προδώσει τους συναγωνιστές της, εκείνη φώναζε, «*Αδέλφια ψηλά το κεφάλι δεν γνωρίζω κανέναν και ας με φάει το βόλι των Γερμανών*»⁴⁵³.

Η Μάνδρα που είχε μετατραπεί σε τόπο εκτέλεσης, βρισκόταν επί των οδών Κιλικίας και Θειρών. Το κτίριο της Μάνδρας αρχικά ήταν ταπητουργείο της αγγλικής εταιρείας Oriental Carpet που κατασκεύαζε χαλιά από το 1929. Το οικοδόμημα ήταν κληρονομιά των Τσιβόγλου και Αρακελιάν που κατά την διάρκεια της Κατοχής είχε ενοικιαστεί στους αδελφούς Παγιασλή που το λειτουργούσαν ως υφαντουργείο⁴⁵⁴.

Εκεί λοιπόν ένας Γερμανός στρατιώτης έχοντας πάρει τη θέση του πίσω από το πολυβόλο έπινε, έβριζε και φώναζε, «*άλλες κομμουνίστ καπούτ*», δηλαδή, «*όλοι οι κομμουνιστές θα πεθάνουν*»⁴⁵⁵.

Οι εκτελέσεις σταμάτησαν γύρω στις δύο το μεσημέρι μετά από ώρες φρικαλεοτήτων στις οποίες επιδόθηκαν οι Γερμανοί και οι Ταγματασφαλίτες με τη συμμετοχή πρόθυμων προδοτών. Σύμφωνα με τον απολογισμό, 72 άτομα εκτελέστηκαν στην Μάνδρα της Οσίας Ξένης αλλά τα θύματα δεν περιορίζονται σε αυτόν τον αριθμό. Στην περιοχή των Αρμενικών οι Γερμανοί εκτέλεσαν 42 άτομα και άλλα 4 στην ίδια συνοικία έξω από ένα σπίτι. Θύματα μέτρησε και ο γειτονικός Καραβάς. Εκεί οι Γερμανοί έκαψαν τα 80 από τα 90 σπίτια, εκτέλεσαν 30 άτομα και βρέθηκαν και 4 καμένοι εκ των οποίων οι 2 ήταν γέροι και οι άλλοι δύο μικρά παιδιά ενώ δολοφονημένα πτώματα υπήρχαν διάσπαρτα σε διάφορα σημεία της Κοκκινιάς. Ο συνολικός αριθμός των θυμάτων ξεπερνούσε τα 200. Θηριωδίες και αρπαγή των τιμαλφών συνόδευαν τις εκτελέσεις στις οποίες επιδόθηκαν οι Γερμανοί και οι Έλληνες συνεργάτες τους⁴⁵⁶.

⁴⁵³ Δήμος Νίκαιας, ο.π., σελ. 52.

⁴⁵⁴ Σήμερα ο χώρος της Μάνδρας ανήκει στο Δήμο Νίκαιας που ύστερα από αγώνες αρκετών ετών κατάφερε να πάρει την κυριότητά του και να εκτελέσει έργα διαμόρφωσης του χώρου ως ιστορικό μνημείο των αδικώς εκτελεσθέντων του μπλόκου της 17^{ης} Αυγούστου του 1944.

⁴⁵⁵ Δήμος Νίκαιας, ο.π., σελ. 148-150

⁴⁵⁶ 17 Αυγούστου 1945(*Ο ΜΠΛΟΚΟΣ*), ο.π., σελ. 15.

Όσοι είχαν συγκεντρωθεί στην πλατεία της Οσίας Ξένης και δεν εκτελέστηκαν, δεν αφέθηκαν όλοι ελεύθεροι μετά την λήξη του μπλόκου. Μετά από ένα σύντομο ξεκαθάρισμα κράτησαν όμηρους 5.000 Κοκκινιώτες και τους οδήγησαν στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου. Η μεταφορά στο Χαϊδάρι έγινε με τα πόδια ακολουθώντας τη διαδρομή Κονδύλη (σημερινή 7^η Μαρτίου) –Κυδωνιών (σημερινή Πέτρου Ράλλη). Στο δρόμο τους συνόδευαν Γερμανοί που ξυλοκοπούσαν με τους υποκόπανους των όπλων τους οποιονδήποτε καθυστερούσε να περπατήσει είτε γιατί ήταν ηλικιωμένος είτε γιατί είχε εξαντληθεί από την αφόρητη ζέστη και την πείνα. Όσες γυναίκες προσπάθησαν να πλησιάσουν τους ομήρους και να τους προσφέρουν λίγο νερό, απομακρύνονταν βίαια από τους Γερμανούς που φρουρούσαν την φάλαγγα.

Η μεταφορά των ομήρων Κοκκινιωτών στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου εξυπηρετούσε πολύπλευρα τα σχέδια των κατακτητών. Πολλοί από τους ομήρους αφού εξετάστηκαν από γιατρό στάλθηκαν εξαναγκαστικά να δουλέψουν σε εργοστάσια στη Γερμανία ενώ όσοι παρέμεναν έγκλειστοι στο στρατόπεδο αντιμετώπιζαν καθημερινά τον κίνδυνο της εκτέλεσης καθώς από αυτούς επιλέγονταν εκείνοι που θα εκτελούνταν για αντίποινα⁴⁵⁷.

Το ίδιο βράδυ που οι κάτοικοι της Κοκκινιάς είχαν να αντιμετωπίσουν το χαμό και την ομηρία των δικών τους ανθρώπων κυκλοφόρησε σε όλες τις γειτονιές και η προκήρυξη της Κομματικής Οργάνωσης του Κ.Κ.Ε. της Κοκκινιάς με τίτλο,

«17^η ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1944

ΜΑΤΩΜΕΝΗ ΜΕΡΑ ΤΗΣ ΚΟΚΚΙΝΙΑΣ, ΜΕΡΑ ΠΟΥ

ΖΗΤΑΕΙ ΕΚΔΙΚΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΑΙΜΑ ΤΩΝ ΠΑΛΙΚΑΡΙΩΝ ΜΑΣ»

Πρόκειται για μία προκήρυξη που θρηνούσε το χαμό των 200 ανδρών της Κοκκινιάς και ορκιζόταν πως θα πάρει εκδίκηση για το αίμα των αδικοχαμένων. Παράλληλα επαινούσε το έργο των αγωνιστών και την αξία της αντιστασιακής δράσης καθώς όλοι μάχονταν για το υπέρτατο αγαθό, την απελευθέρωση της χώρας. Ανέφερε ξεκάθαρα ότι ο πραγματικός λόγος για τον οποίο έγινε το μπλόκο ήταν η εξασφάλιση εργατικού δυναμικού ενώ προέτρεπε τον κλήρο να ακολουθήσει το παράδειγμα των μητροπολιτών Ιωακείμ και Αντωνίου της Κοζάνης και του Πύργου αντίστοιχα που είχαν πάρει μέρος στις αντιστασιακές κινητοποιήσεις εναντίον της

⁴⁵⁷ Ευστρατιάδης Σ., ο.π., σελ. 33-36.

αναγκαστικής επιστράτευσης Ελλήνων εργατών στη Γερμανία. Η προκήρυξη έκλεινε με το μήνυμα, «...*Μονάχα όταν δώσουμε τα πάντα και τη ζωή μας ακόμα για τη συντριβή του κατακτητή θα νικήσουμε...*». ⁴⁵⁸

Την επόμενη μέρα το ΕΑΜ απέδειξε την μαζικότητα του κινήματός του οργανώνοντας πολυπληθή συγκέντρωση διαμαρτυρίας εναντίον της βίας και των μπλόκων των κατακτητών και των συνεργατών τους. Οι δρόμοι της Κοκκινιάς γέμισαν με εκατοντάδες προκηρύξεις του ΕΑΜ που καλούσαν τους Κοκκινιώτες να συνεχίσουν τον αντιστασιακό αγώνα και να πάρουν εκδίκηση για τους εκτελεσθέντες του μπλόκου. Η διαδήλωση αυτή οργανώθηκε από το ΕΑΜ την επόμενη μέρα του μπλόκου της Κοκκινιάς για να στείλει παραμονές της απελευθέρωσης ένα μήνυμα προς όλους (Γερμανούς, Βρετανούς, παραδοσιακούς Έλληνες πολιτικούς, Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, ελληνικό Λαό). Το μήνυμα αυτής της συγκέντρωσης ήταν ότι το ΕΑΜ θα καθόριζε τις πολιτικές εξελίξεις μετά την απελευθέρωση.

Οι προκηρύξεις της ΕΠΟΝ που γέμισαν τους δρόμους της Κοκκινιάς υπόσχονταν εκδίκηση για την εκτέλεση της Διαμάντως Κουμπάκη στο μπλόκο.

Συγκεντρώθηκαν επίσης και έξω από το Δημαρχείο της Κοκκινιάς και απαίτησαν να μάθουν τι απέγιναν οι όμηροι που πήραν μαζί τους οι κατακτητές αλλά ο δήμαρχος, Γρηγόρης Χατζής, το μόνο που έχει να απαντήσει είναι, «*Δεν φαίνεται καθόλου οι Γερμανοί, παρά φαίνεται τα χωνιά*» ⁴⁵⁹.

Η ΟΠΛΑ μετά το μπλόκο εκτέλεσε όλη την οικογένεια Μπατράνη, τη μητέρα, το πατέρα, τη σύζυγο και τον έφηβο γιο του ⁴⁶⁰.

Από την Κομματική Οργάνωση Πειραιά αποφασίστηκε να τελεστεί μνημόσυνο στις 24 Σεπτεμβρίου 1944 για τους εκτελεσθέντες του μπλόκου της Κοκκινιάς. Από την παραμονή του μνημόσυνου ο πειραιϊκός λαός προετοιμαζόταν. Σημαιοστόλισαν τον χώρο της Μάνδρας και τους τάφους όπου ήταν θαμμένοι οι αγωνιστές, έφτιαξαν

⁴⁵⁸ Ιστορικό Αρχείο Κ.Ο.Κ. του Κ.Κ.Ε., ιστορική προκήρυξη της ΑΣΤ. ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ Κ.Ο.Κ., «17^η ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1944 ΜΑΤΩΜΕΝΗ ΜΕΡΑ ΤΗΣ ΚΟΚΚΙΝΙΑΣ, ΜΕΡΑ ΠΟΥ ΖΗΤΑΕΙ ΕΚΔΙΚΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΑΙΜΑ ΤΩΝ ΠΑΛΛΗΚΑΡΙΩΝ ΜΑΣ».

⁴⁵⁹ Δήμος Νίκαιας, ο.π., σελ. 57.

⁴⁶⁰ Αρχείο ΠΕΑΕΑ Νίκαιας, Μαγνητοφωνημένη Συνέντευξη του Νίκου Σουσαμλή (Μέλος ΕΛΑΣ Κοκκινιάς).

κενοτάφιο και στεφάνια, έγραψαν συνθήματα στους τοίχους και οι δρόμοι γέμισαν με χιλιάδες προκηρύξεις.

Η συγκέντρωση της 24^{ης} Σεπτεμβρίου πραγματοποιήθηκε με την συνήθη πρακτική της κινητοποίησης μαζών από το Κ.Κ.Ε. και το ΕΑΜ. Πλήθος κόσμου συγκεντρώθηκε στην Κοκκινιά με αντιπροσωπείες όλων των Εαμικών οργανώσεων από όλον τον Πειραιά και την Αθήνα. Αετόπουλα, Εαμίτες, Ελασίτες και Επονίτες παρέλαυναν στους δρόμους προβάλλοντας για μία ακόμα φορά την δυναμική του κινήματος. Μετά την κατάθεση στεφανιών και την επιμνημόσυνη δέηση μέλη του ΕΑΜ προέτρεψαν το συγκεντρωμένο πλήθος να συνεχίσει τον αγώνα εναντίον των κατακτητών και εκείνη ακριβώς τη στιγμή το πλήθος δέχτηκε τα πυρά των Γερμανών από τα πολυβολεία της Δεξαμενής του Καραβά⁴⁶¹.

Οι αλληπάλληλοι πυροβολισμοί των γερμανικών δυνάμεων προκάλεσαν το θάνατο δέκα ανθρώπων και τον τραυματισμό αρκετών. Ανάμεσα στους νεκρούς ήταν και η νεαρή Επονίτισσα, Γιαννούλα Γεροντογιάννη που έπεσε νεκρή από τους πυροβολισμούς τη στιγμή που πήγαινε να βοηθήσει έναν τραυματία⁴⁶².

Για το μπλόκο της Κοκκινιάς γράφτηκαν ποιήματα από τον Στέλιο Γεράνη⁴⁶³ και τον Γιάννη Ρίτσο ενώ αρκετά χρόνια αργότερα, το 1965, γυρίστηκε και σε ταινία με τίτλο «ΤΟ ΜΠΛΟΚΟ» σε σκηνοθεσία του Άδωνη Κύρου⁴⁶⁴.

⁴⁶¹ Κεπέσης Ν., *Ο Δεκέμβρης του 1944*, ο.π., σελ. 46-47.

⁴⁶² Κουτελάκης Χ., Φωσκόλου Α., ο.π., σελ. 253.

⁴⁶³ Βλέπε παράρτημα

⁴⁶⁴ Ο Διεθνής σκηνοθέτης και θεωρητικός κινηματογράφου Άδωνις Κύρου έχοντας λάβει ενεργά μέρος στις αντιστασιακές οργανώσεις του ΕΑΜ προχώρησε το 1965 - μέσα σε ένα κλίμα πολιτικής αστάθειας για τη χώρα μας όπου η παραίτηση του πρωθυπουργού Γεωργίου Παπανδρέου οδήγησε στην γνωστή περίοδο των Ιουλιανών - στη δημιουργία μια ταινίας για το μπλόκο της Κοκκινιάς που ξεχώρισε ανάμεσα στις άλλες. Η ταινία του Κύρου παίρνοντας αποστάσεις από μελοδραματισμούς και πατριωτικούς υπερθεματισμούς υπήρξε η μόνη στο είδος και στο θέμα της ταινίας που ασχολήθηκε σοβαρά με το ιστορικό γεγονός του μπλόκου. Αποτέλεσε μία από τις καλύτερες νεοελληνικές ταινίες για την εποποιία της Εθνικής Αντίστασης και έλαβε τιμητική διάκριση στο Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης το 1965 ενώ προβλήθηκε και στην «Εβδομάδα Κριτικής» του Φεστιβάλ Καννών το 1966. Η ταινία τόνισε τη σημασία του Λαϊκού κινήματος ενώ δεν δίστασε να αναδείξει με τόλμη το ζήτημα των Ελλήνων κουκουλοφόρων συνεργατών των γερμανικών κατοχικών δυνάμεων.

Πρόκειται για μία παραγωγή της GRIFFILMS σε σκηνοθεσία του Κύρου Αδάμ, σενάριο του Γεράσιμου Σταύρου, μουσική του Μ. Θεοδωράκη, φωτογραφία του Γ. Πανουσόπουλου και Γρηγόρη

9γ) Η δράση της ΟΠΛΑ Πειραιά ως απάντηση στο κλίμα βίας και τρομοκρατίας

Το καλοκαίρι του 1944 στην περιφέρεια της Αττικής είχε ξεσπάσει πραγματικός ανταρτοπόλεμος μεταξύ του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και των ταγμάτων ασφαλείας. Οι δυσμενείς για τους Γερμανούς στρατιωτικές εξελίξεις στο παγκόσμιο πολεμικό μέτωπο, είχαν σαν αποτέλεσμα οι κατακτητές να σκληρύνουν ακόμα περισσότερο τη στάση τους στην Ελλάδα αυξάνοντας τη συχνότητα των αυθαίρετων συλλήψεων, εκτελέσεων και μπλόκων

Η ανησυχία των Γερμανών για την ολοένα αυξανόμενη δύναμη των εαμικών οργανώσεων καθώς και η ανησυχία τους για τις στρατιωτικές εξελίξεις στην Ελλάδα όπως γίνεται αισθητή και μέσα από το δελτίο πληροφοριών της γερμανικής στρατιάς του 22^{ου} γερμανικού σώματος στρατού στις 28 Ιουλίου 1944 σύμφωνα με το οποίο ο ΕΛΑΣ έχει αποκτήσει αυξημένη δύναμη και μάχεται εναντίον των ευζωνικών ταγμάτων και των γερμανικών δυνάμεων προκαλώντας προβλήματα στις γραμμές ανεφοδιασμού τους, είναι αυτή που επιταχύνει τη στροφή στην ολοκληρωτική βία και στην άμεση εφαρμογή της θέσης του χάους όπως αυτή αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο⁴⁶⁵.

Οι σφοδρές συγκρούσεις μεταξύ των δυνάμεων του ΕΛΑΣ και των κατακτητών αλλά και των Ελλήνων συνεργατών τους το 1944, αποτυπώνονταν και σε άρθρα του λογοκριμένου Τύπου της εποχής που ανατύπωνε το λόγο των κατακτητών και της Κατοχικής κυβέρνησης του Ι. Ράλλη. Οι ένοπλες συγκρούσεις εξαπλώνονταν πανελλαδικά και έπαιρναν τη μορφή βίαιων και αιματηρών αναμετρήσεων με πολλά θύματα και από τις δύο πλευρές. Χαρακτηριστικά ήταν άρθρα της εφημερίδας «Ακρόπολις» που αναφέρονταν σε επιχειρήσεις εναντίον μελών του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ ενώ ταυτόχρονα προσπαθούσαν να σπλώσουν τους αγωνιστές της αντίστασης παρουσιάζοντάς τους ως εκτελεστικά όργανα του Κ.Κ.Ε⁴⁶⁶.

Αλλά και δύο μήνες αργότερα η γενικότερη κλιμάκωση των συγκρούσεων μεταξύ μελών της Αντίστασης και Κατοχικών δυνάμεων, γίνεται αισθητή μέσα από άρθρο

Δανάλη και με πρωταγωνιστές τους, Ξένια Καλογεροπούλου, Αλεξάνδρα Λαδίκου, Ιωάννη Φέρτη, Κώστα Καζάκο, Ζωρζ Σαρρή, Γιάννη Κοντούλη, Κώστα Μπάκα και Μάνο Κατράκη.

www.myfilm.gr

⁴⁶⁵ Δήμος Νίκαιας, ο.π., σελ. 19.

⁴⁶⁶ Εφημερίδα *Ακρόπολις*, «Τα αποτρόπαια εγκλήματα του ΕΑΜ», φύλλο 3 Ιουνίου 1944.

της, «...Επιτυχείς επιχειρήσεις εναντίον κομμουνιστικών συμμοριών εις την περιοχήν του Αγρινίου, 262 νεκροί και 138 αιχμάλωτοι»⁴⁶⁷.

Η αυθαιρεσία και οι εκτελέσεις είναι πράξεις στις οποίες επιδίδονταν σε καθημερινή βάση. Η δράση τους επιβραβεύτηκε και από τον ανώτατο Γερμανό αρχηγό των Σωμάτων Ασφαλείας, τον Σιμάνα που επαινούσε τους αξιωματικούς και τους χωροφύλακες για την παραδειγματική διαγωγή τους λόγω της δράσης τους εναντίον των αντιστασιακών⁴⁶⁸.

Τα παραπάνω ευχαριστήρια του Γερμανού Σιμάνα έγιναν με αφορμή τη συμμετοχή των Ταγματασφαλιτών και των ελλήνων προδοτών στη Μάχη της Κοκκινιάς τον Μάρτιο του 1944.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο από τα τέλη του Οκτωβρίου 1943⁴⁶⁹ τα μέλη της Επιτροπής Πόλεως της ΚΟΠ (Κομματική Οργάνωση Πειραιά) έλαβαν εντολή από το Πολιτικό Γραφείο του Κ.Κ.Ε. να προχωρήσουν στον Πειραιά σε σύσταση ένοπλων Ομάδων Προστασίας του Λαϊκού Αγώνα – ΟΠΛΑ⁴⁷⁰.

Η ίδρυση της ΟΠΛΑ ήρθε σαν απάντηση στην τρομοκρατική αυτή δράση των Ταγμάτων Ασφαλείας και των προδοτικών οργανώσεων. Η βία είχε διευρύνει το χάσμα μεταξύ των εαμικών οργανώσεων και των ταγμάτων ενώ το μίσος που αυτή παρήγαγε διοχετευόταν σε όλη την ελληνική κοινωνία. Η ΟΠΛΑ χρησιμοποίησε τη βία για να ελέγχει το χώρο δράσης των εαμικών οργανώσεων στις συνοικίες αλλά και για να παραδειγματίσει τους κατοίκους που δεν υποστήριζαν το εαμικό κίνημα. Στράφηκε όχι μόνο εναντίον των Ταγμάτων Ασφαλείας αλλά και εναντίον όσων δρούσαν ως πληροφοριοδότες και συνεργάτες των Αρχών Κατοχής⁴⁷¹.

⁴⁶⁷ Εφημερίδα *Ακρόπολις*, «Ανασκόπησις της στρατιωτικής καταστάσεως. Επιτυχείς επιχειρήσεις εναντίον κομμουνιστικών συμμοριών εις την περιοχήν του Αγρινίου. 262 νεκροί και 138 αιχμάλωτοι», φύλλο Πέμπτη 17 Αυγούστου 1944.

⁴⁶⁸ Ριζοσπάστης, «Αποκαλυπτικά έγγραφα από τη δράση των προδοτών», φύλλο Πέμπτη 12 Οκτωβρίου 1944.

⁴⁶⁹ Χανδρινός Ι., *Το τιμωρό χέρι του Λαού, η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*, ο.π., σελ. 109-124.

⁴⁷⁰ Οι δυσκολίες στον εντοπισμό επαρκών στοιχείων για την οργάνωση της ΟΠΛΑ στον Πειραιά αλλά και γενικότερα εμποδίζουν μία ολοκληρωμένη εξέταση της οργάνωσης αυτής όπως έχουμε προαναφέρει στα ζητήματα βιβλιογραφίας.

⁴⁷¹ Χαραλαμπίδης Μ., (2011), «Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα: το εαμικό αντιστασιακό κίνημα στις ανατολικές συνοικίες της Αθήνα: Καισαριανή, Βύρωνα, Παγκράτι, Γούβα,

Την οργάνωση αυτή στελέχωσαν πρώην κρατούμενοι της Ακροναυπλίας όπως οι Κ. Φαρμάκης, Ν. Ανδρικήδης, Α. Αντωνιάδης και Γ. Αλευράς. Η ΟΠΛΑ ελεγχόταν από το Πολιτικό Γραφείο του Κ.Κ.Ε και όλα τα τμήματα της υπάγονταν στις κομματικές οργανώσεις βάσης του Κ.Κ.Ε. Μέλη της ΟΠΛΑ Πειραιά αποτέλεσαν μαχητές του ΕΛΑΣ και του ΕΑΜ που ήταν τα πλέον κατάλληλα λόγω της εμπιστοσύνης στο πρόσωπό τους από τη μέχρι τότε δράση τους και λόγω των απαιτούμενων ικανοτήτων και της εμπειρίας που είχαν στην οπλοφορία, στην προστασία και περιφρούρηση των τομέων του ΕΑΜ στις κοινές αντιστασιακές δράσεις και στη συμμετοχή σε μάχες με τις Κατοχικές δυνάμεις και τους συνεργάτες τους. Η ΟΠΛΑ είχε δημιουργήσει και δίκτυο πληροφοριών για τις κινήσεις των υπηρεσιών ασφαλείας, δηλαδή ήταν ένας συνδυασμός δικτύου πληροφοριών και εκτελέσεων καθώς κύρια αποστολή της ήταν οι εκτελέσεις μελών των Ταγμάτων Ασφαλείας, της Χωροφυλακής, της Ειδικής Ασφάλειας, των φασιστικών και αντικομμουνιστικών οργανώσεων όπως η Οργάνωση Χ και το ΕΚ καθώς και όλων των προδοτών και συνεργατών των κατακτητών⁴⁷².

Τα μέλη της ΟΠΛΑ Πειραιά δρούσαν και σε άλλες περιοχές από αυτή που ανήκαν ενώ στον Πειραιά δρούσαν μέλη της και από άλλες περιοχές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ότι Κοκκινιώτες μέλη της ΟΠΛΑ Κοκκινιάς δρούσαν στο Γκύζη και Περιστεριώτες μέλη της ΟΠΛΑ Περιστερίου δρούσαν στην Καισαριανή. Αυτό γινόταν γιατί ήθελαν να προστατέψουν τα μέλη της από πιθανή αναγνώριση και σύλληψή τους από τους Γερμανούς και τους συνεργάτες τους⁴⁷³.

Μέσα λοιπόν σε αυτό το πλαίσιο η ΟΠΛΑ Πειραιά ξεκίνησε τις εκτελέσεις κατόπιν κομματικής εντολής. Έτσι στις 21 Μαρτίου 1944 εκτέλεσε τον Κ. Ρίτσο⁴⁷⁴, βασικό στέλεχος της φασιστικής οργάνωσης του ΕΚ (Εθνικό Κομιτάτο) στα Μανιάτικα του Πειραιά έξω από το σπίτι του. Τον Αύγουστο βρέθηκε δολοφονημένη στην απόμερη περιοχή του Κοκκινόβραχου στην Αμφιάλη η 17χρονη Δήμητρα Ξιφάρα, αδελφή του Ξιφάρα, πειραιώτη Χωροφύλακα της Ειδικής Ασφάλειας Πειραιά. Γείτονες κατήγγειλαν πως είχαν δει μέλη της ΟΠΛΑ να την παίρνουν μαζί

Υμηττός», Διδακτορική Διατριβή - Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Αθήνα, σελ. 444-448.

⁴⁷² Αρμαανίδης Φ., ο.π., σελ. 59-62.

⁴⁷³ Χανδρινός Ι., *Το τιμωρό χέρι του Λαού, η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*, ο.π., σελ. 109-124.

⁴⁷⁴ Συγγενής του γνωστού ποιητή.

τους δια της βίας φωνάζοντας «του προδότη η αδερφή»⁴⁷⁵. Τον ίδιο μήνα η ΟΠΛΑ Πειραιά πυροβόλησε και σκότωσε τον Βασίλη Σκανδάλη που ήταν υπεύθυνος της φιλογερμανικής και φασιστικής οργάνωσης ΕΕΕ (Εθνικής Ένωσης Ελλάδος) στον Πειραιά⁴⁷⁶.

Τον Αύγουστο του 1944 η ΟΠΛΑ Κοκκινιάς εκτέλεσε τον 27χρονο δικηγόρο Αναστάσιο Χατζησπύρο έξω από το σπίτι του στην οδό Μούγλων στη Νίκαια που ήταν οργανωμένος στον προδοτικό ΕΔΕΣ Πειραιά⁴⁷⁷ σαν μία απάντηση στην έφοδο των Ταγμάτων Ασφαλείας και των Κατοχικών Δυνάμεων στον ΟΦΟΚ περίπου ένα χρόνο πριν⁴⁷⁸.

Στις 22 Σεπτεμβρίου 1944 η ΟΠΛΑ Πειραιά εκτέλεσε τον γιατρό Ιωσήφ (Σήφη) Βαρδινογιάννη που συνεργαζόταν με τους Γερμανούς. Ο Σ. Βαρδινογιάννης ήταν πρόεδρος της Ένωσης Κρητών Πειραιά, αρχηγός του προδοτικού ΕΔΕΣ Πειραιά και είχε ανακηρύξει τον εαυτό του σε πολέμιο του Κομμουνισμού⁴⁷⁹.

Σύμφωνα με τον ιστορικό Ιάσονα Χανδρινό, ο Σήφης Βαρδινογιάννης ήταν, *«φανατικός βενιζελικός, μισούσε το ίδιο τους κομμουνιστές και τον βασιλιά... και στο παρελθόν είχε καταδικαστεί για φόνο στο πλαίσιο των πολιτικών ερίδων...»*⁴⁸⁰.

Γεγονός αποτελεί ότι ο Σ. Βαρδινογιάννης ανήκε στον πολιτικό χώρο των Φιλελευθέρων και όταν ο Ι. Μεταξάς τον διόρισε κατά την διάρκεια της Δικτατορίας

⁴⁷⁵ Χανδρινός Ι., «Το Τιμωρό Χέρι του Λαού», Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη Αθήνα(1942-1944), Διπλωματική Εργασία, ο.π., σελ. 69-74

⁴⁷⁶ Χονδροματίδης Ι., (2001), *Η Μαύρη Σκιά στην Ελλάδα. Εθνικοσοσιαλιστικές και φασιστικές οργανώσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και της γερμανικής κατοχής, (1941-1944)*, Αθήνα: Περισκόπιο, σελ. 63-81.

⁴⁷⁷ Όπως προαναφέρθηκε σύμφωνα με γερμανική εντολή μέλη του προδοτικού ΕΔΕΣ διορίζονταν σε κρατικές θέσεις και η συνεργασία μεταξύ αυτών και των δυνάμεων κατοχής ήταν αμέριστη σε όλους τους τομείς και ειδικά στον τομέα καταπολέμησης των εαμικών οργανώσεων και της εαμικής αντίστασης.

⁴⁷⁸ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, Φ. 26/03/15, γραπτή μαρτυρία Ηλία Μεταξά, υπεύθυνου τομέα κέντρου Κοκκινιάς της ΟΠΛΑ.

⁴⁷⁹ Γιωτόπουλος Γ., *Έτσι για να μην ξεχνάμε*, ο.π., σελ. 140.

⁴⁸⁰ Χανδρινός Ι., «Το Τιμωρό Χέρι του Λαού», Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη Αθήνα(1942-1944), Διπλωματική Εργασία, ο.π., σελ. 158.

Αστίατρο στον Πειραιά, εκείνος έσκιζε το χαρτί του διορισμού του ενώπιον άλλων Πειραιωτών για να δείξει την αντίθεσή του με το τότε πολιτικό καθεστώς⁴⁸¹.

Ο Σήφης Βαρδινογιάννης δεν κυκλοφορούσε μόνος του, είχε σωματοφύλακες και δεν έβγαινε από την περιοχή Κρητικών-Ευαγγελίστριας στον Πειραιά όπου ήταν τα γραφεία του Συλλόγου Κρητικών Πειραιώς για ευνόητους λόγους. Από εκεί συντόνιζε τη δράση του εναντίον του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ ενώ από το καλοκαίρι του '44 οι «Βαρδινογιάννηδες», όπως αποκαλούσαν την ομάδα συνεργατών του Σήφη Βαρδινογιάννη, εμπλέκονταν σε ένοπλες συγκρούσεις και σε οδομαχίες με τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ Πειραιά. Ο Σ. Βαρδινογιάννης σε στενή συνεργασία με την Ειδική Ασφάλεια και με τους Γερμανούς οργάνωναν διωκτικές ενέργειες εναντίον του ΕΑΜ Πειραιά. Ο πειραιϊκός λαός του είχε μάλιστα προσδώσει το παρωνύμιο «Βαρδουλογιάννης» λόγω του βίαιου χαρακτήρα του⁴⁸².

Καθοριστική, για την διεξαγωγή και επιτυχία αυτής της επιχείρησης, υπήρξε η συμμετοχή ενός κομμουνιστή Γερμανού λοχία, του Βίλλυ ή του Μπρούνο που είχε αυτομολήσει στον ΕΛΑΣ Κοκκινιάς με τα όπλα του.

Στην επιχείρηση συμμετείχαν όλα τα μέλη της ΟΠΛΑ Πειραιά με αρχηγό τον Σπύρο Καπαρέλη, μεταξύ των μελών ήταν και ο Εμμανουήλ Στρατιδάκης⁴⁸³ και μέλη του ΕΛΑΣ του τομέα των Καμινίων με επικεφαλής τον Κωνσταντίνο Γιώργιζα. Όλοι τους φορούσαν στρατιωτικές γερμανικές στολές. Ο Βίλλυ επιβιβάστηκε σε ασθενοφόρο που είχαν εξασφαλίσει τα οργανωμένα στελέχη του ΕΑΜ που εργάζονταν στο νοσοκομείο Σαπόρτα μαζί με τρία οπλισμένα μέλη της ΟΠΛΑ φορώντας και αυτοί στολές της γερμανικής στρατονομίας Feldgendarmarie και κατευθύνθηκαν στο κτήριο του Συλλόγου Κρητών στις δώδεκα το μεσημέρι. Εκεί ο Βίλλυ δείχνοντας ένα πλαστό έγγραφο απαίτησε από τον Σ. Βαρδινογιάννη να τον ακολουθήσει με την δικαιολογία ότι τον ήθελαν στο Αρχηγείο της Κομαντατούρ που βρισκόταν τότε επί

⁴⁸¹ Ευχαριστώ τον Β. Βαρδινογιάννη για την παράθεση αυτών των στοιχείων.

⁴⁸² Χανδρινός Ι., *Το τιμωρό χέρι του Λαού, η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*, ο.π., σελ. 264-267.

⁴⁸³ Δεν ανευρέθηκαν πληροφορίες για τα ονόματα όλων των μελών που συμμετείχαν στην αποστολή αυτή της ΟΠΛΑ ενώ το όνομα του Εμμανουήλ Στρατιδάκη, ετών 25, αναφερόταν σε άρθρο στην πειραιϊκή εφημερίδα «Φωνή του Πειραιώς» μετά την απελευθέρωση, στο Φύλλο του Ιανουαρίου 1945 όπου δημοσιοποιούσαν τη σύλληψή του από την αστυνομία και την μεταγωγή του στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων για τον φόνο του γιατρού Σήφη Βαρδινογιάννη. Πειραιϊκή Εφημερίδα *Φωνή του Πειραιώς*, «Εις εκ των φονέων του ιατρού Βαρδινογιάννη», Φύλλο 02/01/1945.

της οδού Καραϊσκού. Ο Σ. Βαρδινογιάννης ανυποψίαστος ακολούθησε τον Γερμανό Βίλλυ αλλά όταν έφτασαν στο αυτοκίνητο που βρισκόταν παρκαρισμένο έξω από την πύλη, υποψιάστηκε πως κάτι δεν πήγαινε καλά καθώς τα τρία άτομα που επέβαιναν στο αυτοκίνητο δεν του έμοιαζαν ούτε για Γερμανοί ούτε για έλληνες συνεργάτες τους⁴⁸⁴.

Τότε προσπάθησε να αποφύγει την επιβίβαση και πήγε να τραβήξει το όπλο του αλλά δεν πρόλαβε γιατί ο Καπαρέλης τον πυροβόλησε και τον σκότωσε. Τα μέλη της ΟΠΛΑ και ο Βίλλυ τράπηκαν σε φυγή αλλά μόνο ένας από αυτούς κατόρθωσε να διαφύγει καθώς οι άλλοι δύο έπεσαν νεκροί από τις σφαίρες της φρουράς του Σήφη Βαρδινογιάννη ενώ ο Βίλλυ συνελήφθη και παραδόθηκε στα SS που τον βασάνισαν και τον σκότωσαν⁴⁸⁵.

Το απόγευμα της ίδιας μέρας μέλη της ΟΠΛΑ Πειραιά εκτέλεσαν με μια σφαίρα στο κεφάλι τον Νικόλαο Κεντρωτή που ήταν βασικός συνεργάτης του Σ. Βαρδινογιάννη και πρώην στρατιωτικό στέλεχος του ΕΔΕΣ έξω από τον ναό της Υπαπαντής στο Κερατσίνι⁴⁸⁶.

Η κηδεία του Σ. Βαρδινογιάννη έγινε την επόμενη μέρα στο ναό της Αγίας τριάδος στον Πειραιά υπό την παρουσία του πρωθυπουργού Ι. Ράλλη, των Αρχών Κατοχής και του Κατοχικού Δημάρχου του Πειραιά όπου και εκφωνήθηκαν και οι επικήδειοι λόγοι. Η ταφή του Βαρδινογιάννη στο νεκροταφείο της Ανάστασης δεν έγινε με την ανάλογη συνοδεία. Η δυναμική παρουσία και ανάπτυξη των δυνάμεων του ΕΛΑΣ στο γειτονικό Κερατσίνι, έδωσε ένα σαφές μήνυμα ότι στην τελετή ταφής δεν θα ήταν δυνατό παρά να παρευρίσκονταν μόνο οι συγγενείς τους Σ. Βαρδινογιάννη, όπως ακριβώς και έγινε.

Εντωμεταξύ πλήθος κόσμου, μέλη αντιστασιακών οργανώσεων του ΕΑΜ και μονάδες του ΕΛΑΣ είχαν γεμίσει ασφυκτικά το νεκροταφείο της ανάστασης για να παρευρεθούν στην κηδεία των μελών της ΟΠΛΑ που έπεσαν νεκροί στην επιχείρηση εναντίον του Βαρδινογιάννη. Η κηδεία τους που έγινε μέσα σε κλίμα ζητωκραυγών, χειροκροτημάτων και τιμητικών επικήδειων λόγων.⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ Μπενάς Τ., ο.π., σελ. 92-93.

⁴⁸⁵ Αρμαανίδης Φ., ο.π., σελ. 130-132.

⁴⁸⁶ Χανδρινός Ι., *Το τιμωρό χέρι του Λαού, η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*, ο.π., σελ. 264-267

⁴⁸⁷ Μπενάς Τ., ο.π., σελ. 93-94.

Κεφάλαιο 10^ο

Ο συμμαχικός βομβαρδισμός του Πειραιά το 1944

10α) Ο βομβαρδισμός

Ο Πειραιάς, όπως έχει αναφερθεί και σε προηγούμενα κεφάλαια, κατά τη διάρκεια της Κατοχής είχε υποστεί αρκετούς βομβαρδισμούς από τους κατακτητές. Οι ιταλικοί βομβαρδισμοί δεν προκάλεσαν ούτε σοβαρές ζημιές ούτε πολλά θύματα.

Πιο συγκεκριμένα οι δυνάμεις της ιταλικής βασιλικής αεροπορίας -RA- βομβάρδισαν για πρώτη φορά τον Πειραιά τον Νοέμβριο του 1940 και ακολούθησαν εκ νέου βομβαρδισμοί τους επόμενους δύο μήνες που όπως αναφέρθηκε ήταν άστοχοι από στρατιωτική άποψη και οι απώλειες δεν ήταν ούτε πολλές ούτε καταστροφικές.

Ο μόνος σοβαρός βομβαρδισμός των κατακτητών ήταν ο γερμανικός στις 7 Απριλίου του 1941 με την ανατίναξη του βρετανικού ατμόπλοιου Clan Fraiser. Όμως ακόμα και αυτός ο βομβαρδισμός δεν ξεπέρασε σε έκταση και σφοδρότητα τον συμμαχικό βομβαρδισμό των αγγλοαμερικανών στις 11 Ιανουαρίου 1944.

Πριν τον συμμαχικό βομβαρδισμό του '44 η βρετανική αεροπορία⁴⁸⁸ είχε επιχειρήσει και το 1941 και το 1942 εναντίον του Πειραιά και των γύρω περιοχών αλλά επρόκειτο για ασθενικές αεροπορικές επιδρομές που πραγματοποιήθηκαν τον Οκτώβριο του 1941 καθώς και τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1942 με λίγα θύματα. Έκτοτε οι εμφανίσεις των συμμαχικών αεροπορικών δυνάμεων έγιναν πολύ αραιές μέχρι το σφοδρό βομβαρδισμό του 1944.

Τον Ιανουάριο του 1944 ο Πειραιϊκός λαός αισιοδοξούσε για τη νικηφόρα έκβαση του πολέμου καθώς τα νέα που έφθαναν από τα πολεμικά μέτωπα ήταν ενθαρρυντικά για τη νίκη των συμμάχων. Ο Ερυθρός Σταυρός είχε αυξήσει τις αποστολές τροφίμων και ειδών πρώτης ανάγκης ενώ η ανάπτυξη της εαμικής αντίστασης είχε φτάσει στο απόγειό της. Ο συνδυασμός αυτών των γεγονότων τροφοδοτούσε τις ελπίδες του Πειραιϊκού και ολόκληρου του ελληνικού λαού για επερχόμενη ήττα των Γερμανών. Μέσα σε αυτό το κλίμα και λίγους μήνες πριν την απελευθέρωση πραγματοποιήθηκε ο συμμαχικός βομβαρδισμός του Πειραιά.

⁴⁸⁸ Συνολικά πραγματοποιήθηκαν 161 συμμαχικές επιδρομές στην ευρύτερη πόλη του Πειραιά αλλά μικρής σφοδρότητας και με μικρές απώλειες. www.onalert.gr/stories/ntokoumento-o-vomvardismos-tou-peiraia-spanio-kinimatografiko-yliko/31580, Ντοκιμαντέρ, «Ο βομβαρδισμός του Πειραιά», Γ΄ Τάξη Πληροφορικής του 2^{ου} Εσπερινού Λυκείου Πειραιά

Ένα χρόνο πριν η «Οδηγία της Καζαμπλάνκας» ύστερα από κοινή απόφαση των Γενικών Επιτελείων των Η.Π.Α. και της Βρετανίας καθώς και της Διοίκησης των Βομβαρδιστικών της Βρετανικής Βασιλικής Αεροπορίας -RAF- και των Αεροπορικών Δυνάμεων του Αμερικανικού Στρατού -USAAF- ανέλαβαν τον συντονισμό των δυνάμεων τους για την καταστροφή των βιομηχανικών, οικονομικών και στρατιωτικών βάσεων των δυνάμεων του Άξονα. Έτσι από τον Νοέμβριο του 1943 η USAAF εξαπέλυε καθημερινά σφοδρές επιθέσεις εναντίον στρατηγικών στόχων του εχθρού όπως λιμανιών, αποθηκών και σιδηροδρομικών εγκαταστάσεων σε Τσεχοσλοβακία, Ρουμανία, Γιουγκοσλαβία, Αλβανία και Σόφια.⁴⁸⁹

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι αγγλικές δυνάμεις στις 6 Δεκεμβρίου 1943 βομβάρδισαν τον Πειραιά. Βέβαια και αυτός ο βομβαρδισμός ήταν ήπιος αλλά από εκεί και έπειτα η απειλή ενός σφοδρού βομβαρδισμού ήταν διάχυτη στον πειραιϊκό λαό⁴⁹⁰.

Έτσι ένα μήνα μετά, στις 11 Ιανουαρίου 1944 11:30 το πρωί στην οροφή του Μεγάλου Βάττη στο λιμάνι υψώθηκε μία μικρή μαυρόασπρη σημαία που αποτελούσε προειδοποίηση για τα πλοία για επερχόμενο βομβαρδισμό. Δύο σουηδικά φορτηγά πλοία που ξεφόρτωναν τις αποστολές του Ερυθρού Σταυρού, σταμάτησαν την εκφόρτωση και έβαλλαν πλώρη για την Ψυτάλλεια. Στις 12:35 χτύπησε ο πρώτος συναγερμός. Άλλοι Πειραιώτες κρύβονταν στα καταφύγια και άλλοι έβγαιναν στους δρόμους και στις ταρατσες κουνώντας λευκά μαντήλια και φωνάζοντας με χαρά, «Έρχονται τα δικά μας»⁴⁹¹.

Οι Πειραιώτες που διακινδύνευαν να πιάνουν παράνομα τη συχνότητα του ραδιοσταθμού του Καΐρου, είχαν ενημερωθεί από το BBC λίγες μέρες πριν την 11^η Ιανουαρίου ότι το λιμάνι επρόκειτο να βομβαρδιστεί. Οι δηλώσεις στις εκπομπές του BBC ήταν χαρακτηριστικές, «*Ο λιμνή του Πειραιώς συνιστά μεγάλη ναυτική βάση δια τους Γερμανούς και ως τοιαύτην πρέπει να βομβαρδισθή απηνώς. Τουλάχιστον 500 μέτρα μακράν του λιμένος είναι δυνατόν να υπάρχει μία σχετική ζώνη ασφαλείας*»⁴⁹².

⁴⁸⁹ Χανδρινός Ι., (Σεπτέμβριος 2014), «Ο Μεγάλος βομβαρδισμός του Πειραιά 11 Ιανουαρίου 1944» στο περιοδικό Στρατιωτική Ιστορία, τεύχος 12

⁴⁹⁰ Σκιαδαρέση Μ., «Η Ελληνογαλλική Σχολή Jeanne d' Arc και ο βομβαρδισμός του Πειραιά (11 Ιανουαρίου 1944)», περιοδικό Μνήμων, τεύχος 16, σελ. 157-161.

⁴⁹¹ Σαράντης Σ., «11 Ιανουαρίου 1944: Η ΡΑΦ κονιορτοποιεί τον Πειραιά. Ήταν ένα τραγικό λάθος ή κάτι άλλο;», άρθρο στο εβδομαδιαίο περιοδικό Επίκαιρα.

⁴⁹² Ο.π.

Η προειδοποίηση ήταν σαφής, το λιμάνι του Πειραιά αποτελούσε τον κύριο στρατιωτικό στόχο λόγω της στρατηγικής του σημασίας για τις δυνάμεις Κατοχής. Πρόσφατες αεροφωτογραφίες που είχαν οι Σύμμαχοι αποδείκνυαν πως στο λιμάνι υπήρχαν 31 σκάφη στις διαταγές του γερμανικού ναυτικού. Ωστόσο ο βομβαρδισμός ξεπέρασε τις ανακοινώσεις του BBC καθώς η σχετική ζώνη ασφαλείας «500 μέτρα μακράν του λιμένος» βομβαρδίστηκε και αυτή.

Τρεις ήταν οι επιδρομές των 200 συμμαχικών βομβαρδιστικών που χτύπησαν την πόλη του Πειραιά με 600 βόμβες. Ο πρώτος βομβαρδισμός πραγματοποιήθηκε στις 12:35-13:43, ο δεύτερος στις 19:22-21:40 και ο τρίτος στις 21:57-23:15 ⁴⁹³.

Πρώτοι βομβάρδισαν οι αμερικανοί. Ο αμερικανικός σχηματισμός των τετρακινητήριων Boeing - B17 Flying Fortress⁴⁹⁴ που ανήκαν στην 5^η πτέρυγα μάχης της 15^{ης} αεροπορικής στρατιάς απογειώθηκε από την ιταλική βάση Φότζια και Τάραντα υπό την συνοδεία δικινητήριων μονοθέσιων καταδιωκτικών, Lockheed P38 Lightning της 14^{ης} Σμηναρχίας Μαχητικών, για προστασία από επίθεση αεροσκαφών του Άξονα και με περίπου 100 εμπρηστικές βόμβες κατάφεραν να πλήξουν το ιστορικό κέντρο του Πειραιά. Οι Βρετανικοί βομβαρδισμοί που ακολούθησαν έπληξαν περισσότερο στρατιωτικούς στόχους από ότι ο αμερικανικός βομβαρδισμός αλλά ανέκοψαν κάθε προσπάθεια ανάσυρσης εγκλωβισμένων από τα ερείπια⁴⁹⁵.

Η επιδρομή των Άγγλων αεροπόρων ήταν σαφώς πιο εύστοχη καθώς για να βυθίσουν ένα γερμανικό πλοίο περιπολίας μεταξύ Δραπετσώνας και Ψυττάλειας χρειάστηκαν μόνο μια φωτοβολίδα και τρεις βόμβες⁴⁹⁶.

Οι πτήσεις των συμμαχικών αεροπλάνων γίνονταν με εξαιρετική δυσκολία λόγω του καταγισμού των αντιαεροπορικών πυρών που δέχονταν από τα αντιαεροπορικά πυροβολεία του Αιγάλεω, της Δραπετσώνας, της Ευγένειας και του Προφήτη Ηλία που ήταν εξοπλισμένα με γερμανικά πυροβόλα Flak 88 χλστ. ενώ οι προβολείς τους

⁴⁹³ Ο.π.

⁴⁹⁴ Τα B-17 ανήκαν στην 5th Combat Wing και συμμετείχαν στην αποστολή των 97th Bomb Group, 99th Bomb Group και 301st Bomb Group. Σε επίπεδο Squadron έλαβαν μέρος η 32nd Bomb Squadron (του 301 BG), η 342nd Bomb Squadron (του 97 BG) καθώς και οι 353rd Bomb Squadron και η 419th Bomb Squadron. Πειραικά, «Οι βομβαρδισμοί του Πειραιά από τους Γερμανούς και τους Συμμάχους», εξαμηνιαίο περιοδικό για την τοπική ιστορία, τόμος I, Ιανουάριος 2003, σελ. 93.

⁴⁹⁵ Φωτάκης Ζ., (09/01/2011), «Ο στρατηγικός σχεδιασμός του πολέμου στον αέρα», άρθρο στην εφημερίδα *Καθημερινή*

⁴⁹⁶ Πειραική Εφημερίδα, *Φωνή του Πειραιώς*, «Θλιβερά επέτειος. Ο βομβαρδισμός 11/01/1944», Φύλλο 11/01/1945.

προσπαθούσαν να εντοπίσουν το στόχο τους γεγονός που τα ανάγκαζε να πετούν αρκετά ψηλά⁴⁹⁷.

Ο βομβαρδισμός έπληξε κυρίως το κέντρο της πόλης αλλά βόμβες έπεσαν και στις γειτονικές συνοικίες.

Πιο συγκεκριμένα στον κεντρικό Πειραιά βομβαρδίστηκαν, επτά ναοί από τους οποίους επλήγη περισσότερο ο ιερός ναός της Αγίας Τριάδας όπου όρθια απέμειναν μόνο τα δύο καμπαναριά καθώς ο υπόλοιπος ναός γκρεμίστηκε, το Μέγαρο Ζερβού μεταξύ των οδών Τσαμαδού και Φίλωνος όπου το ισόγειο έμεινε ανέπαφο, το κτίριο της Ηλεκτρικής Εταιρείας επί της οδού Βασιλέως Κωνσταντίνου(σημερινή Ηρώων Πολυτεχνείου) που τα υπόγειά του είχαν μετατραπεί σε καταφύγιο με αποτέλεσμα να υπάρξουν πολλά θύματα⁴⁹⁸. Επίσης χτυπήθηκαν το μηχανουργείο του Μυτιληναίου επί της Αιτωλικού, το εργοστάσιο σαπουνιού Παπουτσάνη όπου σκοτώθηκαν αρκετοί εργάτες, το Μέγαρο του ΙΚΑ επί της Καποδιστρία και Λουδοβίκου, η εισαγγελία Πειραιώς, το Μέγαρο Σπυράκη, το σπίτι του δικηγόρου Ανέστη Τζαβάρα επί της Ηρώων Πολυτεχνείου όπου έκαναν σύσκεψη τα μέλη της Επιτροπής προσωπικοτήτων του ΕΑΜ με αποτέλεσμα να σκοτωθούν κάποια από τα μέλη αλλά και η γυναίκα του, Ισμήνη Τζαβάρα, το εστιατόριο Βίρβος-Τελώνης που βρισκόταν επί της Τσαμαδού γωνία με Ηρώων Πολυτεχνείου με πολλά θύματα ανάμεσά τους και ο ιδιοκτήτης Βίρβος, το ιδιωτικό σχολείο της Κατρανίδου στην Κοκκινιά και πολλά άλλα κτίρια στους κεντρικούς δρόμους του Πειραιά, επί της Αλκιβιάδη, Χατζηκυριάκου, Ευαγγελιστριάς, Γούναρη, Βασιλέως Γεωργίου, Υψηλάντη, Πραξιτέλους, Ανδρούτσου και αλλού⁴⁹⁹.

Βόμβες έπεσαν και στο τετραώροφο ξενοδοχείο Continental που είχε επιταχθεί από τους Γερμανούς και στην Εμπορική Σχολή που καταστράφηκε τελείως αλλά δεν υπήρξαν θύματα καθώς η Σχολή είχε επιταχθεί από τους Γερμανούς και δεν λειτουργούσε⁵⁰⁰.

Βομβαρδίστηκαν επίσης η Σχολή Καλογραιών και ο Τινάνιος Κήπος⁵⁰¹.

⁴⁹⁷ Χανδρινός Ι., «Ο Μεγάλος βομβαρδισμός του Πειραιά 11 Ιανουαρίου 1944» ο.π.

⁴⁹⁸ Εκεί θάφτηκαν ζωντανές περισσότερες από 100 μαθήτριες της Παιδαγωγικής Ακαδημίας που έτρεξαν να αναζητήσουν καταφύγιο στα υποστυλωμένα υπόγεια.

⁴⁹⁹ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ. 148-149.

⁵⁰⁰ Κωνσταντινίδης Κ., ο.π., σελ. 59-60.

⁵⁰¹ Πειραικά, (Ιανουάριος 2003), «Οι βομβαρδισμοί του Πειραιά από τους Γερμανούς και τους Συμμάχους», εξαμηνιαίο περιοδικό για την τοπική ιστορία, τόμος Ι, σελ. 10-11, 23-26.

Στον Ηλεκτρικό Σταθμό του Πειραιά η κατάσταση ήταν ακόμα χειρότερη καθώς είχαν ρίξει πολλές βόμβες με αποτέλεσμα η γύρω περιοχή, τα κτίρια και τα καταστήματα να μετατραπούν σε ένα σωρό ερειπίων με πολλά θύματα⁵⁰².

Βόμβες έπεσαν και στην ελληνογαλλική σχολή Jeanne D' arc. Οι αδελφές της σχολής όταν άκουσαν τον πρώτο συναγερμό από τις σειρήνες φρόντισαν να απομακρύνουν άμεσα τα παιδιά που φοιτούσαν εκεί στέλνοντάς τα γρήγορα στα σπίτια τους. Όσες αδελφές και μαθήτριες δεν είχαν απομακρυνθεί, αναζήτησαν προστασία στο πρόχειρο καταφύγιο της σχολής όμως δύο βόμβες έπεσαν στο κτίριο η μία εκ των οποίων έπεσε στον τοίχο του κήπου με αποτέλεσμα η ηγουμένη Μητέρα Θηρεσία Jonguenet να βρει τραγικό θάνατο κάτω από τα ερείπια και η Αδελφή Βαλεντίν⁵⁰³ να τραυματιστεί θανάσιμα από το ωστικό κύμα έκρηξης. Οι 13 Αδελφές της Σχολής που διασώθηκαν, την επόμενη μέρα του βομβαρδισμού μετοίκησαν στην Γαλλική Σχολή Αθηνών, «Άγιος Ιωσήφ»⁵⁰⁴. Οι βόμβες ισοπέδωσαν το πρώτο τμήμα του κτηρίου ενώ το δεύτερο ήταν ετοιμόρροπο και οι σκάλες αδιάβατες. Μόνο το τρίτο τμήμα με την πτέρυγα των δωματίων που οδηγούσε στον κήπο ήταν σε καλύτερη κατάσταση καθώς εκεί δεν είχαν κατεδαφιστεί οι τοίχοι αλλά είχαν σπάσει μόνο τα τζάμια και οι πόρτες⁵⁰⁵.

Το σχέδιο βομβαρδισμού χώρισε την πόλη του Πειραιά σε τμήματα ρίχνοντας βόμβες κατά μήκος όλου του λιμανιού, του κέντρου και των γειτονικών δήμων. Στον πρωινό, απογευματινό και βραδινό βομβαρδισμό βομβαρδίστηκαν οι περιοχές Άγιος Διονύσιος, Δραπετσώνα, Κερατσίνι, Πέραμα, Αγία Σοφία, Καμίνια, Κιλικιανά και Κοκκινιά.

⁵⁰² Μπινιάρης Σ., (1988), *Ο Πειραιάς του Μεσοπολέμου και της Κατοχής, Χρονικό*, Πειραιάς: Φιλολογική Στέγη Πειραιώς, σελ. 70-71.

⁵⁰³ Η Αδελφή Valentine βρέθηκε από τις άλλες Αδελφές χωρίς τις αισθήσεις της και προσπάθησαν να την επαναφέρουν αλλά δεν τα κατάφεραν. Ζήτησαν την βοήθεια ενός Γερμανού στρατιωτικού γιατρού που σε συνεργασία με τις ελληνικές υπηρεσίες υγείας μεριμνούσαν για την φροντίδα των τραυματιών ο οποίος ανέλαβε να την μεταφέρει στο νοσοκομείο Σαπόρτα της Κοκκινιάς όμως δεν επέτρεψαν σε καμία Αδελφή να την συνοδεύσει. Την επόμενη μέρα ύστερα από αναζήτηση στο νοσοκομείο Σαπόρτα δεν βρέθηκε. Η αναζήτηση συνεχίστηκε και σε όλα τα νοσοκομεία και νεκροτομεία Αττικής αλλά δεν βρέθηκε πουθενά. Εικάζεται ότι μεταφέρθηκε σε ομαδικό τάφο χωρίς να την μεταφέρουν σε νοσοκομείο. Σκιαδαρέση Μ., ο.π., σελ. 157-161.

⁵⁰⁴ Λεύκωμα της Ελληνογαλλικής Σχολής, Jeanne D' Arc, «Γνώση και ήθος στον Πειραιά 150 χρόνια 1859-2009», σελ. 22-24.

⁵⁰⁵ Σκιαδαρέση Μ., ο.π., σελ. 157-161.

Οι γραμμές του τραμ είχαν ξεριζωθεί ενώ βόμβες έπεσαν και στις Σιδηροδρομικές γραμμές των ΣΠΑΠ, μεγάλοι κρατήρες έκοβαν στη μέση τους δρόμους και συνεργεία της Πυροσβεστικής προσπαθούσαν να απεγκλωβίσουν τους θαμμένους κάτω από τους σωρούς των ερειπίων και να σβήσουν τις φωτιές από τα φλεγόμενα κτίρια. Τα κάρα του Δήμου μάζευαν τα ακρωτηριασμένα πτώματα από τους δρόμους οδηγώντας τα σε ομαδικούς τάφους στο νεκροταφείο της Ανάστασης στο Κερατσίνι⁵⁰⁶.

Αργά το ίδιο βράδυ ο Κατοχικός πρωθυπουργός Ι. Ράλλης προέβη σε ανακοινώσεις για την αεροπορική επιδρομή εναντίον του Πειραιά που δημοσιεύτηκαν - στον ελεγχόμενο από τους Γερμανούς - Τύπο της εποχής με τον συμμαχικό βομβαρδισμό της πόλης να αποτελεί το κύριο θέμα των εφημερίδων στο οποίο αφιέρωσαν πρωτοσέλιδα άρθρα ακόμα και δέκα μέρες μετά το βομβαρδισμό. Ο λογοκριμένος Τύπος χρησιμοποιήθηκε από τους Γερμανούς για να προπαγανδίσουν τις θέσεις τους εναντίον του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ, να διαστρεβλώσουν τα πραγματικά γεγονότα και να παρουσιάσουν τους συμμάχους σαν να ήταν εκείνοι ο εχθρός της χώρας υπόλογοι για τα δεινά που περνούσε ο ελληνικός λαός και όχι οι ίδιοι οι Γερμανοί κατακτητές. Οι νυκτερινές ανακοινώσεις του Ι. Ράλλη στην εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα» δημοσιεύτηκαν με πρωτοσέλιδο άρθρο όπου χαρακτήριζε τις βομβαρδιστικές επιθέσεις των συμμάχων ως ανοσιούργημα εναντίον του άμαχου πληθυσμού⁵⁰⁷. Στην εφημερίδα «Ακρόπολις» όπως και στο «Ελεύθερον Βήμα» το διάγγελμα του πρωθυπουργού⁵⁰⁸ δημοσιεύτηκε σε πρωτοσέλιδο άρθρο όπου διαμαρτυρόταν για τους εκατοντάδες νεκρούς από τη συμμαχική αεροπορική επιδρομή που αποτελούσε έγκλημα κατά της ανθρωπότητας⁵⁰⁹.

Η έκταση του συμμαχικού βομβαρδισμού παρουσιάστηκε με έντονο ύφος μέσα από τον λογοκριμένο Τύπο της εποχής που με πρωτοσέλιδα άρθρα και με έντονους τίτλους μετέφεραν εικόνες ισοπέδωσης, αιματοχυσίας και ολοκληρωτικής διάλυσης

⁵⁰⁶ Γιωτόπουλος Γ., *Έτσι για να μην ξεχνάμε*, ο.π., σελ. 89-90.

⁵⁰⁷ Εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, «Ο κ. Πρωθυπουργός υψώνει φωνήν διαμαρτυρίας ενώπιον της ανθρωπότητος δια το επιτελεσθέν χθες ανοσιούργημα κατά του άμαχου ελληνικού πληθυσμού του Πειραιώς», φύλλο 12 Ιανουαρίου 1944.

⁵⁰⁸ Για τις ανακοινώσεις του Ι. Ράλλη βλέπε Παράρτημα.

⁵⁰⁹ Εφημερίδα *Ακρόπολις*, «Επιδρομή πρωτοφανούς αγριότητος ενεργήθη χθες εναντίον του Πειραιώς. Επλήγη η πόλις εις την καρδιάν της. Τα θύματα θρηγνούνται κατά εκατοντάδες. Ο κ. Πρωθυπουργός διαμαρτύρεται ενώπιον της ανθρωπότητος δια το πρωτάκουστον ανοσιούργημα», φύλλο 12 Ιανουαρίου 1944.

ενώ ο βομβαρδισμός της πόλης του Πειραιά ταυτιζόταν με τον βομβαρδισμό που υπέστησαν και άλλες ευρωπαϊκές πόλεις. Επίσης οι σύμμαχοι κατηγορούνταν για ένα προμελετημένο, άδικο και ανηλεή βομβαρδισμό που δεν είχε στρατιωτικούς στόχους αλλά έπληξε αποκλειστικά τον άμαχο πληθυσμό του Πειραιά,

«...Από τα διαπιστωθέντα αποτελέσματα της επιδρομής προκύπτει ότι αυτή ήτο προμελετημένη και εστρέφετε αποκλειστικώς κατά του άμαχου πληθυσμού...»⁵¹⁰.

Η εφημερίδα *Ακρόπολις* ανέφερε,

«...Όλοι σχεδόν αι προς τον λιμένα συνοικίαι και το κέντρον της ατυχούς πόλεως παρουσίαζαν την εικόνα της ερειπώσεως και του σπαραγμού που επηκολούθησαν μετά τους τρεις συναγερμούς που εσημάνθησαν με τους αγρίους τρομοκρατικούς βομβαρδισμούς της αγγλοαμερικανικής αεροπορίας...»⁵¹¹.

Πρωτοσέλιδα και εκτενή άρθρα με έντονους τίτλους που αναφέρονταν στην καταστροφή που προκάλεσε ο συμμαχικός βομβαρδισμός φιλοξένησε η εφημερίδα «Ακρόπολις» στα φύλλα της από τις 12 Ιανουαρίου 1944 μέχρι το τέλος του μήνα, *«Από την κόλαση του Πειραιώς τραγικάί λεπτομέρειαι δια τα θύματα. Ο Επίσημος κατάλογος των μέχρι της εσπέρας ταφέντων»*. *«Στιγμιότυπα από τη συμφοράν του Πειραιώς»⁵¹²*. Τα άρθρα συνοδεύονταν από φωτογραφικό υλικό του κατεστραμμένου Πειραιά.

Μία σειρά άρθρων και φωτογραφικών στιγμιότυπων που αναφέρονταν στο συμμαχικό βομβαρδισμό του Πειραιά αποτελούσαν το κύριο θέμα των φύλλων του Τύπου της εποχής περιορίζοντας τις άλλες θεματικές⁵¹³.

Όλα τα παραπάνω άρθρα εξυπηρετούσαν το σκοπό των Γερμανών κατακτητών να παρουσιάζονται οι σύμμαχοι ως δολοφόνοι του ελληνικού λαού.

⁵¹⁰ Εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, «Το δράμα του Πειραιώς», φύλλο 12 Ιανουαρίου 1944.

⁵¹¹ Εφημερίδα *Ακρόπολις*, «Πλήρης περιγραφή της κολάσεως που εδημιούργησεν εις τον Πειραιά η τρομοκρατική επιδρομή. Ποια σημεία επλήγησαν από τους τρεις άγριους βομβαρδισμούς. Τα ανθρώπινα θύματα υπερβαίνουν τας δύο χιλιάδας. Όλοι αι επίσημοι πληροφοροίαι και αι ιδιαίτεροι έρευναι μας», φύλλο 13/01/1944

⁵¹² Ο.π.

⁵¹³ Εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, «Η Προχθεσινή ημέρα της φρίκης και της απογνώσεως εις τον Πειραιά. Ο άγριος δολοφονικός βομβαρδισμός κατά του άμαχου πληθυσμού. Τα τραγικά θύματα, αι καταστροφαι και η ερήμωσις της πόλεως», φύλλο Πέμπτη 13 Ιανουαρίου 1944.

10β) Ο απολογισμός

Μεγάλες οι ανθρώπινες όσο και οι υλικές απώλειες από τον συμμαχικό βομβαρδισμό ενώ ο ακριβής υπολογισμός των ανθρωπίνων απωλειών ήταν αδύνατος γιατί ο θάνατος πολλών θυμάτων του βομβαρδισμού δεν δηλώθηκε στα ληξιαρχεία καθώς σε πολλές περιπτώσεις δεν είχε απομείνει κανείς συγγενής ζωντανός για να τους δηλώσει. Άλλοι πάλι δεν ήταν εύκολο να αναγνωριστούν καθώς είτε είχαν πολτοποιηθεί κάτω από σωρούς ερειπίων είτε είχαν ακρωτηριαστεί από τις εκρήξεις. Η πλειοψηφία των πτωμάτων μεταφέρονταν από τα κára του Δήμου στο νεκροταφείο της Αναστάσεως και θάβονταν σε ομαδικούς τάφους δίχως ληξιαρχική πράξη θανάτου. Ένας ακόμα παράγοντας που δυσχέραινε έστω και τον μερικό υπολογισμό των θυμάτων, είναι η φυγή των Πειραιωτών την ίδια και την επόμενη μέρα από τον Πειραιά προς την Αθήνα και την επαρχία για αναζήτηση ασφαλούς καταφυγίου με αποτέλεσμα οι νεκροί να μην δηλώνονται αλλά να θάβονται σε ομαδικούς τάφους.

Πολλοί είναι οι μελετητές της περιόδου που δίνουν ένα συγκεκριμένο αριθμό θανόντων από το συμμαχικό βομβαρδισμό. Για παράδειγμα ο Ι. Μητρόπουλος στο βιβλίο του *Πειραικά* μιλά για 650 νεκρούς, τον ίδιο αριθμό δίνει και ο Ι. Χατζημανωλάκης στο βιβλίο του *Χρονικό της Πειραιϊκής πνευματικής ζωής (1853-1973)*, ο Σίμος Μιχαηλίδης στο βιβλίο του *ΕΑΜ Πειραιά* μιλά για 805 νεκρούς ενώ άλλοι μιλούν για 1250 θύματα.

Ύστερα από προσωπική μου έρευνα στα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων του Δήμου Πειραιά, Νίκαιας και Κερατσινίου οι θάνατοι που έχουν δηλωθεί και καταγραφεί το έτος 1944 με αιτία θανάτου τους βομβαρδισμούς έχουν ως εξής, για το Δήμο Κερατσινίου οι νεκροί αριθμούν τα 21 άτομα, για το Δήμο Νίκαιας τα 67 άτομα και για το Δήμο Πειραιά τα 320 άτομα. Για τους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω ο καταγεγραμμένος αριθμός δεν αποτελεί και τον ακριβή αριθμό θανόντων από το συμμαχικό βομβαρδισμό.

Σχετικά με τον υπολογισμό των υλικών απωλειών και καταστροφών πρέπει να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι χτυπήθηκαν περισσότερο μη στρατιωτικοί στόχοι. Δηλαδή έμειναν ανέπαφες οι γερμανικές στρατιωτικές εγκαταστάσεις στο Ναύσταθμο, τα ναυπηγεία του Περάματος και το αεροδρόμιου του Χασανίου ενώ βομβαρδίστηκαν πλήθος σπιτιών και καταστημάτων τόσο στον Πειραιά όσο και στις γειτονικές περιοχές Άγιο Διονύσιο, Δραπετσώνα, Κερατσίνι, Αμφιάλη, Ευγένεια,

Πέραμα, Αγία Σοφία, Κιλικιανά, Κοκκινιά και Καμίνια. Στον Πειραιά βομβαρδίστηκαν σχεδόν όλες οι περιοχές όπως ο Άγιος Νικόλαος, η Καστέλα, το Μικρολίμανο, το Πασαλιμάνι, το Χατζηκυριάκειο αλλά το κέντρο της πόλης ήταν αυτό που πλήγηκε περισσότερο και ειδικά ολόκληρη η περιοχή από το Σταθμό του Ηλεκτρικού Σιδηροδρόμου ως την πλατεία Κοραή και το Δημοτικό Θέατρο. Επτά εκκλησίες εκ των οποίων ο ναός της Αγίας Τριάδας καταστράφηκε ολοσχερώς, αποθήκες του λιμανιού και κτίρια του ΟΛΠ, οι εγκαταστάσεις του Δήμου, οι φυλακές των Βούργλων, ο Τινάνειος Κήπος, το ξενοδοχείο Continental, τα μέγαρα Ζερβού, Σπυράκη, ΙΚΑ, Ηλεκτρικής Εταιρείας Αθηνών-Πειραιώς, το Β΄ Αστυνομικό τμήμα, η εισαγγελία Πειραιά, η Υπηρεσία Εμπορικής Ναυτιλίας, η Εμπορική Τράπεζα Πειραιά, το κτίριο της Τράπεζας Αθηνών, η Εμπορική Σχολή, η σχολή Καλογραιών, η Ελληνογαλλική Σχολή Ζαν ντ' Αρκ, το ιδιωτικό σχολείο της Κατρανίδου στην Κοκκινιά, οι σιδηροδρομικές γραμμές των ΣΠΑΠ, οι γραμμές του τραμ και οι γραμμές του Ηλεκτρικού Σταθμού Αθηνών – Πειραιώς. Επίσης το μηχανουργείο του Μυτιληναίου στον Πειραιά και το σαπωνοποιείο του Παπουτσάνη στη Ρετσίνα.

Σύμφωνα με σχέδιο της τεχνικής υπηρεσίας του Δήμου Πειραιώς (που παραχωρήθηκε στους ερευνητές της περιόδου, Ι. Μελετόπουλο, Ι. Μητρόπουλο και Σ. Μιχαηλίδη από τον μετέπειτα δήμαρχο Πειραιά, Αλέξανδρο Φοίφα) καταμετρήθηκαν οι ζημιές που υπέστησαν τα κτίρια σε ποσοστά και αριθμούς (δίχως την αναλυτική αναφορά σε συγκεκριμένα κτίρια) που βρίσκονταν στον Πειραιά. Το σχέδιο αυτό μας δίνει την ευκαιρία να συγκρίνουμε τις υλικές ζημιές που προκάλεσε ο συμμαχικός βομβαρδισμός μέσα σε μία μέρα στα οικοδομήματα της πόλης του Πειραιά με τις αντίστοιχες ζημιές που προκάλεσαν οι γερμανοϊταλικοί βομβαρδισμοί στο σύνολό τους.

Σύμφωνα με το σχέδιο αυτό 411 ιδιωτικά κτίρια καταστράφηκαν ολοσχερώς μέσα σε μία μέρα από τον συμμαχικό βομβαρδισμό και 258 καταστράφηκαν από τους γερμανοϊταλικούς. Επίσης 266 ιδιωτικά κτίρια υπέστησαν σοβαρές ζημιές από τον αγγλοαμερικανικό βομβαρδισμό και 238 από τους γερμανοϊταλικούς. Σε 287 ιδιωτικά κτίρια προκάλεσε ελαφρές ζημιές ο συμμαχικός βομβαρδισμός και σε 825 ιδιωτικά κτίρια ελαφρές ζημιές προκλήθηκαν από τους γερμανοϊταλικούς.

Από τα λιθόκτιστα κτίρια και τα κτίρια από μπετό που λειτουργούσαν ως βιομηχανίες και εργοστάσια στον Πειραιά, 33 καταστράφηκαν πλήρως από τον συμμαχικό βομβαρδισμό και 12 από τους γερμανοϊταλικούς βομβαρδισμούς στο σύνολό τους. 50 ήταν τα κτίρια των βιομηχανιών και των εργοστασίων που υπέστησαν σοβαρές ζημιές

από τον αγγλοαμερικανικό βομβαρδισμό και 32 αντίστοιχα από τους γερμανοϊταλικούς. Σε 37 ανήλθαν τα βιομηχανικά κτίρια και τα κτίρια των εργοστασίων που υπέστησαν ελαφρές ζημιές από τον συμμαχικό βομβαρδισμό και 12 από τους γερμανοϊταλικούς βομβαρδισμούς⁵¹⁴.

Η όλη αυτή καταστροφή σε ποσοστά⁵¹⁵ σύμφωνα με το παραπάνω σχέδιο για τις υπόλοιπες περιοχές του ευρύτερου Πειραιά έχει ως εξής,

-Η συνοικία από την οδό Αγίου Διονυσίου που περιλαμβάνει τον σταθμό των ΣΠΑΠ και εκτείνεται ως την οδό Μακράς Στοάς και ακτή Τζελέπη καταστράφηκε σε ποσοστό 90%.

-Η συνοικία από την Δραπετσώνα ως τις δεξαμενές της ακτής Μιαούλης υπέστη καταστροφές σε ποσοστό 80%.

-Η περιοχή της Ευγένειας από την οδό Σφαγείων ως τα εργοστάσια των ΣΕΚ υπέστη ζημιές σε ποσοστό 50%.

-Οι περιοχές Λεύκα και Καραββάς υπέστησαν ζημιές σε ποσοστό 30%⁵¹⁶.

Ανάμεσα στις βιομηχανίες που συνεργάζονταν με τους κατακτητές εκτελώντας έργα και παραγγελίες τους και βομβαρδίστηκαν σφοδρά ήταν, η Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων στη Δραπετσώνα, η υφαντουργία του Ρετσίνα και έξι ναυπηγεία που κατασκεύαζαν και επισκεύαζαν πλοία για το γερμανικό ναυτικό(τα οποία ωστόσο δεν κατονομάζονται)⁵¹⁷.

Αντίθετα δεν υπέστησαν ζημιές ο Ναύσταθμος, ναυπηγεία του Περάματος, το αεροδρόμιο του Χασανίου (Ελληνικού) και το εργοστάσιο παραγωγής προϊόντων τσιμέντου που ανήκε στον αδελφό του Ε. Αβέρωφ⁵¹⁸.

⁵¹⁴ Μελετόπουλος Ι., ο.π., σελ. 139.

⁵¹⁵ Η έκθεση Δοξιάδη για τους βομβαρδισμούς στον Πειραιά δεν αναφέρει ξεχωριστά στις ζημιές που υπέστησαν οι βιομηχανίες του Πειραιά από κάθε βομβαρδισμό. Αναφέρει μόνο ότι μετά από τους βομβαρδισμούς, χωρίς να γίνεται διάκριση μεταξύ αγγλοαμερικανικών και γερμανοϊταλικών βομβαρδισμών, καταστράφηκε το 97% των γραμμών του ΣΠΑΠ και ότι η αξία των ζημιών σε προπολεμικά δολάρια έφτασε τα 4,7 εκατομμύρια για τον Πειραιά. Έκθεση Δοξιάδη, «Θυσίες της Ελλάδος : Αιτήματα και επανορθώσεις στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο -Υπουργείον Ανοικοδομήσεως, Αθήναι 1947.

⁵¹⁶ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ. 150-152.

⁵¹⁷ Χανδρινός Ι., «Ο Μεγάλος βομβαρδισμός του Πειραιά 11 Ιανουαρίου 1944» ο.π.

⁵¹⁸ www.onalert.gr/stories/ntokoumento-o-vomvardismos-tou-peiraia-spanio-kinimatografiko-yliko/31580, Ντοκιμαντέρ, «Ο βομβαρδισμός του Πειραιά», Γ΄ Τάξη Πληροφορικής του 2^{ου} Εσπερινού Λυκείου Πειραιά.

Οι γερμανικοί υπολογισμοί για τις καταστροφές από τον βομβαρδισμό αυτό γνωστοποιούνται σε γερμανική αναφορά που βρίσκεται στα στρατιωτικά αρχεία του Freiburg με ημερομηνία 13 Ιανουαρίου 1944. Σύμφωνα με αυτή, χωρίς να αναφέρονται συγκεκριμένα ποια κτίρια υπέστησαν ζημιές, 150 σπίτια καταστράφηκαν εντελώς, 130 σπίτια υπέστησαν ανεπανόρθωτες ζημιές και το 80% των στρατιωτικών καταλυμάτων είχαν υποστεί επίσης ανεπανόρθωτες ζημιές ενώ για τις ανθρώπινες απώλειες των Γερμανών επισημαίνεται ότι είχαν δέκα νεκρούς Γερμανούς, έξι τραυματίες και τρεις αγνοούμενους⁵¹⁹.

10γ) Η εσωτερική μετανάστευση

Μετά το τέλος της αεροπορικής επιδρομής στη πόλη του Πειραιά οι κάτοικοι επέλεξαν τη φυγή για την αναζήτηση ασφαλούς καταφυγίου σε μία άλλη πόλη. Περιγραφές μέσα από τα άρθρα του λογοκριμένου Τύπου της εποχής ήθελαν να προκαλέσουν αισθήματα οργής στον πειραιϊκό λαό εναντίον των συμμάχων, *«αξιοθρήνητα караβάνια Πειραιωτών ανέβαιναν με κάθε μέσο, αυτοκίνητα, φορτηγά, γκαζοζέν, κάρα, ταξί εις τας Αθήνας...»*⁵²⁰.

Όσοι δεν είχαν κάποιους συγγενείς ή γνωστούς σε Αθήνα και επαρχία για να τους φιλοξενήσουν, βρήκαν πρόχειρα καταλύματα σε επιταγμένα σχολεία και κτίρια. Οι φήμες πως η πόλη θα βομβαρδιζόταν ξανά από τα συμμαχικά αεροπλάνα αποτέλεσε ένα ακόμα βασικό παράγοντα για τη μαζική αυτή φυγή. Για την περίθαλψη των βομβόπληκτων φρόντισε η Επιτροπή Περίθαλψης Βομβόπληκτων Πειραιώς που συστάθηκε ύστερα από πρωτοβουλία του προέδρου του Εμπορικού Επιμελητηρίου Πειραιά, Παναγιώτη Κάντζια. Την πρωτοβουλία αυτή στήριξαν πολιτικές και πνευματικές προσωπικότητες της πόλης όπως ο Θ. Μανούσος, ο Αλέξανδρος Φοίφας, δήμαρχος του Πειραιά μετά την απελευθέρωση για την περίοδο 21 Ιουνίου 1945 -12 Ιουνίου 1946, ο Κ. Καρύδης, ο Γ. Πετσάκης, ο Χρ. Λεβαντάς, ο Α. Κωστέας και ο Ν. Χατζάρας καθώς και οι διευθυντές των εφημερίδων, «Φωνή του Πειραιώς», «Χρονογράφος» και «Ελληνική Ώρα» που σταμάτησαν την κυκλοφορία τους στην

⁵¹⁹ Πειραιϊκά, (Ιανουάριος 2003), «Οι βομβαρδισμοί του Πειραιά από τους Γερμανούς και τους Συμμάχους», εξαμηνιαίο περιοδικό για την τοπική ιστορία, τόμος Ι, σελ. 26.

⁵²⁰ Εφημερίδα *Ακρόπολις*, «Πλήρης περιγραφή της κολάσεως που εδημιούργησεν εις τον Πειραιά η τρομοκρατική επιδρομή. Ποια σημεία επλήγησαν από τους τρεις άγριους βομβαρδισμούς. Τα ανθρώπινα θύματα υπερβαίνουν τας δύο χιλιάδας. Όλοι αι επίσημοι πληροφορίες και αι ιδιαίτεροι έρευναι μας», φύλλο 13 Ιανουαρίου 1944

Κατοχή. Η Επιτροπή κατάφερε να τοποθετήσει τους βομβόπληκτους σε ασφαλή καταλύματα και μέσω του Ερυθρού Σταυρού τους εξασφάλισε και καθημερινό συσσίτιο από αρακά, ρεβίθια και φασόλια ενώ τους μοίραζαν και σαπούνι. Όπως προαναφέρθηκε για τα πρόχειρα καταλύματα επιτάχθηκαν σχολεία και κτίρια αλλά τον μεγαλύτερο όγκο βομβόπληκτων δέχτηκε η Κτηνιατρική Σχολή Αθηνών⁵²¹.

Ο Κατοχικός πρωθυπουργός Ι. Ράλλης ανακοίνωσε τη διάθεση χρηματικού ποσού το οποίο θα χειριστεί πενταμελής επιτροπή αποτελούμενη από τον Δήμαρχο Πειραιά, τον πρόεδρο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου, τον εισαγγελέα Πειραιά, τον αστυνομικό διευθυντή του Πειραιά και τον πρόεδρο του Εμπορικού Συλλόγου Πειραιά, για την παροχή των πρώτων βοηθειών προς τους βομβόπληκτους⁵²². Επίσης έκανε εκκλήσεις για παροχή βοήθειας από τον Αθηναϊκό λαό⁵²³. Ωστόσο ο τότε δήμαρχος Πειραιά, Χαρ. Αντωνάτος υπέβαλλε την παραίτησή του αμέσως μετά τον συμμαχικό βομβαρδισμό κατηγορώντας την Κυβέρνηση ότι δεν βοήθησε ουσιαστικά τα θύματα του βομβαρδισμού τονίζοντας το γεγονός ότι το μόνο που τους προσέφερε ήταν ένα δάνειο 2.000.000 δραχμών και αυτό έντοκο. Ένα απόσπασμα της ομιλίας του κατά την παραίτησή του ήταν χαρακτηριστικό της επικρατούσας κατάστασης, «...Δεν ενόμισα ότι μου ήτο επιτετραμμένον εφεξής να παριστάνω τον Δήμαρχο. Ο Δήμαρχος Πειραιώς για να μπορέσει σήμερα κάτι να κάμει πρέπει να έχει τις δυνατότητες να βγαίνει από τα στενά και περιορισμένα όρια των τύπων, πρέπει ακόμη να έχει και πλάτες γερές. Εγώ ούτε το ένα έχω ούτε το άλλο...»⁵²⁴.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι οι Γερμανοί μετά τον πρώτο διάστημα προπαγάνδας εναντίον των Συμμάχων διέταξαν τον Ι. Ράλλη να καλέσει τον πειραιϊκό λαό να επιστρέψει στον Πειραιά διαφορετικά θα του στερούσε το δελτίο ψωμιού 30 γραμμαρίων ημερησίως ενώ όσοι ήταν ηλικίας 15-65 ετών και

⁵²¹ Μπινιάρης Σ., ο.π., σελ. 73-74.

⁵²² Εφημερίδα *Ακρόπολις*, «Τα μέτρα της Κυβερνήσεως, του Δήμου και του Ε.Ο.Χ.Α. δια την περίθαλψιν των βομβόπληκτων. Η αρτοτροφοδοσία των, η στέγασις και η παροχή ύδατος», φύλλο 13 Ιανουαρίου 1944.

⁵²³ Εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, «Με την πλήρη Αλληλεγγύην μας», φύλλο 15 Ιανουαρίου 1944

⁵²⁴ Πειραιϊκά, «Οι βομβαρδισμοί του Πειραιά από τους Γερμανούς και τους Συμμάχους», ο.π.

εργάζονταν σε επιχειρήσεις κοινής ωφελείας στον Πειραιά αν δεν επέστρεφαν στις εργασίες τους θα συλλαμβάνονταν και θα στέλνονταν σε γερμανικά στρατόπεδα⁵²⁵.

Το Υπουργείο Πρόνοιας παρείχε οχήματα για τη μεταφορά των τραυματιών σε νοσοκομεία του Πειραιά και της Αθήνας ενώ τα νοσοκομεία του Πειραιά ενισχύθηκαν με ιατρικό προσωπικό για να καλυφθούν οι έκτακτες ανάγκες. Επίσης ανακοινώθηκε η διανομή άρτου από τις 13 Ιανουαρίου στα εναπομείναντα αρτοποιεία του Πειραιά καθώς και στα κέντρα υποδοχής βομβόπληκτων⁵²⁶.

Ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών ανακοίνωσε την χορήγηση καθημερινού συσσιτίου στις εστίες του Ε.Ο.Χ.Α. και την διεξαγωγή εράνων προκειμένου να βρεθούν ρούχα και βασικά αγαθά για τους πληγέντες καθώς και την αποστολή επιδέσμων για τους τραυματίες⁵²⁷.

Από τη πλευρά του ο Δήμος Αθηναίων αποφάσισε την αποστολή οχημάτων για τη διάσωση και μεταφορά των παιδιών του Τζανείου Ορφανοτροφείου στο πρεβεντόριο του Δήμου στην Εκάλη όπως επίσης και για την στέγαση των βομβόπληκτων σε κενές οικίες⁵²⁸.

Ο Δήμαρχος Αθηνών, Άγγελος Γεωργάτος, έκανε έκκληση προς τους Αθηναίους για να φιλοξενήσουν οικογένειες βομβόπληκτων και για παροχή κάθε δυνατής βοήθειας προς αυτούς⁵²⁹.

Στον Δήμο Αθηνών απευθύνθηκε και ο Σύνδεσμος Ελλήνων λογοτεχνών για να ενισχύσει τους πειραιώτες λογοτέχνες, Β. Χανιώτη, Π. Σπάλα και Ν. Μαράκη που καταστράφηκαν οι οικίες τους από τον βομβαρδισμό⁵³⁰.

Δημόσιοι, ιδιωτικοί και ανεξάρτητοι φορείς έσπευσαν να προσφέρουν βοήθεια στους βομβόπληκτους με κάθε μέσο που διέθεταν. Το νοσοκομείο «Σωτηρία» τους

⁵²⁵ www.onalert.gr/stories/ntokoumento-o-vomvardismos-tou-peiraia-spanio-kinimatografiko-yliko/31580, Ντοκιμαντέρ, «Ο βομβαρδισμός του Πειραιά», Γ΄ Τάξη Πληροφορικής του 2^{ου} Εσπερινού Λυκείου Πειραιά

⁵²⁶ Εφημερίδα *Ακρόπολις*, «Τα μέτρα της Κυβερνήσεως, του Δήμου και του Ε.Ο.Χ.Α. δια την περίθαλψιν των βομβόπληκτων. Η αρτοτροφοδοσία των, η στέγασις και η παροχή ύδατος», φύλλο 13 Ιανουαρίου 1944.

⁵²⁷ Ο.π.

⁵²⁸ Ο.π.

⁵²⁹ Εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, «Η Κοινωνική αλληλεγγύη. Οι δωρεές για τους βομβόπληκτους Πειραιώτες», φύλλο 13 Ιανουαρίου 1944

⁵³⁰ Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Σ. Ε. Λ. φάκελος 8, υποφάκελος Β. Χανιώτη, αίτηση του Σ.Ε.Λ. προς τον Δήμαρχο Αθήνας. 20.01.1944.

πρόσφερε το μεσημεριανό του συσσίτιο, το εμποροβιομηχανικό επιμελητήριο Πειραιά σε ανακοίνωσή του δήλωσε την παροχή κάθε δυνατής βοήθειας προς τους πληγέντες αλλά και προς την πόλη του Πειραιά για την αποκατάσταση των καταστροφών. Ο Ελβετικός Ερυθρός Σταυρός στην Ελλάδα ανακοίνωσε ότι θα δέχεται προς φιλοξενία, διατροφή και περίθαλψη στο Μέγαρο της Πανεπιστημιακής Λέσχης τα παιδιά είτε μόνα τους είτε συνοδευόμενα από τη μητέρα τους για όσα δεν το επιτρέπει η ηλικία τους⁵³¹.

Προσπάθειες για παροχή βοήθειας έγιναν και με τη διεξαγωγή εράνων εκ μέρους του Συνδέσμου Αυτοκινητιστών ταξί, της Ένωσης Ελληνικού και Ξένου Τύπου Α.Ε.⁵³².

10δ) Η αιτιολόγηση του συμμαχικού βομβαρδισμού

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζονται ο τρόπος με τον οποίο ο συμμαχικός βομβαρδισμός χρησιμοποιήθηκε από τους κατακτητές ως μια ευκαιρία να στρέψουν την ελληνική γνώμη εναντίον των συμμάχων, πως αντιμετωπίστηκε από τους συμμάχους και ποιοι ήταν οι λόγοι που τα συμμαχικά αεροπλάνα βομβάρδισαν με τέτοια ένταση την πόλη του Πειραιά.

Όπως προαναφέρθηκε ο κατευθυνόμενος από τους κατακτητές Τύπος της εποχής προχώρησε στη δημοσίευση εκτενών άρθρων που παρουσίαζαν το συμμαχικό βομβαρδισμό του 1944 ως σφοδρό, αιμοσταγή, άδικο, άστοχο και άνευ σημασίας. Οι Γερμανοί διαστρεβλώνοντας ένα ακόμα γεγονός το εκμεταλλεύτηκαν για να παρουσιάσουν τους συμμάχους ως εχθρούς για αυτό και ο Κατοχικός πρωθυπουργός Ι. Ράλλης έκανε συνεχώς ανακοινώσεις για τον αγγλοαμερικανικό βομβαρδισμό τονίζοντας πως ισοπέδωσε τη πόλη του Πειραιά και έπληξε ανεπανόρθωτα τους κατοίκους της. Ο λογοκριμένος Τύπος δημοσίευε εικόνες με Γερμανούς στρατιώτες δίπλα στην πυροσβεστική να βοηθούν να απεγκλωβίσουν θαμμένους κάτω από τα ερείπια. Έχοντας κατά νου την πάγια στρατηγική των Ναζί για την δυναμική της προπαγάνδας τους μέσα από άρθρα, φωτογραφίες και ντοκιμαντέρ συμπεραίνουμε πως ήθελαν να παρουσιαστούν οι ίδιοι ως αλληλέγγυοι, συμπνετικοί και

⁵³¹ Εφημερίδα *Ακρόπολις*, «Τα μέτρα της Κυβερνήσεως, του Δήμου και του Ε.Ο.Χ.Α. δια την περίθαλψιν των βομβόπληκτων. Η αρτοτροφοδοσία των, η στέγασις και η παροχή ύδατος», φύλλο 13 Ιανουαρίου 1944.

⁵³² Εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, «Υπέρ των Βομβόπληκτων της πόλεως του Πειραιώς», φύλλο 26 Ιανουαρίου 1944.

συμπαραστάτες στους βομβόπληκτους Πειραιώτες και παράλληλα να καλλιεργήσουν στην ελληνική γνώμη ένα εχθρικό κλίμα προς τους συμμάχους εκμηδενίζοντας παράλληλα την αξία και τη σημασία του αντιστασιακού αγώνα.

Χαρακτηριστικά είναι τα αποσπάσματα άρθρων της εφημερίδας «Ακρόπολις» και «Ελεύθερον Βήμα» όπως και οι τίτλοι των άρθρων,

«...ο τρομοκρατικός αυτός κατά του Πειραιώς βομβαρδισμός... δεν δικαιολογείται στρατιωτικώς. Είναι πράξις ομαδικής δολοφονίας ...μας αποκαλύπτει καθαράν την αγγλικήν κληρονομικήν εγκληματικότητα και υποκρισίαν...»⁵³³.

Και στο επόμενο φύλλο του με πρωτοσέλιδο άρθρο,

«... Κατάρα εις τους άτιμους προδότας φωνάζει σήμερον ολόκληρος ο ελληνικός λαός, διότι ασφαλώς αποτελεί προδοσία και ατιμία το να στρέψουν τα όπλα των καθ' ημών, τους οποίους συνεχώς επήνουν και εξεθείάζον ως συμμάχους των, γενναίους πολεμήσαντας και θυσιασθέντας δυστυχώς για λογαριασμό των συμφερόντων αυτών...»⁵³⁴.

Στην εφημερίδα Ακρόπολις οι Γερμανοί παρουσιάζονται να συμπαραστέκονται στους πληγέντες,

«...η εξαιρετικώς αυτή ανθρωπιστική στάσις των Αρχών Κατοχής θα μείνη αλησμόνητος... εγνωρίσαμεν εκ της ετέρας πλευράς τους Γερμανούς... Τους εγνωρίσαμεν ως ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ και ΦΙΛΟΥΣ εις μίαν στιγμήν υπέρτατης και αδικωτάτης δυστυχίας»⁵³⁵.

Στο «Ελεύθερον Βήμα» άρθρο με παρόμοιο ύφος προσπαθεί να παρουσιάσει την οργανωμένη αντίσταση ως όργανο των αγγλοαμερικανών που πληρώνουν για να σκορπίσουν την εμφύλια διαμάχη μεταξύ των Ελλήνων, *«...Πληρωμένοι πράκτορες του εχθρού προσπαθούν με κάθε τρόπο να δικαιολογήσουν το θανατικό που έσπειραν στον Πειραιά οι άτιμοι δολοφόνοι. Όπου και αν συναντήσετε τα σιχαμερά αυτά υποκείμενα μη διστάσετε. Τσακίστε τους! Είναι εχθροί της Ελλάδος!!»⁵³⁶.*

Η προπαγανδιστική τακτική των κατακτητών με αφορμή τον βομβαρδισμό συνεχίστηκε και με την έκδοση μιας σειράς 10 αναμνηστικών γραμματόσημων που

⁵³³ Εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, «Πανελλήνιαν Άραν», φύλλο 12 Ιανουαρίου 1944.

⁵³⁴ Εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, «Κατάρα εις τους δολοφόνους», φύλλο 13 Ιανουαρίου 1944.

⁵³⁵ Εφημερίδα *Ακρόπολις*, «Νέαι φρικιαστικά λεπτομέρειαι από την πολύνεκρον τραγωδίαν του Πειραιώς. Συνεχίζεται η εκταφή των θυμάτων από τα ερείπια. Το έργον της αποκαταστάσεως και ενισχύσεως των βομβόπληκτων. Η βοήθεια του Γερμανικού στρατού», φύλλο 14 Ιανουαρίου 1944.

⁵³⁶ Εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, «Έλληνες προσοχή!», φύλλο 14 Ιανουαρίου 1944.

ανέγραφαν BOMBARΔΙΣΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ 11-1-1944 ΔΡ. 100.000⁵³⁷. Η έκδοση αυτή έγινε στο πλαίσιο της προπαγάνδας των Γερμανών αλλά και ενός ευρύτερου σχεδίου κερδοσκοπίας μίας ομάδας Γερμανών Φιλοτελιστών η οποία δρούσε σε όλη την Ευρώπη⁵³⁸.

Η διαπίστωση ότι ο βομβαρδισμός έγινε αντικείμενο εκμετάλλευσης από τον ελεγχόμενο Τύπο της εποχής εναντίον των Συμμάχων επισημαίνεται και στο τηλεγράφημα του βρετανού πρεσβευτή στην Ελλάδα, Leeper, προς το Foreign Office στις 17 Ιανουαρίου⁵³⁹.

Δέκα μέρες μετά το πρώτο τηλεγράφημα του Leeper προς F.O., ο Άγγλος πρεσβευτής τηλεγραφεί εκ νέου και γνωστοποιεί τις εκτεταμένες ζημιές που υπέστησαν οι κάτοικοι του Πειραιά και ότι ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός έχει απευθύνει γενική έκκληση για βοήθεια προς τους αστέγους⁵⁴⁰.

Από την πλευρά των Άγγλων σύμφωνα με τις αναγγελίες τους μέσω του Ραδιοφωνικού Σταθμού του Καΐρου στις 12 Ιανουαρίου 1944 και ώρα 18.30 ο βομβαρδισμός που βίωσε η πόλη του Πειραιά υπήρξε μία επιτυχής στρατιωτική επιχείρηση⁵⁴¹.

Ωστόσο η αναφορά της οργάνωσης «Απόλλων», ότι ο συμμαχικός βομβαρδισμός, «δεν είχε σημαντικό [στρατιωτικό] αποτέλεσμα»⁵⁴² είναι σαφώς περισσότερο αξιόπιστη από τη βρετανική ανακοίνωση που έπρεπε να δικαιολογήσει έναν ανεπιτυχή βομβαρδισμό.

Η βρετανική αντίδραση σε αυτή την προπαγανδιστική εκστρατεία των Γερμανών και των συμμάχων τους περιλάμβανε και ανακοινωθέν που μετέδωσε η Ελληνική Υπηρεσία του BBC στις 13 Φεβρουαρίου 1944 στην εκπομπή της προς την Ελλάδα.

⁵³⁷ Κρασονικολάκης Δ., (14/12/2000), «Βομβαρδίζοντας την πόλη. 56 χρόνια μετά τον βομβαρδισμό του Πειραιά», Εφημερίδα *Πειραική Πολιτεία*

⁵³⁸ Πειραικά, «Οι βομβαρδισμοί του Πειραιά από τους Γερμανούς και τους Συμμάχους», ο.π..

⁵³⁹ F.O. 371/43676/P1489, Αριθμ. 4, Απορρ., Periodical Intelligence Summary, Leeper προς F.O., 17 Ιαν. 1944, στο Σπηλιωτοπούλου Μ.- Παπαστράτης Π., *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940-1944*, ο.π., σελ. 34-35.

⁵⁴⁰ F.O. 371/43705/R1695, Τηλ. 5, Saving, Leeper προς F.O. 27, Ιαν. 1944 στο Σπηλιωτοπούλου Μ.- Παπαστράτης Π., *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940-1944*, ο.π., σελ. 58.

⁵⁴¹ Εφημερίδα *Ακρόπολις*, «Ο Ραδιοφωνικός σταθμός του Καΐρου αγγέλλει», φύλλο 14 Ιανουαρίου 1944.

⁵⁴² F.O. 371/43676/R1639, Αριθ. DTR/GR/58,67, Talbot Rice to Howard, 27 Ιαν. 1944 στο Σπηλιωτοπούλου Μ. – Παπαστράτης Π., *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940-1944*, ο.π., σελ. 47.

Το ανακοινωθέν κατηγορούσε τον Κατοχικό πρωθυπουργό και τις δυνάμεις Κατοχής ότι αυτοί ήταν η αιτία θανάτου πολλών Πειραιωτών από τη στιγμή που οι Σύμμαχοι είχαν «προειδοποιήσει να εκκενώσουν την περιοχή αλλά εκείνοι κράτησαν τον κόσμο ως ασπίδα».⁵⁴³ Οι Γερμανοί και η Κατοχική κυβέρνηση μπορεί να μην ενημέρωσαν τον πειραιϊκό λαό για τον επικείμενο συμμαχικό βομβαρδισμό, φρόντισαν όμως να μαζέψουν τις δυνάμεις τους και να τις συγκεντρώσουν στα ασφαλέστερα καταφύγια του Πειραιά όπως αυτό της Εθνικής Τράπεζας και του εργοστασίου του Παπαστράτου έτσι εξηγείται και ο μικρός αριθμός ανθρωπίνων απωλειών των Γερμανών⁵⁴⁴.

Το λιμάνι του Πειραιά αποτελούσε για τις δυνάμεις Κατοχής κύριο στρατηγικό σημείο υψίστης στρατιωτικής σημασίας καθώς από εκεί γινόταν ο ανεφοδιασμός των δυνάμεων της Βέρμαχτ άλλωστε αυτός ήταν και ο λόγος που ο πρώτος βομβαρδισμός των Γερμανών τον Απρίλιο του 1941 στο κέντρο του Πειραιά δεν ήταν σφοδρός. Δεν έπληξαν ανεπανόρθωτα το λιμάνι και τις γύρω εγκαταστάσεις γιατί θα τους ήταν άμεσα και απόλυτα χρήσιμες. Έτσι εξηγείται ότι οι Γερμανοί δεν προκάλεσαν εκτεταμένες καταστροφές όταν βομβάρδιζαν και όχι γιατί ήταν αλληλέγγυοι και δεν ήθελαν να πλήξουν τον Πειραιϊκό λαό όπως οι ίδιοι και οι Κατοχικές κυβερνήσεις υποστήριζαν. Άλλωστε τα χρόνια της Κατοχής και τα εγκλήματα που διέπραξαν διαψεύδουν κάθε ισχυρισμό τους για συμπαράσταση και συμπόνια προς τον ελληνικό λαό.

Οι σύμμαχοι γνώστες της στρατηγικής σημασίας του λιμανιού βομβάρδισαν το λιμάνι και το κέντρο του Πειραιά με περισσότερη ένταση από ότι τις γύρω συνοικίες από τη στιγμή που οι Γερμανοί είχαν στρατοπεδεύσει σε πολλά κτίρια του κεντρικού Πειραιά και ο ευρύτερος χώρος του λιμανιού αποτελούσε κύριο στρατιωτικό στόχο. Βέβαια εκείνη την ημέρα έπεσαν συνολικά 900 βόμβες εκ των οποίων οι περισσότερες δεν έπληξαν στρατιωτικούς στόχους ωστόσο οι βομβαρδισμοί κάποιων εκκλησιών, σχολείων και άλλων κτιρίων στον Πειραιά, ήταν αναπόφευκτες όπως και οι παράπλευρες απώλειες σε όλους τους βομβαρδισμούς ακόμα και στους συμμαχικούς. Άλλωστε τα συμμαχικά βομβαρδιστικά αεροπλάνα πετούσαν κάτω από

⁵⁴³ F.O. 371/43706/R2327, Τηλ. 329, important., Moyne to F.O., 11/02/1944 στο Σπηλιωτοπούλου Μ.- Παπαστράτης Π., *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940-1944*, ο.π., σελ. 84-85.

⁵⁴⁴ Πειραιϊκή Εφημερίδα, *Φωνή του Πειραιώς*, «Θλιβερά επέτειος. Ο βομβαρδισμός 11/01/1944», Φύλλο 11/01/1945.

δύσκολες συνθήκες καθώς δέχονταν καταιγισμό αντιαεροπορικών πυρών γεγονός που τους ανάγκαζε να πετούν σε μεγάλο ύψος αρά και το γεγονός ότι επλήγησαν μη στρατιωτικοί στόχοι ήταν δικαιολογημένο και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να αποδοθεί ο βομβαρδισμός στους λόγους που ισχυρίζονταν οι Γερμανοί και οι συνεργάτες τους. Η υποκρισία των Κατοχικών δυνάμεων φτάνει στο σημείο να αγνοεί το γεγονός ότι ο βομβαρδισμός δεν θα γινόταν αν οι Γερμανοί δεν είχαν υπό την κατοχή τους την πόλη.

Από την πλευρά τους οι Αμερικανοί στο ημερολόγιο αποστολών⁵⁴⁵ της 301^{ης} Μοίρας που ανήκε στην 15^η Στρατιά Air Force της USAAF και έδρευε στην Ιταλία και ήταν υπεύθυνη για την πρωινή αεροπορική επιδρομή του Πειραιά, αναφέρονται στον βομβαρδισμό χαρακτηρίζοντας τον ως πλήρη αποτυχία που οφειλόταν στην έντονη νέφωση και τον παγετό με αποτέλεσμα να συγκρουστούν έξι αμερικανικά αεροσκάφη μεταξύ τους. Η σύγκρουση αυτή ήταν και ο λόγος της βιαστικής ρήψης των βομβών που έτσι δεν έπληξαν καίριους στρατιωτικούς στόχους⁵⁴⁶.

Τα στοιχεία από τα βρετανικά και αμερικανικά αρχεία και αναφορές δικαιολογούν απόλυτα την αστοχία του βομβαρδισμού.

Σύμφωνα με καταγραφές της δράσης της Αμερικανικής Αεροπορίας στον Β' Παγκόσμιο για εκείνη την ημέρα, που αντλούνται από το πολεμικό ημερολόγιο που αναφέρθηκε παραπάνω, τα βομβαρδιστικά πετούσαν σε πυκνή νέφωση -η κάλυψη νεφών ήταν 10/10- με μηδενική ορατότητα πέρα από τα πτερύγια έτσι οι συνθήκες ήταν απαγορευτικές για μεμονωμένη πτήση πόσο μάλλον για ολόκληρο σχηματισμό βομβαρδιστικών από τη στιγμή που ήταν ιδιαίτερα δύσκολο αν όχι αδύνατο να διακρίνουν άλλα αεροσκάφη. Αποτέλεσμα των κακών αυτών καιρικών συνθηκών ήταν ορισμένα από τα βομβαρδιστικά να συγκρουστούν μεταξύ τους 19 λεπτά πριν φτάσουν στον στόχο τους. Συμμαχικά αεροσκάφη έγιναν συντρίμια, 80 άνδρες των πληρωμάτων εγκατέλειψαν τα χτυπημένα αεροσκάφη πετώντας μέσα στα σύννεφα με αλεξίπτωτα και πέντε βομβαρδιστικά καταστράφηκαν⁵⁴⁷. Τα περισσότερα μέλη των

⁵⁴⁵ Βλέπε Παράρτημα για το κείμενο του ημερολογίου που αναφέρεται στο συμμαχικό βομβαρδισμό της 11^{ης} Ιανουαρίου 1944 και εντοπίζεται στο Military History Network – σκέλος USAAF – αμερικανική αεροπορία. www.pireoramablogspot.gr «Οι τρεις βομβαρδισμοί του Πειραιά»

⁵⁴⁶ www.pireoramablogspot.gr , «Οι τρεις βομβαρδισμοί του Πειραιά»

⁵⁴⁷ Μαλαγκονιάρης Σ., (17/01/2016) «Ο φοβερός βομβαρδισμός του Πειραιά έγινε στα Τυφλά», άρθρο στην *Εφημερίδα των Συντακτών*

πληρωμάτων σκοτώθηκαν ενώ όσα διασώθηκαν πιάστηκαν αιχμάλωτοι από τους Γερμανούς⁵⁴⁸.

Σύμφωνα με βρετανικές αναφορές ο κυβερνήτης John Wallace σημείωσε για την αποστολή, «...πετούσαμε σε σταθερή κατεύθυνση... όταν δύο αεροπλάνα ήρθαν στα αριστερά μας. Πετούσαν σε σχηματισμό. Το ένα ήρθε πάνω από τη δεξιά πλευρά μας και το άλλο πήγε στην κάτω αριστερή πλευρά. Το ένα χτύπησε στη δεξιά πλευρά μας και μας έβγαλε από τη ζώνη ασφαλείας. Ο σμήναρχος έχασε περίπου 2.000 πόδια ύψος, βγήκε έξω και επανήλθε σε περίπου ένα λεπτό... άλλοι δεν τα κατάφεραν...»⁵⁴⁹.

Ο Felton Pullin που ήταν πλήρωμα του αεροσκάφους 42-30106 ανέφερε τα εξής, «...εμείς πετούσαμε στα σύννεφα. Κατάλαβα μια έκρηξη η οποία χτύπησε εμάς στο πλάι. Είδα ένα μεγάλο κομμάτι καμένου αεροπλάνου να πέφτει πίσω μας. Το αεροσκάφος 42-30357 που είχε πιλότο τον Ρίτσαρντ Γουίλιαμς χτυπήθηκε στο πίσω μέρος του και ξεκίνησε να πέφτει προς τα κάτω»⁵⁵⁰.

Σε όλες τις περιπτώσεις οι εναέριες συγκρούσεις αποδόθηκαν στην πυκνή νέφωση που καθιστούσε την ορατότητα αδύνατη.

Εκτός από την πυκνή νέφωση και τις συγκρούσεις που ακολούθησαν μεταξύ των αεροσκαφών που αναπόφευκτα οδήγησαν στον ανεπιτυχή βομβαρδισμό, η αστοχία τους οφειλόταν και στα σφοδρά αντιαεροπορικά πυρά που δέχτηκαν από 30 καταδιωκτικά της Luftwaffe από αέρος αλλά και από τα γερμανικά πλοία και από τις αντιαεροπορικές βάσεις στον Πειραιά. Η αναφορά της Αμερικανικής Διοίκησης Βομβαρδισμού τα βράδυ της αποστολής υπογραμμίζει αυτό το γεγονός δίνοντας τους εξής χαρακτηρισμούς στα πυρά που δέχονταν από τις αντιαεροπορικές βάσεις, «Έντονος, ισχυρός και ακριβής φραγμός πυρός, τροχιοδεικτικά πυρά ...»⁵⁵¹

⁵⁴⁸ Πειραιϊκά, «Οι βομβαρδισμοί του Πειραιά από τους Γερμανούς και τους Συμμάχους», ο.π.

⁵⁴⁹ Μαλαγκονιάρης Σ., ο.π.

⁵⁵⁰ Ο.π.

⁵⁵¹ Χανδρινός Ι., «Ο Μεγάλος βομβαρδισμός του Πειραιά 11 Ιανουαρίου 1944», ο.π.

Κεφάλαιο 11°

Αιτίες θανάτου στην Κατοχή

11α) Απογραφή Πειραιϊκού πληθυσμού 1940

Τα στοιχεία για την πληθυσμιακή κατάσταση των τριών Δήμων που εξετάζουμε, δηλαδή του δήμου Πειραιά, Κερατσινίου και Νίκαιας τα αντλούμε από την απογραφή της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος που πραγματοποιήθηκε στις 16 Οκτωβρίου 1940. Η πληθυσμιακή κατάσταση των τριών αυτών Δήμων το 1940 είναι απαραίτητη για να διαπιστώσουμε τις πληθυσμιακές απώλειες από τους παραπάνω Δήμους κατά το διάστημα της Κατοχής.

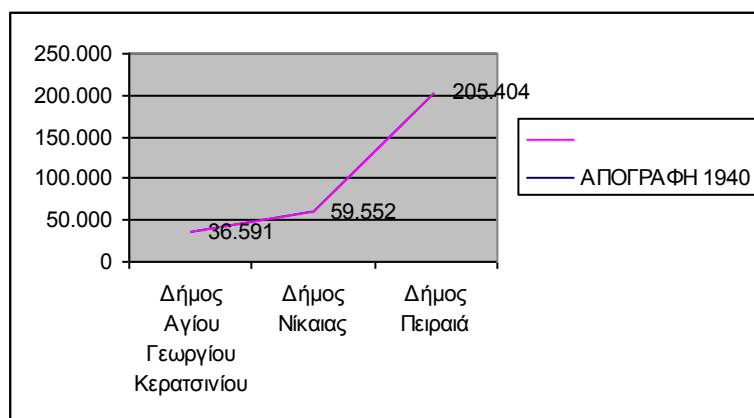
Ο πληθυσμός του Δήμου Κερατσινίου ανερχόταν στο σύνολό του στους 36.591 κατοίκους. Ο πληθυσμός του Δήμου Νίκαιας στο σύνολό του ανερχόταν στους 59.552 κατοίκους⁵⁵².

Εντωμεταξύ το έτος 1940 η συνοικία Κοκκινιά μετονομάζεται σε Νίκαια⁵⁵³.

Η πληθυσμιακή κατάσταση στο Δήμο Πειραιά ήταν 205.404 κάτοικοι⁵⁵⁴,

Μέσα από τα παρακάτω σχεδιάγραμμα μπορούμε εύκολα να προβούμε σε πληθυσμιακές συγκρίσεις μεταξύ των τριών Δήμων.

Σχεδιάγραμμα 4. Πληθυσμιακή σύγκριση των δήμων Πειραιά, Κερατσινίου και Νίκαιας



⁵⁵² Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος: Πληθυσμός Ελλάδος 1940 (απογραφή) τομ. 3098, Απογραφή 16/10/1940, Νομός Αττικής, Α΄ Περιφέρεια Διοικήσεως Πρωτευούσης, σελ. 62-63

⁵⁵³ Ελένη Αναγνωστοπούλου- Ευαγγελία Μπαφούνη, «Πειραιάς οδοιορικό στην αρχαία και τη νεότερη ιστορία της πόλης», Οδοιορικό Λεύκωμα, Πειραιάς 2007, σελ. 18

⁵⁵⁴ Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, ο.π., σελ. 63

Ο Δήμος που εμφανίζεται να υπερέχει πληθυσμιακά είναι ο δήμος Πειραιά με σύνολο πληθυσμού 205.404, δεύτερος αριθμητικά έρχεται ο δήμος Νίκαιας με σύνολο πληθυσμού 59.552 (145.852 λιγότερους κατοίκους από τον Πειραιά) ενώ τρίτος και τελευταίος πληθυσμιακά είναι ο δήμος Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου με 36.591 κατοίκους (168.813 λιγότερους κατοίκους από το Δήμο του Πειραιά και 22.961 λιγότερους κατοίκους από το δήμο Νίκαιας). Οι αριθμοί είναι αντιπροσωπευτικοί των περιοχών που συμπεριλαμβάνονται σε κάθε δήμο και ως φυσικό επακόλουθο ο Δήμος Πειραιά που συμπεριλαμβάνει τις περισσότερες και μεγαλύτερες περιοχές και συνοικίες, είναι από άποψη έκτασης ο μεγαλύτερος δήμος εκ των τριών και ταυτόχρονα ο μεγαλύτερος πληθυσμιακά δήμος.

11β) Αιτίες θανάτου στην Κατοχή για τον Πειραιά, το Κερατσίνι και τη Νίκαια

Η καταμέτρηση των θανόντων και των αιτιών του θανάτου τους στην έρευνα αυτή ξεκινά έξι μήνες μετά την εμπλοκή της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δηλαδή τον Απρίλιο του 1941 με την έναρξη της γερμανικής επίθεσης στην Ελλάδα και καλύπτει όλη την Κατοχική περίοδο μέχρι την απελευθέρωση της Ελλάδας, τον Οκτώβριο του 1944.

Πριν προχωρήσω στην παράθεση των θανόντων και των αιτιών του θανάτου τους ανά έτη για την Κατοχική περίοδο 1941-1944 και για τους δήμους Πειραιά, Νίκαιας και Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου, κρίνεται απαραίτητη η διευκρίνιση αναφορικά με ποιες αιτίες θανάτου καταμετρήθηκαν, ποιες όχι και γιατί.

Αρχικά να διευκρινιστεί ότι κατέγραψα όλους εκείνους τους θανάτους που προήλθαν εξαιτίας της Κατοχής και των Κατοχικών δυνάμεων. Πιο συγκεκριμένα, ως ξεχωριστές αιτίες καταμετρήθηκαν οι εξής,

1. Η πείνα.

Για να γίνει κατανοητός ο ορισμός της πείνας πρέπει να γίνει σαφής η διαφορά μεταξύ όρεξης και πείνας. Σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει ο Γάλλος ψυχολόγος Paul Savy, «όρεξη είναι η επιθυμία για τροφή ενώ η πείνα είναι η ανάγκη για τροφή που προέρχεται από την υπογλυκαιμία της νηστείας».⁵⁵⁵

⁵⁵⁵ Σκούρας Φ., Χατζηδήμος Α., Καλούτσης Α., Παπαδημητρίου Γ., (1991), *Η Ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους, Νευρώσεις και Ψυχονευρώσεις*, Αθήνα: Οδυσσέας, σελ. 304

Τα ληξιαρχικά βιβλία αναφέρουν ως αιτία θανάτου την πείνα με διαφορετικούς όρους και συνδυασμούς λέξεων όπως ατροφία, ασιτία, αθρεψία, διαταραχή της θρέψης, συγγενής ατροφία, κακή διατροφή, οξεία ατροφία, υποθρεψία, υποσιτισμός, εξάντληση στομάχου, χρόνιος υποσιτισμός, μεγάλη ατροφία, πλήρης ατροφία, καθολική ασιτία, εντερικός υποσιτισμός, καχεξία κατόπιν υποσιτισμού, οιδηματική νόσος της πείνας, ατροφία Γ' βαθμού, παιδική ατροφία.

Οι παραπάνω αιτίες θανάτου επειδή όλες σχετίζονται με τη τροφή και την έλλειψή της, συμπεριλήφθηκαν στην έρευνά μου στην κατηγορία θανάτου από πείνα.

Στα ληξιαρχικά βιβλία για την περίοδο 1941-1944 είναι καταγεγραμμένες αιτίες θανάτου που οι περισσότερες από αυτές οφείλονται στην πείνα, δηλαδή είναι απόρροια της πείνας όπως είναι η αδενοπάθεια, η μυϊκή εξασθένιση, η γενική εξάντληση, η σωματική εξάντληση, οι διάρροιες, οι δυσεντερίες, οι γαστρεντερίτιδες, το έλκος στομάχου, η νευρική και η ψυχική αγανάκτηση.

Άλλωστε νοσήματα όπως η ατονία, η γενική μυϊκή και σωματική εξάντληση, η επίμονη δυσκοιλιότητα, η αδυναμική κατάσταση, η μελαγχολία, η αϋπνία, η απάθεια και άλλα είναι συμπτώματα που εκδηλώνονται σε περιπτώσεις της οιδηματικής νόσου της πείνας. Ειδικότερα για το έλκος, επιστήμονες έχουν αποδείξει τον άμεσο συσχετισμό της ασθένειας αυτής με την πείνα⁵⁵⁶.

Έχει επίσης αποδειχθεί ότι ο χρόνιος υποσιτισμός οδηγεί στην εμφάνιση ψυχικών διαταραχών. Περιστατικά της Κατοχής που επιβεβαιώνουν την επιστημονική αυτή άποψη είναι ο γενικός εκνευρισμός που επικρατούσε, οι συχνοί καβγάδες μεταξύ των ανθρώπων για ασήμαντους λόγους και αφορμές, η αύξηση των διαζυγίων κατά την Κατοχική περίοδο, η μανία καταδίωξης που παρουσίαζαν κάποιοι και φοβούνταν όχι μόνο τους άγνωστους αλλά και δικούς τους ανθρώπους ακόμα και τα ίδια τους τα παιδιά, η συχνή ανάπτυξη ακραίων συναισθημάτων και άλλα.

Ειδικότερα η αύξηση του αριθμού των διαζυγίων κατά την Κατοχική περίοδο μπορεί να αποδοθεί σε δύο λόγους. Πρώτος λόγος, οι δύσκολες συνθήκες και η απόγνωση που προκαλούσαν και δεύτερος, το γεγονός ότι υπήρχαν γυναίκες που προτιμούσαν να λύσουν τον γάμο τους και να παντρευτούν εκ νέου με κάποιον μαυραγορίτη που θα μπορούσε να θρέψει εκείνες και τα παιδιά τους. Πρόκειται για περιπτώσεις που δεν έλειψαν μέσα στην Κατοχική δύνη⁵⁵⁷.

⁵⁵⁶ Σκούρας Φ., Χατζηδήμος Α., Καλούτσης Α., Παπαδημητρίου Γ., ο.π., σελ. 292, 305

⁵⁵⁷ ο.π., σελ. 321-322. 327, 357-359

Παρόλα αυτά δεν συμπεριλήφθηκαν στην έρευνα γιατί θα μπορούσαν να έχουν προκληθεί και δίχως την έλλειψη τροφής.

2. Οι βομβαρδισμοί.

3. Τραυματισμός ή διαμπερές τραύμα από πυροβόλο όπλο.

Δεν διευκρινίζεται στα ληξιαρχικά βιβλία αν ο τραυματισμός προήλθε από τις Κατοχικές δυνάμεις ή τους συνεργάτες τους άλλωστε πρόκειται για αιτία θανάτου που θα μπορούσε να προκληθεί και σε άλλη περίοδο. Ο λόγος που καταμετρήθηκαν και συμπεριλήφθηκαν στην έρευνα αυτές οι αιτίες θανάτου είναι γιατί η συχνότητά τους κατά το έτος 1944 - και ειδικά στη Νίκαια – είναι ιδιαιτέρως αυξημένη, γεγονός που σχετίζεται με τις συμπλοκές των αντιστασιακών με τις Κατοχικές δυνάμεις αλλά και με τα Τάγματα Ασφαλείας και το μπλόκο Κοκκινιάς.

4. Εκτελέσεις.

Σ' αυτή συμπεριλαμβάνονται όλοι οι θάνατοι που προήλθαν από εκτελέσεις δίχως να διευκρινίζεται αν έγιναν από τις Κατοχικές δυνάμεις ή από τους ταγματασφαλίτες ή από τις ελληνικές αρχές.

Οι αιτίες θανάτου που υπάγονται στις κατηγορίες 5-13 αποτελούν υποκατηγορίες της τέταρτης αιτίας ωστόσο αναφέρονταν ξεχωριστά στα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων και καταμετρήθηκαν ξεχωριστά

5. Εκτελέσεις από δυνάμεις Κατοχής.

6. Εκτελέσεις από ελληνικές αρχές.

7. Εκτελέσεις ύστερα από απόφαση Στρατοδικείου.

8. Εκτελέσεις από αστυνομικό τμήμα Πειραιά δεν διευκρινίζεται το αστυνομικό τμήμα.

9. Εκτελέσεις ύστερα από απόφαση του Πρωτοδικείου Πειραιώς.

10. Εκτελέσεις από τα Τάγματα Ασφαλείας.

11. Εκτελέσεις ομήρων από Γερμανούς για αντίποινα αντιστασιακών πράξεων.

12. Δολοφονίες που διαπράχθηκαν από Γερμανούς Στρατιώτες.

13. Θάνατοι εντός του στρατοπέδου συγκέντρωσης του Χαϊδαρίου δεν διευκρινίζεται η αιτία ή ο τρόπος θανάτου.

14. Φόνοι που διαπράχθηκαν από αγνώστους.

15. Σκορβούτο, Αβιταμίνωση και Πελάγρα

Αρρώστιες που σχετίζονται άμεσα με την πείνα.

16. Συγκοπή καρδιάς εκ συναγερμού.

17. Άγνωστη αιτία.

Θάνατοι που προήλθαν από άγνωστη αιτία καταμετρήθηκαν και συμπεριλήφθηκαν στην έρευνα γιατί πέρα από το γεγονός ότι θα μπορούσαν να σχετίζονται με την πείνα ή με οποιαδήποτε άλλη αιτία, η καταμέτρηση αυτή είναι ενδεικτική της αδυναμίας εντοπισμού της αιτίας. Η αδυναμία αυτή σημαίνει ότι για κάποιο λόγο δεν έγινε νεκροψία ή δεν ήταν δυνατό να γίνει, άρα οι αριθμοί θανάτων που καταγράφονται σε κάθε κατηγορία αιτίας δεν είναι αντιπροσωπευτικοί ούτε και οι πραγματικοί. Ο ισχυρισμός αυτός, ότι οι αριθμοί δεν είναι πραγματικοί, ενισχύεται από το γεγονός ότι η απόκρυψη των νεκρών ήταν συνήθης τακτική των οικογενειών προκειμένου να εξοικονομούν το δελτίο τροφής του αποθανόντα, όπως επίσης και από το γεγονός ότι πολλοί από αυτούς που πέθαιναν δεν είχαν κάποιο συγγενή να δηλώσει το θάνατό τους στο ληξιαρχείο. Άνθρωποι έπεφταν ξαφνικά αναίσθητοι στη μέση των δρόμων και τα κάρα των δήμων τους περισυνέλλεγαν και τους έθαβαν σε μεγάλους ομαδικούς τάφους δίχως νεκροψία και δίχως στοιχεία ταυτότητας με αποτέλεσμα εκατοντάδες ανώνυμα πτώματα να μην δηλώνονται στα ληξιαρχεία⁵⁵⁸. Επίσης πολλοί μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στη Γερμανία αλλά δεν επέστρεψαν ποτέ. Πρόκειται για τρεις τυπικές περιπτώσεις μη καταγεγραμμένων θανόντων που αν είχαν καταγραφεί, οι αριθμοί στις παραπάνω αιτίες θανάτου θα αυξάνονταν σημαντικά.

Παράλληλα και από τις ήδη καταγεγραμμένες αιτίες θανάτου ο πραγματικός αριθμός θανάτων που οφείλονται στις Κατοχικές συνθήκες πρέπει να είναι πολύ μεγαλύτερος αν αναλογιστούμε το γεγονός ότι θάνατοι που αποδίδονται σε παθολογικά αίτια π.χ. αδενοπάθεια, πνευμονία, φυματίωση, καρδιακά και εγκεφαλικά επεισόδια θα μπορούσαν να είχαν προκληθεί από την πείνα ή θάνατοι που αποδίδονται σε θανάσιμους τραυματισμούς θα μπορούσαν να είχαν προκληθεί από

⁵⁵⁸ Mazower M., ο.π., σελ. 64

ξυλοδαρμούς των Κατοχικών δυνάμεων και των συνεργατών τους ή από τους βομβαρδισμούς.

Σύμφωνα λοιπόν με την προαναφερθείσα κατηγοριοποίηση των αιτιών θανάτου και σύμφωνα με τα στοιχεία από τα ληξιαρχικά βιβλία θανόντων των τριών Δήμων καταλήγουμε στην παρακάτω παρουσίαση.

Πίνακας 1. Αιτίες θανάτου στο δήμο Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου για τα έτη 1941-1944⁵⁵⁹

Αιτίες Θανάτου	Αριθμός θανόντων ανά έτη				Σύνολο
	1941	1942	1943	1944	
1.Πείνα	251 εκ των οποίων 4 καταγράφονται ως παιδικές ατροφίες	817 εκ των οποίων 1 καταγράφεται ως παιδική ατροφία και 1 ως μωρό που δεν θήλασε	32	15	1.115
2.Παιδικό σκอร์βούτο			1		1
3.Τραύμα από πυροβόλο όπλο	2	1	1	17	21
4.Βομβαρδισμοί	1			21	22
5.Εκτελέσεις από Γερμανούς				5	5
6.Αβιταμίνωση		2			2
7.Άγνοση Αιτία	4	2	1		7
Σύνολο	258	822	35	58	1173

⁵⁵⁹ Ληξιαρχείο Δήμου Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου, έρευνα στο αρχείο Θανάτων για την περίοδο 1941-1944.

Πίνακας 2. Αιτίες θανάτου στο δήμο Νίκαιας για τα έτη 1941-1944⁵⁶⁰

Αιτίες θανάτου	Αριθμός θανόντων ανά έτη				Σύνολο
	1941	1942	1943	1944	
1.Πείνα	265	955 ⁵⁶¹	69	59	1348
2.Σκορβούτο	1				1
3.Τραύμα από πυροβόλο όπλο	2		4	79	85
4.Βομβαρδισμοί		5		67	72
5.Εκτελέσεις				66	66
6.Αβιταμίνωση		38	5		43
7.Άγνωστη αιτία	6	23		1	30
8.Πελάγρα		3			3
9.Εκτέλεση από απόφαση Στρατοδικείου				1	1
10.Εκτελέσεις από Κατοχικές δυνάμεις				40	40
11.Δολοφονία από Γερμανό Στρατιώτη				2	2
12.Δολοφονία από άγνωστο				2	2
13.Θάνατος εντός στρατοπέδου Χαϊδαρίου				1	1
14.Εκτέλεση από Αστυνομικό Τμήμα Πειραιά				1	1
15.Εκτέλεση από τα Τάγματα Ασφαλείας				1	1
16.Εκτέλεση μετά από απόφαση του Πρωτοδικείου Πειραιά				2	2
17.Εκτέλεση ομήρων από Γερμανούς για αντίποινα				1	1
18.Εκτέλεση				1	1

⁵⁶⁰ Ληξιαρχείο Δήμου Νίκαιας έρευνα στο αρχείο Θανάτων για την περίοδο 1941-1944.⁵⁶¹ εκ των οποίων 10 καταγράφονται ως παιδικές ατροφίες

από ελληνικές αρχές					
Σύνολο	274	1024	78	324	1700

Πίνακας 3. Αιτίες θανάτου στο δήμο Πειραιά για τα έτη 1941-1944⁵⁶²

Αιτίες θανάτου	Αριθμός θανόντων ανά έτη				Σύνολο
	1941	1942	1943	1944	
1.Πείνα	612 ⁵⁶³	3.647 ⁵⁶⁴	145	128 ⁵⁶⁵	4532
2.Πελάγρα		26			26
3.Αβιταμίνωση	32	120	4		156
4.Βομβαρδισμοί	97	21	5	320	443
5.Εκτελέσεις από τις Κατοχικές Δυνάμεις				32	32
6.Τραύμα από πυροβόλο όπλο	11	12	12	42	77
7.Συγκοπή καρδιάς εκ συναγερμού	1			1	2
8.Άγνωστη αιτία	8	3	1	1	13
9.Δολοφονία από άγνωστο				8	8
Σύνολο	761	3.829	167	532	5289

⁵⁶² Ληξιαρχείο Δήμου Πειραιά, έρευνα στο αρχείο Θανάτων για την περίοδο 1941-1944⁵⁶³ εκ των οποίων 1 καταγράφεται ως βρεφική αθρεψία⁵⁶⁴ εκ των οποίων 22 καταγράφονται ως βρεφικές αθρεψίες⁵⁶⁵ εκ των οποίων 2 καταγράφονται ως παιδικές ατροφίες

11γ) Συγκριτική παρουσίαση των αιτιών θανάτου

Σύμφωνα με τα στοιχεία των ληξιαρχικών βιβλίων θανόντων και των τριών Δήμων όπως παρουσιάζονται στους παραπάνω πίνακες εντοπίζουμε την πείνα ως την κύρια αιτία θανάτου για την Κατοχική περίοδο 1941-1942.

Το 1941 στο Δήμο Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου, οι καταγεγραμμένοι θανόντες από πείνα είναι 251, στο Δήμο Νίκαιας είναι 265 και στο Δήμο Πειραιά είναι 612. Για το έτος 1942 οι αντίστοιχοι αριθμοί για το Δήμο Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου τριπλασιάστηκαν φτάνοντας τους 817 νεκρούς από πείνα. Για το Δήμο Νίκαιας σχεδόν τετραπλασιάστηκαν ανεβάζοντας το αριθμό των θανόντων από πείνα σε 955 ενώ για το Δήμο Πειραιά εξαπλασιάστηκαν μετρώντας 3.647 νεκρούς από πείνα.

Για τους Δήμους Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου και Νίκαιας η αβιταμίνωση εμφανίζεται για πρώτη φορά ως αιτία θανάτου το 1942 με 2 και 38 νεκρούς αντίστοιχα ενώ στο Δήμο Πειραιά η αβιταμίνωση ως αιτία θανάτου εμφανίζεται ήδη από το 1941 με 32 νεκρούς και το 1942 αποτελεί αιτία θανάτου για 120 ανθρώπους, δηλαδή σχεδόν τετραπλασιάστηκαν τα θύματα από τη συγκεκριμένη αιτία μέσα σε διάστημα ενός μόλις έτους.

Η πελάγρα εμφανίζεται ως αιτία θανάτου (για την περίοδο που εξετάζουμε από τον Απρίλιο του 1941 ως τον Οκτώβριο του 1944) το 1942 και μόνο στους Δήμους Νίκαιας και Πειραιά με 3 και 26 νεκρούς αντίστοιχα.

Το σκορβούτο εμφανίζεται ως αιτία θανάτου το 1941 στο Δήμο Νίκαιας με 1 νεκρό.

Επίσης για το διάστημα 1941-1942 οι βομβαρδισμοί έρχονται σαν δεύτερη κύρια αιτία θανάτου (καθώς πρώτη είναι η πείνα), ειδικότερα στο Δήμο Πειραιά όπου το 1941 καταγράφονται 97 νεκροί από βομβαρδισμούς και το 1942 καταγράφονται 21 νεκροί.

Στο Δήμο Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου το 1941 αναφέρεται 1 νεκρός από βομβαρδισμό ενώ στο Δήμο Νίκαιας το 1942 καταγράφονται 5 νεκροί από βομβαρδισμούς.

Τρίτη κατά σειρά αιτία θανάτου αποτελεί ο τραυματισμός από πυροβόλο όπλο. Το έτος 1941 καταγράφονται 2 νεκροί από τη συγκεκριμένη αιτία στο Δήμο Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου και Νίκαιας και 11 στο Δήμο Πειραιά ενώ το έτος

1942 καταγράφονται 12 νεκροί στο Δήμο Πειραιά και 1 στο Δήμο Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου.

Για την Κατοχική περίοδο 1943-1944 η εικόνα των αιτιών θανάτου συγκριτικά με την περίοδο 1941-1942 παρουσιάζει μία ανακατάταξη.

Η πείνα παρόλο που εξακολουθεί ως αιτία θανάτου να ευθύνεται για τους περισσότερους θανάτους το 1943 και στους τρεις Δήμους, είναι αισθητή η μεγάλη πτώση του αριθμού των νεκρών από αυτήν καθώς έχουμε 32 νεκρούς από τη συγκεκριμένη αιτία στο Δήμο Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου, 69 στο Δήμο Νίκαιας και 145 στο Δήμο Πειραιά.

Ακόμα πιο αισθητή γίνεται η μείωση των θανόντων από πείνα το 1944. Στο έτος αυτό η πείνα έρχεται 2^η κατά σειρά αιτία θανάτου στους Δήμους Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου και Πειραιά και 3^η στο Δήμο Νίκαιας με 15, 128 και 59 νεκρούς αντίστοιχα.

Το 1943 ο τραυματισμός από πυροβόλο όπλο ως αιτία θανάτου έρχεται 2^η κατά σειρά (καθώς 1^η παραμένει η πείνα) με 1 νεκρό για το Δήμο Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου, 4 στο Δήμο Νίκαιας και 5 στο Δήμο Πειραιά ενώ δεν καταγράφονται απώλειες από βομβαρδισμούς για το έτος αυτό στο Δήμο Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου και Νίκαιας και εμφανίζονται μόνο στο Δήμο Πειραιά με 5 νεκρούς.

Το 1944 (όπως προαναφέρθηκε) η πείνα ως αιτία θανάτου έρχεται 2^η κατά σειρά για τους Δήμους Κερατσινίου και Πειραιά καθώς 1^η αιτία θανάτου είναι οι βομβαρδισμοί με 21 και 320 νεκρούς αντίστοιχα ενώ για το Δήμο Νίκαιας η πείνα το 1944 έρχεται 4^η κατά σειρά αιτία θανάτου με 59 νεκρούς καθώς 1^η αιτία είναι οι εκτελέσεις στο σύνολό τους που ανέρχονται σε 116, οι τραυματισμοί με πυροβόλο όπλο αποτελούν την 2^η κύρια αιτία με 79 νεκρούς, οι βομβαρδισμοί είναι η 3^η κατά σειρά αιτία θανάτου με 67 νεκρούς.

Για τους Δήμους Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου και Πειραιά η 3^η κατά σειρά αιτία θανάτου είναι οι τραυματισμοί από πυροβόλο όπλο με 17 και 42 νεκρούς αντίστοιχα ενώ 4^η κατά σειρά αιτία είναι οι εκτελέσεις από τις Κατοχικές Δυνάμεις με 5 και 32 νεκρούς αντίστοιχα.

Συμπεραίνουμε ότι η πείνα το 1944 παύει να αποτελεί την κύρια αιτία θανάτου και κατατάσσεται στην 2^η και 4^η θέση κατά σειρά ενώ παράλληλα το έτος αυτό

καταγράφεται για 1^η φορά ως αιτία θανάτου οι εκτελέσεις από τις Κατοχικές δυνάμεις.

11δ) Οι αιτίες θανάτου για τα έτη 1941-1942

Για την περίοδο 1941-1942 και στους τρεις δήμους η πείνα αποτέλεσε την πρώτη αιτία θανάτου. Η κατάσταση που οδήγησε στον θάνατο από πείνα και αβιταμίνωση εκατοντάδες και χιλιάδες ανθρώπους ενώ έκανε σπάνιες ασθένειες όπως πελάγρα και σκορβούτο που σχεδόν είχαν εξαφανιστεί να εμφανιστούν ξανά καθώς και η στέρηση των τροφίμων και η ανάπτυξη της μαύρης αγοράς είναι θέματα υπό εξέταση στο κεφάλαιο αυτό.

Η στέρηση των τροφίμων από τον λαό αποτελούσε πάγια στρατηγική των γερμανικών κατοχικών δυνάμεων και εξυπηρετούσε δύο σκοπούς.

Ο πρώτος ήταν η τρομοκράτηση του λαού, η καλλιέργεια ενός κλίματος ανασφάλειας και αβεβαιότητας που θα επέφερε την ολοκληρωτική ψυχική και σωματική καθυπόταξή του στους κατακτητές.⁵⁶⁶

Ο δεύτερος σκοπός ήταν η εξασφάλιση τροφίμων για τις Κατοχικές δυνάμεις ώστε οι τελευταίες να συντηρούνται ανέξοδα στις χώρες που βρίσκονταν υπό την κατοχή τους καθώς και η εξοικονόμηση πρώτων υλών και προϊόντων διατροφής για τα γερμανικά στρατεύματα που βρίσκονταν στο μέτωπο της Βόρειας Αφρικής.

Η οικονομική πολιτική των Κατοχικών δυνάμεων και κυρίως των Γερμανών είχε ως στόχο την αφαίμαξη όλων των οικονομικών πόρων της Ελλάδας που επιβαλλόταν μέσα από πλήθος εξαναγκαστικών και καταπιεστικών μέτρων με αποτέλεσμα την απογοήτευση εκείνων των Ελλήνων που συμπαθούσαν τους Γερμανούς και τη μαζική στροφή των Ελλήνων προς τις οργανώσεις της εθνικής αντίστασης⁵⁶⁷.

Αυτή η ξεκάθαρα προσχεδιασμένη τακτική των Γερμανών κατακτητών για τον εκφοβισμό των κατεχόμενων λαών και την εξαντλητική εκμετάλλευσή τους με κάθε δυνατό τρόπο προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι σκοποί της ναζιστικής πολεμικής μηχανής διαπιστώνεται και μέσα από τις δηλώσεις του Γκαίρινγκ το 1942 σε μία συνδιάσκεψη των Αρχών γερμανικής Κατοχής όπου και ανέφερε χαρακτηριστικά, «...Δεν τοποθετηθήκατε στις θέσεις σας για να δουλέψετε για την ευημερία των

⁵⁶⁶ Σκούρας Φ., Χατζηδήμος Α., Καλούτσης Α., Παπαδημητρίου Γ., ο.π., σελ. 116-117.

⁵⁶⁷ Θωμαδάκης Σ., (1984), «Μαύρη αγορά πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας» στο, *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 120

ανθρώπων που διοικείτε, αλλά για να τους εκμεταλλευτείτε, ώστε να ζήσουν πλουσιοπάροχα οι Γερμανοί...»⁵⁶⁸.

Η τακτική των Κατοχικών δυνάμεων που έτρωγαν στα εστιατόρια δίχως να πληρώνουν, επέτασσαν σπίτια ιδιωτών γιατί δεν ήθελαν να διαμένουν στα στρατόπεδα λόγω βομβαρδισμών ενώ έπαιρναν από τους περαστικούς ό,τι είχαν πάνω τους εφαρμόστηκε και στην Ελλάδα όπως και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες που ήταν υπό γερμανική κατοχή.

Οι επιτάξεις της Βέρμαχτ δεν περιορίστηκαν μόνο στα σχολεία, στα σπίτια, στα καταστήματα, στα μέσα μαζικής μεταφοράς, στα καύσιμα, στα ενδύματα, στα δέρματα, στις πρώτες ύλες και στα φάρμακα αλλά επεκτάθηκαν και στα τρόφιμα⁵⁶⁹.

Οι επιτάξεις ξεκίνησαν μέσα στις πρώτες εβδομάδες της Κατοχής. Οι Κατοχικές δυνάμεις ζούσαν κυριολεκτικά από την ελληνική παραγωγή καθώς δεν έφεραν μαζί τους τρόφιμα και δεν προέβλεψαν αποστολές τροφίμων από την χώρα τους προς την Ελλάδα για να εξασφαλίσουν την τροφοδοσία των γερμανικών Κατοχικών δυνάμεων. Οι ιταλικές και οι γερμανικές δυνάμεις Κατοχής προχώρησαν πανελλαδικά σε κατάσχεση σοδειών, σε έλεγχο αποθηκών και σε μπλόκα προκειμένου να εποπτεύουν τη διακίνηση των τροφίμων. Τέτοιες κινήσεις τρομοκράτησαν τους αγρότες με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να φοβούνται να προωθήσουν την παραγωγή τους στην αγορά ενώ παράλληλα η επίταξη και των ζώων αύξανε το κόστος της μεταφοράς της στις πόλεις.

Η επίσημη θέσπιση της επίταξης της παραγωγής συνοδευόταν από διατάγματα που απαγόρευαν στους παραγωγούς την πώληση των προϊόντων τους στη μαύρη αγορά και προέβλεπαν την παράδοση καθορισμένων ποσοτήτων παραγωγής στον κρατικό μηχανισμό αποστέλλοντας παράλληλα Έλληνες δημόσιους υπαλλήλους για να ελέγχουν τη συγκέντρωση της παραγωγής. Παρόλα αυτά οι αγρότες απέφευγαν τις περισσότερες φορές να παραδώσουν την παραγωγή τους και ορισμένοι από αυτούς συνεργάζονταν με μαυραγορίτες ενώ κάποιοι δημόσιοι υπάλληλοι κατανοούσαν τους

⁵⁶⁸ Lord Russel of Liverpool, (2007), *Η Μάστιγα του Ναζισμού, τα εγκλήματα του Γ' Ράιχ 1939-1945*, Αθήνα: Ιωλκός, σελ. 116.

⁵⁶⁹ Τα είδη που δεσμεύτηκαν, χωρίς να αποκλείονται και άλλα είναι, αλεύρι, ζυμαρικά, ζάχαρη, βαρέλια ελαίου, ελαιοπυρήνες, πυρηνέλαιο, φαρμακευτικά είδη, οινόπνευμα, δέρματα, σίτος, αραβόσιτος, είδη σπορελαιουργίας, είδη μονοπωλίου, διθειούχος άνθρακας, υαλοπίνακες, κασσίτερος, ξυλεία, θείον και υδρύαλος

Χαϊδεμένος Η., ο.π., σελ. 35.

αγρότες καθώς πίστευαν ότι τα τρόφιμα που θα συγκεντρώνονταν δεν θα κατέληγαν στον ελληνικό λαό αλλά στις δυνάμεις Κατοχής. Ο Έλληνας πρωθυπουργός με συνεχείς ανακοινώσεις του προσπαθούσε να καθησυχάσει τον ελληνικό λαό ότι τα τρόφιμα που θα συλλέγονταν θα διανέμονταν στους Έλληνες και δεν προορίζονταν για τις Κατοχικές δυνάμεις αλλά βέβαια οι ανακοινώσεις αυτές δεν ήταν ικανές να πείσουν κανέναν⁵⁷⁰. Η δυνατότητα των αγροτών να διαχειριστούν οι ίδιοι την πώληση της παραγωγής τους σαφώς ήταν πιο δελεαστική επιλογή από τη στιγμή που η διάθεσή της στη μαύρη αγορά ή στην ανταλλακτική αγορά τους προσέφερε περισσότερα κέρδη από αυτά που θα είχαν αν την παρέδιδαν στο κράτος με κεντρικά καθορισμένες τιμές σε δραχμές δηλαδή σε ένα νόμισμα που μέσα σε λίγο καιρό δεν θα είχε καμία αξία. Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι οι αγρότες ανέκαθεν κρατούσαν ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής τους για να καλύψουν τις δικές τους διατροφικές ανάγκες τακτική που θα ενισχυθεί κατά την περίοδο της Κατοχής⁵⁷¹.

Οι εντολές των επιτάξεων όλων των προϊόντων ξεκίνησαν από την πρώτη στιγμή άφιξης των Γερμανών. Στον Πειραιά διατάχτηκε η δέσμευση όλων των αποθεμάτων της σταφίδας⁵⁷² που βρισκόταν στις αποθήκες του λιμανιού. Περίπου 10.000 τόνοι κρητικής σουλτανίνας και κορινθιακής σταφίδας τον Σεπτέμβριο του 1941 στάλθηκαν στην Γερμανία⁵⁷³.

Ο διοικητικός κατακερματισμός της Ελλάδας με τη διαίρεση της σε τρεις ζώνες κατοχής, ο αποκλεισμός της χώρας από τις εξωτερικές αγορές, η αναστολή της λειτουργίας ζωτικών υποδομών, η κατάρρευση του δικτύου μεταφορών οδήγησε τους αγρότες στην μη διάθεση των προϊόντων τους και στην επιστροφή στην οικονομία

⁵⁷⁰ Χιονίδου Β., (2011), *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941-1944*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σελ. 94.

⁵⁷¹ Στέρπης Χ., (2016), «Διεθνής βοήθεια και επισιτισμός στην Κατοχική Ελλάδα (1941-1944)», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα, σελ. 7, 10.

⁵⁷² Οι επιτάξεις των τροφίμων και των προϊόντων συνεχίστηκαν σε όλη τη διάρκεια της Κατοχικής περιόδου. Παράδειγμα του τρόπου που ανακοίνωναν τις επιτάξεις, «Στο 271 φύλλο της εφημερίδας της Κυβερνήσεως δημοσιεύτηκε νομοθετικό διάταγμα σύμφωνα με το οποίο ολόκληρη η παραγωγή μαύρης ξηρής σταφίδας σοδειάς 1942 δεσμεύεται από οποιαδήποτε πρόσωπα την κατέχουν». Εφημερίδα *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Δεσμεύεται όλη η παραγωγή της σταφίδας», φύλλο 09/11/1942.

⁵⁷³ Πειραιϊκή Εφημερίδα *Φωνή του Πειραιώς*, «Το ημερολόγιο τεσσάρων δημοσιογράφων. Τρία χρόνια κατοχής του Πειραιώς. Αι πρώτοι φορτώσεις δια Γερμανίαν.», φύλλο 08/02/1945.

της αυτοσυντήρησης. Αυτό είχε ως συνέπεια οι μεγάλες αστικές πόλεις να αντιμετωπίζουν σοβαρή έλλειψη τροφίμων που εξελίχθηκε σε πρωτόγνωρη εμπειρία λιμού για τους κατοίκους των αστικών κέντρων⁵⁷⁴.

Παράλληλα η αύξηση της ανεργίας ήταν απόρροια της περιορισμένης ζήτησης από τη στιγμή που το διαθέσιμο εισόδημα της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού δεν επαρκούσε ούτε για την κάλυψη των πιο στοιχειωδών βιοτικών αναγκών δηλαδή της διατροφής και της κατοικίας⁵⁷⁵.

Οι θάνατοι από πείνα κατά την Κατοχική περίοδο προσιδιάζουν στις οικονομικές κρίσεις παλαιού τύπου με όλα τα κοινά χαρακτηριστικά όπως κακή αγροτική παραγωγή⁵⁷⁶ λόγω πολέμου, έλλειψη αποθεμάτων και μεταφορικών μέσων, αύξηση των τιμών των προϊόντων, μείωση της αγοραστικής δύναμης, εξασθένηση από κακουχίες⁵⁷⁷.

Οι τιμές ακολουθούσαν ανοδική πορεία εξαιτίας της αποθησαύρισης των προϊόντων και της πώλησής τους στη μαύρη αγορά αλλά και εξαιτίας του πληθωρισμού καθώς οι αρχές τύπωναν συνεχώς χρήμα για να καλύπτουν τις ανάγκες τους επιφέροντας κρίση στην ελληνική οικονομία. Η νομισματική κυκλοφορία σε δισεκατομμύρια δραχμές οδήγησε στην εκρηκτική αύξηση του πληθωρισμού που με τη σειρά του οδήγησε στην κολοσσιαία αύξηση του τιμάριθμου. Ενώ λοιπόν ο τιμάριθμος ακολουθούσε ανοδική πορεία οι μισθοί συγκρατούνταν από τις δυνάμεις του Άξονα σε χαμηλά επίπεδα έτσι η αγοραστική δύναμη των Ελλήνων ελαττώθηκε⁵⁷⁸.

⁵⁷⁴ Χατζηιωσήφ Χ., (2007), «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, Χατζηιωσήφ Χ., Παπαστράτης Π. (επιμ.), Γ΄ τόμος, μέρος 2^ο, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 181.

⁵⁷⁵ Θωμαδάκης Σ., (1984), «Μαύρη αγορά πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας» στο, *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 126.

⁵⁷⁶ Αλλά και ένα χρόνο πριν η αγροτική παραγωγή δεν ήταν και τόσο ικανοποιητική λόγω των έντονων βροχοπτώσεων που επιβράδυναν την βλάστηση, εμπόδισαν τα σκαλίσματα και αναπτύχθηκαν ζιζάνια που δεν βοήθησαν την καλλιέργεια των σιτηρών. Εφημερίδα *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Η πορεία των καλλιεργειών», Φύλλο 24/04/1939.

⁵⁷⁷ Μπουρνόβα Ε., (Μάιος 2005), «Θάνατοι από πείνα. Η Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942», *Αρχαιοτάξιο*, τεύχος 7

⁵⁷⁸ Έκθεση Δοξιάδη, (1947), «Θυσίες της Ελλάδος : Αιτήματα και επανορθώσεις στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», κεφάλαιο VI: Πληθωρισμός κατά την κατοχή, Υπουργείον Ανοικοδομήσεως, Αθήναι

Στους πρώτους μήνες της Κατοχής τόσο οι Γερμανοί που τύπωναν μάρκα όσο και οι Ιταλοί μέσω της Casa Mediterranea (Μεσογειακή Τράπεζα) αγόραζαν προϊόντα και υπηρεσίες στις τρέχουσες τιμές των καταναλωτικών αγαθών και παρεχόμενων υπηρεσιών με χρήματα που τύπωναν χωρίς αυτά να έχουν κάποιο αντίκρισμα στην ελληνική αγορά επιφέροντας χάος με την κυκλοφορία τριών διαφορετικών νομισμάτων. Η κατάσταση αυτή άλλαξε σύντομα με την απόφαση ότι μόνο η Τράπεζα της Ελλάδος θα μπορούσε να τυπώνει χρήμα και μόνο σε δραχμές καταβάλλοντας παράλληλα στις Κατοχικές δυνάμεις ένα ποσό για τις δαπάνες συντήρησής τους. Αυτό σήμαινε αυτόματα ότι η ολοένα και αυξανόμενη εκτύπωση χρήματος θα συνέχιζε να είναι ανεξέλεγκτη για να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες των δυνάμεων Κατοχής και ότι οι ανοδικές τάσεις του πληθωρισμού θα ενισχύονταν περαιτέρω. Πράγματι τα στοιχεία του Υπουργείου Οικονομικών βεβαιώνουν ότι για το διάστημα Δεκέμβριος 1939 – Ιούνιος 1944 έγινε αύξηση της αξίας του κυκλοφορούντος χαρτονομίσματος κατά 450.000 φορές. Η ιλιγγιώδης ταχύτητα της κυκλοφορίας του νομίσματος επέφερε κλιμακωτή εντατική μείωση της αξίας του και ως συνέπεια αυτού μείωση και της αγοραστικής του δύναμης. Πλέον όσοι κατείχαν χρήματα ήθελαν να απαλλαχθούν όσο το δυνατόν συντομότερα από αυτά γιατί τους επέφεραν ζημία ενώ από κάποιο σημείο και μετά η ανταλλακτική οικονομία εμπορευμάτων ή χρυσών λιρών ήταν ο μοναδικός τρόπος απόκτησης αγαθών που είχαν υποκαταστήσει το χρήμα ως μέσο ανταλλαγής.⁵⁷⁹

Μάλιστα σύμφωνα με στοιχεία των γερμανικών υπηρεσιών το καλοκαίρι του 1943 οι τιμές είχαν ανέβει κατά 1000 φορές περισσότερο από το επίπεδο των τιμών προ της έναρξης του πολέμου ενώ οι μισθοί είχαν αυξηθεί μόνο 25-150 φορές αντίστοιχα με αποτέλεσμα αυτή η δυσαναλογία τιμών και μισθών να καταστήσει τους τελευταίους ανίκανους να ανταποκριθούν στις βασικές ανάγκες εξασφάλισης του ελάχιστου βιοτικού επιπέδου.⁵⁸⁰

Αυτό που τροφοδοτούσε περισσότερο τον πληθωρισμό ήταν τα έξοδα Κατοχής που εισέπρατταν οι Γερμανοί. Τα έξοδα συντήρησης των γερμανικών δυνάμεων

⁵⁷⁹ Φακιολάς Ρ., «Οικονομικές εξελίξεις στις δεκαετίες '30 και '40» στο *Η Ελλάδα '36-'39 από την δικτατορία στον εμφύλιο, τομές και συνέχειες*, Φλάισερ Χ. (επιμ.), (Ε' έκδοση), Αθήνα: Καστανιώτη, σελ. 340-341.

⁵⁸⁰ Χατζηιωσήφ Χ., (2007), «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, Χατζηιωσήφ Χ., Παπαστράτης Π. (επιμ.), Γ' τόμος, μέρος 2^ο, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 204.

ανέρχονταν σε τρία δισεκατομμύρια δραχμές το μήνα και μέχρι τον Νοέμβριο του 1941 η κάλυψη των δαπανών αυτών ανήλθε στα 25 δισεκατομμύρια δραχμές ποσό που ήταν δύο δισεκατομμύρια παραπάνω από το συνολικό εθνικό εισόδημα του 1941. Το ποσό αυτό των εξόδων Κατοχής με την πάροδο των μηνών ολοένα και αυξανόταν, το Φεβρουάριο του 1942 είχε φτάσει τα 250 δισεκατομμύρια δραχμές και τον Αύγουστο του 1943 τα 850 δισεκατομμύρια δραχμές⁵⁸¹.

Τέτοιου είδους μέτρα επέφεραν αναστάτωση και αποδιοργάνωση στην οικονομία της Ελλάδας έτσι ενώ το 1939 το εθνικό εισόδημα της χώρας ανερχόταν στα 62 δις. Δρχ. το 1941 μειώθηκε στα 23 δις δρχ. και το 1943 έφτανε μόλις τα 7 δις δρχ.⁵⁸². Καθ' όλη την διάρκεια της Κατοχικής περιόδου οι προϋπολογισμοί της ελληνικής οικονομίας έκλειναν με ελλείμματα δισεκατομμυρίων δραχμών⁵⁸³.

Η ελληνική οικονομία ήταν απόλυτα εξαρτημένη από τις εισαγωγές τροφίμων καθώς η δική της παραγωγή δεν επαρκούσε για να καλύψει τις ανάγκες για τρόφιμα όλου του πληθυσμού. Το 1938, η Ελλάδα κάλυπτε μόλις το 80% των αναγκών κάτι που την ανάγκασε να εισάγει το 38% των αναγκών της σε σάρι, το 21% σε κρέας και το 26% σε όσπρια. Με την γερμανική Κατοχή η αγροτική παραγωγή μειώθηκε και οι εισαγωγές κάθε είδους σταμάτησαν ενώ οι πρώτες ελλείψεις άρχιζαν να εμφανίζονται⁵⁸⁴.

Οι εξαγωγές της Ελλάδας βρέθηκαν υπό τον πλήρη έλεγχο των Γερμανών, το ίδιο και το κρατικό μονοπώλιο και οι δημόσιες επιχειρήσεις ενώ οι εξαγωγές εκμηδενίστηκαν⁵⁸⁵. Και ενώ οι ζημιές στην οικονομία από την στρατηγική αυτή των Κατοχικών δυνάμεων καταστρέφουν την Ελλάδα, οι Γερμανοί παραμένουν προσηλωμένοι στην προπαγανδιστική τους τακτική δημοσιεύοντας άρθρα στις λογοκριμένες εφημερίδες που επικεντρώνονται στις οικονομικές ζημιές

⁵⁸¹ Νικολαΐδου Ε., (2010), «Οι τιμές των προϊόντων στην περίοδο της Κατοχής στην Αθήνα», Μεταπτυχιακή Εργασία – Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας ΠΜΣ κατεύθυνση Νεώτερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Αθήνα, σελ. 40-42

⁵⁸² Χατζηιωσήφ Χ., «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης», ο.π., σελ. 199

⁵⁸³ Mazower M., ο.π., σελ. 92-94.

⁵⁸⁴ Νικολαΐδου Ε., ο.π., σελ.31.

⁵⁸⁵ Έκθεση Δοξιάδη, (1947), «Θυσίες της Ελλάδος : Αιτήματα και επανορθώσεις στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο», κεφάλαιο ΙΙΙ: Οικονομικός πόλεμος, Υπουργείον Ανοικοδομήσεως, Αθήναι

δισεκατομμυρίων που υφίσταται η Αγγλία από τη μείωση της εξαγωγικής ικανότητας των Βρετανών⁵⁸⁶.

Οι επιτάξεις και κατασχέσεις δημοσίων αλλά και ιδιωτικών επιχειρήσεων εκ μέρους των κατακτητών ως λεία πολέμου τους επέτρεπε να οικειοποιούνται αγαθά και προϊόντα της επιθυμίας τους ενώ πολλές επιχειρήσεις λειτουργούσαν μόνο για λογαριασμό τους. Η μη συμμόρφωση με τις διαταγές των Κατοχικών δυνάμεων επέφερε βαριές ποινές μέχρι και εκτελέσεις. Οι ελληνικές βιομηχανίες τέθηκαν αμέσως υπό τον πλήρη έλεγχο των Γερμανών με αποτέλεσμα η παραγωγή βιομηχανικού προϊόντος να συρρικνωθεί κατά το ένα τρίτο ενώ βιομηχανίες πρωτίστως στρατιωτικής σημασίας βρέθηκαν στα χέρια των κατακτητών που φρόντισαν να διατηρήσουν την παραγωγική τους οργάνωση και να τις αναγκάσουν λειτουργούν μόνο για αυτούς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι βιομηχανίες παραγωγής εμπλουτισμένων μεταλλευμάτων που όλη τους η παραγωγή απορροφούνταν από τους κατακτητές που φρόντιζαν για τον ανεφοδιασμό αυτών των βιομηχανιών με πρώτες ύλες, ηλεκτρικό ρεύμα και ανταλλακτικά καθώς αυτή η προνομιακή μεταχείριση τους εξασφάλιζε βιομηχανικά προϊόντα που ήταν απαραίτητα στην πολεμική τους μηχανή. Βέβαια δεν μεταχειρίζονταν τις βιομηχανίες όλων των ειδών με τέτοιο προνομιακό τρόπο καθώς στην προτεραιότητά τους να ενισχύσουν τη χρήσιμη για αυτούς βιομηχανική παραγωγή δημιουργούσαν προβλήματα και ανεπάρκειες στον ανεφοδιασμό των άλλων βιομηχανιών εξαναγκάζοντάς τις σε υπολειτουργία ή ακόμα και σε διακοπή της λειτουργίας τους⁵⁸⁷.

Αλλωστε δεν ήταν λίγες οι φορές που οι κατακτητές είχαν εξαναγκάσει τις βιομηχανίες που δεν ήταν και τόσο χρήσιμες για την εξυπηρέτηση των οικονομικών και πολεμικών τους συμφερόντων να απολύσουν μαζικά το εκεί εργαζόμενο προσωπικό –και μάλιστα χωρίς αποζημιώσεις– προκειμένου να αντλήσουν από τους απολυμένους το εργατικό δυναμικό που χρειάζονταν στις βιομηχανίες που εξυπηρετούσαν κυρίως τα στρατιωτικά τους συμφέροντα. Επίσης ένα ακόμα μέτρο που εφάρμοζαν για να προσελκύσουν εργάτες στις βιομηχανίες που είχαν υπό τον

⁵⁸⁶ Εφημερίδα *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Η Αγγλία καθίσταται πτωχοτέρα», φύλλο 05/10/1942.

⁵⁸⁷ Θωμαδάκης Σ., (1984), «Μαύρη αγορά πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας» στο, *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 126-127.

πλήρη έλεγχο τους ήταν η διανομή πρόσθετου σιτηρεσίου από 125 γραμμάρια ψωμιού, 75 γραμμάρια όσπρια, 10 λάδι και 5 αλάτι.

Τον Ιούλιο του 1941 ουρές 200-400 ατόμων σχηματίζονταν έξω από ελάχιστα καταστήματα -κυρίως στην κεντρική αγορά του Πειραιά- που συνέχιζαν να διαθέτουν κάποια τρόφιμα, με την ελπίδα ότι κάτι θα έβρισκαν να αγοράσουν όταν θα έφτανε η δική τους σειρά⁵⁸⁸.

Την έλλειψη τροφίμων επέτεινε ο ναυτικός αποκλεισμός που είχε επιβάλλει το Βρετανικό Υπουργείο Οικονομικού Πολέμου (Ministry of Economic Warfare) στην Ελλάδα στα πλαίσια του συμμαχικού πολέμου.

Πριν την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου του πολέμου η Ελλάδα έκανε ετήσια εισαγωγή σιτηρών και άλλων ειδών τροφίμων που άγγιζαν το ποσό των 500.000 τόνων από τις Η.Π.Α., τον Καναδά και την Αυστραλία. Οι εισαγωγές αυτές σταμάτησαν αυτόματα με την κατοχή της Ελλάδας από τις Δυνάμεις του Άξονα⁵⁸⁹.

Η Ελλάδα ήταν μια χώρα με κατά βάση αγροτική οικονομία ωστόσο η επιβίωση του πληθυσμού της εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από εισαγωγές τροφίμων, ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι για το χρονικό διάστημα 1935-1937 το 45% του αναγκαίου σιταριού για την κάλυψη των διατροφικών αναγκών του πληθυσμού καλυπτόταν από εισαγωγές ενώ κατά το 1939 μειώθηκε σε 20,5% ωστόσο εξακολουθούσε να παραμένει σε υψηλό επίπεδο το ποσοστό του εισαγόμενου σιταριού⁵⁹⁰.

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί το γεγονός ότι λίγο πριν την εισβολή των γερμανικών δυνάμεων στην Ελλάδα η κυβέρνηση του Αλ. Κορυζή είχε πληρώσει παραγγελία 370.000 τόνων σιτάρι από την Αυστραλία για να καλυφθούν οι ανάγκες της χώρας για το επερχόμενο καλοκαίρι του 1941. Τα πλοία που μετέφεραν το σιτάρι όταν έφθασαν στο Σουέζ δεν τους επιτράπηκε να συνεχίσουν το ταξίδι τους στην Ελλάδα γιατί εντωμεταξύ οι Γερμανοί είχαν καταλάβει τη χώρα και οι Βρετανοί είχαν επιβάλλει συμμαχικό ναυτικό αποκλεισμό⁵⁹¹. Η βρετανική απαγόρευση εισόδου για αυτό το φορτίο έρχεται σε αντίθεση με τις διαβεβαιώσεις που είχε λάβει ο Κορυζής από τον Άγγλο πρέσβη λίγο καιρό πριν την γερμανική Κατοχή στην Ελλάδα και

⁵⁸⁸ Δήμος Νίκαιας, ο.π., σελ. 17.

⁵⁸⁹ Papastratis P., (1984), *British policy towards Greece during the second world war 1941-1944*, Cambridge University Press, pp. 113-114.

⁵⁹⁰ Χιονίδου Β., ο.π., σελ. 28-29.

⁵⁹¹ Μαυρουδής Γ., (1976), *Το Ημερολόγιο της πείνας*, Αθήνα: Κέδρος, σελ. 43.

προέβλεπαν την αποστολή 30.000 τόνων κάθε μήνα ακόμα και σε περίπτωση κατάληψης της χώρας από τους Γερμανούς⁵⁹².

Οι εκκλήσεις για ανάκληση της απόφασης του αποκλεισμού της Ελλάδας προέρχονταν και από την Κατοχική κυβέρνηση Τσολάκογλου και την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση του Τσουδερού στο Κάιρο. Ο Τσολάκογλου έθεσε το ζήτημα με το αυστραλιανό σιτάρι που είχε ήδη πληρωθεί από την Ελλάδα στην Βρετανική Στρατιωτική Επιμελητεία Μέσης Ανατολής. Ο Τσουδερός αν και θεωρούσε δικαιολογημένο το ναυτικό αποκλεισμό στην Ελλάδα, ζήτησε από τον Βρετανό Υπουργό Εξωτερικών, Ήντεν, να τον αναθεωρήσει καθώς διατηρούσε επιφυλάξεις για το πόσο ακόμα ο ελληνικός λαός θα μπορούσε σε συνθήκες πείνας να συνεχίσει τον αγώνα ενάντια στους κατακτητές⁵⁹³.

Εκκλήσεις έγιναν και από ελληνικές οργανώσεις του Εξωτερικού αλλά και από τη Διεθνή κοινή γνώμη όπως και από στελέχη της βρετανικής κυβέρνησης. Πίεση για την άρση του αποκλεισμού άσκησε και το Βατικανό το οποίο αφού ενημερώθηκε για την κατάσταση στην Ελλάδα από τον αποστολικό αντιπρόσωπο του Βατικανού στην Ελλάδα και στην Τουρκία, A. Roncalli, ήρθε σε τηλεφωνική επαφή με την βρετανική κυβέρνηση και ζήτησε να αρθεί ο αποκλεισμός. Το Βατικανό αντάλλαξε τον Οκτώβριο του 1941 επιστολές με την κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου σχετικά με το θέμα του ναυτικού αποκλεισμού της Ελλάδας μέχρι που οι συζητήσεις τους διακόπηκαν κάπως απότομα μετά την κατηγορηματική άρνηση της Βρετανίας να άρει τον αποκλεισμό⁵⁹⁴. Η Βρετανία ήταν αρνητική στην χαλάρωση του αποκλεισμού καθώς θεωρούσε ότι σε αντίθετη περίπτωση θα έβλαπταν την πολεμική προσπάθεια αφού και άλλες χώρες όπως το Βέλγιο και η Νορβηγία θα πίεζαν για να έχουν αντίστοιχη αντιμετώπιση⁵⁹⁵.

Η πρώτη αίτηση για βοήθεια σε τρόφιμα και ιατρικά εφόδια έγινε στο Υπουργείο Εξωτερικών της Αγγλίας στις 25 Απριλίου του 1941 από την Ελληνική Πρεσβεία στο Λονδίνο. Η απάντηση ήταν απευθείας αρνητική από τη στιγμή που οι σύμμαχοι θεωρούσαν απαγορευμένη τη διακίνηση τροφίμων μέσα από το συμμαχικό μπλόκο όμως η περίπτωση της Ελλάδας κρίθηκε ιδιαίτερη από τη στιγμή που η αντίσταση του Ελληνικού λαού απέναντι στις Δυνάμεις του Άξονα έκανε την εμφάνισή της από τη

⁵⁹² Στέρπης Χ., ο.π., σελ. 14-15.

⁵⁹³ ο.π., σελ. 15, 22.

⁵⁹⁴ Χιονίδου Β., ο.π., σελ. 32-33.

⁵⁹⁵ Στέρπης Χ., ο.π., σελ. 15.

πρώτη στιγμή της εισβολής των Κατοχικών στρατευμάτων στη χώρα και από τη στιγμή που η χώρα εξαρτιόνταν σε μεγάλο βαθμό από τις εισαγωγές τροφίμων έτσι τον Μάιο του 1941 το θέμα της τροφοδοσίας της Ελλάδας συζητήθηκε ξανά σε πολιτικό επίπεδο στη Μ. Βρετανία ενώ το Υπουργείο Οικονομικού Πολέμου γνωστοποίησε ότι η πίεση για την ανακούφιση της Ελλάδας αναμένεται να αυξηθεί και πως θα είναι πολύ πιο δύσκολο σε αυτή την περίπτωση να απορρίψουν τις εκκλήσεις για άρση του αποκλεισμού από ότι σε άλλες περιπτώσεις. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο στις αρχές Ιουνίου 1941 επίσημοι πολιτικοί κύκλοι του Λονδίνου συζητούσαν το ενδεχόμενο να τροφοδοτηθεί η Ελλάδα με σιτηρά από την Σοβιετική Ένωση και με ιατρικά εφόδια από τις Η.Π.Α. Λίγες μέρες αργότερα στην προσπάθεια για την επίτευξη μία λύσης στο θέμα της τροφοδοσίας της Ελλάδας αποφασίστηκε ότι η Ελλάδα θα μπορούσε να αποταθεί σε χώρες που είναι ακόμα ουδέτερες στο Πόλεμο για να την τροφοδοτήσουν όπως ήταν τότε η Τουρκία και η Σοβιετική Ένωση. Ωστόσο η έναρξη της γερμανικής επίθεσης εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης στις 22 Ιουνίου 1941 έθεσε τέρμα στις προσπάθειες για να τροφοδοτηθεί η Ελλάδα με σιτάρι από αυτή με αποτέλεσμα ο Άγγλος Πρέσβης στην Τουρκία καθώς και αντιπρόσωποι της Βρετανικής Εμπορικής Ένωσης να διαταχθούν στα μέσα του Ιουλίου 1941 να διευκολύνουν την αγορά υπολογίσιμων ποσοτήτων τροφίμων από την Τουρκία για την Ελλάδα οπότε και τους απέστειλαν το ποσό των 100.000 λιρών για να αρχίσουν να αγοράζουν καθώς και άλλα τόσα χρήματα τον Δεκέμβριο του 1941 για την επίτευξη αυτού του σκοπού με τα χρήματα να παρέχονται από την Ελληνική Ένωση Ανακούφισης από τον Πόλεμο που έδρευε στις Η.Π.Α.⁵⁹⁶

Βέβαια η Μ. Βρετανία κινήθηκε κατά αυτό τον τρόπο καθώς το ζήτημα της τροφοδοσίας της Ελλάδας είχε αρχίσει να αποσπά ιδιαίτερο αντίκτυπο στις Η.Π.Α. όπου η κοινή γνώμη δεν μπορούσε να αγνοηθεί. Οργανώσεις Ελλήνων Ομογενών διαμαρτύρονταν στην αμερικανική κυβέρνηση αναγκάζοντας την τελευταία να πιέσει την Βρετανία για χαλάρωση του αποκλεισμού και να αναλάβει πρωτοβουλίες για αποστολή τροφίμων στην Ελλάδα μέσω Τουρκίας. Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμιστεί ότι αυτή η αλλαγή της αμερικανικής κυβέρνησης οφειλόταν όχι μόνο στην πίεση που ασκούσε η κοινή γνώμη αλλά και στο γεγονός ότι θα σχημάτιζαν κακή εικόνα συμμάχου και θα επηρέαζαν αρνητικά την απόφαση της Τουρκίας για το

⁵⁹⁶ Papastratis P., *ο.π.*, pp. 113-115

αν θα άξιζε να μπει στον πόλεμο στο πλευρό τους από τη στιγμή που οι ίδιοι αδιαφορούσαν για τους συμμάχους τους.

Επιπρόσθετα αν η Βρετανική Κυβέρνηση αρνιόταν να βοηθήσει τον ελληνικό λαό που λιμοκτονούσε θα ενίσχυε την θέση όλων εκείνων στις Η.Π.Α. που ήθελαν να απομονώσουν την Μ. Βρετανία κάτι που θα είχε αρνητικές επιπτώσεις για το μεταπολεμικό της ρόλο στην Ανατολική Μεσόγειο. Ο Ήντεν αναγκάστηκε να απολογηθεί στην αμερικανική κυβέρνηση για το αν το αυστραλιανό σιτάρι που προοριζόταν για την Ελλάδα είχε ήδη πληρωθεί και για τον τρόπο που αυτό βρέθηκε υπό τον έλεγχο της Βρετανικής Στρατιωτικής Επιμελητείας της Μέσης Ανατολής⁵⁹⁷.

Το Τουρκικό Υπουργείο Εμπορίου χρειάστηκε ένα μήνα για να διευθετήσει το θέμα των απαραίτητων αδειών και ακόμα δύο μήνες μέχρι το τουρκικό πλοίο *Κουρτουλούς* να μεταφέρει τα πρώτα τρόφιμα στο λιμάνι του Πειραιά. Το Διεθνές Κομιτάτο του Ερυθρού Σταυρού ανέλαβε την ευθύνη για την αποδοχή, διαχείριση και διανομή των τροφίμων στην Ελλάδα εξασφαλίζοντας με αυτό τον τρόπο ότι δεν θα μεσολαβούσε η Κατοχική κυβέρνηση και ότι τα τρόφιμα αυτά δεν θα κινδύνευαν να επιταχθούν. Για την αποτελεσματικότερη διαχείριση και διανομή των τροφίμων στην Ελλάδα δημιουργήθηκε τον Οκτώβριο του 1941 η Επιτροπή Διαχείρισης των Αποστολών Τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού με πρόεδρο τον Α. Gredinger και διευθύνων σύμβουλο τον Αλ. Ζάννα.

Το σύνολο των τροφίμων που εστάλησαν δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί υπολογίσιμο πόσο μάλλον επαρκές⁵⁹⁸.

Το *Κουρτουλούς* έκανε συνολικά πέντε ταξίδια μεταξύ Οκτωβρίου 1941 και Ιανουαρίου 1942 κουβαλώντας 6.735 τόνους συνολικά. Βυθίστηκε στη θάλασσα του Μαρμαρά κατά τη διάρκεια του έκτου ταξιδιού φορτωμένο με 1.800 τόνους τροφίμων⁵⁹⁹.

Το τουρκικό ατμόπλοιο *Τουμλού Μπουνάρ*, διάδοχος του *Κουρτουλούς*, εκτέλεσε δύο ταξίδια κουβαλώντας συνολικά 2.057 τόνους τροφίμων που έφτασαν στο λιμάνι του Πειραιά στα τέλη του Φεβρουαρίου 1942. Η ποσότητα που διατέθηκε στα λαϊκά συσσίτια δεν άλλαξε ιδιαίτερα την κατάσταση⁶⁰⁰.

⁵⁹⁷ Στέρπης Χ., ο.π., σελ. 23-24.

⁵⁹⁸ ο.π., σελ. 34.

⁵⁹⁹ Papastratis P., ο.π., pp. 113-115.

⁶⁰⁰ Μαργαρίτης Γ., (2009), *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων, ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της κατοχής*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 311.

Εντωμεταξύ τον Νοέμβριο του 1941 ο Τσουδερός είχε πληροφορηθεί ότι δεν θα ήταν δυνατόν να σταλούν στην Ελλάδα και οι 50.000 τόνοι τροφίμων για τους οποίους η Τουρκία έδωσε άδεια τόσο εξαιτίας της αδυναμίας να βρεθούν για αγορά τροφίμων στην Τουρκία τόσο μεγάλες ποσότητες όσο και εξαιτίας του γεγονότος ότι οι τουρκικές στρατιωτικές αρχές άρχισαν να λαμβάνουν απαγορευτικά μέτρα στην εξαγωγή τροφίμων. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση να απευθυνθεί στην Βρετανία για αποστολές σίτου στην Ελλάδα από χώρες εκτός του αποκλεισμού. Εκείνη τη χρονική στιγμή η Βρετανία γνώριζε πάρα πολύ καλά ότι αν επέμενε στον αποκλεισμό τότε πιθανό όλο αυτό να στρεφόταν εναντίον της όπως γνώριζε πολύ καλά και το γεγονός ότι οι πιέσεις για άρση του αποκλεισμού συνεχώς θα αυξάνονταν και φυσικά γνώριζαν τις επιπτώσεις αυτού του αποκλεισμού στον λιμοκτονούντα ελληνικό λαό. Ωστόσο παρόλα αυτά δεν μπορούσαν ακόμα να συμφωνήσουν στην άρση του ναυτικού αποκλεισμού που είχαν επιβάλλει στην Ελλάδα και έριχναν τις ευθύνες στις Δυνάμεις του Άξονα κατηγορώντας τις πως αυτές ήταν εξολοκλήρου υπεύθυνες για την τροφοδοσία της χώρας που είχαν υπό την κατοχή τους και πως δεν πρόκειται να υποκύψουν στον εκβιασμό των Κατοχικών δυνάμεων για την άρση του αποκλεισμού. Έτσι αναπτύχθηκε και καλλιεργήθηκε η προπαγάνδα και των δύο σχετικά με το ποιος ευθυνόταν για τον λιμό.⁶⁰¹ Ο Γερμανός υπουργός προπαγάνδας, ο Γιόζεφ Γκαίμπελς στο ημερολόγιο του στις 30 Ιανουαρίου 1942 προπαγανδίζει τη στάση αυτή του Λονδίνου κατηγορώντας τους Άγγλους για την έλλειψη τροφίμων και πως αυτό είναι το «ευχαριστώ τους» απέναντι στον ελληνικό λαό που είναι και σύμμαχος τους και έχει αναλάβει «να βγάλει τα κάστανα από τη φωτιά» για χατίρι των Άγγλων⁶⁰². Το Υπουργείο Οικονομικού Πολέμου απαντούσε βασιζόμενο στο Διεθνές Δίκαιο που σύμφωνα με την Συνθήκη της Χάγης (1907) την ευθύνη για την σίτιση των κατεκτημένων λαών είχαν οι κατακτητές⁶⁰³.

Ο εξόριστος Έλληνας πρωθυπουργός, ο Τσουδερός, απευθύνθηκε ο ίδιος προσωπικά στον Τσόρτσιλ και στον Ρούσβελτ. Αν και η ανταπόκριση των τελευταίων υπήρξε θετική, δεν πήραν καμία απόφαση για την άρση του αποκλεισμού. Στις αρχές Ιανουαρίου 1942 ο βρετανός Υπουργός για τη Μέση Ανατολή στο Κάιρο, Oliver Lyttelton, απέστειλε τηλεγράφημα στον Τσόρτσιλ όπου και του ανέφερε τους

⁶⁰¹ Papastratis P., ο.π., pp. 115-116.

⁶⁰² Φλάισερ Χ., (1995), *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της αντίστασης 1941-1944*, τόμος 1^{ος}, Αθήνα: Παπαζήση, σελ. 193-195.

⁶⁰³ Στέρπης Χ., ο.π., σελ. 15

προβληματισμούς του για την εξέλιξη του λιμού στην Ελλάδα και πιο συγκεκριμένα καυτηρίαζε το γεγονός ότι η σκληρή πολιτική τους απέναντι στην Ελλάδα θα παραμείνει στις μνήμες πολλών γενεών και πως ενώ οι δυνάμεις του Άξονα έχουν την κύρια ευθύνη η βρετανική πολιτική θα κατηγορηθεί στον ίδιο βαθμό και πως η γερμανική προπαγάνδα για τον βρετανικό αποκλεισμό βρίσκει ανταπόκριση στον ελληνικό λαό που σαφώς δεν μπορεί να κατηγορηθεί για αυτή του την αντίδραση από τη στιγμή που η πείνα δεν τον αφήνει να σκεφτεί καθαρά.

Μόνο στις 16 Φεβρουαρίου 1942 και ύστερα από πολλές και πολύωρες συζητήσεις ο Υπουργός Οικονομικού Πολέμου Χιου Ντάλτον πρότεινε να στείλουν πλοία με τρόφιμα και με άλλα εφόδια στην Ελλάδα από άλλες ουδέτερες χώρες, όπως η Σουηδία, με τον Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό να αναλαμβάνει με ενθουσιασμό την εποπτεία της διανομής. Έτσι ξεκίνησαν παρατεταμένες διαπραγματεύσεις μεταξύ της Σουηδικής Κυβέρνησης και των Δυνάμεων του Άξονα με τους Γερμανούς να αποδέχονται τη λύση που προτάθηκε για την τροφοδοσία της Ελλάδας τον Απρίλιο του 1942 ενώ οι Ιταλοί καθυστέρησαν ακόμα περισσότερο να συμφωνήσουν καθώς διαφωνούσαν σχετικά με το ποιος θα είχε τον καθοριστικό έλεγχο της εκτελεστικής επιτροπής. Τελικά οι Δυνάμεις του Άξονα ήρθαν σε συμφωνία με το σχέδιο πολύ αργότερα, τον Ιούνιο του 1942⁶⁰⁴. Τα πρώτα Σουηδικά πλοία, «Φορμόζα», «Καμέλια» και «Έρως» απέπλευσαν από το Μόντρεαλ μεταφέροντας 16.000 τόνους σιτάρι για την Ελλάδα στις αρχές Αυγούστου του ίδιου έτους.

Μετά την εμπλοκή των Σουηδών στην μεταφορά τροφίμων προς την Ελλάδα προέκυψαν αλλαγές στην διοίκηση της Επιτροπής Διαχείρισης Τροφίμων στις αρχές του 1943. Πλέον κύριοι υπεύθυνοι θα ήταν οι Σουηδοί για την διανομή και τον έλεγχο όχι μόνο των τροφίμων που μετέφεραν τα σουηδικά πλοία αλλά και κάθε είδους βοήθεια που θα εισάγονταν στην Ελλάδα. Ο ρόλος του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού περιορίστηκε σε συμβουλευτικός.

Στη συνέχεια και άλλες χώρες συνεισέφεραν στην τροφοδοσία της Ελλάδας μέχρι το φθινόπωρο του 1944 αποστέλλοντας μηνιαίως 30.000 τόνους εφοδίων. Οι ολοένα και περισσότερες αφίξεις τροφίμων στην Ελλάδα αύξησαν την ποσότητα του διανεμόμενου ψωμιού ενισχύοντας παράλληλα τα είδη τροφίμων προς διανομή αφού ρύζι, ψάρια σε κονσέρβα και λαρδί ήταν πλέον διαθέσιμα⁶⁰⁵.

⁶⁰⁴ Papastratis P., ο.π., pp. 115-118.

⁶⁰⁵ Στέρπης Χ., ο.π., σελ. 31, 55, 79, 117.

Αναφορικά με το ποιος ήταν υπεύθυνος για τον λιμό του 1941-1942 οι ευθύνες δεν θα μπορούσαν να αποδοθούν μονομερώς. Σαφώς κύρια ευθύνη για την όλη αυτή κατάσταση είχαν οι Κατοχικές δυνάμεις. Αν υπολογίσουμε το γεγονός ότι η Ελλάδα από τον Απρίλιο του 1941 έως τον Μάιο του ίδιου έτους υπέστη μαζική καταστροφή σε όλους τους τομείς από την παραγωγή μέχρι την κοινωνική υποδομή και ότι η οικονομία της χώρας καταστράφηκε και η αγροτική παραγωγή που τότε είχε πολύ μεγαλύτερη συμμετοχή στο ΑΕΠ υπέστη ανεπανόρθωτες ζημιές από τις μάχες, τους βομβαρδισμούς και τις προελάσεις των στρατευμάτων συνειδητοποιούμε το μέγεθος της ευθύνης των κατακτητών και αν σε αυτό προστεθεί η τακτική των Δυνάμεων του Άξονα που όχι απλά δεν φρόντισαν να εφοδιάζουν με τρόφιμα την Ελλάδα για να συντηρούν τα στρατεύματά τους αλλά απέσπασαν κάθε προϊόν και κάθε μέσο και κάθε παραγωγή από όλη τη χώρα για να συντηρούν τις δυνάμεις τους όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στο Μέτωπο της Μέσης Ανατολής τότε η εικόνα για τη δική τους ευθύνη γίνεται ακόμα πιο σαφής. Επίσης πρέπει να προστεθεί και το γεγονός ότι οι αξιωματικοί της Βέρμαχτ είχαν ενημερωθεί από την Γεωγραφική Υπηρεσία του γερμανικού στρατού ότι η Ελλάδα λόγω των οικονομικών και γεωγραφικών της συνθηκών δεν μπορεί να έχει αυτάρκεια σε τρόφιμα και πως οι εισαγωγές είναι απαραίτητες για την εξασφάλιση τους ωστόσο δεν έλαβαν κανένα μέτρο για να αποτρέψουν το λιμό που έβλεπαν να επέρχεται από τη στιγμή που η τροφοδοσία των δυνάμεων του Ράιχ είχαν προτεραιότητα απέναντι σε όλα ακόμα και αν αυτό γινόταν ει βάρος της ζωής των Ελλήνων. Οι Κατοχικές δυνάμεις γνώριζαν ήδη από τον Μάιο του 1941 για τον επικείμενο λιμό αφού είχαν ενημερωθεί ότι τα αποθέματα τροφίμων στη χώρα δεν επαρκούσαν για πάνω από ένα μήνα⁶⁰⁶.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες οι Γερμανοί αποφάσισαν να καταστρώσουν το δικό τους σχέδιο επισιτισμού που δεν προέβλεπε καμία μέριμνα για την τροφοδοσία των λιμοκτονούντων Ελλήνων παρά μόνο για την δική τους μηχανή πολέμου⁶⁰⁷.

⁶⁰⁶ Χατζηιωσήφ Χ., (2007), «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, Χατζηιωσήφ Χ., Παπαστράτης Π. (επιμ.), Γ΄ τόμος, μέρος 2^ο, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 181-182.

⁶⁰⁷ Ζέκερντοφ Μ., (1991), *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σελ. 116.

Για όσους νοσηλεύονταν στα νοσοκομεία δεν προβλεπόταν καμία απολύτως μέριμνα. Τα νοσοκομεία δεν είχαν φάρμακα και φαγητό να προσφέρουν και οι ασθενείς πέθαιναν αβοήθητοι. Τα πτώματά όσων δεν είχαν συγγενείς μεταφέρονταν τσουβαλιασμένα το ένα πάνω στο άλλο στις καρότσες των αυτοκινήτων των νοσοκομείων σε κοινή θέα και ενταφιάζονταν σε ομαδικούς τάφους⁶⁰⁸.

Τα τρόφιμα που έφταναν στο λεκανοπέδιο της Αττικής δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις ανάγκες των κατοίκων των μεγαλουπόλεων της Αθήνας και του Πειραιά καθώς οι Κατοχικές δυνάμεις με την ανισοκατανομή των διαθέσιμων τροφίμων επέτειναν τον λιμό κατά του ελληνικού λαού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της ανισοκατανομής τροφίμων εις βάρος του ελληνικού λαού είναι οι ποσότητες των τροφίμων που προορίζονταν για διανομή στα μέλη της γερμανικής παροικίας στην Αθήνα. Για τους Γερμανούς προβλεπόταν μέσα στην εβδομάδα διανομή 1000 δραμιών ψωμιού, 200 κρέατος, 200 λαδιού, 50 βουτύρου, 100 ζυμαρικών, 100 ρυζιού ή όσπριων, 100 ζάχαρης, 10 καφέ, 5 τσαγιού και 2 αυγά ενώ για τους Έλληνες προβλέπονταν 80 δράμια ψωμιού την ημέρα και αυτό ούτε που τηρούνταν, στην πραγματικότητα η διανομή ψωμιού περιορίστηκε στα 30 δράμια ενώ υπήρξαν και ολοκληρωτικές διακοπές διανομών. Συμπεραίνουμε πως ο λιμός δεν οφειλόταν αποκλειστικά στην έλλειψη επαρκών ποσοτήτων τροφίμων αλλά και στην ανισοκατανομή των ήδη υπάρχουσών ποσοτήτων ανάμεσα στον πληθυσμό⁶⁰⁹.

Το Υπουργείο Επισιτισμού αδυνατούσε να καλύψει τις ανάγκες σε τρόφιμα. Το ψωμί δινόταν με δελτίο ήδη από τον Μάιο του 1941 και τρία ακόμα προϊόντα προστέθηκαν στη λίστα του δελτίου, η ζάχαρη, το λάδι και το ρύζι. Βέβαια μετά την πάροδο δύο μηνών έγιναν μόνο μεμονωμένες διανομές λαδιού, ζάχαρης και σταφίδας. Η μη διάθεση της αγροτικής παραγωγής και η δημιουργία κλειστών τοπικών αγορών, η γενικότερη αποδιοργάνωση της οικονομίας, η απότομη επιδείνωση της κατάστασης στις μεταφορές, η ανικανότητα της ελληνικής Κατοχικής κυβέρνησης να οργανώσει ικανοποιητικά και να διοικήσει σωστά τη διαδικασία της διανομής τροφίμων

⁶⁰⁸ Λούκος Χ., (2007), «Η πείνα στην κατοχή, δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, Χατζηιωσήφ Χ., Παπαστράτης Π. (επιμ.), Γ' τόμος, μέρος 2°, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ.246-247.

⁶⁰⁹ Χατζηιωσήφ Χ., ο.π., σελ. 197-198.

οδήγησαν μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα στην κατάρρευση του συστήματος διανομής -έστω σε βασικά τρόφιμα- και στο θάνατο εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων⁶¹⁰.

Οι ανωτέρω εξελίξεις ενίσχυσαν την επέκταση της μαύρης αγοράς όπου οι μαυραγορίτες απέκρυπταν και αποθησαύριζαν κάθε είδος αγαθού και ιδιαίτερα τροφίμων όχι για λόγους αυτοσυντήρησης αλλά ξεκάθαρα για κερδοσκοπικούς. Οι μαυραγορίτες εξέλαβαν τη συγκυρία αυτή ως μία μοναδική ευκαιρία εύκολου και μαζικού πλουτισμού. Βέβαια για όσους δεν διέθεταν χρήματα (ειδικά χρυσές λίρες που μαζί με το λάδι αποτέλεσαν το «σκληρό νόμισμα» της Κατοχής) ή δεν είχαν αντικείμενα αξίας για να τα ανταλλάξουν με τρόφιμα, η μαύρη αγορά ήταν απαγορευτική για την οικονομική τους κατάσταση. Η ανταλλαγή αντικειμένων σύντομα μπήκε στην αγορά σαν αντικαταστάτης των χρημάτων αφού οι τιμές των προϊόντων είχαν πάρει ανοδική πορεία. Για παράδειγμα τον Ιούνιο του 1941 η τιμή του ψωμιού είχε ανέβει στις 500 δρχ. ανά οκά και με την πάροδο του χρόνου έφτασε να κοστίζει σχεδόν 500.000 ενώ προπολεμικά στοίχιζε 16 δρχ. ανά οκά.⁶¹¹

Τον Ιανουάριο 1941 η κανονική τιμή του κρέατος ήταν 50 δραχμές ανά οκά ενώ μόλις λίγους μήνες μετά η τιμή άγγιζε τις 250 δρχ. ανά οκά στην μαύρη αγορά. Το ίδιο συνέβαινε και με άλλα προϊόντα όπως το ρύζι με κανονική τιμή 26 δρχ. ανά οκά και στην μαύρη αγορά στοίχιζε 250 δραχμές και το σαπούνι με κανονική τιμή 70 δρχ. και στην μαύρη αγορά 400 δρχ. Η έλλειψη προϊόντων από τα καταστήματα και η αποθησαύρισή τους για τη διάθεσή τους στη μαύρη αγορά μετά την γερμανική εισβολή είχε σαν αποτέλεσμα την απογείωση της αξίας τους. Η αγορά τους με χαρτονομίσματα μετά την πάροδο λίγων μηνών έγινε απαγορευτική και ο χρυσός και η ανταλλαγή με ακίνητα ήταν ο μόνος τρόπος απόκτησής τους.

Οι τιμές των βασικών προϊόντων διατροφής είναι ενδεικτικές της κατάστασης που επικρατούσε. Το ψωμί τον Οκτώβριο του 1941 στοίχιζε ανά οκά 500 δρχ., το λάδι 500-100 δρχ., το 1943 στοίχιζε 7.000 δρχ. και 24.00-80.000 αντίστοιχα⁶¹².

⁶¹⁰ Φακιολάς Ρ., ο.π., σελ.337-338.

⁶¹¹ Mazower Μ., ο.π., σελ. 91

⁶¹² Νικολαΐδου Ε., (2010), «Οι τιμές των προϊόντων στην περίοδο της Κατοχής στην Αθήνα», Μεταπτυχιακή Εργασία – Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας ΠΜΣ κατεύθυνση Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Αθήνα, σελ. 17-18, 47-51, 57-58.

Χιλιάδες σπίτια ξεπουλήθηκαν στη μαύρη αγορά. Οι μαυραγορίτες θησαύριζαν με σπίτια, οικόπεδα, διάφορα αντικείμενα αξίας, χρυσές λίρες, κειμήλια, κοσμήματα και άλλα. Ολόκληρες προίκες κοριτσιών εξανεμίστηκαν. Κάποια από αυτά τα αντικείμενα οι μαυραγορίτες τα μετέφεραν στην επαρχία και τα αντάλλασσαν με τρόφιμα που στη συνέχεια προωθούσαν στα αστικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά και έτσι το πλιάτσικο δεν είχε τέλος⁶¹³.

Όταν τα τρόφιμα έφτασαν να κοστίζουν χιλιάδες και εκατομμύρια, ποσό που φυσικά ήταν αδύνατο να κατέχει κάποιος, άρχισαν να ανταλλάσσονται με σπίτια. Κάπως έτσι η Αθήνα Βαφία στον Πειραιά πούλησε τη μονοκατοικία της (με 3 δωμάτια) στην οδό Πετιμεζιά στον Λόφο του Προφήτη Ηλία για ένα τενεκέ λάδι και για λίγες οκάδες αλεύρι και όσπρια. Τα τέσσερα παιδιά που έπρεπε να ταΐσει για να μην πεθάνουν της πείνας, ήταν ο λόγος που την οδήγησε στο ξεπούλημα της μοναδικής της στέγης⁶¹⁴.

Τα κυκλώματα της μαύρης αγοράς δρούσαν ανεξέλεγκτα στις αστικές πόλεις της Αθήνας και του Πειραιά θησαυρίζοντας μόλις μέσα σε λίγους μήνες εις βάρος του ελληνικού λαού. Αν και είχαν πραγματοποιηθεί συλλήψεις μαυραγοριτών και οι εφημερίδες-φερέφωνα των κατακτητών έγραφαν σε καθημερινή βάση για συλλήψεις εμπόρων της μαύρης αγοράς, η κατάσταση ήταν πραγματικά ανεξέλεγκτη καθώς τα στοιχεία που είχε στα χέρια της η ελληνική αστυνομία αντανakλούσαν την κερδοσκοπική τακτική όχι μόνο μικρών εμπόρων αλλά και μεγάλων βιομηχάνων. Οι αστυνομικές αρχές ανακάλυψαν μυστικό εργοστάσιο οينوπνευματωδών στον Πειραιά που ανήκε στους αδελφούς Μεταξά και κατέσχεσαν 16 χιλιάδες οκάδες αποσταγμένου οينوπνεύματος, αγαθό δυσεύρετο και πανάκριβο για την περίοδο εκείνη.⁶¹⁵

⁶¹³ Κωνσταντίνιδης Κ., ο.π., σελ. 46.

⁶¹⁴ Σερβός Δ., ο.π., σελ. 78-79.

⁶¹⁵ Εφημερίδα *Ακρόπολις*, «Υπερχίλιοι οι συλληφθέντες τελευταίως μαυραγορίται μεταξύ αυτών 50 μεγαλοβιομήχανοι με κέρδη δεκάδων εκατομμυρίων, αποθήκαι και τρόφιμα κατασχεθέντα υπέρ των ασθενών αξίας 500.000.000 δρχ.», φύλλο Κυριακή 14 Δεκεμβρίου 1941.

Εντωμεταξύ λόγω της ανεξέλεγκτης κατάστασης στην οποία είχε περιέλθει η μαύρη αγορά και των διαστάσεων που είχε λάβει το ζήτημα αυτό, ο Κατοχικός πρωθυπουργός Τσολάκογλου ανακοίνωνε στις 23 Νοεμβρίου 1941 τη σύσταση αγορανομικού δικαστηρίου που στόχο του θα είχε την πάταξη της. Μάλιστα λίγες μέρες αργότερα, στις 17 Δεκεμβρίου 1941 και ενώ οι άνθρωποι πέφτουν νεκροί στους δρόμους από την πείνα, ο Τσολάκογλου αποδίδει εύσημα στους δικαστικούς για τις κατασχέσεις τροφίμων από τους μαυραγορίτες. Ωστόσο οι ποσότητες των κατασχέσεων αυτών είναι πολύ λίγες όπως λίγες είναι και οι επιτυχίες των αγορανομικών υπαλλήλων στις κατασχέσεις. Τα μέτρα της Κατοχικής κυβέρνησης δεν αποδίδουν και δεν επαρκούν για να περιοριστεί η μαύρη αγορά, βέβαια η στοχοποίηση των μαυραγοριτών από την Κατοχική κυβέρνηση εξυπηρετούσε κυρίως την προσπάθεια της τελευταίας να αποκρύψει την αδυναμία και την ανεπάρκειά της να αντιμετωπίσει το επισιτιστικό ζήτημα και την ευρύτερη οικονομική κρίση⁶¹⁶.

Γεγονός που σχετίζεται με την μαύρη αγορά στον Πειραιά ήταν η νόθευση της ζάχαρης που πουλούσαν οι μαυραγορίτες. Η ζάχαρη που ήταν αποθηκευμένη στους χώρους του λιμανιού του Πειραιά μετά τον γερμανικό βομβαρδισμό αναμείχθηκε με άμμο, σκόνη και άλλες ύλες και έτσι είχε χωριστεί σε τρεις ποιότητες. Οι μαυραγορίτες ύστερα από συνεννοήσεις με κάποιους κρατικούς υπαλλήλους που ήταν πρόθυμοι να συνεργαστούν, κατάφεραν να αποδεσμεύσουν για λογαριασμό τους 60 τόνους από τους συνολικά 306 τόνους που ήταν αποθηκευμένοι και κάθε φορά που πουλούσαν ζάχαρη καλής ποιότητας, για κάθε ένα κιλό που έβγαζαν, νόθευαν το υπόλοιπο με ένα κιλό άμμο, έτσι αντί να μειώνονται τα αποθέματά τους, παρέμεναν σταθερά με την ποιότητα βέβαια της ζάχαρης να χειροτερεύει. Αυτή η κερδοσκοπία και η αισχροκέρδεια εκτιμάται ότι τους απέφερε κέρδη 400 εκατομμυρίων δρχ. αντί 15 εκατομμυρίων δρχ. που ήταν τα αναμενόμενα.⁶¹⁷

⁶¹⁶ Φραδέλλος Κ., (2007), «Κατοχικές κυβερνήσεις και έθνος. Άξονες και μεταβολές του κυβερνητικού λόγου κατά τη διάρκεια της κατοχής» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, Χατζηιωσήφ Χ., Παπαστράτης Π. (επιμ.), Γ' τόμος, μέρος 2°, Βιβλιόραμα, Αθήνα, σελ. 170-171.

⁶¹⁷ Εφημερίδα *Ακρόπολις*, «Εντός της προσεχούς εβδομάδας αι πρώτοι τρεις δίκαι των μεγιστάνων της μαύρης αγοράς εις το στρατοδικεῖον, ο δικαστικός κόσμος εδήλωσε αλληλεγγύην με τον κ. Πρωθυπουργόν εις τον απηνή διωγμόν εναντίον των ασυνείδητων μαυραγοριτών», Φύλλο 20 Νοεμβρίου 1941.

Η πλειονότητα του ελληνικού λαού τρεφόταν με μερίδες που δεν του εξασφάλιζε την αναγκαία πρόσληψη θερμίδων ούτε κάλυπτε τις βασικές θρεπτικές ανάγκες του. Στις προσφυγικές περιοχές του Πειραιά, όπως το Κερατσίνι και η Νίκαια όπου ο κόσμος επιβίωνε στα όρια της φτώχειας και πριν την Κατοχική περίοδο, ο λιμός του 1941-1942 σε συνδυασμό με το βαρύ χειμώνα, αποτέλεσαν καταλυτικό παράγοντα για την αυξανόμενη θνησιμότητα στους πρόσφυγες⁶¹⁸.

Η κατάσταση από την έλλειψη τροφίμων ήταν τραγική, η πλειονότητα των κατοίκων τρεφόταν με ξυλόψωμο, βίκο, τσουκνίδες, φύλλα από παντζάρια και από λάχανα⁶¹⁹.

Για τη χρονική περίοδο Ιούλιος 1941 ως Μάρτιος 1942 το σύνολο του ψωμιού που αναλογούσε σε κάθε δελτίο ήταν 15-20 οκάδες. Για το ίδιο διάστημα συνολικά διανεμήθηκαν 125 δράμια ρυζιού, 100 όσπρια και 200 δράμια ζάχαρης.

Υπολογίζοντας την θρεπτική αξία των διανεμημένων αυτών τροφίμων καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι οι κάτοικοι της Αθήνας και του Πειραιά με βάση την κρατική μέριμνα έλαβαν τις εξής ποσότητες ημερήσιων θερμίδων:

Τον Ιούλιο του 1941 το διανεμημένο συσσίτιο είχε θερμιδική αξία 458 θερμίδες, τον Αύγουστο είχε 218, τον Σεπτέμβριο είχε 510, τον Οκτώβριο 327, τον Νοέμβριο 183, τον Δεκέμβριο 410, τον Ιανουάριο του 1942 είχε 356 και τον Φεβρουάριο του ίδιου έτους είχε 204⁶²⁰.

Η επαρκής ποσότητα θερμίδων ημερησίως ανέρχεται στις 2.500 θερμίδες ενώ οι ελάχιστα απαιτούμενες θερμίδες για την επιβίωση κυμαίνεται μεταξύ 1.200 και 1.300 θερμίδων. Με βάση αυτό κατανοούμε τη μεγάλη απόσταση ανάμεσα στο αναγκαίο και στο επίσημα παρεχόμενο⁶²¹.

Στις αστικές πόλεις της Αθήνας και του Πειραιά η Κεντρική Επιτροπή Συσσιτίων, κατόπιν εντολής του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας, ανέλαβε την καθημερινή διοργάνωση μαθητικών συσσιτίων. Στον Πειραιά τα συσσίτια αυτά ξεκίνησαν στις 13

⁶¹⁸ Λούκας Δ., Κλαδιά Μ., Μπελέζος Δ., ο.π., σελ. 147.

⁶¹⁹ Μπινιάρης Σ., ο.π., σελ. 67-68.

⁶²⁰ Μαργαρίτης Γ., *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων*, ο.π., σελ. 310-311.

⁶²¹ Μαργαρίτης Γ., ο.π., σελ. 310-311.

Μαρτίου 1942 ωστόσο και σε αυτή την περίπτωση δεν μπορούσαν να προσφέρουν τίποτα παραπάνω από καλαμποκόσουπα χωρίς ψωμί και χωρίς λιπαρή ουσία⁶²².

Οι θάνατοι για το διάστημα 1941-1942 αυξήθηκαν προοδευτικά στα αστικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά ενώ οι γεννήσεις μειώθηκαν δραστικά. Η ετήσια απώλεια για το έτος 1941 έφτασε στο 9,6% επί του συνολικού πληθυσμού των δύο μεγάλων πόλεων.⁶²³

Η ραγδαία αύξηση των θανάτων για το διάστημα 1941-1942 οφείλεται αποκλειστικά στις κατοχικές συνθήκες διαβίωσης.

Ο θάνατος αποτελούσε ένα συνηθισμένο περιστατικό ενώ η πείνα είχε αποκτηνώσει τους ανθρώπους. Ο εφιάλτης της πείνας ήταν ορατός παντού, στην αγορά του Πειραιά, στο σιδηροδρομικό σταθμό, στην πλατεία Ιπποδομαμείας ως την ακτή Τζελέπη, άνθρωποι κοκαλωμένοι από την πείνα και το κρύο⁶²⁴ του χειμώνα 1941-1942. Η πείνα θέριζε κυριολεκτικά τον πληθυσμό του Πειραιά ενώ η καλοκαιρινή γεωργική παραγωγή των περιβολιών του Αγίου Ιωάννου του Ρέντη και του Μοσχάτου το 1941, δεν ήταν αρκετή για να καλύψει τις υπερβολικές στερήσεις του Πειραιώτικου λαού που υποσιτιζόταν ήδη από τον Μάιο του 1941⁶²⁵.

Την περίοδο του 1941-1942 κόπηκαν όλα τα δένδρα στον βουνά του Κερατσινίου (Αμφιάλη), του Κορυδαλλού και του Σχιστού Περάματος όπως επίσης κόπηκαν οι ελιές και οι συκιές των κτημάτων του Κορωναίου και των Μπουτέων στον Άγιο Αντώνιο Κερατσινίου⁶²⁶. Ακόμα και τα δένδρα από την πλαζ Βοτσαλάκια στην Καστέλα του Πειραιά κόπηκαν⁶²⁷. Τα ξύλα ανταλλάσσονταν στα αρτοποιεία με ψωμί. Υπάρχουν αρκετές προφορικές μαρτυρίες σύμφωνα με τις οποίες κάτοικοι του Κερατσινίου και της Δραπετσώνας, πετούσαν τα νεκρά σώματα των συγγενών τους από τη μάνδρα του νεκροταφείου μέσα σε αυτό⁶²⁸. Ακόμα και διηγήσεις από ανθρώπους απελπισμένους από τη πείνα που έφαγαν σκύλους, γάτες, σκαντζόχοιρους

⁶²² Τσαλδάρη Λ., (1967), *Εθνικά κοινωνικά πολιτικά προσπάθειαι, τόμος Α' το παιδί και η γυναίκα*, Αθήναι, σελ. 13-19.

⁶²³ Βαλαώρας Β., «*Η φυσική κίνησις του πληθυσμού εν Αθήναις και Πειραιεί κατά το δεύτερο εξάμηνον του έτους 1941*», Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, τ. 19 (1944), σελ. 275.

⁶²⁴ Το δριμύ κρύο της περιόδου εκείνης αύξησε τις θερμιδικές απώλειες των υποσιτισμένων κατοίκων συμβάλλοντας σε μεγάλο βαθμό στους θανάτους από πείνα. Βαλαώρας Β., ο.π., σελ. 283.

⁶²⁵ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 16-17.

⁶²⁶ Κουτελάκης Χ., Φωσκόλου Α., ο.π., σελ. 222-223.

⁶²⁷ Γιωτόπουλος Γ., *Έτσι για να μην ξεχνάμε*, ο.π., σελ. 33

⁶²⁸ Κουτελάκης Χ., Φωσκόλου Α., ο.π., σελ. 223.

και χελώνες. Όπως χαρακτηριστικά περιγράφει και ο Σίμος Μιχαηλίδης στο βιβλίο του *Το ΕΑΜ Πειραιά*, κάποιος μαυραγορίτης του πούλησε σκύλο και τον έφαγε⁶²⁹.

Για τις αιτίες θανάτους από βομβαρδισμούς για την περίοδο 1941-1942, τα 97 καταγεγραμμένα θύματα το 1941 στον Πειραιά οφείλονται στον γερμανικό βομβαρδισμό του πειραιϊκού λιμανιού της νύχτας της 6^{ης} προς 7^{ης} Απριλίου και σε άλλους που ακολούθησαν τις επόμενες μέρες μικρότερης όμως έντασης. Ενώ τα 21 θύματα από βομβαρδισμό στον Πειραιά και τα 5 στη Νίκαια το 1942 οφείλονται στις επιθέσεις των δυνάμεων της βρετανικής αεροπορίας τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1942.

11ε) Οι αιτίες θανάτου για τα έτη 1943-1944

Το 1943-1944 η πείνα παύει να αποτελεί την κύρια αιτία θανάτου και στους τρεις δήμους.

Καταρχάς η ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος στον Πειραιά είναι ένας από τους λόγους που εξηγούν αυτή την εξέλιξη. Όπως έχει αναφερθεί σε προηγούμενα κεφάλαια η εαμική αντίσταση κατά την περίοδο αυτή είχε φτάσει στο απόγειό της και βοηθούσε στα επισιτιστικά προβλήματα μέσω της Εθνικής Αλληλεγγύης οργανώνοντας συσσίτια σε σχολεία και σε διάφορους οργανισμούς, οργανώνοντας διαδηλώσεις και απεργίες εναντίον της πείνας και έκτακτα συσσίτια για τους απόρους, ασκώντας πιέσεις προς τις κρατικές αρχές για διανομή τροφίμων, ιδρύοντας το επισιτιστικό γραφείο του Πειραιά στα τέλη του 1943 με αρχές του 1944 που αποστολή του ήταν να καταγγέλλει τους μαυραγορίτες, να ελέγχει τις τιμές, να ειδοποιεί τους Πειραιώτες για τα μέρη που γινόταν διανομή τροφίμων και να εντοπίζει τις αποθήκες αποθησαύρισης τροφίμων τις οποίες άνοιγαν και διένεμαν το περιεχόμενό τους στον κόσμο.

Χαρακτηριστική περίπτωση διανομής τροφίμων από αποθήκες μαυραγοριτών σημειώνεται όταν το ΕΑΜ Κεντρικού Πειραιά ανάγκασε μαυραγορίτη στον Προφήτη Ηλία που είχε πολλά κεφάλια τυριού να ανοίξει το μαγαζί που διατηρούσε στην Πλατεία Ιπποδαμείας για να πουληθούν τα τυριά στον πεινασμένο λαό. Η πληρωμή έγινε βάση της διατίμησης και τα χρήματα τα εισέπραξε ο καταστηματάρχης.

⁶²⁹ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ. 138.

Παρόμοια περιστατικά ακολούθησαν σε διάφορες αποθήκες στον Πειραιά. Η διαδικασία που ακολουθούσαν ήταν πάντα η ίδια, ο αντίστοιχος τομέας του ΕΑΜ αναλάμβανε να ενημερώσει τους πολίτες και να οργανώσει την πώληση ή την διανομή προσέχοντας ταυτόχρονα να μην πάρουν διπλή φορά τα ίδια άτομα ώστε η διανομή να γίνει δίκαια και να μπορέσουν να πάρουν όσο περισσότεροι ήταν δυνατό⁶³⁰.

Σε παρόμοιο περιστατικό ο ΕΛΑΣ Κεντρικού Πειραιά εντόπισε αποθήκη με τενεκέδες λάδι επί της οδού Ζωσιμάδων στο κέντρο του Πειραιά. Ιδιοκτήτες ήταν οι μαυραγορίτες αδερφοί Γκόβερη που με δικά τους πλοίαρτα μετέφεραν τους τενεκέδες από το Κρανίδι στο Πασαλιμάνι δωροδοκώντας τις Κατοχικές δυνάμεις. Ο ΕΛΑΣ κεντρικού Πειραιά σε συνεργασία με τμήματα της ΕΠΟΝ Πειραιά, σχεδίασαν την κατάληψη της αποθήκης και τη δωρεάν διανομή λαδιού στον πειραιϊκό λαό. Το ένοπλο τμήμα του εφεδρικού ΕΛΑΣ περιόρισε τους φύλακες της αποθήκης για να μην ειδοποιήσουν την Αστυνομία ή τις δυνάμεις Κατοχής, ανέλαβαν την ένοπλη περιφρούρηση όλου του οικοδομικού τετραγώνου και οι Επονίτες ενημέρωσαν τους Πειραιώτες για τη διανομή λαδιού τη συγκεκριμένη μέρα και ώρα. Αξίζει να σημειωθεί το γεγονός ότι όσοι Επονίτες και Ελασίτες συμμετείχαν στην διανομή λαδιού δεν κράτησαν τίποτα για τον εαυτό τους⁶³¹.

Επιπρόσθετα το 1943 άρχισαν δειλά-δειλά να επαναλειτουργούν οι τοπικές αγορές και τα καταστήματα σε Αθήνα και Πειραιά έτσι η αποκλειστικότητα στη διακίνηση των αγαθών έπαψε να ανήκει στους μαυραγορίτες ενώ το καλοκαίρι του 1944 ακόμα περισσότερα προϊόντα άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους. Ύστερα από τέσσερα χρόνια μαύρης κουραμάνας και ψωμιού αμφιβόλου ποιότητας από σκουπόσπορο, ήταν διαθέσιμο άσπρο ψωμί, μακαρόνια, ρύζι, κονσέρβες και τσιγάρα. Ωστόσο για να αγοράσει κάποιος τρόφιμα έπρεπε να διαθέτει χρήματα.

Το εκτεταμένο μέγεθος της αποθησαύρισης των τροφίμων και άλλων προϊόντων είχε αποφέρει τεράστια κέρδη στους μαυραγορίτες. Η καθοριστικής σημασίας συμμαχική νίκη στο Ελ Αλαμείν γέννησαν ελπίδες για την τελική επικράτηση των συμμάχων και την κατάρρευση του ανατολικού μετώπου αναγκάζοντας έτσι τους

⁶³⁰ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 229.

⁶³¹ Σερβός Δ., ο.π., σελ. 78-80.

μαυραγορίτες και εμπόρους να αρχίσουν να πουλούν τα αποθησαυρισμένα προϊόντα⁶³².

Εντωμεταξύ η Ιερά Μητρόπολη Αθηνών είχε ιδρύσει τον Δεκέμβριο του 1941 τον Ε.Ο.Χ.Α, Εθνικό Οργανισμό Χριστιανικής Αλληλεγγύης, με σκοπό την οργάνωση συσσιτίων, την περίθαλψη των αρρώστων και την φυγάδευση όσων καταζητούνταν από τις Κατοχικές Αρχές.⁶³³

Στην αρχή η δράση του Ε.Ο.Χ.Α. περιορίστηκε στο νομό Αττικής και κυρίως στις δύο μεγάλες πόλεις Αθήνα και Πειραιά και βοήθησε στο πρώτο χρόνο περίπου 40.000 άπορες οικογένειες, αριθμός που διπλασιάστηκε για την περίοδο 1943-1944. Ο Ε.Ο.Χ.Α. αριθμούσε περίπου 5.000 υπαλλήλους εκ των οποίων οι περισσότεροι ήταν γυναίκες και πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους εθελοντικά ενώ τα τρόφιμα που προσέφερε ο Οργανισμός προέρχονταν από τον Ερυθρό Σταυρό.⁶³⁴

Ανάλογες ενέργειες για οργάνωση συσσιτίων ανέλαβαν και οι εκκλησίες του Πειραιά ωστόσο στοιχεία για συγκεκριμένη συντονισμένη δράση από εκκλησίες του Πειραιά δεν βρέθηκαν⁶³⁵.

Από την πλευρά του ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός ασκούσε πιέσεις προς τις Κυβερνήσεις της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Βρετανίας για την τροφοδοσία ιδιαίτερος των αστικών πόλεων της Αθήνας και του Πειραιά. Διοργάνωνε συσσίτια μέσω της Επιτροπής Διαχείρισης των Αποστολών Τροφίμων και συντόνιζε τη δράση του με τους άλλους φορείς που διοργάνωναν συσσίτια τροφοδοτώντας τους με τρόφιμα (όπως τον Ε.Ο.Χ.Α., τις λαϊκές επιτροπές, τις κρατικές υπηρεσίες π.χ. ΙΚΑ, τα νοσηλευτικά ιδρύματα, τα παιδικά συσσίτια) ώστε να αντιμετωπιστούν οι ανυπέρβλητες δυσκολίες για την αποτελεσματικότερη και δικαιότερη διανομή των τροφίμων. Τα πιο σημαντικά προβλήματα που αντιμετώπιζε ήταν οι ψευδείς εγγραφές στους καταλόγους των απόρων αν και η δυσχερής επισιτιστική κατάσταση στη χώρα έκανε τον διαχωρισμό μεταξύ απόρων και μη να έχει χάσει κάθε νόημα. Παράλληλα

⁶³² Μαργαρίτης Γ., *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων*, ο.π., σελ. 348.

⁶³³ Χιονίδου Β., ο.π., σελ. 146-148

⁶³⁴ Ο.π., σελ. 146-148.

⁶³⁵ Η έλλειψη στοιχείων πρέπει να οφείλεται και στο γεγονός ότι η Ιερά Μητρόπολη Πειραιά ιδρύθηκε το 1972.

οι υπεξαιρέσεις στα τρόφιμα και η έλλειψη κατάλληλου προσωπικού δημιουργούσαν επιπρόσθετα προβλήματα στο ήδη δύσκολο έργο του.⁶³⁶

Μία ακόμα οργάνωση που ανέλαβε να διοργανώσει συσσίτια στην πόλη του Πειραιά ήταν η «Φιλική Εταιρεία Νέων» που υπολογίζεται ότι έσωσε από τον λιμό περίπου 5.000 παιδιά και αντίστοιχο αριθμό ενηλίκων. Η οργάνωση αυτή ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1932 με πρωτοβουλία του Πατήρ Γεώργιου Πυρουνάκη σε συνεργασία με άλλους έξι νέους και μάλιστα ένα χρόνο πριν την Κατοχή είχε προχωρήσει στην ίδρυση του 1^{ου} Νυχτερινού Γυμνασίου του Πειραιά που αργότερα στεγάστηκε στη Ράλλειο Σχολή καθώς και Νυχτερινές Δημοτικές Σχολές στις περιοχές της Δραπετσώνας, της Αγίας Σοφίας, των Ταμπουρίων και του Αγ. Νικολάου που απευθύνονταν σε εργαζόμενους νέους, γυναίκες και άνδρες⁶³⁷.

Το συσσίτιο του Ερυθρού Σταυρού στον Πειραιά ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 1941 και πραγματοποιούνταν σε κτίριο της οδού Φίλωνος. Αρχικά απευθυνόταν μόνο σε 100 μαθητές αργότερα όμως αύξησε τις μερίδες του σε 1.000 σιτίζοντας 1.000 Πειραιώτες καθημερινά για δύο χρόνια⁶³⁸.

Όμως τα λαϊκά συσσίτια του Ερυθρού Σταυρού, τουλάχιστον μέχρι το 1942, δεν κάλυπταν παρά μόνο το ένα τρίτο των θερμίδων που είναι απαραίτητες για την επιβίωση ενός ανθρώπου. Η κατάσταση αυτή θα αλλάξει το διάστημα 1943-1944 και με την άρση του ναυτικού αποκλεισμού⁶³⁹.

Υπό την εποπτεία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού όπως προαναφέρθηκε δημιουργήθηκε η Επιτροπή Διαχείρισης των Αποστολών Τροφίμων στην Ελλάδα που εφοδίαζε με τρόφιμα όλα τα συσσίτια που διοργανώνονταν τα οποία στην Αθήνα και στον Πειραιά τριπλασιάστηκαν μέσα σε ένα μήνα ενώ αυξήθηκαν για τις ίδιες περιοχές κατά 36 φορές μέσα σε ένα χρόνο από την ανάληψη των ευθυνών της

⁶³⁶ Μαργαρίτης Γ., (25.04.1999), «Η Αθήνα της Κατοχής. Η πόλη στον αγώνα της καθημερινής επιβίωσης», στο Επτά Ημέρες- *Η Καθημερινή*

⁶³⁷ Κροκίδης Φ., (08/06/1988), «Απλόχερα τον μοίραζε τον άρτο των αγγέλων», εφημερίδα *Το Βήμα*

⁶³⁸ Λεύκωμα της Ελληνογαλλικής Σχολής, Jeanne D' Arc, «Γνώση και ήθος στον Πειραιά 150 χρόνια 1859-2009», σελ. 22.

⁶³⁹ Ευγενία Μπουρνόβα, «Οικονομικές συμπεριφορές στην Αθήνα της Κατοχής», ΗΛΟΙΣΤΟ, Ηλεκτρονικό Δελτίο Οικονομικής Ιστορίας, Αρχείο: Συναντήσεις Σεμιναρίου Οικονομικής Ιστορίας 2005-2006

Επιτροπής. Τα συσσίτια βέβαια δεν οργανώνονταν σε καθημερινή βάση παρά μόνο όταν υπήρχαν τρόφιμα⁶⁴⁰.

Στο πλαίσιο των πιέσεων για την άρση του αποκλεισμού της Ελλάδας και μετά την ανάληψη της μεταφοράς τροφίμων με τα σουηδικά πλοία-όπως αναφέρθηκε- ολοένα και περισσότερα πλοία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού άρχισαν να καταφθάνουν από τις αρχές του 1944 στο λιμάνι του Πειραιά. Οι αποστολές βοήθειας με σουηδικά πλοία αυξήθηκαν σημαντικά. Έτσι στο πλαίσιο του προγράμματος της μεταφοράς τροφίμων προς την Ελλάδα στις 31 Μαΐου 1944 το σουηδικό ατμόπλοιο «Ταμάρα» καταπλέει στον Πειραιά με τόνους διαφόρων τροφίμων όπως, 6.600 τόνους σίτου, 425 τόνους ρεβίθια, 110 τόνους όριζα, 320 τόνους μακαρόνια, 460 τόνους γάλα, 355 τόνους βακαλάο, 410 διάφορα τρόφιμα⁶⁴¹.

Αλλά και δύο μήνες αργότερα καταπλέουν στο λιμάνι του Πειραιά άλλα δύο σουηδικά ατμόπλοια του Ερυθρού Σταυρού. Στις 9 Αυγούστου 1944 το ατμόπλοιο «Πέτρο Χριστόφερσεν» με φορτίο 6.237 τόνους σίτου προερχόμενοι από Αργεντινή και στις 11 Αυγούστου 1944 το σουηδικό «ΑΚΚΑ» με φορτίο πολλών τόνων, 5093 τόνους σίτου, 1577 τόνους ρεβίθια, 178 τόνους γάλακτος σε σκόνη, 50 τόνους συμπυκνωμένου γάλακτος, 418 τόνους σούπας, 136 τόνους ζάχαρης, 118 τόνους κονσερβοποιημένων ψαριών, 91 τόνους μακαρονιών, 32 τόνους μαρμελάδας, 273 τόνους ρυζιού, 5 τόνους φάρμακα, 37 τόνους ιματισμού και 304 τόνους διάφορα προϊόντα⁶⁴².

Αντίθετα με την πτώση του αριθμού των θανόντων από πείνα το διάστημα 1943-1944, καταγράφηκε άνοδος στον αριθμό θανόντων από εκτελέσεις και από τραυματισμό με πυροβόλο όπλο. Αυτή η άνοδος οφείλεται στις συγκρούσεις των αντιστασιακών με τις δυνάμεις Κατοχής και τα Τάγματα Ασφαλείας καθώς και με την αύξηση της συχνότητας των μπλόκων ειδικά στη Νίκαια⁶⁴³. Κάθε μέρα νέα πτώματα

⁶⁴⁰ Χιονίδου Β., ο.π., σελ. 149-153.

⁶⁴¹ Εφημερίδα *Ακρόπολις*, «Κατάπλους ατμόπλοιου με τρόφιμα εις τον Πειραιά. Διανομή ζακχάρεως και μπιζελιών», φύλλο Κυριακή 4 Ιουνίου 1944.

⁶⁴² Εφημερίδα *Ακρόπολις*, «Κατέπλευσαν εις τον Πειραιά δύο σουηδικά πλοία με τρόφιμα», φύλλο Κυριακή 20/08/1944.

⁶⁴³ Στα αρχεία θανάτων των ληξιαρχείων των Δήμων Νίκαιας, Κερατσινίου του Πειραιά δεν αναφέρονται θάνατοι από τις εκτελέσεις των κατακτητών στα μπλόκα. Προφανώς οι νεκροί από τα μπλόκα των κατακτητών περιλαμβάνονται στους θανάτους από εκτελέσεις των Γερμανών.

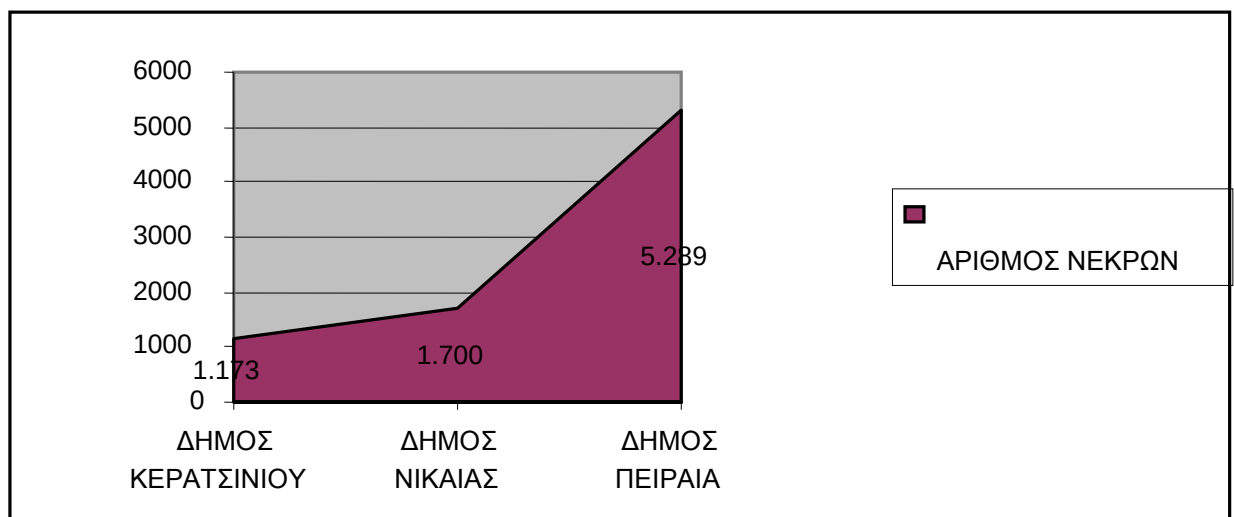
κείτονταν δολοφονημένα από σφαίρες και μαχαιριές. Τα θύματα είτε ήταν μέλη της αντίστασης είτε μέλη των Ταγμάτων Ασφαλείας και των συμμοριών που συνεργάζονταν με τους Ταγματασφαλίτες. Τη νύχτα εκτυλισσόταν ένα είδος άτυπης μάχης και αντεκδικήσεων μεταξύ των αντιμαχόμενων αυτών πλευρών. Άλλωστε το διάστημα αυτό οι επιθέσεις του ΕΛΑΣ εναντίον των ταγματασφαλιτών ήταν καθημερινή υπόθεση που προκαλούσε νέες δολοφονίες αντιστασιακών ως απάντηση αλλά και το αντίστροφο⁶⁴⁴.

Επίσης πρέπει να σημειωθεί και το γεγονός ότι κατά την περίοδο 1943-1944, οι Γερμανοί στρατιώτες δολοφονούσαν και σκότωναν ατιμώρητα και δίχως λόγο. Βέβαια την ίδια τακτική είχαν και κατά το διάστημα 1941-1942 αλλά κατά τα έτη 1943 και 1944 τέτοια περιστατικά δολοφονιών από τους Γερμανούς πολλαπλασιάστηκαν εφαρμόζοντας την πολιτική του χάους όπως προαναφέρθηκε.⁶⁴⁵ Βέβαια και εδώ τα καταγεγραμμένα θύματα των εκτελέσεων και των δολοφονιών είναι πολύ λιγότερα από τον πραγματικό αριθμό.

Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει η παρακάτω στατιστική απεικόνιση,

Σχεδιάγραμμα 5.

Καταγεγραμμένος αριθμός νεκρών από κατοχικές αιτίες θανάτου για τη περίοδο 1941-1944



⁶⁴⁴ Mazower M., ο.π., σελ. 374-375.

⁶⁴⁵ Σκούρας Φ., Χατζηδήμος Α., Καλούτσης Α., Παπαδημητρίου Γ., ο.π., σελ. 126-127.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1940 (όπως προαναφέρθηκε) στο Δήμο Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου ο αριθμός των κατοίκων ήταν 36.591. Στο σύνολο αυτού του πληθυσμού για τα έτη 1941-1944 της Κατοχικής περιόδου ο συνολικός αριθμός ανθρωπίνων απωλειών που ήταν καταγεγραμμένος στο αρχείο θανάτων του Ληξιαρχείου του Δήμου από κατοχικές αιτίες θανάτου ανήλθε στους 1.173 νεκρούς. Στο Δήμο Νίκαιας (σύμφωνα με την ίδια απογραφή του 1940) οι κάτοικοι ανέρχονταν στις 59.552 με 1.700 καταγεγραμμένους νεκρούς στο αρχείο θανάτων του Ληξιαρχείου από κατοχικές αιτίες θανάτου για την περίοδο 1941-1944.

Για το Δήμο Πειραιά σύμφωνα με την απογραφή του 1940 ο συνολικός πληθυσμός ήταν 205.404 κάτοικοι που στην Κατοχική περίοδο 1941-1944 υπέστησαν 5.289 ανθρώπινες απώλειες από κατοχικές αιτίες θανάτου έτσι όπως καταγράφηκαν στο αρχείο θανάτων του Ληξιαρχείου Πειραιά.

Οι συνολικές απώλειες και στους τρεις Δήμους για την περίοδο 1941-1944 που ο θάνατος τους οφείλεται σε κατοχικές αιτίες θανάτου έτσι όπως αναλύθηκαν ανέρχονται σε 8.162. Αν και ο αριθμός αυτός δεν είναι ακριβής για τους λόγους που προαναφέρθηκαν και πιθανόν τα πραγματικά νούμερα να ξεπερνούν κατά πολύ τις 10.000 παρόλα αυτά ο ήδη καταγεγραμμένος αριθμός των ανθρωπίνων απωλειών είναι αρκετά μεγάλος.

Κεφάλαιο 12^ο

Η απελευθέρωση του Πειραιά

12α) Η δράση του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ στην απελευθέρωση

Ο Γερμανός στρατηγός Hellmuth Felmy ύστερα από διαπραγματεύσεις με το Συμμαχικό Στρατηγείο συμφώνησε στις 9 Οκτωβρίου στις προτάσεις συμβιβασμού για την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων από την Ελλάδα.

Έτσι ο Felmy με επίσημη επιστολή ανέφερε ότι μέχρι τις 11 το πρωί την 12 Οκτωβρίου θα ανακήρυττε την Αθήνα ανοχύρωτη πόλη και δεν θα προχωρούσε σε καταστροφές εκεί αρκεί να μην δεχόταν επίθεση αλλά ο Πειραιάς θα παρέμενε υπό γερμανική κατοχή και γερμανικές δυνάμεις θα κατέστρεφαν τις λιμενικές εγκαταστάσεις καθώς και τις εγκαταστάσεις παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος⁶⁴⁶.

Όλες οι δυνάμεις του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ στην Αθήνα τήρησαν την Ημερήσια διαταγή του 1^{ου} Συντάγματος της 1^{ης} Ταξιαρχίας του ΕΛΑΣ Αθηνών που εκδόθηκε στις 11 Οκτωβρίου 1944 και πρωτοστάτησαν στην διαφύλαξη της τάξης με περιφρούρηση της πόλης εκπληρώνοντας έτσι τις υποχρεώσεις που είχε αναλάβει ο ΕΛΑΣ στην Αθήνα απέναντι στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας. Η στάση αυτή του ΕΛΑΣ Αθήνας εξακριβώθηκε και από έγγραφο της Βρετανικής Force 133 σύμφωνα με το οποίο ο Βρετανός Συνταγματάρχης της SOE, Ρ. Σέπαρντ, που έκανε έλεγχο στα προάστια της Αθήνας τη νύχτα της 12^{ης} Οκτωβρίου διαπίστωσε την ησυχία και την τάξη που επικρατούσε καθώς ο ΕΛΑΣ περιπολούσε με απόλυτη πειθαρχία στις εντολές⁶⁴⁷.

Η πειθαρχία του ΕΛΑΣ και η συμμόρφωσή του φανερώνεται και από άρθρο του Ριζοσπάστη σύμφωνα με το οποίο ο εθνικός στρατός του ΕΛΑΣ ανέλαβε και επίσημα την ευθύνη της απελευθέρωσης της χώρας που χαρακτήριζε και ως «υπέροχον καθήκον» και την εξασφάλιση μια «Αληθινής τάξης»⁶⁴⁸.

Με αυτά τα δεδομένα στις 12 Οκτωβρίου 1944 ενώ οι Αθηναίοι είχαν βγει στους δρόμους για να γιορτάσουν την απελευθέρωσή τους μετά την αποχώρηση των

⁶⁴⁶ F. O. 371/43694/R 17120, Αριθ. EGB/GR/8002, Boxshall προς Laskey, 11 Οκτ. 1944 στο Σπηλιωτοπούλου Μ. – Παπαστράτης Π., *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940-1944*, ο.π., σελ.683.

⁶⁴⁷ National Archives: HS5/615, From force 133 to London, 14/10/1944 “Support of military and naval operations, force 140”

⁶⁴⁸ Ριζοσπάστης, «Ο ΕΛΑΣ στην Υπηρεσία των Συμμάχων», Φύλλο 03/10/1944.

Γερμανών, στον Πειραιά, στο Κερατσίνι και στη Νίκαια, οι δυνάμεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ επαγρυπνούσαν και συντονίζονταν για να υπερασπιστούν τις εγκαταστάσεις στο λιμάνι του Πειραιά, το εργοστάσιο της Ηλεκτρικής στο Κερατσίνι και βασικές υποδομές των γύρω περιοχών. Η κοπή καλωδίων που συνδέονταν με εκρηκτικές ύλες στο λιμάνι ήταν καθοριστική ώστε να ακυρωθεί ένα από τα τελευταία σχέδια των κατακτητών ενώ η μάχη που έδωσαν οι Ελασίτες του Πειραιά τη νύχτα της 12^{ης} προς 13^η Οκτωβρίου, αποτέλεσε τη σημαντικότερη στρατιωτική επιτυχία της οργανωμένης αντίστασης στην περιοχή του Πειραιά. Η μάχη αυτή προστάτησε το μοναδικό εργοστάσιο ηλεκτρικής ενέργειας του λεκανοπεδίου της Αττικής, τους Μύλους του Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου και εμπόδισε τους Γερμανούς να συνεχίσουν τις ανατινάξεις βασικών εγκαταστάσεων.

Ο Πειραιάς, μετά από μία σχετική ηρεμία των τελευταίων ημερών της Κατοχής, συγκλονίστηκε από συνεχόμενες και αλλεπάλληλες ανατινάξεις στις οποίες προέβησαν οι Γερμανοί στις 12 Οκτωβρίου. Ανατίναξαν προβλήτες, γερανούς, κρηπιδώματα, κτίρια του ΟΛΠ, του Λιμεναρχείου και του Τελωνείου αλλά και γενικότερα τις λιμενικές εγκαταστάσεις, όπως τη δεξαμενή στην ακτή Βασιλειάδη, που έστεκαν ανέπαφες ύστερα από τόσες καταστροφές που είχαν προκαλέσει στο σύνολό τους οι εναέριοι βομβαρδισμοί⁶⁴⁹.

Ήθελαν να καταστρέψουν ολοσχερώς βασικές εγκαταστάσεις βιομηχανιών, εργοστασίων, πετρελαίων και με την πυροδότηση των καλωδίων στο λιμάνι θα τις ανατίναζαν μαζί με τον Ηλεκτρικό Σταθμό. Επίσης ήθελαν να ανατινάξουν το εργοστάσιο της ΚΟΠΗ, τους αλευρόμυλους του Αγίου Γεωργίου, τις πετρελαϊκές εγκαταστάσεις της Shell στο Πέραμα και το εργοστάσιο της Ηλεκτρικής στο Κερατσίνι που θα βύθιζε όλο το νομό Αττικής στο σκοτάδι. Όμως οι δυνάμεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ είχαν καταρτίσει σχέδιο συντονισμένης δράσης ώστε να αποτρέψουν τις ανατινάξεις των Γερμανών και κυριολεκτικά να σώσουν τον Πειραιά από εκτεταμένες υλικές ζημιές και από την τελευταία μεγάλη καταστροφή της Κατοχικής περιόδου που θα στοίχιζε τη ζωή εκατοντάδων Πειραιωτών⁶⁵⁰.

Για την κοπή των καλωδίων συνεργάστηκαν δυνάμεις του ΕΑΜ, του ΕΛΑΣ, του ΕΛΑΝ και της ΕΠΟΝ καθώς και Πειραιώτες που δεν ήταν μέλη της οργανωμένης αντίστασης αλλά με τη συμμετοχή τους έδρασαν καταλυτικά για την επιτυχία της

⁶⁴⁹ Μητρόπουλος Ι., ο.π., σελ. 35.

⁶⁵⁰ Κουτελάκης Χ., Φωσκόλου Α., ο.π., σελ. 253.

αποστολής. Ο διερμηνέας των Γερμανών στο αρχηγείο τους επί της οδού Καραϊσκού, Ιωάννης Νάκης, ήρθε σε επαφή με τον οργανωμένο στο ΕΑΜ Χρήστο Μπούτο και ανέλαβε να ειδοποιήσει το ΕΑΜ Πειραιά για τη στιγμή αποχώρησης των Γερμανών με αντάλλαγμα να τον προστατέψουν από αυτούς.

Ο Νάκης από την έναρξη μέχρι τη λήξη της αποστολής κοπής των καλωδίων παρέμεινε στο εστιατόριο του Χ. Μπούτου οπότε και μεταφέρθηκε από τον Τάσο Μπούτο (αδερφός του Χ. Μπούτου) με μοτοσυκλέτα του Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα.

Την αποστολή ανέλαβαν τμήματα από το 4^ο Τάγμα του ΕΛΑΣ Πειραιά με διοικητή τον ταγματάρχη Μιλτιάδη Αλικάκο και καπετάνιο τον Σωτήρη Καλαμπόκη. Στην αποστολή συμμετείχε ο Θεοδώρου (δεν αναφέρεται το μικρό του όνομα) εμποροπλοίαρχος και ναυτικός διοικητής του ΕΛΑΝ, ο Αντώνης Καβαλιεράτος επίσης του ΕΛΑΝ, ο πειραιώτης ηλεκτρολόγος Στράτος Καρακεχαγιάς που πρόθυμα βοήθησε εφοδιάζοντας την ομάδα του σαμποτάζ με τα αναγκαία εργαλεία, ο πάτερ Βελισάριος και νέοι της ΕΠΟΝ Πειραιά. Αυτά τα καλώδια ξεκινούσαν από το κέντρο της πόλης, από την οδό Καραϊσκού και έφταναν μέχρι τη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων επί της οδού Αφεντούλη⁶⁵¹.

Τρία ήταν τα φρεάτια από όπου ξεκινούσαν τα καλώδια που συνδέονταν με εκρηκτικές ύλες τοποθετημένες στις προκυμαίες του λιμανιού και θα πυροδοτούσαν τις ανατινάξεις. Το πρώτο φρεάτιο ήταν επί των οδών Ανδρούτσου και Διστόμου. Το δεύτερο επί της 2ας Μεραρχίας και το τρίτο στο προαύλιο του ναού του Αγίου Διονυσίου στο λιμάνι. Τα δύο πρώτα εξουδετερώθηκαν από την ομάδα του σαμποτάζ που προαναφέρθηκε ενώ το τρίτο δεν μπόρεσε να απενεργοποιηθεί καθώς φυλασσόταν από ισχυρή γερμανική δύναμη με αποτέλεσμα να διασωθεί όλη η ανατολική πλευρά του λιμανιού συμπεριλαμβανομένου και των εγκαταστάσεων της όχι όμως και η δυτική.

Καλώδια πυροδότησης υπήρχαν και επί των οδών Βασιλέως Γεωργίου και Θρασυβούλου που και αυτά συνδέονταν με εκρηκτικές ύλες στο λιμάνι αλλά και αυτά εξουδετερώθηκαν από την ομάδα.

Όταν οι Γερμανοί συνειδητοποίησαν ότι τα καλώδια που συνδέονταν με εκρηκτικές ύλες στο λιμάνι είχαν εξουδετερωθεί και δεν μπορούσαν να τα επανασυνδέσουν, αποφάσισαν να προχωρήσουν σε χωριστές και επιμέρους ανατινάξεις.

⁶⁵¹ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ. 178-179.

Έτσι οι δυνάμεις της εαμικής αντίστασης πέρα από την αποστολή διάσωσης του λιμανιού, ανέλαβαν τη διάσωση κοινωφελών κτιρίων και άλλων εγκαταστάσεων όπως τη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων, το Χατζηκυριάκειο Ίδρυμα, το Σιδηροδρομικό Σταθμό του Αγίου Ιωάννη του Ρέντη, τους Μύλους του Αγίου Γεωργίου και το εργοστάσιο της POWER στο Κερατσίνι δίνοντας παράλληλα σκληρές μάχες για την απόκρουση των γερμανικών δυνάμεων⁶⁵².

12β) Η μάχη της Ηλεκτρικής και η υποδοχή της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας

Η τελευταία μάχη στην Κατοχή που έδωσε ο ΕΛΑΣ Πειραιά ήταν η μάχη της Ηλεκτρικής την ημέρα αποχώρησης των γερμανικών στρατευμάτων. Το εργοστάσιο της θερμοηλεκτρικής ενέργειας στο Κερατσίνι λειτούργησε για πρώτη φορά -μετά από τέσσερα χρόνια κατασκευής- το 1929 και ήταν ιδιοκτησία της αγγλικής εταιρείας POWER και της θυγατρικής εταιρείας ΗΕΑΠ (Ηλεκτρική Εταιρεία Αθηνών Πειραιώς). Το γεγονός ότι τροφοδοτούσε με ηλεκτρικό ρεύμα ολόκληρου του λεκανοπεδίου της Αττικής, το καθιστούσε αυτόματα στόχο των Γερμανών και επομένως έπρεπε να διασωθεί, ευθύνη που ανέλαβαν οι αγωνιστές του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ⁶⁵³.

Η γερμανική δύναμη 40 ανδρών που το φρουρούσε το πρωί της 12^{ης} Οκτωβρίου, περιόρισε τους εργάτες της νυκτερινής βάρδιας -γύρω στα 300 άτομα- μέσα στους θαλάμους με σκοπό να το ανατινάξουν. Δύο ηλεκτροτεχνίτες του εργοστασίου που είχαν προσχωρήσει στο ΕΑΜ, ο Γ. Σταματόπουλος και ο Θ. Κανελλόπουλος, πρόλαβαν να ενημερώσουν τον διοικητή του 1^{ου} Τάγματος του εφεδρικού ΕΛΑΣ, Αλέκο Βαρυτιμίδη, για τις εξελίξεις. Δυνάμεις του 1^{ου} Τάγματος του ΕΛΑΣ κινήθηκαν άμεσα λαμβάνοντας θέσεις μάχης γύρω από το εργοστάσιο επικοινωνώντας παράλληλα με τον καπετάνιο και τον διοικητή του 6^{ου} Ανεξάρτητου Συντάγματος του ΕΛΑΣ, Νίκανδρο Κεπέση και Σωτήρη Κύβελο αντίστοιχα, ζητώντας οδηγίες. Ο Α. Βαρυτιμίδης άρχισε τις διαβουλεύσεις μέσω της εργοστασιακής επιτροπής του ΕΑΜ με τον Γερμανό διοικητή της φρουράς καταλήγοντας σε συμφωνία που προέβλεπε την μη επίθεση του ΕΛΑΣ στη γερμανική φρουρά κατά την αποχώρησή της από το εργοστάσιο εφόσον οι Γερμανοί άφηναν ελεύθερους τους αιχμαλώτους και δεν ανατίναζαν τις εγκαταστάσεις. Τελικά η

⁶⁵² Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 87-88, 96, 100.

⁶⁵³ Λούκας Δ., Κλαδιά Μ., Μπελέζος Δ., ο.π., σελ. 178.

γερμανική φρουρά αποχώρησε αργά το απόγευμα αφού πρώτα προέβη σε μικρές ζημιές στο εργοστάσιο που εύκολα επιδιορθώνονταν⁶⁵⁴.

Αμέσως μετά την αποχώρηση της γερμανικής φρουράς από το εργοστάσιο, ο διοικητής του 1^{ου} Τάγματος, Πέτρος Ευσταθόπουλος, τοποθέτησε στο εργοστάσιο φρουρά από 15 Ελασίτες ανάμεσά τους οι Αντώνης Καλαποθάκος, Χ. Φερούσης, Α. Αραγιάννης και Μ. Καββαδάρης με πολεμικό εξοπλισμό εννέα ιταλικά τουφέκια και ένα πολυβόλο για να ενισχύσουν τους ένοπλους εργαζόμενους που βρίσκονταν μέσα στο εργοστάσιο. Το ίδιο βράδυ ο Σ. Κύβελος και ο Ν. Κεπέσης κατέφθασαν στο 1^ο Δημοτικό σχολείο Κερατσινίου -που στο μεταξύ είχε μετατραπεί σε έδρα του 1^{ου} Τάγματος- και προχώρησαν στην κατάρτιση σχεδίου δράσης για το ενδεχόμενο επιστροφής των Γερμανών με στόχο την ανατίναξη του. Αποφασίστηκε να θέσουν σε επιφυλακή και τους τέσσερις λόχους του 1^{ου} Τάγματος που αποτελούσαν και την συνολική δύναμη του ΕΛΑΣ Κερατσινίου, για να φρουρήσουν κυκλικά την γύρω περιοχή.

Ο 1^{ος} λόχος του Κέντρου με επικεφαλής τον Αντώνη Αντύπα και τον Βασίλη Λαγωνίκα, ανέλαβε την περιφρούρηση της λεωφόρου Δημοκρατίας στα σημεία που βρίσκονταν κοντά στο λιμάνι.

Ο 2^{ος} λόχος της Αμφιάλης υπό τον Βασίλη Βεζυρόπουλο και τον Π. Κοντογιάννη ανέλαβε την ολονύκτια φύλαξη του λόφου του Αγίου Γεωργίου.

Ο 3^{ος} λόχος της Ευγένειας (συνοικία στο Κερατσινίου) υπό τον Χρήστο Ιωακειμίδη επαγρύπνησε στην ευρύτερη περιοχή της Ευγένειας με έμφαση στην κατεύθυνση προς το εργοστάσιο της Ηλεκτρικής.

Ο 4^{ος} λόχος του Αγίου Δημητρίου υπό τον Δικαίο Κατσιγιαδάκο και τον Αριστείδη Σπύρου ανέλαβε τη φύλαξη στο τμήμα της λεωφόρου Πέτρου Ράλλη μέχρι τον Άγιο Διονύση στο λιμάνι⁶⁵⁵.

Αυτή ήταν η διάταξη των δυνάμεων του ΕΛΑΣ μέχρι το ξημέρωμα της 13^{ης} Οκτωβρίου 1944 όταν η διοίκηση του 6^{ου} Συντάγματος πληροφορήθηκε ότι γερμανικές δυνάμεις κατευθύνονται προς το εργοστάσιο⁶⁵⁶. Η είδηση διαδόθηκε μέσα

⁶⁵⁴ ο.π., σελ. 166-167.

⁶⁵⁵ Λεύκωμα του Δήμου Κερατσινίου, «70 χρόνια Δήμος Κερατσινίου 1934-2004 Στιγμές από την ιστορία του Δήμου μας», σελ. 24.

⁶⁵⁶ Boxshall προς Laskey, Αριθ. EGB/GR/7978, 13 Οκτ. 1944, F. O. 371/43694/R 16803. Σπηλιωτοπούλου Μ.- Παπαστράτης Π., *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940-1944, τόμος Β' 1944*, ο.π., σελ. 695-696.

σε ελάχιστο χρόνο σε όλες τις γύρω συνοικίες με αποτέλεσμα να συσπειρωθούν και να αναπτυχθούν οι τέσσερις λόχοι του 1^{ου} Τάγματος του ΕΛΑΣ Κερατσινίου, να ενεργοποιηθούν δύο λόχοι του 2^{ου} Τάγματος του ΕΛΑΣ Κοκκινιάς στο ύψος του Γ' Νεκροταφείου για να εμποδίσουν πιθανή προσπέλαση γερμανικών δυνάμεων από το Αιγάλεω ενώ μέλη του ΕΑΜ Κερατσινίου έκοψαν τηλεφωνικούς στύλους για να τους χρησιμοποιήσουν ως εμπόδια στην προέλαση των γερμανικών δυνάμεων⁶⁵⁷.

Επίσης οι κάτοικοι των γύρω περιοχών έστησαν πρόχειρα οδοφράγματα με καρέκλες, λάστιχα, τραπέζια, καφάσια, πέτρες και άλλα ώστε να κερδίσουν χρόνοι οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ για να προετοιμαστούν καλύτερα.

Στις 06:45 γερμανικό απόσπασμα που αποχώρησε από τον Πειραιά και ανήκε στο εξειδικευμένο τμήμα ανατινάξεων του Μηχανικού των SS με βαρύ οπλισμό πολλών αυτομάτων όπλων και τεσσάρων μηχανοκίνητων πυροβόλων, κατευθύνθηκε προς το εργοστάσιο με δύο αυτοκίνητα, τρία φορτηγά γεμάτα πολεμοφόδια και δύο μοτοσυκλέτες που προπορεύονταν. Ο επικεφαλής υπολοχαγός του τάγματος, Χανς Λίντερμαν, είχε λάβει εντολές να καταστρέψει τα εργοστάσια του Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου και του Νέου Φαλήρου. Αφού ανατίναξαν τις πετρελαϊκές εγκαταστάσεις της Shell στο Πέραμα, ξεκίνησαν για το εργοστάσιο της Ηλεκτρικής στο Κερατσίνι.

Μόλις το γερμανικό απόσπασμα έγινε αντιληπτό, οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ που είχαν αναπτυχθεί στην γύρω περιοχή, το άφησαν ανεμπόδιστα να περάσει μέχρι να φτάσει στο προκαθορισμένο σημείο απέναντι από το εργοστάσιο. Ο Νίκανδρος Κεπέσης που είχε οργανώσει το σχέδιο δράσης γνώριζε πως για να αντιμετωπιστεί μία μεγάλη δύναμη των Γερμανών με βαρύ οπλισμό δεδομένου ότι οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ υστερούσαν σε αριθμό και οπλισμό, έπρεπε να την παγιδεύσουν, να την περικυκλώσουν και να αρχίσουν μία συντονισμένη επίθεση από όλες τις κατευθύνσεις όπως και έγινε. Όταν έφθασαν οι Γερμανοί και αποβιβάστηκαν από τα οχήματα για να πλησιάσουν πεζοί την πύλη του εργοστασίου, άρχισε ξαφνικά καταγιστική επίθεση του ΕΛΑΣ από όλες τις κατευθύνσεις, κάτι που δεν περίμεναν οι Γερμανοί που κρύφτηκαν πίσω από τα οχήματα και έριξαν βολές και φωτοβολίδες για να ζητήσουν ενισχύσεις⁶⁵⁸.

⁶⁵⁷ Χανδρινός Ι., «Το Τιμωρό Χέρι του Λαού», Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη Αθήνα(1942-1944), Διπλωματική Εργασία, ο.π., σελ.166-167.

⁶⁵⁸ Λούκας Δ., Κλαδιά Μ., Μπελέζος Δ., ο.π., σελ. 168-171.

Παρόλο που ήταν εγκλωβισμένοι στον κλοιό του ΕΛΑΣ, πρόβαλαν σθεναρή αντίσταση κυρίως λόγω του ελλιπούς οπλισμού του ΕΛΑΣ γεγονός που ανάγκασε τον Α. Βαρυτιμίδη να ζητήσει ενισχύσεις από τις εφεδρικές δυνάμεις του ΕΛΑΣ Κοκκινιάς που κατέφθασαν στο πεδίο μάχης κατόπιν συνεννοήσεως με τον Τάσο Παράσχο, κομματικό υπεύθυνο της Κοκκινιάς. Στο σημείο αυτό σημαντική υπήρξε η συμβολή των Πυροσβεστών καθώς οι εφεδρικές δυνάμεις του ΕΛΑΣ Κοκκινιάς κατέφθασαν στο πεδίο μάχης με τα αυτοκίνητα της πυροσβεστικής που διέθετε ο πυροσβεστικός σταθμός της Κοκκινιάς⁶⁵⁹.

Πρέπει να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι στη νικηφόρα διεξαγωγή της μάχης συνέβαλλαν αετόπουλα 11-14 ετών των γύρω περιοχών, Δραπετσώνας, Κερατσινίου, Αμφιάλης, που ανεφοδίασαν τις αποκομμένες δυνάμεις του ΕΛΑΣ. Η παρακινδυνευμένη δράση των αετόπουλων κρίθηκε αναγκαία επειδή λόγω του νεαρού της ηλικίας τους μπορούσαν να περάσουν απαρατήρητα από τους Γερμανούς. Αφού τους ανέπτυξαν το σχέδιο δράσης τους εφοδίασαν με σφαίρες και χειροβομβίδες για να τις μεταφέρουν στις καθηλωμένες δυνάμεις του ΕΛΑΣ. Τα αετόπουλα στα οποία ανατέθηκε αυτή η αποστολή παρουσίαζαν δύο ακόμα πλεονεκτήματα. Το πρώτο ήταν ότι γνώριζαν πολύ καλά την περιοχή καθώς εκεί είχαν μεγαλώσει και το δεύτερο ότι είχαν συμμετάσχει και παλαιότερα σε ανάλογες αποστολές. Πυκνά πυρά του ΕΛΑΣ από συγκεκριμένη κατεύθυνση λειτούργησαν ως αντιπερισπασμός και η επιχείρηση ολοκληρώθηκε με επιτυχία δίχως απώλεια ή τραυματισμό των αετόπουλων που συμμετείχαν⁶⁶⁰.

Έπειτα από σκληρή μάχη που διήρκησε περίπου πέντε ώρες, οι Γερμανοί άρχισαν να παραδίδονται ο ένας μετά τον άλλον. Περίπου είκοσι ήταν στο σύνολό τους οι Γερμανοί αιχμάλωτοι μεταξύ των οποίων και ο επικεφαλής τους, ο Λίντερμαν, που παραδόθηκε τελευταίος. Πάνω από 15 απώλειες είχαν οι Γερμανοί και πολλούς σοβαρούς τραυματίες. Από την πλευρά του ΕΛΑΣ 11 αγωνιστές έχασαν τη ζωή τους υπερασπιζόμενοι το εργοστάσιο. Πρόκειται για τους, Νικόλαο Γεωργιάδη, Γεώργιο Γκιόρδα, Ιωάννη Ηλιόπουλο, Αντώνη Καλαποθάκο, Παναγιώτη Κοσμίδη, Ανδρέα

⁶⁵⁹ Πεταλά Λ., (Ιούλης-Αύγουστος- Σεπτέμβρης 1992), «Δύο χρονικά της Νίκαιας», Αθήνα: περιοδικό Εθνικής Αντίστασης, τεύχος 76, σελ. 70.

⁶⁶⁰ «Μία εκκρεμής υποχρέωση. Η συμβολή της ΕΠΟΝ στη μάχη για τη διάσωση του Ηλεκτρικού εργοστασίου στον Πειραιά», άρθρο στο περιοδικό ΕΑΜ-Αντίσταση, τεύχος 5, Γενάρης-Μάρτης 1988.

Κούνουπα, Δημήτρη Μαργαρώνη, Γρηγόρη Μεγκίσογλου, Π. Συρίγο, Ακρίτα Τοροσιάδη και Παναγιώτη Μαυρομάτη.⁶⁶¹

Με την παράδοση των Γερμανών και τη νίκη των Ελασιτών στη μάχη της Ηλεκτρικής, κλείνει το κεφάλαιο της Κατοχής στην πόλη του Πειραιά. Οι Ελασίτες πήραν μαζί τους Γερμανούς αιχμαλώτους αλλά στην πορεία τους προς το 1^ο Δημοτικό σχολείο Κερατσινίου, πλήθος κόσμου προσπάθησε να τους επιτεθεί. Τότε ο Πέτρος Ευσταθόπουλος έκανε έκκληση προς το λαό να ηρεμήσει γιατί οι Γερμανοί ήταν τώρα πια αιχμάλωτοι και ο ελληνικός λαός πολιτισμένος. Έτσι συνεχίστηκε η πορεία προς το σχολείο όπου και εγκατέστησαν τους αιχμαλώτους σε μία υπόγεια αποθήκη και μετά από λίγες μέρες τους παρέδωσαν στην νέα Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας⁶⁶².

Η νίκη των Ελασιτών στη μάχη της Ηλεκτρικής ήταν ζωτικής σημασίας καθώς απέτρεψε την ανατίναξη της πιο σημαντικής ενεργειακής μονάδας που τροφοδοτούσε με ηλεκτρικό ρεύμα ολόκληρη την περιφέρεια της Αττικής. Η ήττα του γερμανικού τάγματος απέτρεψε την καταστροφή βασικών υποδομών της πόλης που θα είχε αρνητικές αλυσιδωτές αντιδράσεις και εκτός των ορίων του Πειραιά καθώς δεν θα μπορούσαν να λειτουργήσουν τα εργοστάσια της Αθήνας και του Πειραιά, το λιμάνι, το τραμ και ο ηλεκτρικός σιδηρόδρομος Αθηνών-Πειραιώς⁶⁶³.

Στις υλικές καταστροφές και τις οικονομικές συνέπειες πρέπει να προστεθούν οι ανθρώπινες απώλειες που θα έφταναν σε πολύ υψηλά ποσοστά ως αναμενόμενο επακόλουθο των γερμανικών ανατινάξεων.

Οι έντεκα αγωνιστές που έπεσαν στη μάχη της Ηλεκτρικής κηδεύτηκαν στον περίβολο του εργοστασίου υπό την παρουσία ένοπλων τμημάτων του ΕΛΑΣ ως φόρος τιμής στους Ελασίτες που θυσιάστηκαν για τη διάσωσή του. Η κηδεία έγινε μέσα σε κλίμα διφορούμενων συναισθημάτων, από τη μία πλευρά λύπης και πένθους για τους πεσόντες αγωνιστές και από την άλλη χαράς και γιορτής για την απελευθέρωση της χώρας και τη διάσωση σημαντικών εγκαταστάσεων και βασικών υποδομών της πόλης του Πειραιά⁶⁶⁴.

⁶⁶¹ Κεπέσης Ν., *Ο Δεκέμβρης του 1944*, ο.π., σελ. 73-74.

⁶⁶² Κουτελάκης Χ., Φωσκόλου Α., ο.π., σελ. 258-259.

⁶⁶³ Κεπέσης Ν., *Ο Δεκέμβρης του 1944*, ο.π., σελ. 73.

⁶⁶⁴ Λούκας Δ., Κλαδιά Μ., Μπελέζος Δ., ο.π., σελ. 175.

Λίγες μέρες μετά τη μάχη της Ηλεκτρικής, η Διεύθυνση του εργοστασίου απέστειλε συγχαρητήρια και ευχαριστήρια επιστολή προς την Διοίκηση του 6^{ου} Συντάγματος του ΕΛΑΣ⁶⁶⁵.

Όλα πλέον ήταν έτοιμα για την υποδοχή της εξόριστης κυβέρνησης εθνικής ενότητας με τον ΕΛΑΣ να συμμορφώνεται απόλυτα στις κομματικές εντολές και να προετοιμάζει το έδαφος για την φιλική και ειρηνική υποδοχή της. Έτσι στις 18 Οκτωβρίου 1944 έγινε η υποδοχή της στην προκυμαία του Αγίου Γεωργίου στο Κερατσίνι σε θερμό κλίμα από πλήθος κόσμου, από Έλληνες και ξένους επίσημους και από τιμητικά αγήματα του Ελληνικού Στρατού, του ΕΛΑΣ και των συμμαχικών δυνάμεων⁶⁶⁶. Η άφιξη μαζί με την κυβέρνηση και του Βρετανού Αντιστράτηγου Ρόναλντ Μ. Σκόμπι ήταν ο προάγγελος της προσπάθειας των Βρετανών να διαλύσουν το μαζικό λαϊκό κίνημα του ΕΑΜ και να αποπλίσουν τον ΕΛΑΣ.

⁶⁶⁵ Για το περιεχόμενό της βλέπε παράρτημα

⁶⁶⁶ Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο, κωδικός θέματος T14182, κωδικός Τεκμηρίου D3818, Τίτλος: Ταινία Επίκαιρων ΗΟ – 11/097. Βίντεο: Επιστροφή εξόριστης Κυβέρνησης στην Ελλάδα.

Επίλογος

Ο Πειραιάς στο τέλος του 19^{ου} αιώνα και στην στροφή προς τον 20^ο είχε εξελιχθεί σε δίκτυο θαλάσσιων συγκοινωνιών άλλοτε ως ενδιάμεσος σταθμός και άλλοτε σαν αφετηρία. Εντωμεταξύ η στροφή της ελληνικής και όχι μόνο εμπορικής ναυτιλίας από τα ιστιοφόρα στα ατμόπλοια αύξησε τα δρομολόγια των τακτικών γραμμών. Συνδέθηκε με τακτικά δρομολόγια με τη Μυτιλήνη, τη Χίο, τη Σύρο, την Θεσσαλονίκη, τα νησιά του Αργοσαρωνικού, τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη, την Αλεξάνδρεια, τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, την Αγκόνα, τη Βενετία και τη Γένοβα. Υπήρξε μια σταθερά ανοδική αύξηση του αριθμού των πλοίων που κατέπλεαν στο λιμάνι. Ανάλογο ανοδικό ρυθμό παρουσίασε και η εμπορευματική κίνηση και οι εισπράξεις των δασμών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα έφτασαν περίπου τα πέντε εκατομμύρια δραχμές.

Παράλληλα από το 1865 η βιομηχανία στην πόλη του Πειραιά αναπτύσσεται επίσης σταθερά καθώς η Σύρος παρακμάζει οικονομικά και ο Πειραιάς παίρνει τη θέση της ως το κέντρο συγκέντρωσης του ελληνικού βιομηχανικού δυναμικού ιδιαίτερα στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας και της σιδηροβιομηχανίας. Εντωμεταξύ η ανάπτυξη επεκτείνεται σε όλους τους τομείς και στον Πειραιά αρχίζουν να λειτουργούν μεγάλα μηχανουργεία με πιο γνωστό του Βασιλειάδη και ατμοκίνητοι αλευρόμυλοι. Οι μεγαλέμποροι εισαγωγών όπως σιτηρών, ξυλείας και πρώτων υλών αυξάνουν ταχύτατα τις ποσότητες των εισαγόμενων προϊόντων ενώ ταυτόχρονα ακμάζει και το λιανικό εμπόριο.

Όλα τα παραπάνω διευρύνουν τον κύκλο των συναλλαγών, αυξάνουν τα κέρδη και την οικονομική δραστηριότητα στην πόλη αλλά και τον πληθυσμό της καθώς η βιομηχανική ανάπτυξη προσελκύει και απασχολεί εκατοντάδες εργάτες που επιλέγουν τον Πειραιά ως τόπο κατοικίας τους.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αυξάνουν και οι κοινωνικές ανισότητες. Η οικονομικά εύρωστη τάξη είναι ολιγάριθμη ενώ επικρατεί πληθυσμιακά η πολυπληθέστερη τάξη των εργατών, τα πλατιά λαϊκά στρώματα που μοχθούν για να ζήσουν εργαζόμενοι σε δύσκολες συνθήκες.

Ο 20^{ος} αιώνας είναι καθοριστικός για την περίοπτη θέση που θα αποκτήσει ο Πειραιάς ως κέντρο ναυτιλίας, εμπορίου και βιομηχανίας. Η πόλη κατά τα πρώτα έτη του νέου αιώνα παρουσιάζει εκπληκτική εξέλιξη. Στο χώρο της τοπικής οικονομικής ανάπτυξης εντυπωσιακή είναι η παρουσία πλήθους βιομηχανικών μονάδων μικρών

και μεγάλων όπως αλευροβιομηχανιών, ζυμαρικών, μηχανουργείων, χρωμάτων, χημικών λιπασμάτων, σαπωνοποιείων, καπνοβιομηχανιών και κλωστοϋφαντουργείων.

Παράλληλα εντυπωσιακή είναι και η παρουσία της ναυτιλίας με ολοένα και περισσότερα ελληνικά και ξένα πρακτορεία ναυτιλιακών εταιρειών να λειτουργούν στην πόλη και με το δίκτυο των θαλάσσιων συγκοινωνιών να πυκνώνει συνεχώς με αποτέλεσμα ο Πειραιάς να μετατρέπεται στην αφετηρία και το τέρμα αυτού του θαλάσσιου δικτύου.

Ο εκσυγχρονισμός του λιμένα τόσο με τεχνικά μέσα όσο και με εγκαταστάσεις προχωράει ταχύτατα και σε αυτή τη διαδικασία συμβάλλει θετικά η ίδρυση του ΟΛΠ το 1930 που πρωτοστάτησε στην ολοκλήρωση σημαντικών λιμενικών και οικοδομικών έργων αλλά και στην ενίσχυση των τεχνικών μέσων.

Το λιμάνι του Πειραιά την περίοδο του Μεσοπολέμου παρουσιάζει την εικόνα ενός εκσυγχρονισμένου λιμανιού ως προς το μηχανικό του εξοπλισμό και τις εγκαταστάσεις του που είναι αντάξιες της αυξημένης εμπορικής και επιβατικής κίνησης που ακόμα και στο διάστημα των Βαλκανικών πολέμων και του Α΄ Παγκόσμιου δεν οπισθοδρόμησε αλλά γιγαντώθηκε και εξελίχθηκε.

Η Μικρασιατική καταστροφή διπλασίασε τον πληθυσμό της πόλης και δημιούργησε οξύτατα προβλήματα, τουλάχιστον στο αρχικό στάδιο, όπως επισιτιστικό, στεγαστικό και εργασιακή απασχόληση των προσφύγων ωστόσο οι τελευταίοι αποτέλεσαν τα εργατικά χέρια που είχε ανάγκη ο ναυτιλιακά και βιομηχανικά ανεπτυγμένος Πειραιάς. Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στις φτωχογειτονιές της Κοκκινιάς, του Κερατσινίου και της Δραπετσώνας, ενίσχυσαν την εργατική τάξη και το στοιχείο πλέον που επικρατούσε στην πόλη ήταν το εργατικό.

Η γρήγορη ανάπτυξη και επέκταση του εργατικού κινήματος έρχεται σαν φυσικό επακόλουθο μετά την εγκατάσταση των προσφύγων στον Πειραιά. Οι βιομήχανοι βρίσκουν την ευκαιρία να εκμεταλλευτούν τους πρόσφυγες ως φτηνό εργατικό προσωπικό ενώ οι άθλιες συνθήκες εργασίας και η χρήση βίας εκ μέρους των επιστατών των εργοστασίων πολώνουν τις κοινωνικές ανισότητες και ριζοσπαστικοποιούν τους εργάτες οι οποίοι βρίσκουν ερείσματα στις αγωνιστικές και διεκδικητικές εργατικές κινητοποιήσεις που οργανώνει το Κ.Κ.Ε. Το τελευταίο στοχεύει στη δημιουργία εργατικών πυρήνων μέσα από τους οποίους θα ενισχύσει την απήχησή του, έργο που το πετυχαίνει σε μέγιστο βαθμό λόγω των άθλιων συνθηκών διαβίωσης και εργασίας καθώς και λόγω ενός άτυπου κοινωνικού

αποκλεισμού των εργατών και των προσφύγων. Ολοένα και περισσότερες απεργίες ξεσπούν σε όλα τα εργοστάσια και τις βιομηχανικές μονάδες ενώ οι εργάτες διαφόρων ειδικοτήτων οργανώνονται σε ανάλογα Σωματεία μέσα από τα οποία πιέζουν και διεκδικούν τα δικαιώματά τους με την ΓΣΕΕ να δίνει τις κατευθυντήριες γραμμές δράσης. Η οργάνωση, η στελέχωση, η ενεργός συμμετοχή, η διεκδίκηση και η επέκταση είναι πάγια στρατηγική της δράσης του Κ.Κ.Ε. μέσα από την οποία η εργατική τάξη του Πειραιά και όχι μόνο, μπόρεσε να εκφραστεί και να βρει διέξοδο στο αδιέξοδο που της είχαν επιβάλλει οι μεγαλοβιομήχανοι και η αστική τάξη της πόλης.

Οι ανισότητες και οι αντιθέσεις δεν περιορίστηκαν μόνο στον εργατικό-κοινωνικό τομέα αλλά επεκτάθηκαν και στον πολιτικό. Οι πρόσφυγες θεωρούσαν υπαίτιους για την Μικρασιατική καταστροφή το Λαϊκό Κόμμα ενώ υποστήριζαν θερμά τις διπλωματικές επιτυχίες του Ελευθέριου Βενιζέλου και πίστευαν πως αν εξακολουθούσε να παραμένει εκείνος στην εξουσία δεν θα είχαν ξεριζωθεί. Η πεποίθηση αυτή είχε σαν αποτέλεσμα να κατηγορηθούν από τους πολιτικούς τους αντιπάλους για όλες τις «ασχήμιες» της πόλης του Πειραιά, για τη διακίνηση ναρκωτικών, για την εγκληματικότητα, για τα στέκια με τους οίκους ανοχής. Η αλήθεια όμως είναι πως οι πρόσφυγες στην πλειοψηφία τους ήταν μορφωμένοι άνθρωποι, επαγγελματικά καταρτισμένοι με προοδευτικές ιδέες και πριν ξεριζωθούν πολλοί από αυτούς ήταν εύποροι. Η εγκατάστασή τους στις κακόφημες περιοχές του Πειραιά, στις μόνες περιοχές που ήταν κενές και μπορούσαν να τους φιλοξενήσουν, χρησιμοποιήθηκε για να τους συνδέσει με πάσης φύσεως εγκληματική ενέργεια και παραβατική συμπεριφορά.

Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος και η Κατοχή ανέκοψαν την ανοδική πορεία της πόλης και του λιμανιού. Ο γερμανικός βομβαρδισμός τον Απρίλιο του 1941 προκάλεσε υλικές ζημιές στις εγκαταστάσεις του λιμανιού ωστόσο η γερμανική αεροπορία δεν έπληξε ανεπανόρθωτα τις βασικές υποδομές και τον τεχνικό εξοπλισμό καθώς θα τους ήταν αναγκαία για την εξυπηρέτηση των δικών τους αναγκών. Ωστόσο δεν παύει να ήταν η πιο τρομακτική νύχτα που είχε ζήσει ο πειραιϊκός λαός από την αρχή του πολέμου ενώ αποτέλεσε την αρχή των δεινών που ακολούθησαν.

Η στρατηγική σημασία της πόλης του Πειραιά για τους κατακτητές πήρε μεγάλη διάσταση λόγω του λιμανιού. Το τελευταίο ήταν κομβικό σημείο για τον ανεφοδιασμό των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων στα πολεμικά μέτωπα.

Παράλληλα οι βιομηχανίες που έδρευαν στον Πειραιά ήταν καθόλα αναγκαίες στην γερμανική πολεμική μηχανή. Τα παραπάνω είχαν σαν αποτέλεσμα οι Γερμανοί από την πρώτη στιγμή να μετατρέψουν το λιμάνι σε γερμανικό φρούριο και οι δυνάμεις τους να εγκατασταθούν σε όλα τα νευραλγικά σημεία της πόλης. Τα αποθέματα τροφίμων που υπήρχαν στις αποθήκες του λιμανιού δεσμεύονται απευθείας και οι βιομηχανίες θα λειτουργήσουν για την κάλυψη των αναγκών της Γερμανίας. Πρόθυμοι μεγαλοβιομήχανοι, ιδιοκτήτες κυρίως ναυπηγείων, μηχανουργείων και καπνοβιομηχανιών θα προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στις δυνάμεις Κατοχής και θα αποκομίσουν τεράστια κέρδη τη στιγμή που ο ελληνικός λαός πεθαίνει από αστία.

Ο απίστευτος λιμός του 1941-1942 που βίωσε ο πειραιϊκός λαός όπως και κάθε λαός που ήταν υπό γερμανική κατοχή, ήταν αποτέλεσμα συνειδητής στρατηγικής των Γερμανών. Η αγροτική παραγωγή επιτάσσεται, τα αποθέματα προϊόντων επιτάσσονται και προορίζονται για τις γερμανικές στρατιές εντός και εκτός της Ελλάδας ενώ οι δωσίλογες κυβερνήσεις δεν μπορούν να εξασφαλίσουν ούτε τα αναγκαία -για την επιβίωση- τρόφιμα στους Έλληνες. Παράλληλα γιγαντώνεται η ανάπτυξη της μαύρης αγοράς με την αποθησαύριση όλων των προϊόντων και την πώλησή τους σε υπέρογκες τιμές. Ο ναυτικός αποκλεισμός στα πλαίσια του συμμαχικού πολέμου επιτείνει την έλλειψη τροφίμων καθώς η εισαγωγή τροφίμων έχει σταματήσει και ο λαός βιώνει την πλήρη εξάντληση και τον θάνατο από πείνα χιλιάδων Πειραιωτών. Οι Γερμανοί συνεχίζουν ακάθεκτοι την προπαγάνδα τους στρέφοντας τα βέλη τους εναντίον των Άγγλων και κατηγορώντας τους ανοικτά ότι εκείνοι είναι υπαίτιοι της έλλειψης τροφίμων αγνοώντας τις δικές τους ευθύνες με την επίταξη όλων των τροφίμων για τις δικές τους ανάγκες και την στέρησή τους από τον ελληνικό λαό. Βέβαια οι επιτάξεις των τροφίμων αλλά και όλων των προϊόντων καθώς και κτιρίων και μέσων μεταφοράς εξυπηρετούσαν αφενός τις πολεμικές τους ανάγκες και αφετέρου την τρομοκρατία και καθυπόταξη του κατεχόμενου λαού.

Ωστόσο παρά το πρώτο διάστημα της προσαρμογής στα νέα αυτά δεδομένα η αντίδραση δεν θα αργήσει να έρθει. Πλέον ο ελληνικός λαός με την ένταξή του στις αντιστασιακές οργανώσεις του ΕΑΜ, του ΕΛΑΣ, της ΕΠΟΝ, του ΕΛΑΝ και της Εθνικής Αλληλεγγύης στρέφεται κατά των κατακτητών και των συνεργατών τους.

Το ΕΑΜ Πειραιά χωρίστηκε σε ΕΑΜ κεντρικού Πειραιά, ΕΑΜ Καμινίων, ΕΑΜ Κερατσινίου και ΕΑΜ Κοκκινιάς για να εντάξει μέλη από όλες τις γύρω συνοικίες. Μέσα από συγκεντρώσεις καλλιτεχνικού περιεχομένου σε σπίτια και συλλόγους, μέσα από την οργάνωση συσσιτίων, μέσα από τις απεργίες και τις μαχητικές

διαδηλώσεις στρατολογούσε νέα μέλη και επεκτεινόταν παντού. Πυρήνες του εργατικού ΕΑΜ αναπτύχθηκαν σε όλα τα εργοστάσια και τις βιομηχανίες του τόπου άλλωστε η εκεί ανάπτυξή τους ήταν μια εύκολη διαδικασία καθώς το εργατικό κίνημα του μεσοπολέμου είχε προετοιμάσει το έδαφος για ανάλογες δράσεις στην περίοδο της Κατοχής.

Το ΕΑΜ διείσδυσε στον κρατικό μηχανισμό και η πλειοψηφία των εκεί εργαζομένων είτε είχαν ενταχθεί στους κόλπους του είτε έβλεπαν θετικά τις αντιστασιακές οργανώσεις και διευκόλυναν το έργο της. Το ΕΑΜ αριθμούσε πολλά μέλη στην πυροσβεστική, στο ΙΚΑ, στα νοσοκομεία Σαπόρτα και Τζάνειο, στην Αστυνομία και στους εκκλησιαστικούς κύκλους.

Θεατρικοί παραγωγοί ενέταζαν στις παραστάσεις τους μηνύματα υπέρ της αντίστασης και του αγώνα εναντίον των κατακτητών ενώ δεν έλειψαν οι περιπτώσεις που μεταμφιέζαν μέλη του ΕΑΜ σε ηθοποιούς για να τους φυγαδεύσουν από τους κατακτητές.

Πειραιώτες λογοτέχνες, ζωγράφοι, ποιητές, συμμετείχαν ενεργά στις συγκεντρώσεις καλλιτεχνών που οργάνωνε το ΕΑΜ και υποβοηθούσαν το έργο του στην στρατολόγηση νέων μελών και στην καλλιέργεια του αντιστασιακού πνεύματος καθώς και στον υπερθεματισμό της σημασίας της δράσης του ΕΑΜ.

Το ΕΑΜ χρησιμοποιούσε φυσιολατρικούς και ορειβατικούς συλλόγους όπως τον ΟΦΟΚ, τον Ηρακλή και ενώσεις τραυματιών πολέμου για να επεκταθεί και να αντλήσει μέσα από αυτούς και τις εκδηλώσεις που οργάνωναν νέα μέλη, νέους οπαδούς, νέα στελέχη έτοιμα να αναλάβουν δράση που θα γιγάντωνε την οργάνωση και το εαμικό κίνημα.

Το ΕΑΜ Πειραιά, Κερατσινίου, Καμινίων και Κοκκινιάς είχαν αποκτήσει τέτοια μαζικότητα και δύναμη που είχαν δημιουργηθεί διάφοροι υποτομείς για την καλύτερη οργάνωση και δράση τους καθώς και αντίστοιχα τμήματα του ΕΛΑΣ Πειραιά, Κοκκινιάς, Καμινίων και Κερατσινίου που αποτέλεσαν την ένοπλη προστασία της αντίστασης. Τα μέλη του ΕΑΜ στις διάφορες αποστολές τους δρούσαν υπό την συνοδεία τμημάτων του ΕΛΑΣ.

Το έργο και δράση των εαμικών οργανώσεων ήταν πολυδιάστατο. Έγραφαν συνθήματα στους τοίχους εναντίον των κατακτητών, κυκλοφορούσαν πληθώρα παράνομων εντύπων, περιοδικά, εφημερίδες, προκηρύξεις και αναπτέρωναν το ηθικό των Ελλήνων πλήττοντας την κυριαρχία των Κατοχικών δυνάμεων καθώς όλα τα

αντιστασιακά έντυπα πλημμύριζαν τα σπίτια των Πειραιωτών κάτω από τον ασφυκτικό έλεγχο που ασκούσαν οι δυνάμεις Κατοχής.

Επίσης οργάνωναν συσσίτια, απεργίες με μαζική συμμετοχή, μαχητικές διαδηλώσεις εναντίον της πείνας, της βίας, της επιστράτευσης και της καθόδου των Βουλγάρων, εντόπιζαν αποθήκες μαυραγοριτών και μοίραζαν τα αποθησαυρισμένα τρόφιμα, συγκροτούσαν επιτροπές διαμαρτυρίας για την απελευθέρωση αγωνιστών, κατάρτιζαν και εκτελούσαν σχέδια για σαμποτάζ σε γερμανικές εγκαταστάσεις και πλοία των κατακτητών. Το τελευταίο ήταν κυρίως έργο του ΕΛΑΝ που σε συνεργασία με σαμποτέρ αλλά και με άλλες αντιστασιακές οργανώσεις προκαλούσαν ζημιές σε πλοία, αποσπούσαν οπλισμό και εφόδια που βρίσκονταν στις αποθήκες των πλοίων, άρπαζαν καΐκια που είχαν επιτάξει οι κατακτητές και τα ενέτασσαν στο δικό τους πολεμικό δυναμικό και υπέκλεπταν σημαντικές πληροφορίες αναφορικά με τα γερμανικά στρατεύματα και τα σχέδια πλοήγησης των κατοχικών πλοίων.

Η συνεργασία μεταξύ των εαμικών οργανώσεων υπήρξε άψογα οργανωμένη και συγχρονισμένη. Άτομα σε θέσεις κλειδιά για την εξυπηρέτηση του έργου τους καθώς και Σύνδεσμοι του κινήματος, διευκόλυναν τον μεταξύ τους συντονισμό.

Η δράση του Κ.Κ.Ε. αντικατέστησε το κενό στον ελληνικό πολιτικό χώρο που είχε δημιουργήσει η απουσία των παραδοσιακών πολιτικών. Το Κ.Κ.Ε. εκμεταλλεύτηκε την αγανάκτηση των εργατών και το μίσος του λαού προς τους κατακτητές και τους συνεργάτες του και κινητοποιήθηκε άμεσα για να οργανώσει το αντιστασιακό κίνημα. Το ΕΑΜ έδωσε διέξοδο στους νέους σε μία εποχή που όλα απέπνεαν την εικόνα του θανάτου. Μέσα από κάθε απεργία, διαδήλωση, διαμαρτυρία, σύλλογο και εκδήλωση, φρόντιζε να προπαγανδίζει τις θέσεις του και να διευρύνει τις οργανώσεις του με την ένταξη νέων μελών. Το ΕΑΜ και οι οργανώσεις του έφθασαν να αριθμούν χιλιάδες μέλη ενώ η πολυδιάστατη δράση του και η δύναμή του υπονόμευαν την κυριαρχία των κατακτητών ενώ έδιναν προς όλες τις κατευθύνσεις το μήνυμα του κυρίαρχου ρόλου που θα διαδραμάτιζε στις πολιτικές εξελίξεις μετά την απελευθέρωση.

Αυτή ακριβώς η δύναμη και η κυριαρχία του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ ήταν εμφανής και στους κατακτητές ιδιαίτερα στην περιοχή της Κοκκινιάς. Η περιοχή αυτή ήταν κατά βάση προσφυγική και όπως προαναφέρθηκε είχε ριζοσπαστικοποιηθεί από την εποχή του Μεσοπολέμου με το Κ.Κ.Ε. να έχει καταφέρει να εισχωρήσει και να αναπτύξει αριστερά ερείσματα στους κατοίκους της κυρίως με την οργάνωση του εργατικού κινήματος και στα χρόνια της Κατοχής με την εξάπλωση των εαμικών οργανώσεων

και είχε αποκτήσει το παρωνύμιο «μικρή Μόσχα». Εκεί λοιπόν λόγω της έντονης δράσης των αντιστασιακών ενόπλων δυνάμεων του ΕΛΑΣ τα στρατεύματα Κατοχής και οι ταγματасφαλίτες απέφευγαν να κυκλοφορούν. Το γεγονός αυτό αποτελούσε πλήγμα για το κύρος των Γερμανών που σε συνδυασμό με την αρνητική τροπή που είχε πάρει ο πόλεμος για τις δυνάμεις του Άξονα σε όλα τα Μέτωπα ώθησαν τους Γερμανούς να επιτεθούν μαζί με τα Τάγματα Ασφαλείας στην Κοκκινιά τον Μάρτιο του 1944. Οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ παρόλο τον ανεπαρκή εξοπλισμό τους κατάφεραν να απωθήσουν τις υπεράριθμες εχθρικές δυνάμεις ύστερα από μία τετραήμερη μάχη. Την αμέσως επόμενη μέρα του τέλους της επίθεσης οι εαμικές οργανώσεις προχώρησαν σε διαδηλώσεις διαμαρτυρίας εναντίον της βίας των κατακτητών, μία διαμαρτυρία που απέδειξε την υψηλή συσπείρωση του εαμικού κινήματος, της αήττητης δύναμης του ΕΛΑΣ και της μεγάλης επιρροής από ασκούσε το ΕΑΜ στην περιοχή.

Η κλιμάκωση της βίας μεταξύ των κατακτητών και του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ κατά το έτος 1944 είναι αυτή που κυριαρχεί στο πειραϊκό τοπίο. Ο αριθμός των θανόντων από πείνα στον Πειραιά είχε μειωθεί, καθώς ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός μετά την άρση του ναυτικού αποκλεισμού οργανώνει καθημερινά συσσίτια ενώ οι μαυραγορίτες μπροστά στην επερχόμενη ήττα των Γερμανών αρχίζουν να πωλούν τα αποθησαυρισμένα προϊόντα, σε αντίθεση με τον αριθμό θανόντων από πυροβόλο όπλο και εκτελέσεις που αυξάνεται κατά το 1944 λόγω των οδομαχιών μεταξύ του ΕΛΑΣ και των Ταγματасφαλιτών και λόγω των μπλόκων.

Το μπλόκο της Κοκκινιάς ήταν χαρακτηριστικό παράδειγμα των περιστατικών ακραίας βίας και τρομοκρατίας που εφαρμόζαν οι κατακτητές και που αύξησαν τον αριθμό θανόντων από εκτελέσεις κατά αυτό το έτος στην περιοχή.

Αυτή η πόλωση μεταξύ τους είχε σαν αποτέλεσμα να ιδρυθεί με απόφαση της ΠΕΕΑ η ΟΠΛΑ που στράφηκε εναντίον των κατακτητών και των συνεργατών τους προστατεύοντας έτσι τη δράση των μελών του ΕΑΜ. Μέσα στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται και οι επιχειρήσεις εναντίον του Σ. Βαρδινογιάννη, του Ξιφάρá και της οικογένειας του Μπατράνη από την ΟΠΛΑ Πειραιά και Κοκκινιάς.

Λίγους μήνες πριν την απελευθέρωση ο πειραϊκός λαός δοκιμάζεται από τον συμμαχικό βομβαρδισμό, τον Ιανουάριο του 1944 που ήταν ο πιο σφοδρός που υπέστη ο Πειραιάς σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής. Το κέντρο της πόλης ισοπεδώθηκε, εκκλησίες, σχολεία, σπίτια, συγκοινωνίες, κεντρικοί δρόμοι υπέστησαν σοβαρές ζημιές ενώ στρατιωτικοί γερμανικοί στόχοι δεν υπέστησαν πολλές ζημιές.

Οι ανθρώπινες απώλειες έφθασαν τα 320 άτομα για το Δήμο Πειραιά, τα 67 για το Δήμο Νίκαιας και τα 21 για το Δήμο Κερατσινίου. Οι Αμερικανοί δικαιολόγησαν την αστοχία τους λόγω της νέφωσης εξαιτίας της οποίας συγκρούστηκαν μεταξύ τους συμμαχικά βομβαρδιστικά αεροπλάνα και λόγω των πυκνών αντιαεροπορικών πυρών που τα ανάγκασαν να πετούν σε μεγάλο ύψος. Οι Γερμανοί μαζί με την δωσίλογη κυβέρνηση έσπευσαν να εκμεταλλευτούν το γεγονός και να προβάλλουν τους συμμάχους ως δολοφόνους επιστρατεύοντας την προπαγάνδα τους με την έκδοση μιας αναμνηστικής σειράς γραμματοσήμων που ανέγραφαν «Βομβαρδισμός 1944».

Η απελευθέρωση του Πειραιά θα βρει τις δυνάμεις του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ προετοιμασμένες για την κοπή καλωδίων που ήταν συνδεδεμένα με εκρηκτικά στις προκυμαίες του λιμανιού, την προστασία του εργοστασίου της Ηλεκτρικής καθώς και σημαντικών εγκαταστάσεων της πόλης. Οι γερμανικές δυνάμεις που αναχωρούν από τον Πειραιά θα βρεθούν αντιμέτωπες με τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ που θα ακυρώσουν τα σχέδια ανατινάξεων των εγκαταστάσεων της πόλης δίνοντας την μάχη της Ηλεκτρικής.

Η Κατοχή του Πειραιά ανέκοψε τη ναυτιλιακή και βιομηχανική ανοδική πορεία της πόλης προκαλώντας την οικονομική παρακμή του λιμανιού. Ο πειραιϊκός λαός δοκιμάστηκε σκληρά. Η πείνα αποτελεί τη βασική αιτία μαζικών θανάτων των Πειραιωτών κατά τα έτη 1941-1942 ενώ οι αρρώστιες θερίζουν τους κατοίκους. Η στρατηγική της στέρησης των τροφίμων εκ μέρους των κατακτητών, οι αυθαίρετες συλλήψεις, η βία, οι φυλακίσεις, τα μπλόκα και οι εκτελέσεις δεν αποδίδουν όπως θα ανέμεναν οι Γερμανοί καθώς ο πειραιϊκός λαός ανασυγκροτείται και μέσα από την καθοδήγηση του ΕΑΜ καταφέρνει να εξαπλωθεί και να γιγαντώσει το αντιστασιακό κίνημα που σε αντίθεση με την προπαγανδιστική τακτική των Γερμανών που πέφτει στο κενό, τα «χωνιά» του ΕΑΜ αντηχούν σε όλες τις πειραιϊκές γειτονιές.

Οι κατασταλτικοί μηχανισμοί των κατακτητών δεν εμποδίζουν τα τυπογραφεία του ΕΑΜ να λειτουργούν μέρα-νύχτα κρυμμένα σε υπόγειες στοές και να γεμίζουν τον Πειραιά και τις συνοικίες του με αντιστασιακό υλικό.

Η ίδρυση των ταγμάτων Ασφαλείας από την δωσίλογη κυβέρνηση του Ι. Ράλλη εντείνει το μίσος μεταξύ των συνεργατών των κατακτητών και των οργάνωσεων του ΕΑΜ, μίσος που μεταφέρεται στην κοινωνία και αποτελεί προάγγελο της εμφύλιας σύγκρουσης που θα ακολουθήσει μετά την Απελευθέρωση.

Συνοψίζοντας, με βάση τις διαθέσιμες πηγές η διατριβή αυτή αποτυπώνει στο μέτρο του δικαίου τις μορφές αντίδρασης μιας πόλης που αντιμετωπίζει μια ιδιαίτερα

έντονη περίοδο εχθρικής κατοχής. Οι συνέπειες του πολέμου είναι πολύ σοβαρότερες για την πόλη και τον πληθυσμό της εξαιτίας της στρατηγικής σημασίας του λιμανιού και των βιομηχανικών εγκαταστάσεων που λειτουργούν στον Πειραιά. Αυτό έχει αντίκτυπο στην καθημερινή ζωή των κατοίκων, στον τρόπο που οργανώνεται και επεκτείνεται η αντίσταση στους κατακτητές και στα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο πληθυσμός. Με βάση το γενικότερο πρόβλημα της πείνας και των θανάτων που αντιμετωπίζει σε διαφορετική κλίμακα ολόκληρη η ελληνική κοινωνία, η διατριβή εξετάζει τα προβλήματα που επεκτείνονται από την αντίδραση των κατακτητών στην ανάπτυξη της αντίστασης που κορυφώνεται με μαζικά αντίποινα μέχρι τον συμμαχικό βομβαρδισμό της πόλης και τις συνέπειες που έχει στην κοινωνική συνοχή της.

Μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου η βιομηχανική παραγωγή⁶⁶⁷ της πόλης μειώθηκε και η κρίση στο τομέα της εμποροβιομηχανίας εντάθηκε και πήρε τη μορφή μιας παρατεταμένης βιομηχανικής κρίσης που οδήγησε στη σταδιακή μεταβολή της πειραιϊκής οικονομίας από βιομηχανική σε μια οικονομία υπηρεσιών καθώς και στην ανάδειξη του λιμανιού σε διεθνές κέντρο ναυτιλίας.

⁶⁶⁷ Σαπουνάκη-Δρακάκη Α. και Κοτέα Μ., (2006), «Το νέο οικονομικό πρόσωπο του Πειραιά: Από το Μάντσεστερ στο “City” του Λονδίνου», Πειραιάς: στην *Επιστημονική Επετηρίδα Πανεπιστημίου Πειραιώς προς τιμήν του καθηγητή Αντωνίου Χ. Παναγιωτόπουλου*, τόμος Β΄, σελ. 899-900

Περίληψη

Στόχος αυτής της διδακτορικής έρευνας είναι η ανάλυση της περιόδου της Κατοχής στο μεγαλύτερο λιμάνι της χώρας καθώς και η οργάνωση και η ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος του ΕΑΜ στην ευρύτερη περιοχή του Πειραιά. Στο πλαίσιο αυτό εξετάζονται θέματα όπως ο αριθμός των θανόντων από πείνα και από άλλες κατοχικές αίτιες θανάτου, ο ναυτικός αποκλεισμός του Πειραιά, οι βομβαρδισμοί της πόλης, ο τρόπος οργάνωσης και εξάπλωσης του ΕΑΜ στις συνοικίες, οι δωσίλογοι καθώς και ο αγώνας του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ εναντίον των κατακτητών στις κρίσιμες στιγμές της απελευθέρωσης.

Λέξεις-κλειδιά: ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, Πειραιάς, δωσίλογοι, ναυτικός αποκλεισμός

“Piraeus at the period of Occupation and resistance”**AGGELIKI TZAFERA****Abstract**

The purpose of this study is to analyze the period of the Occupation in the biggest port of the country and the rise of the partisan movement - EAM(National Liberation Front) at the wider area of Piraeus. Other issues which are under discussion in this study are, the number of people who died due to hunger and due to other occupied reasons, the naval blockade of Piraeus, the bombardments of the town, the organizational methods and the spread of the EAM to the local districts, the collaborationists and the struggle of EAM and ELAS(Greek Popular Liberation Army) against the Axis Power at the crucial moments of liberation.

Keywords: National Liberation Front (EAM), Greek Popular Liberation Army(ELAS), Piraeus, collaborationist, naval blockade

Πηγές - Βιβλιογραφία

Αρχειακές πηγές

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος:

Πληθυσμός Ελλάδος 1920, 1928, 1940 (απογραφή) τ. 3098, Νομός Αττικής, Α΄ Περιφέρεια Διοικήσεως Πρωτευούσης

Ιστορικό αρχείο Ε.Δ.Ι.Α.(Εταιρεία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων):

«Αγώνες των καπνεργατών», αφήγηση του Πάνου Καρυοφύλλη καπνεργάτη του Κεράνη.

«Το Ε.Λ.Α.Ν. Πειραιά», καταγραφή προσωπικής μαρτυρίας του Γρηγόρη Θεοχάρη. Αρχείο Γ. Μπελαβίλα.

Αρχείο Ι. Παπαδημητρίου, «Αγώνες για την επιβίωση».

«Διάγγελμα Π.Ε.Ε.Α. προς τον ελληνικό λαό».

Ιστορικό Αρχείο Πειραιά:

Δημήτρης και Θωμάς Θεοφανίδης, στατιστική μελέτη, «πόσες φορές ήχησαν οι σειρήνες από τις 28/10/1940 ως τις 05/04/1941».

Ιστορικό Αρχείο της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε:

Αρχείο Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., Αδημοσίευτη γραπτή μαρτυρία του Γιάννη Πισσά, Απρίλιος 1969.

Ιστορική προκήρυξη της ΑΣΤ. ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ Κ.Ο.Κ., «17^η ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1944 ΜΑΤΩΜΕΝΗ ΜΕΡΑ ΤΗΣ ΚΟΚΚΙΝΙΑΣ, ΜΕΡΑ ΠΟΥ ΖΗΤΑΕΙ ΕΚΔΙΚΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΑΙΜΑ ΤΩΝ ΠΑΛΛΗΚΑΡΙΩΝ ΜΑΣ».

Δημοσιευμένη αρχειακή πηγή Ιστορικού Αρχείου της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε.:

17 Αυγούστου 1945(Ο ΜΠΛΟΚΟΣ), έκδοση η Κοκκινιά μας, 1945.

Η έκδοση περιγράφει τα γεγονότα του Μπλόκου της Κοκκινιάς μέσα από κείμενα της εποχής και έχει εκδοθεί το 1945 στην πρωτότυπη μορφή από το Ιστορικό Αρχείο της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε.

Αρχεία Δήμων:

Ληξιαρχείο Δήμου Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου αρχείο θανάτων για την περίοδο 1941-1944.

Ληξιαρχείο Δήμου Νίκαιας αρχείο θανάτων για την περίοδο 1941-1944.

Ληξιαρχείο Δήμου Πειραιά αρχείο θανάτων για την περίοδο 1941-1944.

Δημοσιευμένη πηγή αρχείου ΟΛΠ:

Πίππας Δ., (1970), «Η τεχνική διαμόρφωσης του λιμένος Πειραιώς», Πειραιάς: έκδοση του ΟΛΠ, *Ο λιμάν του Πειραιώς κατά τα έτη 1930-1970*.

Βοΐνης Ι., (15/06/1980), «Μνήμες», *Δελτίο ΟΛΠ*, τ. 18.

Αρχείο της ΠΕΑΕΑ Κερατσινίου:

Υπόθεση Άννα Θωμάκου-Παυλάκου.

Αρχείο ΠΕΑΕΑ Κοκκινιάς:

Μαγνητοφωνημένη Συνέντευξη του Σ. Κύβελου, διοικητή του 1^{ου} Τάγματος Κοκκινιάς.

Μαγνητοφωνημένη Συνέντευξη του Νίκου Σουσαμλή (Μέλος ΕΛΑΣ Κοκκινιάς).

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας- ΑΣΚΙ:

Κωδικός αρχείου 1038, τίτλος αρχείου, «Εθνική Αλληλεγγύη Πειραιά, Εισφορά Σωτηρίας».

ΕΠΟΝ κωδικός αρχείου Α92, τίτλος αρχείου, «Σύντομη Έκθεση χρονιάτικης δράσης της ΕΠΟΝ του Πειραιά (Μάρτιος 1943- Μάρτιος 1944)».

Αρχείο ΕΔΑ, Φ. 26/03/15, γραπτή μαρτυρία Ηλία Μεταξά, υπεύθυνου τομέα κέντρου Κοκκινιάς της ΟΠΛΑ.

National Archives:

HS5/416, From D/HV to V/CD, 06/09/1943, “Sabotage activities by Apollo in Piraeus and adjacent ports”.

HS5/615, From force 133 to London, 14/10/1944 “Support of military and naval operations, force 140”.

Γενικά Αρχεία του Κράτους:

Προσωπικό Αρχείο του Ηρακλή Πετιμεζά, κ. 52, τ.χ. 1

Γενικό Επιτελείο Στρατού:

Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 907/Α/3, «Περιγραφή του τρόπου συγκροτήσεως της εν Πειραιεί Εθνικής Οργανώσεως Εθνικής Αντιστάσεως ΕΔΕΣ», 3 Νοεμβρίου 1952.

Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο -Ε.Λ.Ι.Α.:

Αρχείο Σ. Ε. Λ. –ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΛΟΓΟΤΕΧΝΩΝ φάκελος 8, υποφάκελος Β. Χανιώτη, αίτηση του Σ.Ε.Λ. προς τον Δήμαρχο Αθήνας. 20.01.1944.

Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο:

Κωδικός θέματος T14182, κωδικός Τεκμηρίου D3818, Τίτλος: Ταινία Επίκαιρων ΗΟ – 11/097. Βίντεο: Επιστροφή εξόριστης Κυβέρνησης στην Ελλάδα.

Ι.Α.Ε.Ν. -Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Νεανικός Τύπος, (www.iaen.gr ψηφιοποιημένα αρχεία).

Τύπος της Εποχής

Εφημερίδα *Ακρόπολις*:

«Η νυκτερινή αεροπορική επιδρομή εις τον Πειραιά. Τα εχθρικά αεροπλάνα επόντισαν μαγνητικές νάρκας», φύλλο 7 Απριλίου 1941.

«Εντός της προσεχούς εβδομάδας αι πρώται τρεις δίκαι των μεγιστάνων της μαύρης αγοράς εις το στρατοδικεῖον, ο δικαστικός κόσμος εδήλωσε αλληλεγγύην με τον κ. Πρωθυπουργόν εις τον απηνή διωγμόν εναντίον των ασυνείδητων μαυραγοριτών», Φύλλο 20 Νοεμβρίου 1941

«Υπερχίλιοι οι συλληφθέντες τελευταίως μαυραγορίται μεταξύ αυτών 50 μεγαλοβιομήχανοι με κέρδη δεκάδων εκατομμυρίων, αποθήκαι και τρόφιμα

κατασχεθέντα υπέρ των ασθενών αξίας 500.000.000 δρχ.», φύλλο Κυριακή 14 Δεκεμβρίου 1941.

«Τα κυβερνητικά μέτρα δια την αντιμετώπισιν της λευκής απεργίας των τραπεζιτικών υπαλλήλων. Επετάχθη το προσωπικόν της τραπέζης της Ελλάδος. Πως θα καθορίζεται εφεξής ο φόρος κοινωνικής πρόνοιας. Ανακοινώσεις του κ. Προέδρου της Κυβερνήσεως», φύλλο Τετάρτη 2 Ιουνίου 1943.

«Επιδρομή πρωτοφανούς αγριότητας ενεργήθη χθες εναντίον του Πειραιώς. Επλήγη η πόλις εις την καρδιάν της. Τα θύματα θρηνούνται κατά εκατοντάδες. Ο κ. Πρωθυπουργός διαμαρτύρεται ενώπιον της ανθρωπότητας δια το πρωτάκουστον ανοσιούργημα», φύλλο 12 Ιανουαρίου 1944

«Πλήρης περιγραφή της κολάσεως που εδημιούργησεν εις τον Πειραιά η τρομοκρατική επιδρομή. Ποια σημεία επλήγησαν από τους τρεις άγριους βομβαρδισμούς. Τα ανθρώπινα θύματα υπερβαίνουν τας δύο χιλιάδας. Όλαι αι επίσημοι πληροφορίες και αι ιδιαίτεροι έρευναι μας», φύλλο 13 Ιανουαρίου 1944.

«Τα μέτρα της Κυβερνήσεως, του Δήμου και του Ε.Ο.Χ.Α. δια την περίθαλψιν των βομβόπληκτων. Η αρτοτροφοδοσία των, η στέγασις και η παροχή ύδατος», φύλλο 13 Ιανουαρίου 1944.

«Νέαι φρικιαστικάί λεπτομέρειαι από την πολύνεκρον τραγωδίαν του Πειραιώς. Συνεχίζεται η εκταφή των θυμάτων από τα ερείπια. Το έργον της αποκαταστάσεως και ενισχύσεως των βομβόπληκτων. Η βοήθεια του Γερμανικού στρατού», φύλλο 14 Ιανουαρίου 1944.

«Ο Ραδιοφωνικός σταθμός του Καΐρου αγγέλλει», φύλλο 14 Ιανουαρίου 1944.

«Τα αποτρόπαια εγκλήματα του ΕΑΜ», φύλλο 3 Ιουνίου 1944.

«Ανασκόπησις της στρατιωτικής καταστάσεως. Επιτυχείς επιχειρήσεις εναντίον κομμουνιστικών συμμαχιών εις την περιοχόν του Αγρινίου. 262 νεκροί και 138 αιχμάλωτοι», φύλλο Πέμπτη 17 Αυγούστου 1944.

«Κατάπλους ατιμόπλοιου με τρόφιμα εις τον Πειραιά. Διανομή ζακχάρεως και μπιζελιών», φύλλο Κυριακή 4 Ιουνίου 1944.

«Κατέπλευσαν εις τον Πειραιά δύο σουηδικά πλοία με τρόφιμα», φύλλο 20/08/1944

Εφημερίδα, *Το Βήμα*:

«Έναρξιν και λήξιν συσκοτίσεως», φύλλο 24/02/1944

Εφημερίδα *Βραδινή*:

«Απαράδεκτα τα αιτήματα των δημοσίων υπαλλήλων. Κατηγορηματικά δηλώσεις του προέδρου της κυβερνήσεως κ. Ι. Ράλλη. Η απεργία των υπαλλήλων εξυπηρετεί τα αναρχικά στοιχεία. Διετάχθη η πληρωμή των μη απεργησάντων δημοσίων υπαλλήλων», φύλλο 30 Αυγούστου 1943.

Εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*:

«Αι εχθρικοί Αεροπορικοί Επιδρομαί», φύλλο 8 Απριλίου 1941.

«Αι επιδρομαί της εχθρικής αεροπορίας», φύλλο 11 Απριλίου 1941.

«Έκκλησις του Δημάρχου Νίκαιας προς τους δημότας τους», φύλλο 9 Ιουνίου 1942

«Ο κ. Πρωθυπουργός υψώνει φωνήν διαμαρτυρίας ενώπιον της ανθρωπότητος δια το επιτελεσθέν χθες ανοσιούργημα κατά του άμαχου ελληνικού πληθυσμού του Πειραιώς», φύλλο 12 Ιανουαρίου 1944

«Το δράμα του Πειραιώς», φύλλο 12 Ιανουαρίου 1944

«Πανελλήνιαν Άραν», φύλλο 12 Ιανουαρίου 1944

«Η Προχθεσινή ημέρα της φρίκης και της απογνώσεως εις τον Πειραιά. Ο άγριος δολοφονικός βομβαρδισμός κατά του άμαχου πληθυσμού. Τα τραγικά θύματα, αι καταστροφαι και η ερήμωσις της πόλεως», φύλλο Πέμπτη 13 Ιανουαρίου 1944

«Η Κοινωνική αλληλεγγύη. Οι δωρεές για τους βομβόπληκτους Πειραιώτες», φύλλο 13 Ιανουαρίου 1944

«Κατάρα εις τους δολοφόνους», φύλλο 13 Ιανουαρίου 1944

«Έλληνες προσοχή!», φύλλο 14 Ιανουαρίου 1944.

«Με την πλήρη Αλληλεγγύην μας», φύλλο 15 Ιανουαρίου 1944

«Υπέρ των Βομβόπληκτων της πόλεως του Πειραιώς», φύλλο 26 Ιανουαρίου 1944

Εφημερίδα *Οικονομικός Ταχυδρόμος*:

«Η Ναυτική κίνησης του Λιμένος Πειραιώς. Δρομολόγια ατμόπλοιων. Γραμμαί Εξωτερικού», φύλλο 07/01/1934

«Τελωνειακές εισπράξεις του μηνός Δεκεμβρίου 1933», φύλλο 07/01/1934

«Ανώνυμος κλωστοϋφαντουργική εταιρεία ΑΔΕΛΦΟΙ ΡΕΤΣΙΝΑ. Θ' Γενικός ισολογισμός της 31/12/1933», φύλλο 28/01/1934

«Ανώνυμος Ελληνική Εταιρεία Χημικών προϊόντων και λιπασμάτων. Γενικός ισολογισμός της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1933 έτος 24^{ον}», φύλλο 08/04/1934

«Τράπεζα Πειραιώς Ανώνυμος Εταιρεία. Γενικός ισολογισμός 31/12/1933», φύλλο 28/01/1934

«Ανώνυμος Ελληνική Εταιρεία Χημικών προϊόντων και λιπασμάτων. Γενικός ισολογισμός της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1938 έτος 29^{ον}», φύλλο 20/03/1939

«Η πορεία των καλλιεργειών», φύλλο 24/04/1939

«Η εσοδεία του καπνού το 1940», φύλλο 19/05/1941

«Οι ξένοι εργάται εν Γερμανία», φύλλο 09/03/1942

«Ο αριθμός των εργαζόμενων γυναικών εις την Γερμανία», φύλλο 28/09/1942

«Η Αγγλία καθίσταται πτωχοτέρα», φύλλο 05/10/1942

«Δεσμεύεται όλη η παραγωγή της σταφίδος», φύλλο 09/11/1942.

Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*:

«Κατάρα και θάνατος στους Ράλληδες», Αριθμός φύλλου 88, 12 Μαρτίου 1944.

«Ο σπαραγμός της Κοκκινιάς», φύλλο 20 Αυγούστου 1944

«Το δηλητήριο της Προπαγάνδας», φύλλο 20 Αυγούστου 1944.

«Ο ΕΛΑΣ στην Υπηρεσία των Συμμάχων», φύλλο 3 Οκτωβρίου 1944

«Αποκαλυπτικά έγγραφα από τη δράση των προδοτών», φύλλο Πέμπτη 12 Οκτωβρίου 1944

«7 μέρες μαζί», *Ριζοσπάστης*, ένθετη έκδοση, φύλλο 20/06/2004

Πειραϊκή εφημερίδα *Θάρρος*:

«Η υγιεινή του Πειραιώς», φύλλο 3 Φεβρουαρίου 1931.

«Ανεπιτυχής Αεροπορική Επιδρομή κατά του Πειραιώς. -2 Εχθρικά αεροπλάνα κατέπεσαν καιόμενα εις την θάλασσαν», φύλλο 21 Ιανουαρίου 1941.

Πειραϊκή εφημερίδα *Σημαία*:

«Η χθεσινή ανεπιτυχής εχθρική επιδρομή κατά του Πειραιώς-Κατερρίφθησαν δύο ιταλικά-Οι ανδρείοι πιλότοι του Μουσολίνι βομβαρδίζουν και πάλι αμάχους», φύλλο 21 Ιανουαρίου 1941.

«Ο αντιτυφικός εμβολιασμός των κατοίκων Πειραιώς-Η μέριμνα της Δημοτικής Αρχής», φύλλο 6 Ιουνίου 1941.

«Γνωστοποιήσις Υπηρεσίας Λειών Πολέμου Πειραιώς», φύλλο 14 Ιουνίου 1941.

Πειραιϊκή Εφημερίδα *Φωνή του Πειραιώς*:

«Εις εκ των φονέων του ιατρού Βαρδινογιάννη», φύλλο 02/01/1945

«Η επανάληψις εργασιών της καπνοβιομηχανίας. Επαρκή αποθέματα καπνών. Η εκκαθάρισις», φύλλο 10/01/1945

«Θλιβερά επέτειος. Ο βομβαρδισμός 11/01/1944», φύλλο 11/01/1945

«Το κίνημα και η Πυροσβεστική Υπηρεσία», φύλλο 16/01/1945

«Το ημερολόγιο τεσσάρων δημοσιογράφων. Τρία χρόνια κατοχής του Πειραιώς. Οι Γερμανοί εις τον Πειραιά. Αρχίζουν αι πιέσεις και η λεηλασία», φύλλο 31/01/1945

«Το ημερολόγιο τεσσάρων δημοσιογράφων. Τρία χρόνια κατοχής του Πειραιώς. Οι πρώτοι συνεργάται των Γερμανών», φύλλο 01/02/1945

«Το ημερολόγιο τεσσάρων δημοσιογράφων. Τρία χρόνια κατοχής του Πειραιώς. Οι Δήμιοι μας», φύλλο 02/02/1945

«Το ημερολόγιο τεσσάρων δημοσιογράφων. Τρία χρόνια κατοχής του Πειραιώς. Απάται, εκβιασμοί, λεηλασίαι, όργια», φύλλο 03/02/1945

«Το ημερολόγιο τεσσάρων δημοσιογράφων. Τρία χρόνια κατοχής του Πειραιώς. Αι πρώται φορτώσεις δια Γερμανίαν.», φύλλο 08/02/1945

«Το ημερολόγιο τεσσάρων δημοσιογράφων. Τρία χρόνια κατοχής του Πειραιώς. Αυτοί που ετοίμαζαν όπλα κατά των συμμάχων», φύλλο 13/02/1945

«Το ημερολόγιο τεσσάρων δημοσιογράφων. Τρία χρόνια κατοχής του Πειραιώς. Κοινοπραξία παλαιών ανταγωνιστών», φύλλο 28/02/1945

Συνεντεύξεις

Προσωπική συνέντευξη με Τ. Μπενά στις 16/09/2011

Προφορικές μαρτυρίες

Β. Βαρδινογιάννης Αθήνα 2011

Ελληνική βιβλιογραφία

Αγριαντώνη Χ., (1986), *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.

Ανταίος Π., (1979), *Συμβολή στην Ιστορία της ΕΠΟΝ*, Β' Τόμος, Αθήνα: Καστανιώτη.

Αργύρης Α., (1997), *Ο Σαμποτέρ Φάντασμα του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου*, Πειραιάς.

Βαρών Βασάρ Ο., (1987), *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1941-1945) καταγραφή*, τόμος 1^{ος}, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

Βαρών Βασάρ Ο., (2009), *Η ενηλικίωση μιας γενιάς, Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην αντίσταση*, Αθήνα: Εστία.

Γεωργιάδης Κ., (2000), *Ο καπετάν Ζαχαρίας και το ΕΛΑΝ στην Αντίσταση*, Αθήνα: εκδότης Κώστας Γεωργιάδης, σελιδοποίηση και επιμέλεια εκτύπωσης Γ. Ζερδεβάς

Γιαννιτσιώτης Ι., (2006), *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά 1860-1910*, Αθήνα: Νεφέλη.

Γιωτόπουλος Γ., (1983), *Πέντε και μία μέρες της Μακρονήσου*, Αθήνα.

Γιωτόπουλος Γ., (1986), *Έτσι για να μην ξεχνάμε, Πειραιάς: Κατοχή, Αντίσταση Σύμμαχοι*, Αθήνα.

Δρίτσα Μ., (1990), *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Ευστρατιάδης Σ., (1990), *Με το μαστίγιο...από το μπλόκο της Νίκαιας μέχρι και το στρατόπεδο του Χαϊδαρίου*, Αθήνα: Επικαιρότητα.

Ζαλοκώστας Χ., (1997), *Το Χρονικό της σκλαβιάς*, Αθήνα: Εστία.

Ζέκερντοφ Μ., (1991), *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Ζορμπαλάς Σ., (1993), *ΕΠΟΝ Τραγουδούσαν και πολεμούσαν για την λευτεριά*, Αθήνα: Δελφίνι.

- Θεοφάνους Κ., (1985), *Η καλλιτεχνική ιστορία του Πειραιά 1884-1984*, Πειραιώτες ζωγράφοι και γλύπτες, Πειραιάς: Γκαλερί Κόντη.
- Θεοφάνους Κ., (1989), *Χρονολόγιο, ταξιδιωτικά και άλλα*, Πειραιάς: Πειραιϊκές εκδόσεις.
- Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944, αναμνήσεις, μαρτυρίες και μαρτύρια αγωνιστών*, Πειραιάς: Λιμάνι.
- Ιωαννίδης Ι., (1954), *Έλληνες και ξένοι κατάσκοποι στην Ελλάδα*, Αθήνα: Α. Μαυρίδη.
- Κάιλας Μ., (1975), *Μαρτυρίες ΕΛΑΝ, Στερνές υποθέσεις των ηρώων μας*, Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- Κατηφές Π., (2004), *Το μπλόκο της Κοκκινιάς. Χρονικό Μνήμης*, Βαμβακάς Μ., Ζέρβας Θ., Λαυρεντιάδου Μ. (επιμ.), Σερβός Δ., εκδόσεις Δήμος Νίκαιας.
- Κεπέσης Ν., (1989), *Ο Πειραιάς στην Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα: το βιβλίο εκδόθηκε με τη συμβολή του Συνδέσμου Δήμων περιοχών Πειραιά και Δυτικής Αττικής.
- Κεπέσης Ν., (1984), *Ο Δεκέμβρης του 1944*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, (τέταρτη έκδοση).
- Κολοβός Γ., (2009), *Η δράση του Ελληνικού Ναυτικού(Πολεμικού, Αντάρτικου και Εμπορικού) κατά τη διάρκεια του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου*, Αθήνα: ιδιωτική έκδοση.
- Κοτέα Μ., (2014), *Δημοτική Μεταρρύθμιση και πολιτικός εκσυγχρονισμός 1912-1936*, Αθήνα: Διονικός.
- Κουτελάκης Χ., Φωσκόλου Α., (1991), *Πειραιάς και συνοικισμοί (Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14^ο αιώνα μέχρι σήμερα)*, Αθήνα: Εστία.
- Κωνσταντινίδης Κ., (2001), *Τρεις αληθινές Ιστορίες, Ο Πειραιάς κάτω από τις βόμβες, ο ελεύθερος σκοπευτής ήταν γυναίκα, σημάδια στους τοίχους σημάδια στη μνήμη*, Αθήνα.
- Λιάτσος Δ., (1960), *Κοκκινιά ένα όνομα μία πολιτεία, η πολιτισμική και πνευματική πορεία της Κοκκινιάς*, Νίκαια: το βιβλίο τυπώθηκε στο τυπογραφείο Ν. Τρομάρα.
- Λιάτσος Δ., (1973), *Ιστορίες της Κατοχής, διήγημα-βιώματα του ιδίου*, Αθήνα: Το Ελληνικό Βιβλίο.
- Λουκάς Δ., Κλαδιά Μ., Μπελέζος Δ., (2004), *εποπτεία Βλάσης Αγτζίδης, Κερατσίνι, Όψεις της Πολιτικής και Δημοτικής Ιστορίας του Δήμου Κερατσινίου*, Αθήνα: Αλέξανδρος.

- Lord Russel of Liverpool, (2007), *Η Μάστιγα του Ναζισμού, τα εγκλήματα του Γ' Ράιχ 1939-1945*, Αθήνα: Ιωλκός.
- Mazower M., (1994), *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μαργαρίτης Γ., (2009), *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων, ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της κατοχής*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Μαυρουδής Γ., (1976), *Το Ημερολόγιο της πείνας*, Αθήνα: Κέδρος.
- Μαχαίρας Ε., (2009), *Η τέχνη της Αντίστασης*, Αθήνα: Καστανιώτη.
- Μελετόπουλος Ι., (1945), *Πειραιϊκά*, Αθήνα: Ξένου.
- Μητρόπουλος Ι., (1951), *Γενικά και Πειραιϊκά Θέματα*, Πειραιάς.
- Μίλεσης Σ., (2016), *Πειραιϊκές ιστορίες του Μεσοπολέμου*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Μιχαηλίδης Σ., (1984), *Το ΕΑΜ Κοκκινιάς*, Πειραιάς: εκδότης Σίμος Μιχαηλίδης.
- Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά, Χρονικό*, Πειραιάς: εκδότης Σίμος Μιχαηλίδης.
- Μιχαηλίδης Σ., (1993), *Η Γέννηση της Κοκκινιάς απ' όσα έζησα και θυμάμαι*, Πειραιάς.
- Μπενάς Τ., (1990), *Της κατοχής μνήμες μικρές σαν χρέος*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μπινιάρης Στέλιος, (1988), *Ο Πειραιάς του Μεσοπολέμου και της Κατοχής, Χρονικό*, Πειραιάς: Φιλολογική Στέγη Πειραιώς.
- Πανδή-Αγαθοκλή Β., (2001), *Η Ιστορία του Νέου Φαλήρου μέσα από τους δρόμους του*, Αθήνα: Όμβρος.
- Παπαστεφανάκη Λήδα, (2009), *Εργασία, τεχνολογία και Φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία στον Πειραιά, 1870-1940*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Παπαστράτος Ε., (1964), *Η Δουλειά και ο Κόπος της», Αθήνα.*
- Παπαφλωράτος Ι., (2006), *ΕΔΕΣ άγνωστες πτυχές από την ιστορία της οργάνωσης*, Αθήνα: Περισκόπιο.
- Πιζάνιας Π., (1993), *Οι φτωχοί των πόλεων, η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα τον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ριζάς Σ., (2011), *Από την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, Αθήνα: Καστανιώτη.
- Σαμπατακάκης Θ., (2006), *Ταυτότητες πρακτόρων και κωδικά ονόματα. Η δραστηριότητα των βρετανικών υπηρεσιών πληροφοριών στην Ελλάδα (1939-1944)*, Αθήνα: Φιλίστωρ.

- Σάντας Λ., (2010), *Μία νύχτα στην Ακρόπολη...μνήμες από μία σπουδαία εποχή*, Αθήνα: Βιβλίοραμα.
- Σβολόπουλος Κ., (2005), *Χαϊδάρη 8 Σεπτεμβρίου 1944. Η αόρατη στρατιά στο απόσπασμα*, Αθήνα: Πατάκη.
- Σερβός Δ., (1996), *Που λες... στον Πειραιά, ντοκουμέντα και αναμνήσεις*, Πρόλογος Ν. Καραντηνός, Β. Γεωργίου, Αθήνα.
- Σκούρας Φ., Χατζηδήμος Α., Καλούτσης Α., Παπαδημητρίου Γ., (1991) *Η Ψυχοπαθολογία της πείνας, του . φόβου και του άγχους, Νευρώσεις και Ψυχονευρώσεις*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Σπηλιωτοπούλου Μ.- Παπαστράτης Π., (2004), *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940-1944 Από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών Foreign Office 371, τόμος Α' και Β' 1944*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης της ιστορίας του Νεότερου Ελληνισμού.
- Σταϊνχάουερ Γ., Μαλικούτη Μ., Τσοκόπουλος Β., (2000), *Πειραιάς Κέντρο Ναυτιλίας και Πολιτισμού*, Αθήνα: Έφεσος.
- Τσαλδάρη Λ., (1967), *Εθνικά κοινωνικά πολιτικά προσπάθειαι, τόμος Α' το παιδί και η γυναίκα*, Αθήναι.
- Τσοκόπουλος Β., (1984), *Πειραιάς 1835-1870, Εισαγωγή στην Ιστορία του Ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα: Καστανιώτη.
- Φλάισερ Χ., (1995), *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της αντίστασης 1941-1944*, τόμος 1^{ος} και 2^{ος}, Αθήνα: Παπαζήση.
- Φωκάς Δ., αντιναύαρχος, (1968), *Έκθεση σχετικά με τη δράση του Ναυτικού κατά τον Πόλεμο 1940-1944 συνταχθείσα βάσει επίσημων στοιχείων του Γεν*, Αθήνα: έκδοση Πολεμικού Ναυτικού.
- Χαϊδεμένος Η., (1980), *Ο Γολγοθάς ενός λαού*, Αθήνα.
- Χανδρινός Ι., (2012), *Το τιμωρό χέρι του Λαού, η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*, Αθήνα: Θεμέλιο, (β' συμπληρωμένη έκδοση)
- Χαρλαύτη Τ., (2001), *Ιστορία της ελληνόκτητης Ναυτιλίας 19^{ος} αιώνας-20^{ος} αιώνας*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Χατζηγελευθεριάδης Α., (2000), *Ένα Πειραιωτάκι στα χρόνια της φωτιάς 1940-1945*, Πειραιάς.
- Χατζηιωσήφ Χ., (1993), *Η Γηραιά Σελήνη, η βιομηχανία στην Ελλάδα, 1830-1940*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Χατζημανωλάκης Ι., (1973), *Το Χρονικό της Πειραιϊκής Πνευματικής Ζωής (1835-1973)*, Πειραιάς: Το έργο εκδόθηκε με την οικονομική συμβολή του Πειραιϊκού Συνδέσμου και του Μελετόπουλου Ι.

Χατζημανωλάκης Ι., (1999), *Οι Δήμαρχοι του Νεότερου Πειραιά (Συμβολή στην Τοπική Ιστορία)*, Πειραιάς: το βιβλίο εκδόθηκε με τη συμβολή του Δήμου Πειραιώς

Χατζημανωλάκης Ι., (2001), *Το λιμάνι του Πειραιά στη Διαδρομή των Αιώνων*, (έκτη έκδοση), Πειραιάς.

Χιονίδου Β., (2011), *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941-1944*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Hirschon R., (2004), *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Χονδροματίδης Ι., (2001), *Η Μαύρη Σκιά στην Ελλάδα. Εθνικοσοσιαλιστικές και φασιστικές οργανώσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και της γερμανικής κατοχής, (1941-1944)*, Αθήνα: Περισκόπιο.

Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης. Το χρονικό του αγώνα. Στ' άρματα στ' άρματα, συλλογική εργασία αγωνιστών, (1964), Αθήνα: Γιαννίκος, Τόμος Α'-Δ'

Δήμος Νίκαιας, (2004), *Το μπλόκο της Κοκκινιά (Χρονικό μνήμης) 1944-2004*, 60 χρόνια από το μπλόκο της Κοκκινιάς, Αθήνα.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Green William, (August 1992) “Zappatas’s Wooden Kingfisher”, *Air International*, Vol. 43, No.2.

Mason Francis K., (1964), *The Gloster Gladiator*, London: Macdonald.

Papastratis P., (1984), *British policy towards Greece during the second world war 1941-1944*, Cambridge University Press.

Ελληνική αρθρογραφία- μελέτες σε συλλογικά έργα

Αβδούλος Σ., (Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 2004), «Η μάχη της Ηλεκτρικής στον Πειραιά (13/10/1944)», Αθήνα: άρθρο στο περιοδικό *EAM-Αντίσταση*, τεύχος 88, έκδοση Π.Σ.Α.Ε.Ε.Α.-Πανελλαδικού Συνδέσμου Αγωνιστών Εαμικής Εθνικής Αντίστασης.

Αλεξίου Έ., (1962), «Οι συγγραφείς στην Αντίσταση», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. Νοέμβριος.

Ανδρόνικος Ι., «Η αποκατάστασις του λιμένου Πειραιώς», άρθρο στο Περιοδικό *Τεχνικά Χρονικά*, Ιαν. - Φεβ., τόμος 295-296.

Αντωνίου Α., (2008), «Η μάχη της Κοκκινιάς», άρθρο στο περιοδικό *ΕΑΜ-Αντίσταση*, τεύχος 84, Αθήνα: έκδοση Π.Σ.Α.Ε.Ε.Α.-Πανελλαδικού Συνδέσμου Αγωνιστών Εαμικής Εθνικής Αντίστασης-.

Βαλαώρας Β., «*Η φυσική κινήσις του πληθυσμού εν Αθήναις και Πειραιεί κατά το δεύτερο εξάμηνον του έτους 1941*», Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, τ. 19 (1944).

Βερνίκιος Α., (Αύγουστος 1980), άρθρο στο Περιοδικό *Ναυτιλιακή*, τ. 5.

Γεράνης Σ., (Μάρτης-Απρίλης, 1963), «Μνήμη Βομβαρδισμού», άρθρο στο περιοδικό *Θερμοπύλες*, τεύχος 8.

Ε/ Ιστορικά -Εθνική Αντίσταση, φύλλο 22/11/2001, ένθετο εφημερίδας *Ελευθεροτυπίας*.

Ημερολόγιο Μαηδώνη Φ. (24.6-10.9.1944), στο περιοδικό *Μνήμων*, τόμος 9 (1984), Hagen Fleischer, Αρ. Στεργέλλης (επιμ.).

Θωμαδάκης Σ., (1984), «Μαύρη αγορά πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας» στο, *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Καγγελάρη Δ., (2007), «Η θεατρική σκηνή 1941-1953», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1940-1945 Κατοχή και Αντίσταση*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Γ΄ Τόμος, Μέρος 2^ο

Καραμήτσος Ι., «Περιοδικά Νέων στον Πειραιά στα χρόνια της Κατοχής», άρθρο στην εφημερίδα *Φωνή του Πειραιώς*, φύλλο 17.03.1948.

Κισκίλας Π., (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2005), «Ελληνόφωνες εκπομπές εξωτερικού», άρθρο στο Περιοδικό *Δημοσιογραφία και Τύπος*, τεύχος 7^ο

Κοΐνης Π., (1962), «Η αντίσταση με νόμιμα μέσα», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 87-88.

Κοτέα Μ., (1999) «Η συγκρότηση των ελληνικών πόλεων, 1828-1862» στο *Τετράδια Εργασίας*, Αρ. 33, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Κουζινόπουλος Β., (Ιούλης-Αύγουστος- Σεπτέμβρης, 1985) «Σχετικά με τον ΕΛΑΣ Πειραιά», Αθήνα: περιοδικό *Εθνικής Αντίστασης*, τεύχος 47.

Κρασονικολάκης Δ., (14/12/2000), «Βομβαρδίζοντας την πόλη. 56 χρόνια μετά τον βομβαρδισμό του Πειραιά», Εφημερίδα *Πειραιϊκή Πολιτεία*.

Κροκίδης Φ., (08.06.1988), «Απλόχερα τον μοίραζε τον άρτο των αγγέλων», εφημερίδα *Το Βήμα*.

Κρούστης Α., (27/10/2014 και 03/11/2014), «Η Εθνική Αντίσταση της "Δεξιάς" και η στάση της Αριστεράς», Εφημερίδα *Γνώμη*.

Λιάτσος Δ., (12.03.1990), «Η μάχη της Κοκκινιάς» άρθρο στην εφημερίδα *Νίκη* της Νίκαιας.

Λούκος Χ., (2007), «Η πείνα στην κατοχή, δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, Χατζηιωσήφ Χ., Παπαστράτης Π. (επιμ.), Γ' τόμος, μέρος 2^ο, Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Λυμπεράτος Μ., (2007), «Οι οργανώσεις της Αντίστασης» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, τόμος Γ', μέρος 2^ο, Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Μαλαγκονιάρης Σ., (17/01/2016), «Ο φοβερός βομβαρδισμός του Πειραιά έγινε στα Τυφλά», άρθρο στην *Εφημερίδα των Συντακτών*.

Μανουσάκης Σ., (08-09-2011), «Αλέκος Χρυσοστομίδης: Οι αναμνήσεις ενός Θεατρίνου», αναδημοσίευση άρθρου από το περιοδικό «Σύμβουλος Υγείας» στην τοπική εφημερίδα Κερατσινίου, *Δημότης Ανταποκριτής*.

Μαργαρίτης Γ., (25.04.1999), «Η Αθήνα της Κατοχής. Η πόλη στον αγώνα της καθημερινής επιβίωσης», στο *Επτά Ημέρες- Η Καθημερινή*.

Μπουρνόβα Ε., (2005-2006), «Οικονομικές συμπεριφορές στην Αθήνα της Κατοχής» *ΗΛΟΙΣΤΟ*, Ηλεκτρονικό Δελτίο Οικονομικής Ιστορίας, Αρχείο: Συναντήσεις Σεμιναρίου Οικονομικής Ιστορίας.

Μπουρνόβα Ε., (Μάιος 2005), «Θάνατοι από πείνα. Η Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942», *Αρχειοτάξιο*, τεύχος 7.

Παπαδόπουλος Ι., (Ιούλης-Αύγουστος- Σεπτέμβρης 1985), «Μία πτυχή των αγώνων του ΕΑΜ εργατών Παπαστράτου», Αθήνα: άρθρο στο περιοδικό *Εθνικής Αντίστασης*, τεύχος 47.

Παπαστράτης Π., (2007), «Οι κυβερνήσεις εξορίας ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος 1940-1945 Κατοχή και Αντίσταση*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Γ' Τόμος, Μέρος 1^ο

Πεταλά Λ., (Ιούλης-Αύγουστος- Σεπτέμβρης, 1992) «Δύο χρονικά της Νίκαιας», Αθήνα: περιοδικό *Εθνικής Αντίστασης*, τεύχος 76.

Πετρόπουλος Ι., (Οκτώβρης-Νοέμβρης- Δεκέμβρης 1985), «Η Πυροσβεστική υπηρεσία στον Πειραιά τον καιρό της Κατοχής». Αθήνα: περιοδικό *Εθνική Αντίσταση*, τεύχος 48.

Πουλόπουλος Κ., (2014), «Η οργάνωση Εθνική Αλληλεγγύη 1941-1947», στο *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940-1960*, Λυμπεράτος Μ., Παπαστράτης Π. (επιμ.), Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Σαπουνάκη-Δρακάκη Λ., Κοτέα Μ., (2005), «Η ελληνική αστική ιστοριογραφία στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος» στο, *Η Ελληνική πόλη σε ιστορική προοπτική*, (επιμ.) Σαπουνάκη-Δρακάκη Λ., Αθήνα Διονικός.

Σαπουνάκη-Δρακάκη Λ. και Κοτέα Μ., (2006), «Το νέο οικονομικό πρόσωπο του Πειραιά: Από το Μάντσεστερ στο “City” του Λονδίνου», Πειραιάς: στην *Επιστημονική Επετηρίδα Πανεπιστημίου Πειραιώς προς τιμήν του καθηγητή Αντωνίου Χ. Παναγιωτόπουλου*, τόμος Β΄.

Sapounaki-Dracaki L. –Kotea M., (2011), “Piraeus the Gateway of Athens to the world”, στο *Πάντειο Πανεπιστήμιο Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Πάυλο Λουκάκη*, Αθήνα: Gutenberg.

Σαράντης Σ., «11 Ιανουαρίου 1944: Η ΡΑΦ κονιορτοποιεί τον Πειραιά. Ήταν ένα τραγικό λάθος ή κάτι άλλο;», άρθρο στο εβδομαδιαίο περιοδικό *Επίκαιρα*.

Σκαλιδάκης Ι., (Φεβρουάριος 2008), «Η Αθήνα ενάντια στην ύπαιθρο. Η εκστρατεία των Ταγμάτων Ασφαλείας από την Αθήνα στην Εύβοια», *Ο Πολίτης*, περιοδικό τεύχος 163.

Σκιαδαρέση Μ., «Η Ελληνογαλλική Σχολή Jeanne d’ Arc και ο βομβαρδισμός του Πειραιά (11 Ιανουαρίου 1944)», περιοδικό *Μνήμων*, τεύχος 16.

Σπηλιωτοπούλου Μ., (2014), «Η οργάνωση Προμηθεύς II και οι βρετανικές πολιτικές για την ανάπτυξη της αντίστασης στην κατεχόμενη Ελλάδα (1941-1943)», στο *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940-1960*, Λυμπεράτος Μ., Παπαστράτης Π. (επιμ.), Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Τριγώνης Τάσος, (2014), «“Τα χρυσόφυλλα του Καπνού”: Συγκρότηση και λειτουργία της εγχώριας καπνοβιομηχανίας την περίοδο της Κατοχής, 1941-1944» στο *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940-1960*, Λυμπεράτος Μ., Παπαστράτης Π. (επιμ.), Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Τσιρίδης Χ., «Όχι στην πολιτική επιστράτευση 5.3.43», άρθρο στην εφημερίδα *Δικηγορική και Σοσιαλιστική Επιθεώρηση*, Μάρτιος 1990, αριθμός φύλλου 52.

Φακιολάς Ρ., «Οικονομικές εξελίξεις στις δεκαετίες ’30 και ’40» στο *Η Ελλάδα ’36-’39 από την δικτατορία στον εμφύλιο, τομές και συνέχειες*, Φλάισερ Χ. (επιμ.), (Ε΄ έκδοση), Αθήνα: Καστανιώτη.

Φραδέλλος Κ., (2007), «Κατοχικές κυβερνήσεις και έθνος. Άξονες και μεταβολές του κυβερνητικού λόγου κατά τη διάρκεια της κατοχής» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, Χατζηιωσήφ Χ., Παπαστράτης Π. (επιμ.), Γ΄ τόμος, μέρος 2^ο, Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Φωτάκης Ζ., (09/01/2011), «Ο στρατηγικός σχεδιασμός του πολέμου στον αέρα», *Καθημερινή*.

Χανδρινός Ι., (Σεπτέμβριος 2014), «Ο Μεγάλος βομβαρδισμός του Πειραιά 11 Ιανουαρίου 1944» στο περιοδικό *Στρατιωτική Ιστορία*, τεύχος 12.

Χατζιωάννου Μαρία Χριστίνα, (17/04/2011), «Το "Μεταξά" που κατέκτησε την υφήλιο», *Καθημερινή*.

Χατζηιωσήφ Χ., (2007), «Η ελληνική Οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, Χατζηιωσήφ Χ., Παπαστράτης Π. (επιμ.), Γ΄ τόμος, μέρος 2^ο, Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Χατζημανωλάκης Ι., (Σεπτέμβριος 1992), «Εβδομήντα Χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή», άρθρο στο περιοδικό *Πολιτιστική Πράξη*, τ. 10.

Τριμηνιαίο Περιοδικό, (Ιανουάριος 1966), *Πειραιϊκόν Ημερολόγιον, Αρχείον Πειραιϊκών Σπουδών*, Διευθυντής Νίκος Κατσίκaros, Γραμματέας Σύνταξης Γ. Μ. Πολιτάρχης, Πειραιάς, , τομ. 1.

«Μία εκκρεμής υποχρέωση. Η συμβολή της ΕΠΟΝ στη μάχη για τη διάσωση του Ηλεκτρικού εργοστασίου στον Πειραιά», άρθρο στο περιοδικό *ΕΑΜ-Αντίσταση*, τεύχος 5, Γενάρης-Μάρτης 1988.

Πειραιϊκά, (Ιανουάριος 2003), «Οι βομβαρδισμοί του Πειραιά από τους Γερμανούς και τους Συμμάχους», εξαμηνιαίο περιοδικό για την τοπική ιστορία, τόμος Ι.

Εκκλησιαστικό περιοδικό, *Ισαπόστολοι*, τεύχος 3^ο, Φεβρουάριος 2010.

Περιοδική έκδοση της Ελληνογαλλικής Σχολής Πειραιά ο Άγιος Παύλος, *Αφιέρωμα*, τεύχος II/07, «Πειραιάς το ξεκίνημα...».

Λευκώματα

Λεύκωμα του Δήμου Κερατσινίου, «70 χρόνια Δήμος Κερατσινίου 1934-2004 Στιγμές από την ιστορία του Δήμου μας».

Ελένη Αναγνωστοπούλου- Ευαγγελία Μπαφούνη, «Πειραιάς - Οδοιπορικό στην αρχαία και τη νεότερη ιστορία της πόλης», Οδοιπορικό Λεύκωμα, Πειραιάς 2007.

Λεύκωμα της Ελληνογαλλικής Σχολής, Jeanne D' Arc, «Γνώση και ήθος στον Πειραιά 150 χρόνια 1859-2009».

Διπλωματικές, Μεταπτυχιακές, Διδακτορικές εργασίες - Εκθέσεις

Αρμανίδης Φ., (2014), «Η περίοδος της Μεγάλης τρομοκρατίας στην περιοχή της πρωτεύουσας κατά την διάρκεια της Κατοχής – Αιματηρή καταστολή της αντίστασης και ένοπλος δοσιλογισμός (Ιούνιος 1943 – Οκτώβριος 1944)», Διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, ΠΜΣ, κατεύθυνση Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Αθήνα.

Δεσύπρης Μ., (2009), «Η Δημογραφική τύχη του πληθυσμού της Νίκαιας Αττικής (Κοκκινιάς) την περίοδο της κατοχής», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία- Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα.

Έκθεση Δοξιάδη, (1947), «Θυσίες της Ελλάδος : Αιτήματα και επανορθώσεις στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», Υπουργείον Ανοικοδομήσεως, Αθήναι. Κεφάλαιο III: Οικονομικός πόλεμος και κεφάλαιο VI: Πληθωρισμός κατά την Κατοχή.

Κοτέα Μ., (1997), «Η βιομηχανική ζώνη του Πειραιά 1860-1900», Διατριβή, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα.

Λιαδάκης Σ., (2014), «Η βιομηχανία και το εργατικό κίνημα στον Πειραιά του μεσοπολέμου», Διδακτορική Διατριβή – Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.

Μανουσάκης Β., (2014), «Οικονομία και πολιτική στην Ελλάδα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η Ελληνική Οικονομία της "Νέας Ευρώπης" του Άξονα και το ζήτημα της οικονομικής συνεργασίας με τους κατακτητές», Διδακτορική Διατριβή που εκπονήθηκε στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ με επιβλέποντα καθηγητή τον κ. Γιώργο Μαργαρίτη, Θεσσαλονίκη.

Νικολαΐδου Ε., (2010), «Οι τιμές των προϊόντων στην περίοδο της Κατοχής στην Αθήνα», Μεταπτυχιακή Εργασία – Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας ΠΜΣ κατεύθυνση Νεώτερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Αθήνα.

Στέρπης Χ., (2016), «Διεθνής βοήθεια και επισιτισμός στην Κατοχική Ελλάδα (1941-1944), Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα.

Τριγώνης Τ., (2011), «Πτυχές του Καπνικού Ζητήματος κατά τη διάρκεια της Κατοχής και της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου», Διπλωματική Εργασία - Πάντειο

Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, ΠΜΣ, κατεύθυνση Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Αθήνα.

Χανδρινός Ι., (2009), «Το Τιμωρό Χέρι του Λαού», Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη Αθήνα(1942-1944), Διπλωματική Εργασία – Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα.

Χαραλαμπίδης Μ., (2011), «Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα: το εαμικό αντιστασιακό κίνημα στις ανατολικές συνοικίες της Αθήνα: Καισαριανή, Βύρωνα, Παγκράτι, Γούβα, Υμηττός», Διδακτορική Διατριβή - Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Αθήνα.

Ιστοσελίδες διαδικτύου

www.koutouzis.gr.

www.onalert.gr/stories/ntokoumento-o-vomvardismos-tou-peiraia-spanio-kinimatografiko-yliko/31580, Ντοκιμαντέρ, «Ο βομβαρδισμός του Πειραιά», Γ΄ Τάξη Πληροφορικής του 2^{ου} Εσπερινού Λυκείου Πειραιά

www.original-fippak.blogspot.gr «33 αντιστασιακές οργανώσεις. Η άγνωστη ιστορία και δράση τους»

www.myfilm.gr

www.peiraikos.gr

www.pireoramablogspot.gr «Οι τρεις βομβαρδισμοί του Πειραιά»

www.wikipedia.org/wiki/Junkers_Ju_87

Παράρτημα

Οι τέσσερις συνοικίες ή αλλιώς περιοχές του Τομέα του Κέντρου ήταν οι παρακάτω,
α) Μικρολίμανο-Καστέλα, με αρχικό γραμματέα τον αγωνιστή Οδυσσέα Γεωργοθανασόπουλο και μετέπειτα τον Σ. Σπανό.

Στη συνοικία αυτή έδρασαν κυρίως γυναίκες όπως η Μαρία Πινοτσή, σύζυγος του Κ. Ζαρογιάννη, που μαζί με την Νίκη Αυγουστάκη από την Κοκκινιά, την Εύα Μελίδη από το Κερατσίνι και την Αύρα Παρτσαλίδου επικεφαλής, αποτέλεσαν τις εκπροσώπους του γυναικείου Κινήματος στον Πειραιά.

Σε αυτή τη συνοικία έδρασε και η οδοντίατρος Μαρία Τσισκάκη -κόρη του ιερέα του ναού του Προφήτη Ηλία στον Πειραιά- που συνελήφθη και μεταφέρθηκε σε γερμανικό στρατόπεδο συγκέντρωσης, ο Δ. Κορνελάτος, ο Ν. Παπαδάκης, ο Π. Βελλής και άλλοι⁶⁶⁸.

β) Δημοτικό Θέατρο-Πασαλιμάνι, με γραμματέα τον Αναστάσιο Λιβιεράτο που εργαζόταν στο ΙΚΑ Πειραιά. Στη θέση του γραμματέα αυτής της συνοικίας παρέμεινε μέχρι το 1943 οπότε και ανέλαβε ο Π. Κοντός.

Η συνοικία αυτή υπήρξε δραστήρια παρόλο που το έργο της ήταν πιο δύσκολο συγκριτικά με το έργο των άλλων συνοικιών λόγω της αυξημένης παρουσίας των Γερμανών στο κέντρο του Πειραιά.

Μεταξύ των προσωπικοτήτων που έδρασαν στη συνοικία αυτή ήταν ο Δ. Τσουλουχόπουλος που αναλάμβανε να περάσει τον παράνομο Τύπο ακόμα και μέσα από μπλόκα.

Ο γραμματέα της συνοικίας Τάσος Λιβιεράτος φρόντιζε για τον πολεμικό εξοπλισμό της οργάνωσης καθώς είχε αγοράσει όπλα από απόστρατους χωροφύλακες. Λόγω της επιρροής που ασκούσε είχε πείσει τους φύλακες του Μεγάρου του Δημοτικού Θεάτρου Πειραιά, να του επιτρέπουν να συναντιέται με τα μέλη της συνοικίας στη δημοτική βιβλιοθήκη που στεγαζόταν εντός του Μεγάρου. Μάλιστα είχε βρει και μία επαφή στο Δήμο Πειραιά μέσω της οποίας θα μπορούσαν να κλέβουν καύσιμα από

⁶⁶⁸ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ. 77-78.

τους Γερμανούς, ωστόσο ο Λιβιεράτος δεν προχώρησε σε συνεργασία καθώς δεν ήταν απόλυτα πεπεισμένος ότι δεν θα εκτίθονταν.

Άλλες προσωπικότητες που έδρασαν στη συνοικία αυτή ήταν, ο Αλέκος Κοντός, αγωνιστής του ΕΛΑΝ που εκτελέστηκε από τους κατακτητές, ο γιατρός Κόδρος Σπυρόπουλος, ο ιδιοκτήτης του εστιατορίου «Χορτοφαγία», Χρήστος Μπούτος και ο Βαγγέλης Χαροκόπος που επέκτεινε το αντιστασιακό κίνημα στους Μηχανουργούς⁶⁶⁹.

Οι συσκέψεις και οι συναντήσεις των μελών της συνοικίας αυτής πραγματοποιούνταν επίσης στην κλινική «Λευκός Σταυρός» του Θ. Λαμπράκη, στο σπίτι του Α. Κοντού, στο εστιατόριο του Μπούτου καθώς και στο ιατρείο του Κ. Σπυρόπουλου. Το εστιατόριο του Μπούτου που βρισκόταν επί της οδού Πραξιτέλους και Βασιλέως Γεωργίου και τόσο ο Μπούτος όσο και ο Αλέκος Γιαννόπουλος, υπάλληλος του εστιατορίου, παρείχαν φαγητό σε αγωνιστές, διακινούσαν τον παράνομο Τύπο της Αντίστασης ενώ περιστασιακά έκρυβαν και συντηρούσαν Γερμανούς στρατιώτες που λιποτακτούσαν μέχρι να τους φυγαδεύσουν στο Βουνό. Το κατάστημα με λαστέξ του Ρούσσου (που ακόμα βρίσκεται επί της οδού Ηρώων Πολυτεχνείου στο κέντρο του Πειραιά) το χρησιμοποιούσαν σαν τόπο συγκέντρωσης και προσωρινής κρυψώνας όπλων. Μέσα στο κατάστημα είχαν τροποποιηθεί κάποια ράφια που χρησίμευαν για την ανταλλαγή μηνυμάτων μεταξύ του Σίμου Μιχαηλίδη (οργανωτικού γραμματέα) και των εκπροσώπων της Κεντρικής Επιτροπής, Κ. Μάρα και Κ. Ζαρογιάννη. Η γιάφκα του Ρούσσου ήταν γνωστή μόνο στους παραπάνω και σε κανέναν άλλο ενώ ο Ρούσος δεν συμμετείχε σε τίποτα άλλο σχετικό με τον αγώνα για να μην δημιουργηθούν υποψίες⁶⁷⁰.

γ) Χατζηκυριάκειο-Άγιος Νείλος, με αρχικό γραμματέα τον Θεόδωρο Κανέλλο.

Στη συνοικία αυτή η αντιστασιακή δράση -τουλάχιστον στο πρώτο στάδιο- ήταν υποτονική σε σύγκριση με τις άλλες συνοικίες. Η αλλαγή έγινε όταν μετά από τρεις συνεχόμενες συσκέψεις εμφανίστηκαν νέα πρόσωπα για να αναλάβουν δράση στη συνοικία Χατζηκυριάκειο-Άγιος Νείλος μεταξύ των οποίων ο γιατρός Αντώνης Χατζηιωάννου και ο Νίκος Καρράς που δούλευε στο δικηγορικό γραφείο του Παναγιώτη Κουρελάκου στον Πειραιά. Η δράση του τελευταίου είχε σαν αποτέλεσμα

⁶⁶⁹ Κουτελάκης Χ., Φωσκόλου Α., *Πειραιάς και συνοικισμοί*, ο.π., σελ. 230-232.

⁶⁷⁰ Ο.π., σελ. 232-234.

να αναλάβει τα καθήκοντα του γραμματέα στη συνοικία και μετέπειτα να προαχθεί σε γραμματέα ολόκληρου του Τομέα του Κέντρου αφήνοντας τον Αντώνη Χατζηιωάννου στη θέση του γραμματέα της συνοικίας Χατζηκυριάκειο-Άγιου Νείλου. Μετέπειτα ο Ν. Καρράς συνελήφθη από τους Γερμανούς και εκτελέστηκε.

Ο Αντώνης Χατζηιωάννου υπήρξε και «λαϊκός» γιατρός των συνοικιών προσφέροντας αφιλοκερδώς τις υπηρεσίες του⁶⁷¹.

δ) Φρεαττύδα-Άγιος Βασίλης. Η τελευταία αυτή περιοχή του Τομέα του Κέντρου προστέθηκε στη συνέχεια στη συνοικία Χατζηκυριάκειο-Άγιος Νείλος και τη θέση της πήρε η συνοικία Ευαγγελίστρια-Κρητικά γιατί από άποψη οργάνωσης ήταν αποτελεσματικότερος ένας τέτοιος διαχωρισμός και πρώτος της γραμματέας ήταν ο δικηγόρος Μανώλης Πρωιμάκης (που αργότερα χρημάτισε και βουλευτής της Ε.Δ.Α.). Ο τελευταίος είχε την ικανότητά του να στρατολογεί μέλη από όλες τις κοινωνικές βαθμίδες και από όλα τα επαγγέλματα μετατρέποντας την συνοικία Ευαγγελίστρια-Κρητικά σε μία ομάδα συνεχόμενης δράσης με ισχυρές δυνάμεις. Μέλη που στρατολόγησε ο Πρωιμάκης ήταν ο Κ. Θεοδώρου που διατηρούσε φούρνο στον Πειραιά επί της οδού Αλκιβιάδου και Πύλης αλλά ακόμα και ο ιερέας του ναού Ευαγγελίστριας στην Γρηγορίου Λαμπράκη του οποίου το όνομα δεν καταγράφεται.

Μέλη της συνοικίας ήταν, η οικογένεια του Αντώνη και της Αντιγόνης Μουτσάτσου που πρόσφεραν πολλά στον αγώνα ακόμα και το σπίτι τους μετατρέποντάς το σε γιάφκα συναγωνιστών αγνοώντας τον κίνδυνο που διέτρεχαν αυτοί και τα τρία τους παιδιά, ο κουρέας Π. Κοντός που είχε εγκαταλείψει το επάγγελμα του γιατί είχε ενταχθεί ενεργά στο κίνημα του ΕΑΜ και είχε μετατρέψει το κομμωτήριο του σε εργαστήριο κατασκευής πανό με αντιστασιακά συνθήματα, πανό αλλά και σε τόπο συγκέντρωσης, ο διανοούμενος Τάσος Βουλοδήμος, ο Λυκούργος Παπαδόγγονας, ο Μάκης Παγίδας, ο καρεκλάς Γιάννης Φραγκούλης και ο τσαγκάρης Αγκαθάρης Μενέλαος που εκτελέστηκε από τους Γερμανούς.

Οι συναντήσεις των μελών της συνοικίας πραγματοποιούνταν επίσης στο σπίτι του Πρωιμάκη αλλά και μέσα στην εκκλησία της Ευαγγελίστριας.

⁶⁷¹ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ. 61-65.

Οι τέσσερις συνοικίες ή αλλιώς περιοχές του Τομέα Καμινίων ήταν οι εξής,

α) Καμίνια-Άγιος Ελευθέριος με γραμματέα συνοικίας τον ελαιοχρωματιστή Μήτσο Κωστάκο. Στη συνοικία έδρασαν οι αδελφοί Σπύρος και Νικήτας Παπαπολύζος, ο Φώτης Μπιταξής και άλλοι.

β) Μοσχάτο με γραμματέα συνοικίας τον εργολάβο/μηχανικό Κ. Δημόπουλο.

Οι προσωπικότητες που ξεχώρισαν σε αυτή τη συνοικία ήταν ο εργάτης Σπύρος Σαωνίτης, ο μηχανικός Μίτογλου και άλλοι.

Η συνοικία του Μοσχάτου πρόσφερε επίσης σε μεγάλο βαθμό οικονομική στήριξη στον αγώνα καθώς οι υπάλληλοι της Ελαιουργίας Μοσχάτου πέρα από τη συμμετοχή τους στις εκδηλώσεις, πρόσφεραν λάδι, σαπούνι, διάφορα τρόφιμα αλλά και χρήματα⁶⁷².

γ) Φάληρο με γραμματέα συνοικίας τον γιατρό Δ. Τσιτσιλιάνο. Εδώ έδρασαν οι Β. Καμακάρης, ιδιωτικός υπάλληλος, ο Γ. Καϋμενάκης, συνταξιούχος και η Ανδρέου, χημικός (το μικρό της όνομα δεν αναφέρεται), ο Γ. Σκλάβος, η Κατίνα Νικολάου, ο Α. Λιουδάκης, ο Κ. Κωστούλάνης, η Μαργαρίτα Σκορδιαλού, η Δέσποινα Μιχαλάκη και ο Τάσος Τσακίρογλου⁶⁷³.

Εδώ χρησιμοποιούσαν για τις συναντήσεις των μελών της συνοικίας αλλά και για τις μεγάλες συσκέψεις όλου του Τομέα Πειραιά το εργοστάσιο του Σφαέλου στο Φάληρο που βρισκόταν επί της οδού Μικράς Ασίας απέναντι από τα κλωστήρια του Φουστάνου. Το κτήριο του εργοστασίου παρόλο που ήταν εγκαταλειμμένο φυλαγόταν από θυρωρούς και για να το χρησιμοποιήσουν έρχονταν πάντοτε σε συνεννόηση με τον αδελφό του διευθυντή του εργοστασίου, Σπύρο Σπανό που ήταν και μέλος του ΕΑΜ⁶⁷⁴.

δ) Ρέντης-Απόλλων με αρχικό γραμματέα συνοικίας τον οικοδόμο Α. Αλεξιάδη και μετέπειτα τον φοιτητή Ι. Καμπουράκη.

Στη συνοικία αυτή έδρασαν προσωπικότητες όπως ο Α. Αλεξιάδης, ο Π. Πονηρίδης αλλά και γυναίκες όπως η Ευαγγελία Δημοπούλου και η δραστήρια Εύα

⁶⁷² Θεοφάνους Κ., (1996). *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 63.

⁶⁷³ Ο.π., σελ. 63-64.

⁶⁷⁴ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ. 80,120-121.

Μελίδη που συνεργαζόταν στενά με την Αύρα Παρτσαλίδου που τον χειμώνα του 1943 μετέφερε οπλισμό της οργάνωσης από τον Πειραιά στον Ρέντη περνώντας κυριολεκτικά μέσα από μπλόκα Γερμανών. Άλλες αγωνίστριες της συνοικίας ήταν, η Ευγενία Πολυδούρη, αδερφή της ποιήτριας Μαρίας Πολυδούρη, η Σοφία Μίτογλου και η οδοντίατρος Μαρία Τσισκάκη.

Στη δραστήρια αυτή συνοικία του Ρέντη, ο γραμματέας της σε συνεργασία με τα στελέχη της, είχε λάβει διάφορες πρωτοβουλίες (πάντα εντός των πλαισίων της καθοδήγησης της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ Πειραιά). Μία από αυτές ήταν η διοργάνωση ενός αγώνα ποδοσφαίρου μεταξύ Καμινίων και Ρέντη όπου στο τέλος του αγώνα ακολούθησε ομιλία του Γραμματέα του Τομέα Καμινίων, του Α. Κακουλίδη, εναντίον της καθόδου των Βουλγάρων και μετά πορεία στη λεωφόρο Ρέντη-Τρύφωνος οπότε και κυνηγήθηκαν από τους Γερμανούς⁶⁷⁵.

Ο Τομέας Ταμπουρίων χωριζόταν στις εξής τέσσερις συνοικίες,

α) Συνοικία των Ταμπουρίων με γραμματέα συνοικίας τον παιδίατρο Παναγιώτη Λαμπρινάκο. Ο τελευταίος συνελήφθη στη Σαλαμίνα τον Απρίλιο του 1944, πέρασε από τα βασανιστήρια της Μέρλιν και τον Μάιο μεταφέρθηκε στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Χαϊδαρίου. Εκεί ο Λαμπρινάκος εκτέλεσε χρέη γιατρού που έκρινε ποιοι ήταν κατάλληλοι για εργάτες προκειμένου να μεταφερθούν σε εργοστάσια στη Γερμανία. Από τη θέση αυτή κατάφερε να σώσει πολλούς από τον κίνδυνο μεταφοράς τους στη Γερμανία με ψευδείς διαγνώσεις για διάφορες αρρώστιες. Οι Κερατσινιώτες Α. Ασιατίδης, Α. Αναστασάκος, Π. Κόκκινος, Σ. Βλαχόπουλος, Γ. Κατσέλης καθώς και οι Ε. Λαζαρίδης, Κ. Καρακουλάκης, Ν. Πανάγος, Ν. Ψαρρός από την Κοκκινιά, ήταν μεταξύ αυτών που ο Π. Λαμπρινάκος διέγινωσεν ως αρρώστους για να αποτρέψει την μεταφορά τους.

Στη συνοικία αυτή έδρασαν οι Γ. Σταυράκης με το ψευδώνυμο «Λούης», Μ. Ελευθεριάδης που τα ίχνη του χάθηκαν κατά τη συμμετοχή του σε μία επιχείρηση του ΕΛΑΝ, Σπύρος Πετράκος ιδιοκτήτης του θερινού κινηματογράφου «Αίγλη» στο Κερατσίνι που συνεργαζόταν για τις ανάγκες του αγώνα και με το 6^ο Αστυνομικό Τμήμα μέσω του αστυφύλακα Γκιουλάκου και του Αντώνη Μητσάκου, οι αδελφοί Κοιλάκου-ο Γιώργος Κοιλάκος που βοηθούσε ιδιαίτερα στο οικονομικό κομμάτι του αγώνα συνελήφθη και μεταφέρθηκε στις φυλακές Χατζηκώστα, ο κουρέας Γιάννης

⁶⁷⁵ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ. 81.

Κοιλάκος, μέλος του ΕΑΜ Ταμπουρίων που συνελήφθη από Γερμανοτσολιάδες και εκτελέστηκε από τους Γερμανούς το 1943 και ο Στέφανος Κοιλάκος που διατηρούσε καφενείο στα Ταμπούρια συνελήφθη και μεταφέρθηκε στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου- η οδοντίατρος Μαρίκα Παυλίδου, ο γιατρός Νίκος Νοταράς με το ψευδώνυμο «Κύρος», και ο Α. Βαρυτιμίδης.

Στη συνοικία αυτή υπήρξε αυξημένη συμμετοχή στην οικονομική ενίσχυση του αγώνα καθώς τα μέλη της είχαν εξασφαλίσει επαφή με οικονομικούς παράγοντες της περιοχής και εργοστασιάρχες όπως για παράδειγμα με τους αδελφούς Εμμανουηλίδη που διατηρούσαν εργοστάσιο. Οι τελευταίοι δεν προσέφεραν μόνο οικονομικά στον αντιστασιακό αγώνα αλλά παραχωρούσαν και τους χώρους του εργοστασίου για συγκεντρώσεις και συσκέψεις του ΕΑΜ Ταμπουρίων.

Για τις συγκεντρώσεις του Τομέα προσέφεραν επίσης τα σπίτια τους οι, Σπύρος Πετράκος, Ευάγγελος Ρούσος (οικοδόμος) και Δημήτρης Πετροπουλάκος (μετέπειτα βουλευτής της Ε.Ρ.Ε.)⁶⁷⁶.

β) Συνοικία Ευγένεια-Άγιος Γεώργιος με γραμματέα συνοικίας την σύνδεσμο του Βαγγέλη Αργυρόπουλου (Γραμματέας του Τομέα Ταμπουρίων) της οποίας το όνομα δεν αναφέρεται.

γ) Συνοικία Αγία Σοφία-Μανιάτικα με γραμματέα συνοικίας τον Κοροβέση (του οποίου το όνομα δεν αναφέρεται).

δ) Συνοικία Λιπάσματα-Δραπετσώνα με γραμματέα συνοικίας τον δικηγόρο Χαράλαμπο Τσιρίδη.

Μεταξύ των μελών του ΕΑΜ που έδρασαν στη συνοικία αυτή ήταν, ο καθηγητής Π. Ιωακειμίδης που δολοφονήθηκε από Ταγματασφαλίτες το 1944, ο έμπορος ξηρών καρπών Γ. Παπαβραμίδης, ο Τάσος Στραγγυλίδης, ο Παύλος Τσιμπίδης που διατηρούσε καφενείο στη Δραπετσώνα, οι αδελφοί Κώστας και Ζαχαρίας Κανέτσης, ο Θάνος Κακουλίδης που συνελήφθη στην διαδήλωση του 1943 εναντίον της επιστράτευσης ελλήνων εργατών και έκτοτε αγνοούνται τα ίχνη του, ο Κώστας και ο Θωμάς Γαλατάς, ο Ν. Δασκαλάκης που το 1943 αποφάσισε να προσχωρήσει στον ΕΔΕΣ και από εκεί εγκαταλείποντας τον αντιστασιακό αγώνα να καταταγεί στα Τάγματα Ασφαλείας, ο Β. Κοτίδης, τα αδέρφια Χρήστος και Πολυχρόνης Τσιρίδης, ο Κ. Καραβασίλης που εκτελέστηκε από τους Ταγματασφαλίτες, ο δικηγόρος Παναγιώτης Οικονομίδης, ο πρόεδρος των εφέδρων Δραπετσώνας Ιωάννης

⁶⁷⁶ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 143-144.

Μανουσαρίδης, ο Παύλος και Βασίλης Χυτήρογλου, ο διευθυντής της εταιρείας Λιπασμάτων Δραπετσώνας Μ. Μιχαηλίδης, ο δικηγόρος Θ. Μαυρομάτης, ο κουρέας Κ. Μαμαλούκος, η Όλγα Καρασταμάτη, ο δημοδιδάσκαλος Στυλιανός Παυλίδης και η κόρη του Μαρία Παυλίδου, οδοντίατρος, ο αστυφύλακας του Θ' Αστυνομικού Τμήματος Δραπετσώνας Ιωάννης Παπαδόπουλος, η Μαρία Τοροσιάδη, ο δικαστικός επιμελητής Δ. Μιχαηλίδης και ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ, Νίκανδρος Κεπέσης, που αργότερα ανέλαβε την Οργάνωση των Εφέδρων.

Οι συνεδριάσεις της συνοικίας αυτής πραγματοποιούνταν στο κατάστημα του Γ. Παπαβραμίδα, στο ιατρείο του Θ. Παπαϊωάννου, στο επιπλοποιείο του Κ. Καπαγιαννίδη, στο σπίτι του Ε. Βούλγαρη, στο εργοστάσιο του Δ. Μιχαηλίδη, στο κτήμα του Ν. Σαχαρίδη, στο ιατρείο της Μ. Παυλίδου, στο σπίτι της Α. Παπαβραμίδου και της Όλγας Καρασταμάτη.

Σημαντική η οικονομική συμβολή της συνοικίας αυτής στον αντιστασιακό αγώνα με την οικονομική υποστήριξη των Γ. Παπαβραμίδα και Π. Χυτήρογλου να ξεχωρίζουν⁶⁷⁷.

Στον Τομέα Ταμπουρίων η δράση των στελεχών του ΕΑΜ είχε εξασφαλίσει τη συμμετοχή στον αντιστασιακό αγώνα και των μελών του εκδρομικού συλλόγου «Φοίνιξ»⁶⁷⁸.

Τέλος ο Τομέας Κοκκινιάς χωριζόταν στις παρακάτω συνοικίες,

α) Συνοικία Κέντρο-Άη Νικόλας με γραμματέα τον Σ. Σπανούδη.

Στη συνοικία αυτή οργανώθηκαν και εργάστηκαν για την αντίσταση οι Π. Ασμάνης, Μ. Βαφίδης, Α. Βοσκίδης, Ι. Βουνάτσος, Κ. Βούλγαρης, Γ. Τσαγκάρης, Γ. Τουμπέκης, Μήτσος Κωστάκης, Η. Κόττης, Αντώνης και Ανδρέας Φώτης και άλλοι⁶⁷⁹.

Τα σπίτια που χρησιμοποιούνταν για συνεδριάσεις ήταν του κουρέα Γεώργιου Χριστοφορίδη, του Κυριάκου Γραμματικόπουλου, του Νίκου Συμεωνίδη και του Ανδρέα και Άννας Σώβατζη⁶⁸⁰.

⁶⁷⁷ Θεοφάνους Κ., (1996), *Η Εθνική Αντίσταση στον Πειραιά 1941-1944*, ο.π., σελ. 143-146

⁶⁷⁸ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ. 83.

⁶⁷⁹ Μιχαηλίδης Σ., (1984), *Το ΕΑΜ Κοκκινιάς*, ο.π., σελ. 33, 42.

⁶⁸⁰ Δήμος Νίκαιας, *Το μπλόκο της Κοκκινιά (Χρονικό μνήμης) 1944-2004*, ο.π., σελ. 23.

β) Συνοικία Κιλικιανά-Οσία Ξένη με γραμματέα τον Βαγγέλη Αργυρόπουλο που είχε το ψευδώνυμο Κ. Δημητρίου.

Στη συνοικία αυτή έδρασαν οι, Σίμος Μπαλόγλου, Μ. Παπαδάκης, Κ. Αντωνιάδης, Μιχάλης και Κώστας Ζυμπλακάκης (και οι δύο δολοφονήθηκαν από τους Γερμανούς), Ι. Παπαδόπουλος και άλλοι.

Τα σπίτια που χρησιμοποιούνταν για τις συνεδριάσεις της συνοικίας ήταν του Ραφομανίκη (το μικρό του όνομα δεν αναφέρεται), της Δέσποινας και του Βαγγέλη Αργυρόπουλου, της Νίκης Αυγουστάκη και των αδελφών Ζυμπλακάκη, οι τελευταίοι παραχωρούσαν το σπίτι τους όχι μόνο για συνεδριάσεις αλλά και για καταφύγιο στους αγωνιστές.

Επίσης στη συνοικία αυτή, υπήρχε ένα σπίτι που το χρησιμοποιούσαν για την κατασκευή πανό, πλακάτ, τελάρων και άλλων κατασκευών όπου αναγράφονταν συνθήματα. Ήταν το πιο φημισμένο συνεργείο αντιστασιακού υλικού της συνοικίας αυτής όπου έδρασαν οι Μιχάλης Νικολινάκος, Κώστας Δημάκης και Γεώργιος Μετσόλης⁶⁸¹.

γ) Συνοικία Νεάπολη-Γερμανικά με γραμματέα τον Οδυσσέα Γεωργοθανασόπουλο.

Έδρασαν οι Τ. Τραινταφυλλίδης, Γ. Βογιατζής, Σ. Μεταξόπουλος, Μανώλης Τσοπανόπουλος, Μήτσος Μυριανθόπουλος και άλλοι.

Το σπίτι που χρησιμοποιήθηκε περισσότερο για τις συνεδριάσεις της συνοικίας ήταν της Ευδοξίας Σιγάλα που είχε το ψευδώνυμο «Βουλγάρα» ή «Μάνα», αγωνίστρια με δύο παιδιά τη Βούλα και τον Γεώργιο Σιγάλα, ο τελευταίος εκτελέστηκε από τους Γερμανούς τον Μάιο του 1944.

δ) Συνοικία Ασπρα Χώματα - Γ' Νεκροταφείο - Πολυκατοικίες με γραμματέα τον Σάββα Μεταξόπουλο.

Στη συνοικία αυτή έδρασαν ο Ν. Παπαδόπουλος, ο Γεώργιος Βενέτας, ο φαρμακοποιός του νοσοκομείου Σαπόρτα, Δημήτρης Μουσουλάς, ο Αλέκος Μουχτούρης που εκτελέστηκε μαζί με άλλους 50 έγκλειστους του στρατοπέδου Χαϊδαρίου τον Μάρτιο του 1944, ο παθολόγος Κώστας Κατσαφανάς που στο παρελθόν είχε διατελέσει και δήμαρχος Κοκκινιάς, ο παθολόγος Σάββας Καμπερίδης που εκτελέστηκε το 1944 από τους Γερμανούς αφού πρώτα υπέστη τα βασανιστήρια

⁶⁸¹ Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ. 33, 42, 50, 53-54, 94.

της Μέρλιν, η Λεμονή Χρυσάνθη, ο Κώστας Κρεμμύδας, ο Στέλιος Μαλίδης ιδιοκτήτης ταβέρνας στην Κοκκινιά και άλλοι⁶⁸².

Οι συνεδριάσεις της πραγματοποιούνταν στο σπίτι του Γιώργου Βογιατζή, αγωνιστής του Αλβανικού Μετώπου, στην κλινική του Χρυσοχέρη, στο σπίτι του τραγουδιστή Κ. Καχραμάνογλου, στο κατάστημα ποδηλάτων του Κ. Καπαλόπουλου καθώς και στο ταπητουργείο του Φρέντυ⁶⁸³.

⁶⁸² Μιχαηλίδης Σ., (1987), *Το ΕΑΜ Πειραιά*, ο.π., σελ. 93-96.

⁶⁸³ Μιχαηλίδης Σ., (1984), *Το ΕΑΜ Κοκκινιάς*, ο.π., σελ. 42, 50, 52- 53.

**ΔΙΑΓΓΕΛΜΑ Π.Ε.Ε.Α.
ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΛΑΟ⁶⁸⁴**

Έλληνες, Ελληνίδες,

Η πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης που ήταν το απαραίτητο όργανο για τον Εθνικό αγώνα και για την πολιτική διοίκηση των ελεύθερων περιοχών και που έκανε ως τώρα έργο αξιόλογο απαιτεί μια πολύ πλατύτερη βάση για να συνεχίσει τη προγραμματική δράση της. Έλληνες με διάφορες πολιτικές πεποιθήσεις θέλησαν ανεβαίνοντας στα ελεύθερα, ιστορικά και δοξασμένα βουνά της Ελλάδας να πραγματοποιήσουν με έργα και όχι με λόγια την Εθνική Ενότητα εναντίον του εχθρού για να ενισχύσουν τον απελευθερωτικό αγώνα, για να συντελέσουν όσο μπορούν στον τελικό σκοπό ενός γενικού εθνικού συνασπισμού με ενιαία κυβέρνηση, με ενωμένο στρατό και ενωμένο ολόκληρο το λαό και για να επιδιώξουν την προπαρασκευή μιας ομαλής εισόδου στον ελεύθερο πολιτικό βίο. Έτσι ενωθήκαμε όλοι με την κοινή πεποίθηση πως έχουμε καθήκον όχι μόνο να συνεχίσουμε στο πλευρό των Συμμάχων τον αγώνα για την απελευθέρωση της Ελλάδας από τους Γερμανούς και τους Βούλγαρους μα και να ζητήσουμε με κάθε προσπάθεια την πλήρη εθνική μας ενότητα και ακόμα να σταθούμε πλάι στο λαό για να μπορέσει να λύσει μόνος του με την κυρίαρχη θέλησή του τα ζητήματά του χωρίς πραξικοπήματα, χωρίς δικτατορίες, χωρίς τη βία προσώπων ή ομάδων. Το καθήκον μας αυτό θα κάνουμε αδιαφορώντας για κάθε μας θυσία.

Η Επιτροπή ανασυγκροτημένη στέλνει το θερμότερό της χαιρετισμό στις μαχόμενες δυνάμεις του ΕΛΑΣ που δοξάζει τα όπλα μας και δείχτηκε άξιος της ευγνωμοσύνης του έθνους. Χαιρετίζουμε τις ένοπλες ελληνικές αδελφικές δυνάμεις της Μέσης Ανατολής καθώς και τις πατριωτικές οργανώσεις της Αιγύπτου που επιδιώκουν τον ίδιο με εμάς ενωτικό σκοπό καθώς και κάθε άλλη στρατιωτική οργάνωση που χτυπάει τον εχθρό.

...Έχοντας υπόψη τις επικείμενες συζητήσεις του Καΐρου που θα συνεισφέρουμε όσο μπορούμε για την ευόδωσή τους, πιστεύουμε πως άμα παραπεμφθούν τα βασικά ζητήματα του λαού στην κυρίαρχη θέλησή του, με ένα ελεύθερο δημοψήφισμα πριν από κάθε επιστροφή του βασιλιά και με μία Συντακτική Συνέλευση θα πραγματοποιηθεί η Εθνική Ενότητα γύρω από τους σκοπούς που βάζουν ο εθνικός αγώνας και οι

⁶⁸⁴ Ιστορικό αρχείο ΕΔΙΑ, «Διάγγελμα Π.Ε.Ε.Α. προς τον ελληνικό λαό».

επιτακτικές αξιώσεις του λαού για το μέλλον του, για μία ενιαία κυβέρνηση με τμήματα στην Ελεύθερη Ελλάδα και έξω από αυτήν...

...Σεβόμαστε τις ιδέες καθενός αλλά πρέπει να αμυνθούμε εναντίον των προδοτών με όλα τα νόμιμα μέσα...Δεν μπορούμε να ανεχθούμε τα Ελληνόφωνα δυστυχώς γερμανικά τάγματα ασφαλείας που όχι μόνο ο λαός έχει καταδικάσει αλλά και οι μεγάλοι μας Σύμμαχοι...

...Είναι περιττό να επαναλάβουμε πως η εκκλησία και η θρησκεία απολαμβάνουν τον πιο απόλυτο σεβασμό. Το ίδιο και η ιδιωτική περιουσία. Όποιος κάνει μία απλή διαδρομή στις ελεύθερες περιοχές, θα αντιληφθεί τι αισchrές συκοφαντίες έχουν ξεχυθεί πάνω σε αυτά τα ζητήματα για να βλάψουν σκόπιμα τον αγώνα.

Έλληνες αξιωματικοί,

Ο λαός δημιουργεί αυτή τη στιγμή τη νέα μας ιστορία. Δημιουργεί τη λευτεριά του. Δεν περιμένει μοιρολατρικά να του τη χαρίσουν έστω και οι καλύτεροι φίλοι του. Τη σφυρηλατεί με το σπαθί του, την πλάθει με τον ιδρώτα του μόχθου του και με τα δάκρυα της σκλαβιάς του. Την ποτίζει παντού με το αίμα του. Έχει πλέρια τη συνείδηση πως ο αγώνας του, αρχίζοντας από το αλβανικό και το μακεδονικό μέτωπο, είναι ένα μέρος του αγώνα των Συμμάχων, όπου προσέφερε και προσφέρει όλες του τις δυνάμεις, όλη του την ψυχή.

Ενωθείτε γύρω από τα συνθήματα που δονούν εδώ πάνω τον αμόλυντο αέρα των Βουνών, όπου ζωντανεύουν όλοι οι θρύλοι των ελληνικών αγώνων και ξαναγεννιούνται τα μεγάλα χρόνια...Η ελληνική σημαία υψώθηκε και πάλι και η λευτεριά αναστήθηκε στις περιοχές της Ελεύθερης Ελλάδος...

ΜΑΝΤΡΑ

Μεσ' σε μια μάντρα ζήτησαν να πνίξουν μία γενιά
που ευωδίαζαν στα στήθεια της της λευτεριάς οι ανθώνες
κι ύψωνε αδούλωτες κραυγές –τα θρυλικά χωνιά
π' ορμήνευαν κάθε καρδιά και μίλαγαν για αγώνες.

Νόμισαν πως με θανάτους, κρεμάλες, και σχοινιά
Πνίγεται ο πόθος του λαού κι η λεβεντιά της νιότης
-μα δεν τη σφυγμομέτρησαν καλά την Κοκκινιά
που δεν τη λύγισε κανείς φασίστας και προδότης.

Κι έτσι αφού σώπασε ο φονιάς τις σάρκες να τρυπά
Κι αντίκρυ τους σωριάστηκαν νεκρά τα παλικάρια
Διατάζανε τη σάλπιγγα του μίσους να χτυπά
Και έφυγαν παίρνοντας μαζί τους σκλάβους στα Χαϊδάρια.

Μα αντί να πάρουν λάφυρο της νιότης την ορμή
Και να σκορπίσουν την ερμιά το φόβο, την αντάρα
Άφησαν μίσος στις καρδιές και μάζεψαν ντροπή
Και πλήρωσαν πανάκριβα της μάνας την κατάρα.

ΣΤΕΛΙΟΣ ΓΕΡΑΝΗΣ

Λιακάδα χειμωνιάτικη στον καχεκτικό Πειραιά

Και ξαφνικά οι σειρήνες
 δαιμονισμένες χάλκινες κραυγές.
 Και ξαφνικά ο τρόμος
 ο εναέριος τρόμος στα πρόσωπα
 και στα μάτια μας άδειες σπηλιές
 και τα χέρια
 μόνο τα χέρια μας να φωνάζουν
 και να μπαίνουν πιο μέσα από τον θάνατο
 οι καρδιές.

Η φωτιά
 πέφτουν νύχτες στα σπίτια μας
 κατακόρυφες νύχτες βουίζουν στον ουρανό
 μεθυσμένος αεροπόρος
 ο θάνατος
 παίζει με την φωτιά
 και δεν έχω φτερά
 μόνο κάτι μικρές αστραπές
 μόνο κάτι μάτια σπηλιές
 κάτι χείλη που στράβωσαν να φωνάζουν βοήθεια
 βοήθεια, έρχονται να μας φυτέψουν στην άβυσσο
 έρχονται
 τι γυρεύουν
 τριγυρνούν ψηλά στα μεσούρανα
 ταλαντεύονται
 και μας σημαδεύουν⁶⁸⁵

ΣΤΕΛΙΟΣ ΓΕΡΑΝΗΣ

⁶⁸⁵ Γεράνης Σ., (Μάρτης-Απρίλης 1963) «Μνήμη Βομβαρδισμού», άρθρο στο περιοδικό *Θερμοπύλες*, τεύχος 8

«ΗΛΕΚΤΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΑΘΗΝΩΝ-ΠΕΙΡΑΙΩΣ Α.Ε.
ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΗΛΕΚΤΡΙΚΟΣ ΣΤΑΘΜΟΣ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ

Εν Αγίω Γεωργίω τη 18^η Οκτωβρίου 1944

Προς τον
Κ. Διοικητήν του ΕΛΑΣ Πειραιωτών

Κύριε Διοικητά,

Με μεγάλη συγκίνηση σπεύδουμε να εκφράσουμε τη βαθύτατη ευγνωμοσύνη του προσωπικού του εργοστασίου της Ηλεκτρικής Εταιρείας Α.Π. Αγίου Γεωργίου για την πολύτιμη και σωτήρια βοήθεια που προσέφερε ο ηρωικός στρατός του ΕΛΑΣ κατά την ημέρα της 13^{ης} Οκτωβρίου για την απόκρουση της βαρβάρου γερμανικής επιθέσεως. Η λαμπρή νίκη που στεφάνωσε τα όπλα σας χαιρετίστηκε από το πανελλήνιο σαν μία ακόμα επιβεβαίωση ότι τα παιδιά της αθάνατης Ελλάδος ουδέποτε θα σκύψουν κάτω από τον βάρβαρο και τυραννικό ζυγό. Και η συναίσθηση ότι εκάματε το καθήκον σας προς την πατρίδα είναι η μόνη ικανοποίησή σας. Κλαίμε μαζί σας τους ένδοξους νεκρούς και η μνήμη τους, να είσθε βέβαιοι, δεν θα σβηστεί από το χρόνο που φθείρει τους θνητούς.

Μείναμε με την ανάμνηση της εξαιρετικής τάξεως και πειθαρχίας που τηρήσατε κατά τη διάρκεια της φρουρήσεως του εργοστασίου. Και θα είμαστε ευτυχείς αν παρέμενε η φρουράς σας στο εργοστάσιο μερικές ακόμα μέρες. Σχετικώς παρακαλούμε να συνεννοηθείτε με τον Άγγλο αρχηγό.

Με τιμή και εκτίμηση
Ο Διευθυντής του εργοστασίου

ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ» ⁶⁸⁶

⁶⁸⁶ Αβδούλος Σ., (Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 2004,), «Η μάχη της Ηλεκτρικής στον Πειραιά (13/10/1944)», άρθρο στο περιοδικό *ΕΑΜ-Αντίσταση*, Αθήνα: έκδοση Π.Σ.Α.Ε.Ε.Α.-Πανελλαδικού Συνδέσμου Αγωνιστών Εαμικής Εθνικής Αντίστασης, τεύχος 88, σελ. 14-15.

**«ΟΙ ΝΥΚΤΕΡΙΝΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ Ι. ΡΑΛΛΗ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΥΜΜΑΧΙΚΟ ΒΟΜΒΑΡΔΙΣΜΟ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ»**

«Αεροπορική επιδρομή πρωτοφανούς αγριότητας έλαβε χώρα την μεσημβρίαν της σήμερον (χθες) εις την γείτονα. Δεν πρόκειται περί πολεμικής επιχειρήσεως αλλά περί τρομοκρατίας εναντίον του ελληνικού λαού του Πειραιώς πεσόντος θύματος της βαρβάρου αυτής ενέργειας. Δεν εβομβαρδίσθησαν στρατιωτικοί στόχοι αλλά αυτή η καρδιά της πόλεως του Πειραιώς.

Καθ' εκατοντάδας θρηνούμε τα θύματά της έξαλλου αυτής πράξεως των επιδρομών. Εκκλησίαι, εν αις και ο Καθεδρικός Ναός, δημόσια και κοινωφελή ιδρύματα, ιδιωτικές κατοικίες και γραφεία. Εβλήθησαν μετά λύσσης και ασφαλώς εκ προμελέτης. Φρίττων εξ' οδύνης δια την απώλειαν των δύσμοιρων αυτών συμπατριωτών μας, οι οποίοι συνεχώς ανασύρονται εκ των ερειπίων των καλυπτόντων αυτούς και όπου ακούονται αι οίμωγαί και οι θρήνοι ενώπιον της Ανθρωπότητας δια το επιτελεστόν πρωτάκουστον ανοσιούργημα, το οποίο δεν είναι δυνατόν να αφεθή αστιγμάτιστον, όταν σημάνει η ώρα της δικαιοσύνης»⁶⁸⁷.

⁶⁸⁷ Εφημερίδα *Ακρόπολις*, «Επιδρομή πρωτοφανούς αγριότητος ενηργήθη χθες εναντίον του Πειραιώς. Επλήγη η πόλις εις την καρδιάν της. Τα θύματα θρηνοούνται κατά εκατοντάδες. Ο κ. Πρωθυπουργός διαμαρτύρεται ενώπιον της ανθρωπότητος δια το πρωτάκουστον ανοσιούργημα», φύλλο 12/01/1944.

Φωτογραφία 1.

Τα αναμνηστικά γραμματόσημα
για τον συμμαχικό βομβαρδισμό⁶⁸⁸



⁶⁸⁸ www.pireoramablogspot.gr «Οι τρεις βομβαρδισμοί του Πειραιά»

The mission of 11 January was much different; it was a disaster for the 301st. That day the Fifteenth sent four B-17 groups, escorted by P-38s, against targets in the Piraeus Harbor in Greece. The 301st launched twenty-one bombers that ran into a weather front of 5/10s to 10/10s clouds along the route and entered an overcast at eighteen thousand feet. The clouds were very thick and visibility was not much beyond the wingtips, making it difficult if not impossible to see other aircraft. There was also icing. These would be difficult conditions for solo aircraft; they were extremely hazardous for bomber formations. Encountering this weather, the trailing squadrons initiated the procedure of flying off course for two minutes to obtain spacing from the lead squadron, which maintained its course. Then, as the formation began to climb, disaster struck. About twenty minutes from the target, two 97th Bomb Group aircraft flew almost head-on into the 301st formation, one flying below the leader's left wing, the other above and to the right, clipping the vertical stabilizer of Colonel Barthelmess's aircraft, apparently hitting another 301st bomber before colliding with the lead bomber of the second element. One Fort in the lead element exploded, as did two B-17s in the second element. Aircraft, debris, and men were flying and falling through the overcast. The Commander's B-17 went over on its back, as did two or three other aircraft, not an ideal position for a fully loaded, iced-up B-17, although at least two of these aircraft successfully recovered at ten thousand feet. Others were not so lucky, five 301st Forts were lost, along with two from the 97th. In addition, a 419th navigator bailed out. There was also a collision that downed a 99th Bomb Group bomber and a P-38 within forty miles of the Group's disaster.

One of the strangest stories of the war came from this mass accident. The collision severed the tail from one 353d bomber, trapping the aircrew in their positions. However, luck was with the tail gunner, James Raley, as the accident had left the tail section with adequate lift and weight distribution to allow it to fall or "flutter" to earth. Raley described the tail spinning around before finally impacting in a clump of pine trees. He was on his thirteenth mission and did not realize what had happened until the tail came to rest and he opened the bulkhead door to find no aircraft. Raley was the only survivor. As one crewmember who flew on the mission observed: "Plenty rough mission!!! Moral: 'Respect the weather!' " Better training, better communications, better luck, or perhaps one prudent 360-degree turn might have prevented this tragedy.³²

Four 301st B-17s went on to bomb. As they left the target, the Luftwaffe met them with thirty to forty fighters, four of which the gunners claimed destroyed. Two of the Group's B-17s that made it safely back to Italy had sustained major damage, Colonel Barthelmess's Fort returned with a bent vertical stabilizer. The AAF lost eight bombers and two fighters on this mission, all but one fighter due to collisions.³³

Φωτογραφία 2.

Απόσπασμα του αμερικανικού ημερολογίου της 301^{ης} Μοίρας που αναφέρεται στο συμμαχικό βομβαρδισμό του Πειραιά⁶⁸⁹

⁶⁸⁹ www.pireoramablogspot.gr «Οι τρεις βομβαρδισμοί του Πειραιά»



Φωτογραφία 3. Αμερικανικό αεροσκάφος της 301^{ης} Μοίρας που συμμετείχε στο συμμαχικό βομβαρδισμό του Πειραιά⁶⁹⁰

⁶⁹⁰ www.pireoramablogspot.gr «Οι τρεις βομβαρδισμοί του Πειραιά»



Φωτογραφία 4.

Η αεροφωτογραφία είναι από το Imperial War Museum. Έχει ληφθεί από την R.A.F. και σε αυτήν φαίνεται ξεκάθαρα ο λιμένας Πειραιώς⁶⁹¹

⁶⁹¹ www.pireoramablogspot.gr «Οι τρεις βομβαρδισμοί του Πειραιά»

01/04/1944	Sofia	Bulgaria	-	City
01/07/1944	Fiume	Italy	-	TW
01/08/1944	Reggio/Emilia	Italy	-	ACF/MY
01/09/1944	Pola	Italy	-	D
01/10/1944	Sofia	Bulgaria	-	City
01/11/1944	Piraeus	Greece	-	H
01/13/1944	Rome	Italy	-	AD
01/14/1944	Mostar	Yugoslavia	-	AD
01/15/1944	Fano	Italy	-	RR Bridge
01/16/1944	Klagenfurt	Austria	-	ACF
01/17/1944	Pontassieve	Italy	-	MY/RR Br

Φωτογραφία 5.

Από το ημερολόγιο αποστολών της 301^{ης} Μοίρας βομβαρδιστικών η οποία προς το τέλος του πολέμου ενσωματώθηκε με την 15η Αεροπορική Δύναμη. Η κίτρινη ένδειξη αφορούσε την αποστολή βομβαρδισμού του Πειραιά⁶⁹².

⁶⁹² www.pireoramablogspot.gr «Οι τρεις βομβαρδισμοί του Πειραιά»



Φωτογραφία 6.

Η μάνδρα της Κοκκινιάς